

B. Esenow, H. Çakanow

GADYMY DÜNÝÄ TARYHY (Gresiýa)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2013

UOK 94 (38) + 378

E 67

Esenow B., Çakanow H.

E 56 Gadymy dünýä taryhy (Gresiýa). Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

Okuw kitabyňyň girişi, 1–11-nji hem-de 16–17-nji paragraflary, möhüm seneleri, edebiýat sanawy B. Esenow, 12, 13, 14, 15-nji paragraflary H. Çakanow tarapyndan ýazyldy.

Taryh ylmymlarynyň kandidaty Y. Annaorazowyň redaksiýasy bilen

TDKP № 56, 2013

KBK 63.3 (4) ýa 73

© B. Esenow, H. Çakanow, 2013.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

«Antiki taryh» barada düşünje. Häzirki zaman Ýewropa siwilizasiýasy özüniň gözbaşyny gadymy grek we rim medeniýetinden alyp gaýdýar. «Antik» sözi (latyn *antiguus*–gadymy) dünýäniň hemme ýurtlarynyň gadymy döwrüni aňlatman, eýsem, diňe gadymy grek-rim dünýäsini aňladýar. Sebäbi bu döwürde grekler we rimliler tarapyndan geljekki Ýewropa medeniýetiniň ösüşiniň esaslary goýulýar. Şondan hem grek-rim dünýäsiniň medeniýetini aňladaýan nusgawy (latyn sözi *klassisus*–birinji derejeli) döwür gelip çykýar. Şol döwür hem, adamzadyň medeni taýdan ösüşiniň kämilleşmegi üçin, köp asyrlap ýörelge bolup hyzmat edipdir. Şoňa görä-de, Gadymy dünýä taryhynyň ikinji bölümi dünýä ylmynda «Antiki taryh» diýlip atlandyrylýar. Ol Gadymy Gresiýanyň we Gadymy Rimiň taryhyny öz içine alýar.

Antiki döwrüň nusgawy medeniýetini döreden gadymy grekler we rimliler garyndaş halklar bolupdyrlar. Olar hindi-ýewropa dil maşgalasyna degişli bolup, gadymy döwürden bäri olaryň döredessurlaram meňzeşräk bolupdyr. Emma muňa garamazdan, grekler taryhy ösüş ýoluna ilkinji düşüpdirdiler we ilkinjiler bolup antiki siwilizasiýanyň düýbünü tutupdyrlar. Rimliler hem gijräk şol antiki siwilizasiýa ýoluna goşulypdyrlar. Şol sebäpden bu döwre alymlar antiki döwür diýip kesgitleme berýärler.

Ýöne gadymy grekler bilen rimlileriň medeniýete goşan goşantlary dürli-dürlidir. Eger-de grekler döwletiň demokratik ýörelgeleriniň iň kämil görnüşini, ýagny çeper edebiýaty, sungaty, jemgyýetçilik ylymlarynyň esaslary bolan–filosofiýany we taryhy döreden bolsalar, rimliler greklerden döwlet gurluşyny we olaryň medeniýeti ösdürmegiň ýol-ýörelgelerinden ugur alyp, Ortaýer deňiz sebitini bir bütewi Rim imperiýasyna birleşdirip, binagärçiligi we inženerçiligi ösdürýärler. Hukuk ulgamyny kämilleşdirmekligiň ýollaryny işleýärler, kanunlary neşir edip, täze döwür üçin döwletiň hukuk esaslaryny döredýärler.

Greklerniň demirgazyk Balkandan, Dunaýyň orta akymларыndan Gresiýa göçüp gelendigi çaklanylýar. Grekler köp sanly garyndaş taýpalar bolup, özlerine ellinler, ýurtларыna bolsa Ellada diýipdirler. «Grek, Gresiýa» diýlen adalgalar gijräk Rimde ýüze çykýar. «Grek» ady Gresiýanyň demirgazyk-günbatar sebitlerinde ýaşayan grek taýpalarynyň biriniň ady bolup, olar ir wagtdan italikler bilen gatnaşykda bolupdyrlar, şolar hem ellinleri «grekler» diýip atlandyrypdyrlar. Gijräk döwürlerde beýleki halklar hem ellinleri «grekler» diýip atlandyryp başlapdyrlar.

Greklerniň bütewi bir halk diýlip adynyň tutulyp başlanmagy b.e. öňki VIII–VII asyrlara degişlidir. Ondan öň grekler diňe taýpalaryň atlary boýunça: ioniýler, aheýler, eoliýler, doriýler diýlip atlandyrylypdyr.

Gadymy Gresiýanyň geografiki ýerleşşi. Gadymy Gresiýa geografiki taýdan bir çäkde saklanmandyr, ol özüniň taryhy ösüşine görä üýtgäp, giňäp durupdyr. Gadymy Gresiýanyň eýeleýän ýerleri boýunça üç bölege: Materik ýa-da Balkan Gresiýasy, adalardaky Gresiýa we Kiçi Aziýa Gresiýasyna bölünýär. Gadymy grekler Balkan ýarymadasynyň günorta bölegini, Egeý deňziniň köp sanly adalaryny we Kiçi Aziýanyň günbatar kenar ýakalaryny eýeläpdir. Gadymy greklerniň umumy ýaşayan ýerleri (adalar bilen) 65 müň inedördül kilometere barabar bolupdyr.

Gresiýanyň tutýan meýdanynyň 80 göterimi daglyk ýerlerden ybaratdyr. Balkan Gresiýasy öz gezeginde üç sany uly bölege–Demirgazyk, Orta we Günorta Gresiýa bölünýär. Gresiýanyň Günbatar deňiz kenarlary daglyk bolup, bu ýerlerde amatly bir gämi duralgasy ýokdur. Gündogar bölegi hem daglyk bolup, onuň dag gerişleri gündogara tarap uzap, Egeý deňziniň üsti bilen Kiçi Aziýa baryp ýetýär. Gresiýanyň bu böleginiň hem kenar ýakalary ululy-kiçili daglar bilen kesilipdir, emma Gresiýanyň gündogar kenarlarynyň söwda we harby gämiler üçin amatly duralgalary köpdür. Balkan daglarynyň günorta bölegi o diýen beýik däldir, olaryň iň beýik ýeri 3 km ýetenok, emma olar grek welaýatlarynyň biri-biri bilen birleşmegine päsgel beripdir. Olar diňe käbir jülgeleriň üsti bilen birleşip bilipdir. Gresiýanyň Demirgazyk böleginde Epir we Fessaliýa welaýatlary daglyk ýerlerinde ýerleşýär. Epir welaýatynyň tebigy şertleri birneme ýowuzrak bolup, ekerançylyk üçin ýaramly ýerleri azdyr. Epiriň dag jülgeleri we baýyryklary maldarlar üçin amatly bolupdyr. Ilat, esasan, maldarçylyk bilen meşgullanypdyr.

Fessaliýa welaýatynyň töweregi dag ulgamlary bilen gurşalan giň düzlükde ýerleşipdir. Onuň içinden Peneý derýasy akyp geçýär. Lakonikanyň ýerinden bolsa Ewrot derýasy akýar, emma olar hem gämide ýüzmek üçin amatsyz bolupdyr. Tomus aýlary olaryň suwy mazaly azalypdyr ýa-da guramak derejesine ýetipdir. Bu ýerlerde ilat, esasan, gallaçylyk bilen meşgullanypdyr. Fessaliýada atçylyk hem giň gerime eýe bolupdyr.

Gresiýanyň howasy birmeňzeş bolmandyr. Deňiz kenarlarynda iýul-awgust aýlarynda kölegede gyzgynlyk 40°-sa ýetse, açyk günüň aşagynda 70–80°-sa ýetýän wagtlary hem bolupdyr. Ýagynly aýlar sentýabrdan başlap, noýabr-dekabr aýlaryna çenli dowam edýär. Gresiýanyň gysy gysga bolup, ol 1,5-2 aýdan geçmeýär. Ýaz aýlary hem gysga bolup, aprel aýynda agaçlar gülleýär, emma ýagyn ýagmasy kemelýär, maý aýynda bolsa meýdanyň otlary guraýar. Emma iýun aýynda 500–600 metr dag beýikliginde howa mazaly sowaýar.

Gresiýanyň umumy tutýan meýdanynyň diňe 20 göterim töweregi ekin üçin amatlydyr, şol ýerler hem grekleri önüm bilen üpjün edipdir. Gresiýanyň esasy öndürýän önümi arpa, üzüm, zeýtun bolupdyr. Et önümleri greklerde gymmat bolupdyr, ol diňe gurply hojalyklara elýeterli bolupdyr. Gresiýanyň ekerançy ilatynyň esasy höregi hökmünde arpadan bişirilýän «çörek» bolupdyr. Şäher ilatynyň köpelmegi bilen çörek meselesi mydama kynlaşypdyr. Galla önümi özüne ýetmeýän welaýatlarda daşyndan çörek getirmek elmydama başartmandyr we bu ýagdaý açlygyň döremegine hem-de çöregiň bahasynyň has gymmatlamagyna getiripdir. Grekleriň gündelik nahary çörekden başga-da zeýtun ýagy, geçi peýniri, balyk we gök önümler bolupdyr. Zeýtun agaçlary greklerde esasy agaç bolup, olaryň arasy 12 metrden, hatarlarynyň arasy 18 metrden ekilipdir. Şeýle ýagdaýda zeýtun agajy hasyly köp beripdir, onuň üçin bolsa giň ýerler gerek bolupdyr. Az ýerli adamlar zeýtun hasylyny ýeterlik alyp bilmändirler. Zeýtun agajy 250 ýyl ýaşap bilýär, ondan hemişe hasyl alnypdyr.

Grekleriň oba hojalygynda üzümçilik we çakyr öndürmek uly orun tutupdyr. Suw bilen garylan çakyr giň ýaýran içgileriň biri bolupdyr. Zeýtun ýagy bilen bir hatarda çakyr grekleriň goňşy ýurtlara çykarýan esasy harydyna öwrülipdir.

Gresiýada gazylyp alynýan magdanlardan, esasan, demir alnypdyr. Demir az mukdarda bolsa-da, Gresiýanyň hemme welaýat-

laryndan tapylypdyr. Demriň iň oňat hili Lakonika welaýatyndan alnypdyr. Kābir etraplarynda mis kānleri hem bolupdyr, olaryň köp bölegi Ewbeýa adasynda ýerleşipdir. Gresiýada az sanly kümüş kānleri diňe Attikada, Fasos adasynda we Kiçi Aziýada tapylypdyr. Altyn bilen kümüşüň iň köp ýeri demirgazykda ýerleşýän Frakiýanyň Pangeý daglaryndan tapylypdyr.

Emma Gresiýanyň çykarýan metaly özüne ýeterlikli bolmansoň, demri Etrur welaýatyndan hem-de Kiçi Aziýadan getiripdirler. Kümüş kānleri Illiriýada, Kiçi Aziýada we Frakiýada köp bolup, olar şol ýurtlardan getirilipdir. Gresiýa, Egeý deňziniň adalary we Kiçi Aziýanyň ýerleri gurluşyk hem-de mermer daşlaryna baý bolupdyr. Ak mermer daşyna Attika we Paros adasy baýdyr. Gresiýada çal, çal-gök mermer daşlary hem ýeterliklidir.

Gresiýanyň ilaty. Olaryň meşgul bolan kärleri. Balkan ýarymadasynyň günorta bölegi, Egeý deňziniň adalary, Kiçi Aziýanyň kenarýaka sebitleri irki daş asyry (paleolit) döwründe ilatlaşypdyr. Gresiýanyň ilki başky ilaty gaýry taýpalardan bolupdyr. Soňra gelen grekler bu ýeriň gadymy ýaşajylaryny pelasgalar, kariýler, lelegler diýip atlandyrypdylar.

Grek taýpalarynyň Balkan ýarymadasynda we Egeý deňziniň adalaryna ýaýrap başlamagy b.e. öňki III müňýyllygyň ahylrlaryna (XXI asyra) gabat gelýär. Olara aheýler diýilýär. Aheýleriň gelmegi bilen ýerli halkyň bir bölegi gysylyp çykarylypdyr. Galan bölegi olara garyşyp gidipdir. Gomerçilik döwründe-de taýpalaryň diňe kābirleriniň atlary belli bolupdyr. Olaryň içinde aýratyn hem, «aheýler» bilen «danaýlar» bellidir. Soňra bu taýpalar özlerini ellinler, ýurduny bolsa Ellada diýip atlandyrypdylar. «Ellada» adalgasy Gomer tarapyndan «Iliada» eserinde ýatlanýýan Fessaliýadaky welaýatlar we şäherler bolmagy hem mümkin. Soňra bütin Demirgazyk we Orta Gresiýa hem şeýle atlandyrylypdyr. Günorta Gresiýada «Ellada» adalgasy diňe grek-pars uruşlary döwründe atlandyrylypdyr. Aleksandr Makedonskiniň zamanynda «Ellada» ady grekleriň ýaýran ýerlerine aýdylypdyr.

Iň gadymy grek halky biri-birine garyndaş birnäçe taýpalardan düzülipdir. Bu taýpalary etniki we medeni taýdan ýakynlygy hem-de taryhy ösüşiniň umumylygy biri-birine ýakynlaşdyrypdyr. Emma ykdysady we syýasy bitewiligiň bolmazlygy grek taýpalarynyň bir bitewi halka öwürilmegine uzak wagtlap päsgel beripdir.

Ilki başlarda grekler Balkan ýarymadasyna we oňa ýakyn adalara ýaýrapdyrlar, soňra olar öz medeniýetini Sisiliýa we Günorta Italiýa, Demirgazyk Afrika, Kiçi Aziýa we Gara deňiz kenarlaryna ýaýradypdyrlar. Has giçkiräk döwürde, Aleksandryň basybalyjylykly ýörişleri döwründe olar bütin Alynky we Orta Gündogara ýaýrapdyrlar. Bu harby ýörişleriň netijesinde bolsa, grekler bu ýerlerde özboluşly şäherleri we döwletleri döredipdir, olar soňra ösen medeniýet ojaklaryna öwrülipdir.

Gresiýanyň ýerinde ilkinji şäher döwletleri b.e. öňki III-II müňýyllyklarda grekleriň iki sany taýpasy bolan aheýler we ioniler tarapyndan döredilipdir. Grek taýpalarynyň ikinji uly topary b.e. öňki XII–XI asyrlarda gelipdir. Olar, esasan, doriý we eoliýler taýpalaryndan ybarat bolup, aheý medeniýetiniň esasy merkezlerini dargadypdyrlar.

Doriýler göçüp gelenlerinden soň, esasy grek taýpalary şeýleräk ýerleşipdirler: Aheýler Peloponnesiň günortasyndaky zolak ýere gysylyp çykarylypdyr. Balkan ýarymadasynyň Demirgazyk böleginde, Orta Gresiýanyň Beotiýa welaýatynda, Egeý deňziniň adalarynda hem-de Kiçi Aziýanyň Günbatar kenarynyň Demirgazyk böleginde eoliler, Orta Gresiýanyň Gündogar böleginde, Egeý deňziniň adalarynyň we Kiçi Aziýanyň günbatar kenarynyň Merkezi böleginde ioniler ornaşypdyr. Doriýler Peloponnesi, Egeý deňziniň günorta adalaryny we Kiçi Aziýanyň günorta çetini eýeläpdirler.

Gadymy Grek diliniň esasy şiweleriniň (aheýler, doriýler, ioniýler we eoliýler) ýaýrawy şol taýpalaryň ýerleşen sebitlerine gabat gelipdir. Şiwe dilleri biri-birine golaý bolupdyr we dürli şiwede gürläýän grekler biri-birleri bilen aňsat düşünişipdirler. Umumygrek dili diňe ellinizm zamanynda kemala gelipdir. Gadymy Grek dili hindi-ýewropa diliniň aýratyn şahasyny düzüpdir.

Gresiýanyň esasy welaýatlary. Orta Gresiýada Attika, Beotiýa, ýene-de birnäçe welaýatlar ýerleşipdir. Geçmesi kyn dag geşişleri Demirgazyk bilen Attikanyň arasyny bölüpdir. Demirgazyga ýeke-täk amatly geçelge Fermopil jülgesi bolup, ol Gündogarda deňze ýakyn ýerde ýerleşipdir. Grek halkynyň taryhynda möhüm orun tutan Gresiýanyň Attika bölegi daglyk welaýatdyr. Onuň kenar ýakasyndaky amatly gämi duralgalary söwdanyň ösmegine

ýardam edipdir. Attikanyň topragy daşlyk we az hasyllydyr. Oba hojalygynnda, esasan, arpa ekilipdir. Üzüm we zeýtun agaçlary ösdürilip ýetişdirilipdir.

Beotiýa welaýaty Orta Gresiyada hasylly topragy bilen şöhratlanypdyr. Onuň içinden Kefis derýasynyň akmagy ekerançylygy hem maldarçylygy Beotiýanyň hojalygynyň esasy pudaklaryna öwürüpdür. Orta Gresiyanyň Fokida, Lokrida we Dorida welaýatlary ykdysady taýdan birneme yza galypdyr.

Orta Gresiyá Gündogar tarapdan Ewbeý adasy goşulýar. Onuň tebigy-geografiki şertleri ýurduň materik böleginiňkä çalymdaşdyr. Korinf geçelgesi Orta Gresiyany Günorta bilen birleşdirýär. Gresiyanyň bu bölegine Peloponnes diýilýär. Peloponnesiň uly bölegini gür tokaýlar bilen örtülen dag gerişleri tutýar. Onda Ahaýýa, Elida, Argolida, Arkadiýa, Messeniýa we Lakoniýa welaýatlary ýerleşýär.

Elida welaýaty düzlükde ýerleşýär. Welaýatyň ilaty ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgullanypdyr. Grek hudaýlarynyň mesgeni hasaplanan meşhur Olimp daglary hem Elidada ýerleşipdir.

Günortada ýerleşen Messeniýa we Lakoniýa welaýatlary topragy hasylly, maýyl hem ygally howasy bilen tapawutlanypdyr. Bu welaýatlarda gallaçylyk, üzümçilik we bagçylyk giň gerime eýe bolupdyr. Argolida, Ahaýýa, Arkadiýa Peloponnesiň az ilatly we ykdysady taýdan gowşak ösen welaýatlary bolupdyr. Umuman alanyňda, aýry-aýry sebitleriň tebigy şertleriniň käbir aýratynlyklaryna garamazdan, grek taýpalarynyň ýaşan ýerleriniň ählisine maýyl subtropik klimat häsiýetlidir. Ylaýta-da, Egeý deňziniň adalarynyň howasy gysyna ýumşakdyr. Tomus aýlarynda, adatça, gurak hem yssy howa agdyklyk edýär.

Gadymy Gresiyá ösümlük hem haýwanat dünýäsine baý bolupdyr. Dag gerişleri pürli we ýaprakly tokaýlar bilen örtülipdir. Baýyrlyklar her dürli gyrymsy agaçlara bürenipdir. Tokaýlarda aýy, möjek, tilki, ýekegapan, sugun, towşan ýaly haýwanlar köp bolupdyr.

Tebigy baýlyklardan demir, mis, kümüş, altyn, duz alnypdyr. Küýze ýasamaga ýaramly toýun Gresiyanyň ähli ýerinde bolupdyr. Kenar ýakasynda gämi duralgasy üçin amatly ýerleriň köp bolmagy, Gresiyada ir döwürlerden başlap, deňizde ýüzmegiň we deňiz söwdasynyň ösmegine ýardam edipdir.

Geografiki we hronologiki çäkleri. Gadymy Gresiyanyň taryhy geografiki jähtden Balkan ýarymadasynyň günortasynda, Egeý

deňziniň adalarynda, Sisiliýanyň kenarlarynda, Günorta Italiýada, Kritde, Kiprde, Kiçi Aziýanyň günbatar kenarýaka sebitlerinde, Gara deňziň kenar ýakalarynda ýaşan halklary öz içine alýar. Şeýlede, Isgender Zülkarneýiniň (Aleksandr Makedonskiniň) ýörişinden soň emele gelen, ellinçilik diýlip atlandyrylýan Kiçi Aziýanyň we Afrikanyň Demirgazyk-Gündogar böleginde, Alynky Aziýada dörän döwletleriň ýerlerini öz içine alýar.

Gadymy Gresiýanyň taryhy, bu grek dünýäsinde ilkidurmuş urug-taýpaçylyk gatnaşygynyň dargamagynyň, Gresiýa mahsus aýratynlyklary bolan siwilizasiýalaryň döreyişiniň, ösüşiniň we pese düşüşiniň, ylmy edebiyatlarda «nusgawy» diýlip atlandyrylýan gul eýeçilik jemgyýetiniň döreyişiniň we ösüşiniň taryhydyr.

Gadymy Gresiýanyň taryhy bütindünýä taryhyň ösüşinde möhüm döwür bolup uly ähmiýete eýedir. Çünki Gresiýada gul zähmetiniň giňden ulanylmagy ekerançylyk bilen hünärmentçiligiň arasynda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň has giň möçberde amala aşyrylmagyna getiripdir. Şonuň esasynda grek dowletiniň, grek sungatynyň, grek medeniýetiniň ösmegi geljekde dünýä medeniýetiniň ösmegine şert döredipdir. Onuň taryhy b.e. öňki III–II müňýyllyklaryň çatrygyndan, ýagny Krit adasynda ilkinji döwletiň döremeginden başlap, Gresiýanyň hem-de Ortaýer deňziniň Gündogar kenarlaryndaky ellinçilik döwletleriniň b.e. öňki II-I asyrlarda rimliler tarapyndan basylyp alynmagy bilen tamamlanýar.

Gadymy grekler Gadymy Gündogar halklarynyň medeni taýdan gazananlaryny öwrenipdirler we kabul edipdirler, ony öz medeniýetleri bilen utgaşdyryp ösdüripdirler, şeýle hem, Antiki medeniýet diýlip atlandyrylýan medeniýeti kemala getiripdirler. Ýokarda aýdyşymyz ýaly, Antiki medeniýet bolsa öz gezeginde häzirkizaman Ýewropa medeniýetiniň binýady bolup hyzmat edipdir.

Gadymy Gresiýanyň taryhynyň döwürlere bölünişi. Gadymy Gresiýanyň taryhyny 3 sany uly döwüre bölüp bolar: 1. B.e. öňki II müňýylykda ilkinji synpy jemgyýetiň we ilkinji döwletleriň döremegi bilen häsiýetlendirilýär (Krit we Aheý Gresiýasynyň taryhy); 2. Polisleriň ýüze çykyşy, gülläp ösmegi, nusgawy görnüşündäki gul eýeçilik gatnaşyklarynyň emele gelmegi, ösen medeniýetiň döredilmegi (b.e. öňki XI–IV asyrlar) bilen häsiýetlendirilýär; 3. Grekler tara-

pyndan Pars patyşalygynyň basylyp alynmagy, ellinçilik jemgyýetiň we döwletleriň döremegi (b.e. öňki IV asyryň ahyrlary - III asyr).

Hakykat ýüzünde Gresiýanyň taryhyny alymlar 5 döwre bölýärler. Olar: 1. Egeý ýa-da Krit-Miken döwrüne (b.e. öňki III–II müňýyllyklar); 2. Gomerçilik döwrüne ýa-da polislerden öňki döwre (b.e. öňki XI–IX a.); 3. Arhaiki döwre, ýagny polisleriň emele gelen döwrüne (b.e. öňki IX–VI a.); 4. Nusgawy döwrüne (b.e. öňki V–IV a.); 5. Ellinizm döwrüne (b.e. öňki IV asyryň 2-nji ýarymyndan b.e. öňki 30-njy ýyla çenli) bölýärler.

Birinji döwürde Balkan Gresiýasynda we adalarda ilkidurmuş urug-taýpaçylyk gatnaşyklarynyň dargamagy we Krit adasynda hem-de Balkan Gresiýasynyň Günorta böleginde (Peloponnesde) irki synpy jemgyýetleriň we döwletleriň döremegi bolup geçýär. Bu dörän irki döwletleriň gurluşynda tire-taýpa gurluşy saklanyp, olar Ortaýer deňziniň Gündogarynda ýerleşen döwletler bilen ýakyndan gatnaşykda bolupdyrlar. Gresiýada dörän ilkinji döwletlerde ýerli, greklerden öňki ilatyň täsiri uly bolupdyr. Krit adasynda synpy jemgyýet we döwlet Balkan Gresiýasyndan ir ýüze çykyp, onda ýerli krit halky (grek däl halk) esasy orny eýeläpdir. Balkan Gresiýasynda bolsa b.e. öňki III müňýyllygyň içinde demirgazykdan gelen aheýler–grekler agdyklyk edipdir.

Krit-aheý zamany öz gezeginde jemgyýetçilik ösüşiň derejesine görä üç döwre bölünýär. Bu döwürler Kritiň taryhy üçin şeýle-de Balkan Gresiýasynyň taryhy üçin dürli-dürlüdir. Kritiň taryhy üçin olar minoýyň döwri (Kritde patyşalyk eden Minoýyň ady), Balkan Gresiýasy üçin ellinleriň döwri diýlip atlandyrylýar. Minoý döwri hem üç döwre bölünýär: 1. Irki minoý döwri (b.e. öňki XXX–XXIII a.) urug gatnaşyklarynyň agalyk eden döwri; 2. Orta minoý döwri (b.e. öňki XXII–XVIII a.), ýagny döwletiň, durmuşy gatlaklaryň, hatyň ýüze çykan hem-de Kritiň bitewi döwlete birleşen döwri; 3. Giçki minoý döwri (b.e. öňki XVII–XII as.), Kritde döwletiň, medeniýetiň ýüze çykmagy, Kritiň uly deňiz döwletine öwrülmeği, aheýleriň Kriti basyp almaklary we Kritiň ýykylmagy ýaly döwürlere bölünýär.

Aheýleriň Balkan Gresiýasyndaky ellin döwrüni hem alymlar üç döwre bölýärler: *Birinji döwür*, irki ellin döwri diýlip atlandyrylýar (b.e. öňki XX–XVII a.), ol greklerden öňki ilatyň ilkidurmuş gatnaşyklary zamanynyň öz içine alýar. *Ikinji döwür*, orta ellin döwri

(b.e. öňki XXII–XVIII a.) diýlip atlandyrylýar. Bu döwür aheý-grekleriniň çozup gelen we Balkan Gresiýasynyň Günorta böleginde ornaşan zamanyny öz içine alýar. Döwürüň ahyry bolsa, urug gatnaşyklarynyň dargamagy bilen tamamlanýar. *Üçünji döwür*, giçki ellin ýa-da miken döwri (b.e. öň XVI–XII a.) bolup, bu döwürde Gresiýada irki synpy jemgyýet ýüze çykýar, döwletler emele gelýär. Şeýle-de bu döwür hatyň ýüze çykmagy, miken siwilizasiýasynyň gülläp ösmegi we pese gaçmagy bilen häsiýetlendirilýär.

B.e. öňki II–I müňýyllygyň sepgidinde Balkan ýarymadasynda taýpalaryň goşulyşmalary olaryň durmuş ýagdaýlarynyň üýtgemegine, şol sanda, olaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynda hem öňe gidishlikler bolupdyr. B.e. öňki XII asyrdan Gresiýanyň demirgazygynda, Dunaý derýasynyň boýlarynda ýaşayan greklere garyndaş doriý taýpalarynyň çozmaklary netijesinde Gresiýadaky irki döwletler ýykylýar. Gelmişek taýpalar jemgyýetçilik ösüşiniň derejesi boýunça greklerden yza galypdyr. Olar ýaňy urug taýpa gatnaşyklarynyň dargaýyş pursatlarynda ýaşapdyrlar. Netijede, Aheý döwleti heläk bolup, hat-ýazuw hem ýatdan çykarylýar. Kritde, şol sanda Gresiýada ýene-de ilkidurmuş gatnaşyklary gaýdyp gelýär, jemgyýetiň durmuş-ykdysady we syýasy taýdan ösüşi pese gaçýar. Şeýlelik bilen, grek taryhynyň täze polis görnüşli döwri, ýagny urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargap, aheý döwletiniň ýykylmagy hem-de doriý taýpalarynyň bosup gelmekleri bilen başlanýar.

Gadymy Gresiýanyň polis eýýamynyň taryhy grek taryhynda iň ähmiýetli eýýam bolup, ol üç döwürden durýar: 1. Gomerçilik döwür ýa-da polisiň öň ýüzündäki döwür. Bu döwür Gresiýada tire-taýpa gatnaşyklary döwrüni (b.e. öňki XI–IX a.) öz içine alýar. Gomerçilik döwrüniň esasy wakasy saklanyp galan ýerli taýpalarda we göçüp gelenlerde urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargamagy bolup geçýär. 2. Arhaiki döwür diýlip atlandyrylýar, ýagny synpy jemgyýetiň we döwletiň polis görnüşinde emele gelýän döwri bolup, ol b.e. öňki VIII–V asyrlary öz içine alýar. Grekleriň Ortaýer we Gara deňizleriniň kenarlaryna ýaýran döwri (grekleriň beýik koloniýaçylyk döwri). 3. Grek taryhynyň nusgawy döwri (b.e. öňki V–IV a.) bolup, Gadymy grek gul eýeçilik jemgyýetiniň, polis gurluşynyň, grek medeniýetiniň gülläp ösen döwri hökmünde häsiýetlendirilýär.

Arhaiki döwürde Gresiyada gul eýeçilik jemgyýeti berkarar bolýar. Gresiyanyň ähli ýerinde diýen ýaly uly bolmadyk döwletler–polisler emele gelip ykdysadyýetde-de, syýasy durmuşda-da uly özgerişler bolup geçýär. Bu döwür indiki taryhy döwrüň esasyny düzýär. Arhaiki döwür (b.e. öňki 800–500-nji ýyllar) grek taryhynyň öwrenilip başlanan döwri hasaplanylýar.

Taryhy ösüşiň täze basgançagy demriň ýaýramagy bilen başlanýar. Bu döwürde ykdysadyýet ýokary derejede ösýär. Netijede, senetçiligiň we söwdanyň gutarnykly ekerançylykdan bölünip aýrylmagy, şolaryň esasynda-da, şäherleriň döremegi hem-de hakyky söwda-senetçilik merkezleriniň ýüze çykmagy bolup geçýär. Emma ykdysadyýetdäki özgerişler patriarhal gurluşyň esaslaryny mazaly sarsdyrýar, ýagny halk köpçüliginiň, ilki bilen hem daýhanlaryň maddy ýagadaýynyň pese gaçmagyna getirýär. Netijede, garyplaşan ilat bilen ýerlere eýeçilik edýän urug begleriniň arasynda ýiti gapma-garşylyklaryň ýüze çykmagyna getirýär. Bu ýagdaý ahyr soňunda ýurduň içerki ýagdaýynyň 150 ýyl diýen ýaly dowam eden syýasy we ykdysady çökgünlige (krizise) düşmegine getirýär. Gresiyada ýer ýetmezçiligi, adamlaryň ýer eýelerine bagly bolup galmaklary, şeýle-de, halk köpçüliginiň syýasy taýdan hukuklarynyň bolmazlygy jemgyýetiň syýasy çökgünlige düşmeginiň esasy sebäpleridir. Arhaiki döwür hem güýçli demokratik hereketiň başlan döwri bolup, onuň hereketlendiriji güýji daýhanlaryň giň köpçüligi we kemala gelýän şäherliler bolupdyr. Galyberse-de, bu herekete öz döwründe ýokary gatlagyň baý emeldarlary tarapyndan syýasy we ykdysady taýdan hukuklary çäklendirilen ownuk emeldarlar gatlagy goşulypdyrlar hem-de halk köpçüligine baş bolupdyrlar.

Nusgawy döwür Gresiyanyň polisiň çäginde ykdysady, syýasy we medeni taýdan gülläp ösen eýýamy bolupdyr. Bu döwürde gul eýeçilik gatnaşyklary ösen – nusgawy derejesine ýetýär. Emma b.e. öňki IV asyryň ortalarynda gadymy Grek gul eýeçilik jemgyýeti polisiň çäginde çuň syýasy we ykdysady çökgünligi başdan geçirýär.

Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri bilen başlanýan döwre Gresiyanyň taryhynyň ellinizm döwri diýlip atlandyrylýar. Aleksandryň döwletiniň dargamagy netijesinde, Müsürde, Alynky Aziýada dörän ellinçilik döwletleri diýlip atlandyrylýan patyşalyklaryň taryhy hem Gresiyanyň taryhynyň dowamy hökmünde öwrenilýär. Ellinçilik

döwründe gul eýeçilik gatnaşyklary has giň möçberde öz ösüşini dowam etdirýär. Emma ellinçilik döwrüniň ösüşi uzak dowam etmeýär. B.e. öňki III asyryň ahyrlarynda bu döwletleriň üstüne uly howp abanyp başlaýar. Günbatarda güýçli Rim imperiýasy döräp, Karfagenden üstün çykandan soň, bar ünsüni Balkan ýarymadasyna we Kiçi Aziýa gönükdirýär. Gündogarda bolsa güýçli Parfiýa döwleti emele gelip, selewkileriň mülklerine hüjüm edip başlaýar. Bu ellinçilik döwletleriň içki gurluşynda hem gowşaklyk ýüze çykydyr. Patyşa häkimligi bilen grek şäher döwletleriniň dolandyryş ulgamyndaky aýratynlyklar, olaryň özara gatnaşyklarynda kynçylyklary döredipdir we bu döwletleriň ir ýykylmagyna sebäp bolupdyr.

B.e. öňki II asyryň içinde rimlileriň greklere garşy hüjümi başlanyp, birnäçe söweşleriň netijesinde Makedoniýa goşunlary derbi-dagyn edilýär. Asyryň ahyrynda bolsa Aheý bileleşigi hem dargadylýar. B.e. öňki 146-njy ýylda rimliler Balkan ýarymadasyny özlerine tabyn edip, bu ýerde Makedon hem Aheý welaýatlaryny döredýär. Rimliler Aziýada hem uly üstünliklere eýe bolýar. Olar ilki bilen Pergamyň kömegi bilen selewkileriň goşunyny ýeňip, selewki patyşasy Antiohy Kiçi Aziýadan (b.e. öňki 192–188-nji ýý.) gitmäge mejbur edýär. B.e. öňki 133–129-njy ýyllarda Rimiň ýarany bolan Pergam döwleti Rim döwletine birikdirilýär we onuň bir welaýatyna öwrülýär.

Bu döwre çenli ellinçilik Ptolemeýleriň Müsür döwleti hem häkimlik ugrundaky göreşleriň hem-de rim söwdagärleriniň eden-etdilikleriniň netijesinde doly gowşaýar. Onuň iň soňky patyşasy Kleopatra VII ilki Ýuliyý Sezar bilen, soňra bolsa Mark Antoniý bilen öz ykbalyny baglap, Rime daýanmaga çalyşýar. Rimde häkimlik ugrunda Oktawian bilen bolan uruşlarda Antoniý ýeňilýär, ol öz duşmanynyň eline düşmejek bolup özüni heläkleyär. Kleopatra bolsa Oktawian bilen ylalaşmaga çalyşýar, emma özüniň öldüriljekdigine gözi ýetip, ol hem Antoniý ýaly öz janyna kast edýär. Netijede, Ptolemeýleriň Müsür döwleti hem rimliler tarapyndan basylyp alynýar (b.e. öňki 30-njy ýyl) hem-de Rimiň bir welaýatyna öwrülýär. Gadymy grek ellinçilik döwrüniň taryhy, gul eýeçilik jemgyýetiniň we döwletiniň köp asyrylyk taryhy «Gadymy Gresiyanyň taryhy» dersiniň beýanynyň esasyň düzýär.

I. **GADYMY GRESIÝANYŇ TARYHY ÇEŞMELERI**

Maddy medeniýetiň ýadygälikleri. Gadymy Gresiýanyň taryhy boýunça köpsanly taryhy çeşmeler saklanypdyr. Olary ýüze çykarmak, derňemek, rejelemek bilen dürli ýurtlaryň alymlary meşgullanýarlar. Olar grekleriň ýaşan ähli ýerlerinde saklanypdyr. Olar ýerastynda galan gadymy şäherleriň we obalaryň harabalary, jaýlaýyş desgalary, ýeriň ýüzünde saklanan desgalaryň galyndylary–gadymy köşkler, buthanalar we beýlekilerdir. Gadymy Gresiýanyň arheologiýa ýadygärliklerini dürli ýurtlaryň alymlary 200 ýyl bäri öwrenýärler. Gadymy şäherleriň we obalaryň, köşkeriň we buthanalaryň, teatrlaryň, ýaşayyş jaýlarynyň, ussahanalaryň ençemesi öwrenildi. Gazuw-agtaryş işleriniň dowamynynda iňňän köp mukdarda ýaraglar, zähmet we hojalyk gurallary, küýze-gärçilik önümleri, oý goşlary, sungat eserleri ýüze çykaryldy.

Arheologlaryň ýadawsyz zähmeti bilen toplanan ägirt köp mukdardaky maddy medeniýetiň ýadygärlikleri gadymy grekleriň daş keşbini, tehniki üstünlüklerini, ykdysadyýetini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny medeniýetiniň dürli ugurlaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Ýazuw ýadygärlikleri. Teňňeler. Edebi eserler. Çeşmeleriň iň möhüm görnüşleriniň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Mazmuny boýunça olar dürli-dürlüdür. Gresiýadan tapylan iň irki ýazgylar Krit-Miken döwrüne (b.e. öňki II müňýyllygyň II ýarymyna) degişlidir. Olar küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylan, mazmuny boýunça hojalyk häsiýetli ýazgylardyr.

Doriý taýpalarynyň çozuşlarynyň netijesinde grekler ösen medeniýetini, gadymy hatlaryny unudyp, ýene-de urug-taýpa gatnaşyklaryna geçipdirler. Gresiýada hat-ýazuw diňe b.e. öňki I müňýyllygyň başlarynda täzeden peýda bolýar. Şol döwürde grekler öz hatlaryny finikiýa elipbiýinde ýazypdyrlar. Finikiýa elipbiýinde ýazylan iň gadymy grek ýazgysy Fera adasynda gaýanyň ýüzüne ýazylypdyr. Ol b.e. öňki VIII asyra degişlidir. Gresiýada gabat gelýän irki ýazgylar gaýanyň ýa-da ýörite ýasalan daş sütünleriň ýüzüne ýazylypdyr. Arhaiki döwre degişli ýazgylar kän däl. Nusgawy we ellinizm döwürlerinde olaryň sany üzül-kesil artýar. Mazmuny boýunça olar hususy hatlardan we resmi ýazgylardan ybaratdyr. Hususy hatlarda aýry-aýry adamlaryň hudaýa dileg bilen ýüzlenmeleri, emläk ýazgylary we ş.m. girýär. Res-

mi ýazgylar: kanunlardan, döwletara şertnamalardan, salgyt tölenişi baradaky belliklerden, emeldarlaryň sanawyndan we ş.m. ybaratdyr. B.e. öňki I müňýyllygyň ortalaryna we ikinji ýarymyna degişli küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylan ýazgylar köp gabat gelýär. Adatça olar bir-iki sözden, hatda bir harpdan hem durýanlary bolupdyr. Şeýle ýazgylara **grafitti** diýilýär.

Ýazgylar, köplenç, onda beýan edilýän wakalar bilen döwürdeş bolýar. Olarda anyk hem hakyky maglumatlaryň berilmegi ýazgylaryň taryhy çeşme hökmünde ähmiýetini artdyrýar. Emma olaryň gysga, üzlem-saplam bolmagy, döwürler hem sebitler boýunça ýaýrawynyň gyradeň bolmazlygy taryhy wakalary yzygider beýan etmäge mümkinçilik bermeýär.

Gresiýanyň taryhynyň ellinizm döwrüni öwrenmekde papiruslara ýazylan ýazgylaryň uly ähmiýeti bardyr. Ýazuw kagyzy hökmünde papirus ulanylypdyr, ol Müsürde köp öndürilipdir. XIX asyryň ahyrynda XX asyryň içinde Müsürde geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda ägirt köp mukdarda (200 müň çemesi) papirusa ýazylan ýazgylar tapyldy. Olaryň köpüsi şahsy hatlardan, dil hatlaryndan, wesýetnamalardan, söwda-satyk işleri barada ýazylan hatlardan, gurluşyk işleri barada berilýän maglumatlardan ybarat.

Gadymy grekleriň edebi we ylmy eserleri hem papirus ýapraklaryna ýazylypdyr. Müsürde ýaşan grekler öz ýazyjylarynyň we alymlarynyň eserlerini höwes bilen okapdyrlar we göçüripdirler. Olaryň arasynda häzire çenli ylymda belli bolmadyk, näbelli ýazyjylaryň we alymlaryň eserlerinden bölekler hem gabat gelýär. Munuň özi çeşme hökümünde papiruslaryň ähmiýetini has artdyrýar. Özboluşly, möhüm taryhy çeşmeleriň biri-de teňnelerdir. Zikgelenen teňneler ilkinji gezek Kiçi Aziýada–Lidiýa patyşalygynda b.e. öňki VII asyrda peýda bolýar. Soňra teňne zikgelemek beýleki döwletlere, şol sanda Gresiýa hem ýaýraýar. Teňnelerdäki şekiller we ýazgylar kähatalarda beýleki çeşmelerde duşmaýan, gymmatly maglumatlary özünde jemleýär. Gadymy teňneleri tapmak, olary öwrenmek bilen, esasan, numizmatika ylmy meşgullanýar.

Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmek boýunça iň möhüm çeşme baý gadymy grek edebiýatydyr. Olaryň iň gadymylary mifler (rowaýatlar), ertekiler, epiki poemalar we halk döredijiliginiň beýleki eserleridir. Hudaýlar hem gadymy gahrymanlar hakyndaky rowaýatlar

bolan mifler örän gadymy döwürlerde ýüze çykyppdyr. Mifler gadymy grekleriň dünýägaraýyşyny öwrenmäge baý maglumatlary berýär.

Miflerdäki hyýaly gürrüňlerde gadymy grekleriň tebigat hadysalaryndan baş çykarmaga, adamyň tebigata bolan gatnaşygyna, jemgyýetçilik gatnaşyklaryna düşünmäge bolan synanyşyklary şöhlelendirilýär. Erteklerden tapawutlylykda mifler haýsydyr bir taryhy wakalara esaslanýar. Emma mifdäki hakykaty anyklamak örän çylşyrymly derňewleri talap edýär.

B.e. öňki II müňýyllygyň ahyrynda I müňýyllygyň başlarynda döredilen grekleriň gahrymançylykly eposlary «Iliada» we «Odiseýa» poemalary mifleriň has irki görnüşlerini özünde jemleýär. Ol poemalar Krit – Miken we Gomerçilik döwrüniň taryhy boýunça örän gymmatly maglumatlary berýärler.

Arhaiki döwürde ýaşan grek şahyrlarynyň eserleri-de taryhy çeşmeleriň hataryna goşulýar. Gesiodyň, Arhilohyň, Alkeýiň, Solonyň goşgularynda b.e. öňki VIII–VI asyrlarda grek daýhanlarynyň güzerany, zähmet gurallary, jemgyýetde bolup geçýän durmuşy we syýasy wakalar hakynda çeper teswirlemeleriň üsti bilen gürrüň berilýär.

Taryhy we ylmy eserler. Taryhy eserleri döretmeklik ilki Kiçi Aziýada ýaşayan greklerde peýda bolupdyr. Çünki olar Gadymy Gündogaryň beýik siwilizasiýalaryny döreden Wawilon, Müsür we beýleki halklar bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyrlar. Olaryň medeni mirasy bilen tanşypdyrlar, olardan görelde alypdyrlar.

Edebi çeşmeleriň ähmiýetlisi gadymy grek ýazyjylarynyň taryhçylarynyň eserleridir. Öz eserlerini kyssa bilen ýazan irki ýazyjylara grekler logografçylar diýipdirler. Olar öz eserlerinde iň gadymy, rowaýatlar döwri barada köp gürrüň edip, öz ýaşan döwürleri barada berýän gürrüňlerini has gysga beýan edipdirler. Olar, köplenç, rowaýat bilen hakykatyň tapawudyny seljerip bilmändirler. Olaryň eserleriniň uly bölegini halklar hem ýurtlar hakyndaky gürrüňler tutupdyr.

Ellada-da ir wagtdan alnyp barylýan ýazgylaryň biri hem sene (kalendar) ýazgylary bolup, olar ähli dini we syýasy merkezlerde ýöredilipdir. Sene ýazgylarynda ilki bilen umumy grek dini baýramçylyklarynyň we ýaryşlarda üstün çykan ýeňijileriň sanawlary berlipdir. Şunuň bilen birlikde, dürli ýerlerde wezipeli ruhanylaryň we saýlawly magistratlaryň sanawlary ýöredilipdir. Mysal üçin, Argosda

iň gadymy döwürden Geri ruhanylarynyň, Spartada – eforlaryň, Afina bolsa her ýylda saýlanýan arhontlaryň sanawlary saklanýar.

Grekler sene ýazgylary bilen hem çäklenmändirler, olar wezipe adamlaryň işlän döwürlerinde şäherlerde bolup geçen dürli wakalary hem ýazyp fastlara geçiripdirler. Netijede, resmi sene ýazgylary artyp, arhaiki we nusgawy döwürleriň sepgidinde hakyky hronika beýan etmelere öwrülipdir. Bu bolsa köp sanly alymlaryň we ýazyjylaryň üç tapgyrynyň bir asyryň dowamynda yzygiderli döredijilik işleri bilen meşgullanma klary netijesinde taryh ylmynyň ýüze çykmagyna getiripdir. Olaryň birinji tapgyryny logograflar düzüpdirler. Olaryň arasynda iň görnükli Gekateýdir (b.e. öňki 540–478-nji ýý.) Ol «Genalogiýa» (şejere) we «Ýurtlaryň ýazgysy» atly eserleri ýazypdyr. Gekateý öz eserlerinde mifleri tankydy seljermäge synanyşypdyr. Tanyml logograflaryň ýene birisi Lesbosly Gellanikdir (b.e. öňki V a.). Ol birnäçe «Şejeräniň» awtory bolup, özlerini urug-taýpa serdarlaryndan alyp gaýdýan, soňra bolsa grek şäherlerini esaslandyryjylar hasaplanylýan gahrymanlaryň şejeresini yzarlapdyr. Gellanik Afinanyň taryhy boýunça ilkinji bolup, «Attida» atly ýörite eserini ýazypdyr. Emma grek logograflarynyň eserleri taryhy beýan etmekligiň ýönekeý görnüşi bolsa-da, olaryň käbir bölekleriniň saklanyp galanyna garamazdan, olar geljekki grek taryhy eserleriniň ýazylmagyna ýol açypdyrlar. Şeýlelik bilen, taryhy rowaýaty (mifiki) beýan etmeklikden logos görnüşine, ýagny hakyky wakalary beýan etmeklige, ýazuw ýadygärliklerini hem goşmak bilen taryh beýan edilip başlanypdyr. Şunlukda, b.e. öňki V asyryda Gresiyada edebiýatyň yörite pudagy – taryhnama ýüze çykýar. Taryhçylar rowaýaty we logos eserlerinden tapawutlylykda gadymy rowaýaty döwri däl-de, öz ýaşan döwürleriniň wakalaryny beýan edipdirler.

Grek taryhçylarynyň içinde ‘Taryhyň atasy» adyny alan meşhur taryhçy Gerodotdyr (takmynan b.e. öňki 484–425-nji ýý.). Ol Kiçi Aziýadaky Galikarnas şäherinde doglupdyr. Gerodot Galikarnas şäheriniň syýasy durmuşyna gatnaşyp, tirançylyga garşy göreşipdir. Şol sebäpli hem, ol öz doglan şäherini taşlap gitmeli bolupdyr. Şondan soň ol Müsüre, Siriýa, Gara deňziniň demirgazyk kenarlaryna, Wawilona, Eýrana we başga-da köp ýurtlara syýahat edipdir. Gerodot Samosda, Afinada ýaşapdyr, Afinada ol görnükli jemgyýetçilik

işgärleri (Perikl, Sofokl) bilen ýakynlaşypdyr. Ol ömrüniň ahyrynda afinalylaryň Italiýadaky koloniýasy bolan Fury şäherinde ýaşapdyr.

Gerodotyň «Grek-pars uruşlary» atly eseri şu sözler bilen başlanýar: «Galikarnasly Gerodotyň şu aşakdaky gözlegleri ýazmagynyň sebäpleri, şol döwrüň adamlarynyň bitiren işleri ýitip, bilinmän galmasyn, şeýle-de ellinler we beýleki halklar tarypandan özlerine mynasyp geň galarlykly, ägirt uly binalary guranlar şöhratsyz, ýatdan çykyp gitmesin, esasan hem, grek-pars uruşlarynyň başlanmagynyň sebäpleri bilinmän galmasyn diýip beýan edildi».

Gerodot öz işlerinde adatdan daşary wakalara mümkinlik eden hem bolsa, olara uly ähmiýet beripdir. Şonuň üçin, onuň öz öňünde goýan taryhy temalary özüniň has giňligi bilen logograflardan düýp-göter tapawutlanypdyr. Ol geçmişden, esasan, öz döwrüniň taryhy wakalaryny beýan etmek üçin subutnamalary gözläpdir.

Gerodot «Wakalaryň beýany» (taryh) atly eseri döredipdir. Soňra ellinçilik döwrüň Aleksandriýaly alymlary ony öwrenip, grekleriň zenan hudaýlarynyň–muzalarynyň 9-synyň atlary bilen atlandyryp, bu eseri 9 kitaba bölüpdirler. Gerodotyň «Taryhy» iki sany uly bölekden düzülipdir. Birinji böleginde (1–4 kitaplar) Gresiyanyň, Müsüriň, Wawilonyň, Eýranyň, Midiýanyň, skifleriň we liwiýalylaryň iň gadymy döwründen grek-pars uruşlaryna çenli döwri beýan edilýär. Taryhçylaryň bellemeklerine görä, Gerodot bu işiniň birinji bölümüni heniz Afina gelmezinden öň ýazypdyr. Ikinji bölegi 5–9-njy kitaplar grek-pars uruşlarynyň wakalaryna bagyşlanypdyr. Grek-pars uruşlarynyň taryhyny beýan etmek pikiri Gerodotda Afina geleninden soň döreýär. Çak edilişine görä, eser doly tamamlanmandyr. Çünki ol b.e. öňki 478-nji ýylyň wakalary bilen gutarýar. Onda urşuň ahyrky döwri we umumy jemleýji bölümü berilmändir.

Gerodotyň taryhy Pars patyşalygyna goşulan döwletleriň taryhyndan başlanýar. Onuň birinji kitaby Kiriň massagetlere garşy geçiren ýörişi hem-de onuň heläk bolmagy bilen tamamlanýar. Ikinji kitaby durşuna Müsüriň taryhyna bagyşlanypdyr. Üçünji kitapda Kambisiň ýörişleri, onuň patyşalyk etmegi we Dariniň häkimiýet başyna gelen ilkinji ýyllary beýan edilipdir. Dördünji kitapda Skifler hem-de olara garşy Dariniň geçiren ýörişleri we beýleki wakalar barada gürrüň berilýär. Bäsiniçi kitapda Kiçi Aziýadaky Ioni grekleriniň pars agalygyna garşy başlan gozgalaňlarynyň beýanyndan başlanýar.

Galan beýanlaryň hemmesi grek-pars uruşlaryna bagyşlanýar. Taryh b.e. öňki 479-njy ýyl Mikale burnunyň we Plateýanyň eteginde bolan söweşlerde parslaryň ýeňilmegini beýan etmek bilen tamalanýar. Gerodot grek-pars uruşlaryna dünýä derejesindäki waka hökmünde garaýar. Ol pars basybalýjylaryna garşy göreşde grekleriň beýikligini görkezmäge çalyşýar. Gerodot bu uruşda ellinleriň bitiren işlerini, Leonid patyşanyň ýolbaşçylygynda az sanly spartalylaryň parslar bilen deň bolmadyk söweşde görkezen gahrymançylygyny ýa-da grekleriň Marafon söweşinde bitiren işlerini «Taryh» işinde giňden beýan edýär.

Gerodot özünden öňki awtorlaryň Gekateý Miletskiniň işlerinden, resmi ýazgylardan, arakulyň ýazgylaryndan çeşme hökmünde peýdalanypdyr. Onuň beýanlaryna tankydy seljermäge synanyşypdyr. Halk döredijiliginde berilýän hekaýatlara uly ähmiýet beripdir, wakalara gatnaşan döwürdeşleriniň gürrüňlerini giňden ulanypdyr. Ol wakalary dogruçyl beýan etmäge çalşypdyr. Emma şol döwürüň wekili bolmak bilen, Gerodot bolýan taryhy wakalara hudaýlaryň täsir edýändigini hakyndaky düşüňjä eýeripdir.

Gerodot döwürüň syýasy wakalary bilen bagly maglumatlary peýdalanyp, grek-pars uruşlary döwründe grek döwletleriniň tutýan ornuny hem görkezmeği başarypdyr. Ol Afinanyň harby we syýasy wakalarda bitiren işlerine uly baha berýär. «Hakykatyň hatyrasy üçin, afinalylary Elladany halas edijiler diýip aýdyp bolar» diýip, ol ýazýar. Ol Delflileriň bitiren işlerine hem ýokary baha berýär. Gerodot spartalylaryň parsalara garşy uruşda bitiren işlerini kemsitmändir. Emma Gerodot grekleriň umumy bähbitlerini taşlap, parslaryň ýaranlary bolan grek döwletlerini ýazgarypdyr. Ol aýratyn hem fiwylileri ýazgarypdyr.

Şeýlelik bilen, Gerodotyň beýanlarynda taryhy ýazgylara, berilýän gürrüňlere tankydy garaýyşlar berlipdir. «Men näme aýtsalar şolary ýazmaly, emma olaryň hemmesine ynanmaga men borçly däl, bu meniň beýanlarymyň hemmesine degişlidir» – diýip Gerodot ýazypdyr.

Gerodotyň öz döwürdeşlerine täsiri uly bolup, ol antiki döwürüň hemme asyrlarynda iň belli adamlaryň biri bolupdyr. Şonuň üçin, rimiň görnükli döwlet işgäri, ussat dilewar Siseron ony «taryhyň atasy» diýip atlandyrypdyr, bu ada ol gürrüňsiz mynasyp hem bolupdyr.

Gadymy grek taryhçysy Fukidid (takmynan b.e. öňki 460–395 ý.) baý Afinaly, asly Frakiýaly maşgaladan bolupdyr. Fukidid görnük-

li döwlet işgäri bolupdyr. Peloponnes urşunda strateg – serkerde we-zipesine saýlanyp, Afinanyň harby gämilerine serkerdelik edýär we Frakiýanyň kenarlaryny spartalylardan goramak üçin iberilýär. Ha-çan-da, Sparta Amfipola hüjüm edip başlanda, ol öz wagtynda kömek berip bilmänsoň, ony dönüklikde aýyplap, 20 ýyl möhleti bilen Afiny-dan sürgün edipdirler. Watanyndan çykarylan Fukidid Frakiýa göçüp barýar. Sürgün edilen ýyllarynda ol taryhy eser ýazmak maksady bi-len, Peloponnes urşunyň gidişine, onuň wakalaryna üns berýär. Zerur bolan maglumatlary toplýar. Uruş tamamlanmazynyň önüsyraşynda onuň günäsi geçilýär we Afina dolanyp gelýär. Fukidid galan ömrüni taryh ýazmak bilen meşgullanýar. Ol Peloponnes urşunyň taryhyny ýazýar. Soňra alymlar onuň taryhyny 8 kitaba bölüpdirler. Fukididiň 1-nji kitabynda Gresiyanyň iň gadymy döwründen Peloponnes urşuna çenli taryhy, soňraky 7 kitapda bolsa Peloponnes urşunyň wakalary beýan edilýär. Eser b.e. öňki 411-nji ýylyň wakalary bilen tamam-lanýar. Fukidid hem öz eserini doly tamamlap ýetişmändir.

Fukididiň esasy çeşmesi öz ýygnan we jikme-jik barlan mag-lumatlary, wakalaryň şaýatlygynyň gürrüňleri, resmi ýazgylar we özüniň şahsy gözegçiligi bolupdyr. Ol takyk hem dogruçyl ýazma-ga çalşypdyr. Ol Gerodotdan tapawutlylykda, hudaýlaryň adamlaryň işine gatnaşyandygy baradaky düşüňjelerden el çekipdir. Onuň eseri hakyky taryhçynyň, akyldaryň işi bolup, antiki döwrüň ýeten iň ýo-kary derejesidir. Fukididiň dünýägaraýyşlary we syýasy garaýyşlary Afinada Perikliň döwründe ýüze çykýar. Ol ömrüniň ahryna çenli Perikliň muşdagy bolup galypdyr.

Fukididiň gürrüňine görä, onuň işiniň esasy maksady hakykaty gözlemek bolupdyr. Onuň aýtmagyna görä, «logograflar özleriniň he-kaýalaryny gürrüň berenlerinde hakykaty aýtmak üçin däl-de, eýsem wagtyň gadymylygy bilen bir wagtlar ertekilere öwrülen göwnüňi göteriji, geň galdyryjy gürrüňler bilen beýan edýärler. Olar hiç bir subutnamasyz wakalary beýan edipdirler» diýip ýazýar. Alymlar ta-rapyndan Fukididi tankydy taryhy ylmy taýdan esaslandyran alym hökmünde ykrar edýärler.

Fukidid maglumatlary saýlamaklyga aýratyn üns beripdir. Pe-loponnes urşunyň wakalaryna degişli maglumatlary jemlände, ol wakalaryň bolan ýerlerine baryp, onuň hakykatlygyna göz ýetrip, ondan soň maglumatlary peýdalanypdyr. Wakalara gatnaşan adam-

lardan alan maglumatlaryndan daşary Fukidid resmi maglumatlardan peýdalanypdyr, olaryň käbirlerini bolsa durşuna diýen ýaly işine goşupdyr. Mysal üçin, Afinalylaryň Argos, Mantineý we Elida bilen baglaşan ylalaşyklarynyň beýanlary Fukididiň işinde hem-de ýazgy görnüşinde biziň döwrümize çenli doly saklanyp galypdyr. Haçanda, ol maglumatlar deňeşdirilip göründe, ýazgylaryň doly meňzeş gelýändigini anyklanylady.

Fukidid tebigy bolýan hadysalara: güýçli tupanlara, günün tutulmagyna, ýer titremelere käbir döwürdeşlerinden tapawutlylykda, adatdan daşary bir güýjüň alamaty hökmünde garaman, olara tebigy hadysa hökmünde garapdyr.

Fukididiň birinji kitabynyň ilkinji 20 bölümi «Fukididiň arheologiýasy» diýlip atlandyrylýar. Olar kitabyň girişinde Peloponnes urşundan öňki döwri beýan edýär. Fukidide işiň girişinde Gresiyanyň geçmişinde Peloponnes urşy ýaly urşuň hiç haçan bolmandygyny suratlandyrmak gerek bolupdyr. Fukididiň pikirine görä, Gresiyada oturymly ilat uzak bolmadyk döwürde ýüze çykypdyr. Bu onuň kritmiken medeniýeti barada hiç hili habarynyň ýokdugyny görkezýär.

Grek taryhynyň irki döwrüni beýan edende Fukidid ýurduň tebigy ýagdaýyna uly ähmiýet berýär. Ilatyň meşgul bolan kärlerini alyş-çalyş bilen baglanyşdyryp, şäherleriň ösmeginde söwdanyň ähmiýetiniň uludygyna üns beripdir. Emma ol gomerçilik adatlara tankydy garapdyr. Troýa urşy barada ýatlap, Fukidid «Meniň pikirime görä, goşun ýygnaň, Troýa ýörişe gidilmeginiň sebäbi, Ýelenany halas etmeklik däl-de, Agamemnonyň häkimiýetiniň öz döwürdeşlerinden kuwwatlylygyny görkezmek niýeti ony Troýa gitmäge mejbur edipdir» diýip belleýär.

Peloponnes urşunyň wakalary Fukidid tarapyndan zygiderlikde beýan edilipdir. Onuň beýanlarynda ilki bilen harby taryhy görkezilipdir. Ýörişler, goşunyň ýagdaýy, harby hereketler awtor tarapyndan gutarnykly, öz işini bilýän serkerde hökmünde beýan edilipdir.

Fukidid harby wakalara aýratyn döwletleriň içinde bolýan syýasy göreşleriň täsirini, aýratyn hem, Afinada bolýan göreşiň täsirini görkezipdir. Fukidid özüniň syýasy garaýyşlary boýunça aram demokrat bolup, Periklä ýakyn durupdyr, emma aram oligarh Feramene hem ýokary baha beripdir. Maglumatlary zygiderli beýan etmek bilen Fukidid köp sanly taryhy şahsyýetleriň atlaryny berýär, emma aýratyn raýatlaryň

taryhy orny barada durup, olaryň bu uruşda tutýan ornuna baha berip durmaýar. Emma Perikl we Alkiwiad ýaly beýik şahsyýetleriň bitiren işlerine, olaryň taryhda tutýan ornuna doly baha berýär. Fukididiň işinde bu uly wakada—Peloponnes urşunda beýleki şahsyýetleriň beýan edilýşi ýüzleý berilýär. Muňa garamazdan, ol wakalaryň gidişinden dogry netije çykaryp, onuň ahyrky netijesine göz ýetirip bilmekligiň gerekdigine öz işinde uly ähmiýet beripdir.

Fukididiň işi bize Peloponnes urşunyň taryhyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Fukididiň beýikligini – onuň taryhy wakalara tankydy garamaklygy we taryhy beýanlardan umumy netije çykarmaklygy kesgitleýär. Fukidid taryhçy hökmünde beýleki taryhçylara garanda has öňe çykan, taryh ylmynda uly ädim ätmeği başaran taryhçydyr. Ol taryh dürli häsiýetdäki şahsyýetleriň, adamlardan ybarat toparlaryň, şol sanda aýratyn ýolbaşçylaryň bähbitleriniň çaknyşmagy netijesinde ösýär diýen pikiri öňe sürüpdir. Emma antiiki döwürde onuň taryhynyň bu taraplary bilinmän galýar. Taryhçylar onuň barlaglary geçirmeginiň usulyýetine üns bermän, diňe taryhy beýan edişine öýkünipdirler. Diňe täze zamanda, haçanda, Gresiyanyň taryhy ylmy taýdan öwrenilip başlananda, Fukidide taryh ylmynda bitiren işine ýokary baha berilýär.

Tanymal grek taryhçylarynyň ýene biri Ksenofontdyr (takmynan b.e. öňki 430-355-nji ýý.). Ol Afinanyň baý raýatlarynyň toparyndan bolup, syýasy garaýşy boýunça demokratik gurluşa garşy gidip, spartanyň döwlet gurluşyny wagyz edipdir. Ýaş döwründe ol filosof Sokratyň okuwçysy bolýar. B. e. öň 404-nji ýylda Afinada oligarhlardan (iň baý adamlardan) düzülen «30-laryň» häkimligi döredilende, ol bu hökümetiň tarapynda durýar. Demokratiýa dikeldilenden soň, Ksenofont Afinany taşlap, grekleriň hakynatutma goşunynyň hatarynda bolup, uruşlara gatnaşýar. Soňra Pars tagtynyň mirasdary Kiçi Kiriň goşunynda gulluk edýär hem-de pars patyşasy Artakserks II garşysyna tagt üstünde bolan uruşlara gatnaşýar. Kir öldürilenden soň, ol öz hakynatutma esgerlerine baş bolup, ýurduna dolanyp gelýär. Ksenofont öz goşunynyň bir bölegi bilen Sparta goşunyna gulluga durýar. Afinanyň garşysyna harby hereketlere gatnaşýar, netijede, ol Afina hökümeti tarapyndan gaýybana watan dönügi hökmünde ölüm buýrulyp, emlägi elinden alynmaly edilýär, soňra bolsa ömürlük sürgün etmek barada höküm çykarylýar.

Ksenofondyň iň ähmiýetli taryhy eseri 7 kitapdan ybarat «Gresiýanyň taryhy» atly işidir. Ol Fukididiň eseriniň dowamy bolup, awtoryň ýaşan döwrüni öz içine alýar. Onda b.e. öňki 411–362-nji ýyllaryň wakalary sparta jähtinden beýan edilip, Matineýiň ýanynda bolan söweş bilen tamamlanýar. Peloponnes urşy hronologiki taýdan zygiderlikde beýan edilse-de, ol guraksy ýazylypdyr. Emma Argun adasynyň ýanynda gazanylan ýeňişden soň, halk ýygnagynyň karary bilen jezalandyrylyp öldürilen Afina serkerdeleri baradaky suduň geçirilişiniň beýanlary has aýdyň görkezilipdir. Soňky kitaplarynda hem köp meselelerde awtorda yza çekilmeler gabat gelýär. Kähalatlarda Ksenofondyň taryhy ýadygärlik ýazgylarynyň ýazylyşyny ýatladyr, şonuň üçin ony ýadygarlik ýazgy eserlerine goşmak hem bolar. Ksenofondyň «Gresiýanyň taryhy» işi dürli döwürde ýazylan bolmaly. Iş b.e. öňki 403-nji ýylda başlanyp b.e. öň 360-njy ýyllarda awtoryň garran wagty tamamlanýar.

Ksenofont patyşa Agesilaýyň goşunynda gulluk edip, öz işinde ony adatdan daşary mahabatlandyryp görkezýär. Antalkid ýaraşyk şertnamasy baglaşylandan soň, Ksenofont spartalylar tarapyndan Peloponnesde, Olimpiýanyň golaýynda berlen mülke göçüp barýar we edebiýat bilen meşgullanyp başlaýar. Emma Spartanyň Beotiler bilen bolan uruşda şowsuzlyga uçramagy netijesinde, ol Korinfa göçmäge mejbur bolýar. Afina bilen Spartanyň gatnaşyklary gowulanandan soň, Ksenofont baradaky kararlar ýatyrylýar. Muňa garamazdan Ksenofont Afina hiç wagt dolanyp barmandyr.

Ksenofont kähalatlarda taryhy wakalara gözi ýetip duran hem bolsa, ol öz beýanlarynda olary bilgeşleýin ýatlaman geçýär, käbirlerini bolsa has gysga beýan edýär. Mysal üçin, ol «Gresiýanyň taryhy» atly işinde Ikinji Afina deňiz bileleşiginiň döredilen (b.e. öňki 378-nji ý.) wagtyny hem ýatlamaýar. Sparta garşy hereket eden Beotiý bileleşiginiň liderlerini–Pelopidi we Epaminondy hem ýatlaman geçýär. Ol Knidiň eteginde (b.e. öňki 394-nji ý.) bolan söweşde spartalylaryň ýeňilmeği bilen tamamlanan söweşe hem ýüzleý degip geçýär.

Taryhçy hökmünde Ksenofont Fukididden pes durýar. Çünki ol dürli yrymlara, düýş görmelere, adamlaryň işleri grek hudaýlaryna bagly diýen düşünjelere ynanýar. Ol wakalara bir taraply

– öz toparynyň bähbidini aramak bilen baha berýär hem-de taryhy ýoýup ýazýar. Ksenofondyň «Gresiýanyň taryhy» atly eseri ýatlamada görnüşinde ýazylypdyr. Bu zatlara garamazdan, Ksenofondyň «Gresiýanyň taryhy» atly işi biz üçin belli bir derejede ähmiýetli iş hasaplanýar. Sebäbi onda berilýän taryhy wakalar, olaryň bolup geçen wagty we taryhy şahsýetler hakyky maglumatlar bolup durýarlar.

Ksenofont başga-da dürli temalardan onlarça eser döredipdir. «Lakedomon politiýasy» işinde Spartanyň döwlet gurluşy, «Hojalyk barada» işinde b.e. öňki IV asyryň I ýarymynda Gresiýanyň ykdysadyýeti, ýaşayş-durmuşynyň aýratynlyklary, «Girdejiler barada» atly işinde hojalygy öndürijilikli guramagyň ýollary barada maglumat berilýär.

Ksenofondyň «Kiropediýa» atly işi Uly Kiriň (Kir II) terbiýelenişi hakynda hyýaly bir roman hökmünde bolup, Ksenofondyň monarhiýa gurluşyna ymtylandygyny görkezýär.

Ksenofondyň döwürdeşleriniň içinde Sokratyň ýene bir okuwçysy, filosof Platonyň (b.e. öňki 427–347-nji ýý.) işleri aýratyn bellemäge mynasypdyr. Syýasy garaýşy boýunça Afina demokratiýasynyň duşmany bolan Platon Spartanyň döwlet gurluşyny, onuň düzgünlerini aňa mahabatlandyryp görkezýär.

Platon Afinada içki syýasy göreşiň ýitileşen döwründe ýaşap, demokratiýa Afina döwletini heläkçilige alyp barar diýip hasap edipdir. Şonuň üçin, Platon jemgyýetiň gatlaklardan ybarat bolmalydygyny tekrarlapdyr hem-de asylzada begleriň bähbidini göz önünde tutýan taslamasyny işläp düzüp, ony iň kämil jemgyýetçilik hem döwlet gurluşy hasaplapdyr. Şu mesele boýunça ol «Politiýa» ýa-da «Döwlet» we «Kanunlar» diýen işlerini ýazypdyr. Platonyň işlerinde Gresiýada dörän döwletleriň syýasy gurluşy barada maglumat berilýär.

B.e. öň IV asyryda grek polisleriniň içerki gurluşy barasynda birnäçe işler peýda bolýar. Olaryň arasynda iň ähmiýetli işler meşhur filosof Aristotele (b.e. öňki 384–322-nji ýý.) degişlidir. Ol öz okuwçylary bilen şol wagtdaky grek hem grek däl döwletleriň 158-siniň döwlet gurluşy barada eser (politiýa) ýazypdyr. Ýöne bu işleriň köpüsi ýitirilip, olardan diňe bölekler bize gelip ýetipdir. Emma 1890-njy ýylda Müsürden Britaniýa muzeýine getirilen papiruslaryň içinde «Afina syýasaty» atly eseriniň golýazmasynyň üsti açylýar. Ol 1891-nji ýylda iňlis alymy Kenion tarapyndan ilkinji gezek çap edilýär, soňra beýleki dillere hem geçirilip neşir edilýär. Bu işiň ähmiýetli tarapy Aristoteliň

Afina döwletiniň syýasy taryhyny we olaryň syýasy gurluşyny zýygi-derli beýan etmegindedir. Politiýalaryň maglumatlarynyň esasynda Aristotel döwlet gurluşynyň dürli görnüşlerine garap, onda erkin raýatlar üçin syýasy gurluşy, has kämil döwleti gurmak barada pikirleri öňe sürýär. Ol syýasy garaýşy boýunça aram demokratiýanyň tarapdary bolupdyr. Aristoteliň bu işinde grek şäherleriniň taryhy barada hem maglumatlar berlip, beýleki çeşmeleriň üstüni doldurýar.

Greklereň syýasy durmuşynyň umumy meselelerine Isokratyň (takmynan b.e. öňki 436–338-nji ýý.) eserlerinde hem degilip geçilýär. Isokrat demokratiýanyň duşmany bolupdyr. Ol gadymy Afina dolandyryşyň tarapdary, parslara garşy ýörişi gurnamaklygyň wagyzçysy, ömrüniň ahlyrynda bolsa makedoniýanyň patyşasy Filipp II-niň tarapdary bolup çykyş edýär.

B.e. öňki V–IV asyrlarda ýaşan grek ýazyjy-şahyrlary Sofoklyň, Ýewripidiň, Aristofanyň ýazan çeper eserlerinde-de, olaryň greklereň gündelik durmuşy, iş aladalary, dünýägaraýyşlary barasynda maglumatlar berilýär. Şol döwrüň özboluşly publisistik eserleri hasaplanýlan, Afinaýda ýaşan dilewar Andokidiň (b.e. öňki 468–394-nji ýý.) çykyşlary, sözlän sözlere Peloponnes urşunyň ikinji döwründe Afinaýda döwrän syýasy toparlar barada maglumatlary berýär. Kazyýetçilikde, sud işlerinde aklawjy bolup çykyş eden Afina dilewary Lisiniň (b.e. öňki 459–380-nji ýý.) çykyşlarynda Afina şäheriniň içki durmuşy barada maglumatlary berýär. Şeýle-de Afina dilewary Eshin (b.e. öňki 390–314 ýý.) Filipp Makedonskiniň tarapdary bolupdyr. Onuň hem Filipp II-ni mahabatlandyryp eden çykyşlarynyň üçüsi saklanyp galypdyr. Bu publisistik çykyşlarda Afinaýda bolup geçýän syýasy durmuş häsiýetlendirilýär.

Gadymyýetiň görnükli dilewarlarynyň biri-de Demosfen (b.e. öňki 384–322-nji ýý.) bolup, ol Filipp Makedonskiniň ilkinji duşmany bolupdyr. Demosfen dilewarlyk (suhangöýlük) sungatyny ele alyp, Afinaýda özüniň syýasy çykyşlary bilen çäksiz şöhrata eýe bolýar. Onuň Filipp II-niň garşysyna eden çykyşlarynda ony Filippjik diýip atlandyrypdyr. Demosfeniň çykyşlary Makedoniýanyň ýokary göterilýän döwrüniň taryhyny, Gresiyanyň jemgyýetçilik gatnaşyklaryny häsiýetlendirmek üçin in ähmiýetli maglumatlardyr.

Suhangöýlük sungatynyň ösmegine, ýaýramagyna Gresiyanyň syýasy durmuşynda bolup geçýän ýagdaýlar hem ýardam edipdir. Bu

sungat mekdeplerde hem iň esasy dersleriň birine öwrülýär. Sözlényän sözleriň, syýasy degişmeleriň ýomaklar ýaly ähmiýeti ýokary bolupdyr, emma olar awtorlaryň özleri tarapyndan çykarylypdyr. Owadan sözlemek barada dilewarlykdan ýörite traktatlar–kitapçalar ýazylypdyr. Suhangöýlügiň ilkinji mugallymlary sopular (sufistler) bolupdyr. Dilewarlykda uly özgerişleri Sokrat geçiripdir. Ol mähelläniň önünde edilmeli çykyşlaryň her bir sözünü kämilleşdiripdir. Owadan sözlemek Isokratyň pikiri boýunça terbiýäniň esasy alamatlarynyň biri bolmaly. Aristotel hem dilewarlygyň taglymatlaryna bagyşlap, sözleşiş sungatynyň maksadyny we häsiýetini görkezýän «Ritorika» – «Dilewarlyk»atly işini ýazypdyr.

Gadymy Gresiyada dilewarlar öz çykyşlaryny has janlandyrmak maksady bilen, taryhy maglumatlary peýdalanyrdylar. Owadan sözlemek maksady bilen, olaryň kähallatlarda taryhy hakykaty ýoýýan wagtlary hem az bolmandyr. Umuman, dilewarlyk sungaty edebiyatyň dürli ugurlarynyň, şeýle-de, taryh ylmynyň mundan beýläk ösmegine özüniň täsirini ýetiripdir.

B.e. öňki V–IV asyrlarda ýaşan görnükli grek söz ussatlary Lisiniň, Isokratyň, Demosfeniň, Eshiniň, Giperidiniň we beýlekileriň çykyşlary Gresiyanyň taryhy boýunça gymmatly maglumatlar hasaplanylýar.

Ellinizm we Rimiň agalyk eden döwrüniň taryhy. Ellinizm döwrüniň edebiyatlary has hem köpdür. Aýratyn hem, Aleksandr Makedonskiniň ýörişleri taryhy edebiyatlarda köp suratlandyrylýar. Aleksandryň ýörişlerini ilkinji bolup, onuň serkerdesi, soňra Müsür patyşasy Ptolomeý I (b.e. öňki 367-66–283-nji ýý.) beýan edipdir. Ol Aleksandra gelen hatlary we köşkde ýöredilýän gündelikleri peýdalanyrdy. Aleksandryň ýörişlerine bagyşlanan işlere onuň egindeşleri bolan Aristobulyň we Klitarhyň işlerini goşup bolar. Bu işler biziň döwrümize gelip ýetmändir, ýöne ol işlerden b.e. II asyr taryhçysy Arrian (takmynan 95–170-nji ýý.) peýdalanyrdy. Arrianyň «Anabasis» eserinde Aleksandryň ýörişleri yzygiderlikde beýan edilýär.

Ellinizm döwrüniň görnükli taryhçylarynyň biri hem Polibidir (b.e. öňki 201–120-nji ýý.). Gresiyanyň Arkadiýa welaýatynda doglan, edermen serkerde Polibiý Rimiň Makedoniýa garşy urşy döwründe Makedoniýanyň patyşasy Perseyiň tarapynda söweşiň, ol Aheý harby bileleşiginiň atly goşunyna ýolbaşçylyk edipdir. Ma-

kedoniya ýenlenden soňra (b.e. öňki 168-nji ý.) girew hökmünde 1000 sany tanymal aheýliler bilen birlikde Polibiý hem Rime alyp gidilýär. Ol Rimde 16 ýyl ýaşapdyr. Polibiý köp syýahat edip, «Ählumumy taryh» atly işini ýazmaga girişýär. Onuň bu işi 40 tomndan ybarat. Bu uly iş Gresiyanyň b.e. öňki 220–146-njy ýyllar aralygynyň taryhyny öz içine alýar. Emma onuň işiniň diňe ilkinji 5 kitaby bize doly gelip ýetipdir, olaryň hem dördünji we başynji tomlary ellinizm döwrüniň taryhyna degişlidir. Onuň galan işlerinden diňe käbir bölekler saklanyp galyndy. Eseriň esasy maksady – käbir Rim döwletiniň çalt ýokary görterilmeginiň we onuň harby üstünlükleriniň sebäplerini düşündirmekden we beýan etmekden ybarat bolup durýar. Polibiniň taryhy wakalary beýan ediş usuly Fukididä ýakyndy. Fukididiň «Peloponnes urşunyň taryhy» işinden soň, Polibiniň taryhy iň ähmiýetli işleriň biri hasaplanylýar. Polibiý jemgyýetde döwlet gurluşynyň şol bir görnüşleriniň aýlanyp, gaýtalanyp gelyändigini baradaky pikiri öňe sürýär. Onuň düşündirişine görä, döwlet gurluşynyň monarhiya, tiranlyk, aristokratiya, oligarhiya, demokratiya görnüşleri biri-birini zygiderli çalyşýarlar we ýene-de öňki ýagdaýyna dolanyp gelýär, täze aýlaw ýene-de monarhiyadan başlanýar.

Polibiniň işini dowam etdirijileriň biri hem Posidoniý (b.e. öňki 135–51-nji ýý.) hasap edilýär. Emma bu awtoryň işiniň käbir bölekleri saklanypdyr, galanlary bolsa ýitirilipdir. Ýöne Posidoniň işini öz döwründe peýdalanan beýleki taryhçylaryň ýazmaklaryna görä, ol Gresiyanyň taryhyny b.e. öňki I asyryň 80-nji ýyllaryna çenli beýan edipdir.

Greklere taryhnamasy Rimiň agalyk eden döwründe-de öz ösüşini dowam edipdir. Ol döwrüň görnükli taryhçylarynyň biri Sisiliýaly grek Diodordy (b.e. öňki 90-21-nji ýý.). Ol köp jahankeşdelik edipdir. 30 ýyl çemesi Rimde ýaşap, 40 kitaplyk «Taryhy kitaphana» atly eserini ýazýar. Onuň bu işi Gadymy Gündogaryň, Gresiyanyň we Rimiň taryhyny öz içine alýar. Ol dürli ýyl ýazgylaryny deňşdirip: olimpiadalar, arhontlar we başgalar esasynda taryhy beýan edipdir. Bu beýan ediş hemme wagt oňyn netije bermedik hem bolsa, onda taryhy hronologiki zygiderlikde beýan etmek üçin, gymmatly taryhy maglumatlar saklanypdyr.

Onuň peýdalanan köp sanly çeşmeleri biziň günlerimize gelip ýetmändir. Diodor häzirki wagtda Polibiniň ýitirilen «Ählumumy taryhy», Posidoniý «Taryh» atly kitaplaryndan we beýleki awtorlaryň işlerinden habarly bolupdyr. Diodor taryhy çeşmelere

we eserlere tankydy jähtden garamandyr, şonuň üçin, ony «göçürji taryhçy» diýip atlandyryp bolar. Diodoryň eseriniň ilkinji 5 kitaby doly, 20-nji kitaba çenli bölekleyin saklanypdyr. Onuň ilkinji 10 kitaby Gadymy Gündogaryň, 11–20-nji kitaplary Gadymy Gresiyanyň taryhyna bagyşlanypdyr. Soňraky kitaplary Rim taryhyna degişli bolupdyr, emma olar bize gelip ýetmändir.

Diodoryň «Taryhy kitaphana» işinde Gresiyanyň taryhyna degişli bölümlerde beýleki çeşmelerde berilmedik maglumatlar saklanypdyr. Olaryň üsti Gerodotyň, Fukididiň, Ksenofondyň taryhy işlerinden alyp, Sisiliýanyň ilatynyň durmuşyna bagyşlanan maglumatlar bilen doldurylypdyr. Diodoryň işinde Filipp II we Aleksandr Makedonskiý barada hem gymmatly maglumatlar goşulypdyr. Diodor özünden öňki, şol sanda bize näbelli bolan awtorlaryň işlerini hiç-hili derňemezden, seljermezden öz kitabyna girizipdir. Ýitirilen köp sanly işleriň Diodoryň kitabyna girizilmegi onuň kitabyň ähmiýetli tarapydyr.

Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça möhüm maglumatlar b.e. öňki I – b.e. I asyrlarynda ýaşan Strabonyň «Geografiýa», Tit Liwiniň ýitirilen «Rim şäheriniň esaslandyrylandan bäri taryhy», Pompeý Trogyň, Siseronyň işlerinde hem berilýär.

Gadymy Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde grek ýazyjysy Plutarhyň (takmynan 46–126-nji ýý.) eserleri örän möhüm ähmiýete eýedir. Plutarh Beotiý welaýatynyň Heroneý şäherinde doglup, Afinada bilim alypdyr. Rimiň ýokary emeldarlary bilen ýakyndan gatnaşykda bolup, ol Gresiyada Rim imperatorynyň mülküni dolandyrypdyr.

Plutarh antiki zamanda iň belli ýazyjylaryň biri bolup, 200-den gowrak eser ýazypdyr. Olaryň köp bölegi biziň günlerimize gelip ýetmändir. Taryhçy üçin, olaryň içinde iň ähmiýetlisi »Şahsyýetleriň ömürbeýanlaryna« bagyşlanan eserdir. Bu kitapda Gadymy Gresiyanyň we Rimiň görnükli döwlet işgärleriniň 50-siniň terjimehallary berilýär.

Plutarh ömürbeýanlary ýazýan ýazyjylaryň, taryhy şahsyýetleriň oňyn we kemter taraplaryny häsiýetlendirmegi başarmalydygyny belleyär. Onuň pikirine görä, kiçiräk hereketler ýa-da degişme hökmünde aýdylan sözler kähallatlarda taryhy wakalardan has ähmiýetli hem ýokary bolup biler. Plutarh taryhçy däl-de, ahlakçy ýazyjydyr. Ol esasy ünsüni taryhy wakalara däl-de, öz gahrymanynyň ahlak, adamkärçilik

syptalaryna gönükdiripdir. Plutarh dini taglymatlaryň täsirinde bolmak bilen, öz döreden ömürbeýanlarynda adatdan daşary güýçleri, mukaddesligi görkezipdir. Netijede, onuň ýazyp beýan eden şahsyýetleri ägirt uly şan-şöhreta eýe bolupdyr. Plutarhyň eserleriniň taryhy ähmiýeti, olarda biziň günlerimize çenli gelip ýetmedik gadymy taryhçylaryň işleri barada köp sanly maglumatlaryň saklanmagydyr.

Gadymy grek taryhnamasynda köp üns berlen meseleleriň biri-de Isgender Zulkarneýiniň ömrüniň we amala aşyran işleriniň beýanydyr. Bu mesele boýunça Isgender bilen döwürdeş awtorlar hem ondan soňky döwürde ýaşan awtorlar hem örän köp işleri ýazyp galdyrypdyrlar. Emma olaryň diňe az bölegi bize gelip ýetipdir. Olardan b.e. II asyrynda ýaşan grek taryhçysy Arrianyň «Aleksandryň anabasis» («Isgenderiň ýokary göterilmegi») eseri has ynamdar hasap edilýär. Arrian Isgenderiň döwürdeşleriniň işlerini, hatda makedon şalarynyň köşgünde ýörite ýöredilen ýazgy depderini – gündeligini peýdalanyşydyr. Arrianyň eserinde Isgender Zulkarneýiniň amala aşyran işlerine guwanmak, ony öwmek bilen baha berilýär. Emma b.e. öňki I asyryda ýaşan Rim taryhçysy Kwint Kursiý Ruffyň «Aleksandryň durmuş ýoly we amala aşyran işleri» barasyndaky eserinde ol gazaply basybalýjy hökmünde häsiýetlendirilýär. Agzalan taryhy eserler täze döwürde Gadymy Gresiyanyň taryhyny giňden öwrenmäge esasy çeşme bolup hyzmat edýär.

B.e. II asyryna degişli bolan Pawsanyň «Elladanyň beýany» atly işi hem grek taryhynyň ýadygärliklerine degişlidir. Onuň bu işinde Gresiyanyň gadymyýeti barada köp sanly hekaýalar beýan edilýär.

Gresiyanyň taryhy bilen Rim taryhçylary hem gyzyklanypdyrlar. Grek taryhyndan getirilýän mysallar Rimiň iň görnükli dilewary bolan Siseronyň işlerinde hem az däl. B.e. öňki I asyryň ahylarynda, Awgustyň dolandyran ýyllarynda, Pompeý Trogyň latyn dilinde ýazylan taryhy eseri hem ähmiýetli işleriň biri bolupdyr. Ondan alnan käbir maglumatlar b.e. II asyrynda ýaşan ýazyjy Ýustiniň işlerinde saklanyp galypdyr.

Umuman, antiki döwrüň taryhy eserleri grek taryhynyň ösüşiniň esasy wakalarynyň şöhlelendiripdir. Olar gadymy grek jemgyýetiniň dürli döwürlerde ösüşini öwrenmek üçin, esasy maglumatlary özünde jemleýärler.

Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde we beýan etmekde biziň döwrümize gelip ýeten resmi ýazgylaryň ähmiýeti hem uludyr. Anti-

ki döwürde syýasy ýazgylaryň iň zerurlary resmi ýazgylar hökmünde daşa ýazylyp, şäher meýdançasynynda ýa-da köçelerde asylyp goýlupdyr. Nusgawy we ellinçilik zamanlarynyň daş ýazgylarynyň bir bölegi biziň günlerimize gelip ýetipdir, olara epigrafika diýilýär. Bu ylym taryh dersiniň kömekçi hünäri bolan daş ýazgylaryny öwrenýär. Bu ýazgylar hem Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde gymmatly maglumatlar bolup hyzmat edýärler. Mysal üçin, iň gadymy diplomatik maglumatlardan Elido bilen Gereeyiň arasynda baglaşylan ylalaşygyň ýazgylary Olimpiýadadan tapylýar. 1884-nji ýylda üsti açylan Gortin ýazgylary b.e. öňki VI asyra degişli bolup, Kritiň Gortin şäherinden tapylýar. Ol ýazgylarda maşgala we emläk gatnaşyklary, bergidarçylyk gulçulygy we başga-da köp sanly agyr etmişler barada maglumatlar berilýär. Gortin ýazgylary esasynda irki döwürde gullaryň we bergidarlaryň ýagdaýyny kesgitläp bolýar.

Köp sanly ellin döwrüne degişli daş ýazgylary Pergamdan we beýleki Kiçi Aziýa şäherlerinden, Delos, Rodos adalaryndan we Müsürden tapylýar.

Gresiyanyň taryhyny öwrenmekde köp sanly täze arheologiki barlaglar netijesinde tapylan maglumatlar ýazuw çeşmeleriniň üstüni doldurýar. Has irki döwrüň taryhyny öwrenmekde Krit we beýleki adalarda geçirilen barlaglar, şeýle-de, Kiçi Aziýanyň we Balkan Gresiyasynyň deňiz kenarlarynda geçirilen barlaglar mümkinçilik berýär.

Gadymy Gresiyanyň taryhynyň täze döwürde öwrenilişi. Günbatar Rim imperiýasy ýykylandan soň, birnäçe asyryň dowamynda antiki döwrüň taryhy juda az adamlary gyzyklandyrypdyr.

Diňe XIV asyrdan başlap (Ýewropada gaýtadan galkynuş döwrüniň başlanmagy bilen) Italiýanyň şäherlerinde saklanyp galan gadymy awtorlaryň golýazmalaryny ýygnamak we öwrenmek başlanýar. XV asyrdan Italiýanyň bu görelmesine beýleki Ýewropa ýurtlary-da eýeripdirler. XVI asyrdan çap etmek usuly açylandan soň, gadymy grek-rim awtorlarynyň eserleri köpeldilýär we giň köpçülige elýeterli edilýär. XVI asyrdan Gadymy grek-rim taryhy ýörite ders hökmünde uniwersitetlerde we gimnaziýalarda okadylyp başlanýar.

XVII asyryň başynda Fransuz alymy, filolog Jozef Ýust Skaliger antiki taryhyň ylmy senenamasyny düzýär. Gresiyanyň ýerinde ilkinji arheologiýa barlaglary-da şol ýüzýyllykda başlanýar. XVIII asyr-

da Angliýada hem arheologiýa maglumatlarynyň esasynda ýazylan Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça ylmy işler peýda bolýar.

XVIII asyryň ahirynda XIX asyryň başlarynda Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça «Gomer meselesi» atly ylmy jedel ýüze çykýar. Nemes filology Fridrih Wolf (1759–1824-nji ýý.) «Iliada» we «Odiseýa» poemalaryny derňäp, olary bir awtoryň işi hökmünde kabul bolmajakdygy hakyndaky netijä gelýär. Ol poemalaryň aýry-aýry epiki aýdymlaryň biri-biri bilen utgaşdyrylmagy netijesinde kem-kemden dörändigini tassyklaýar. Wolf Gomeri taryhy şahsyýet hökmünde inkär etmeýär. Ýöne onuň poemalaryň awtory däl-de il arasynda olary aýdym edip aýdan, ady belli dessançylaryň biri bolandygyny tassyklaýar. Onuň adyny soňraky nesiller ýatda saklapdyr we poemalaryň awtory hökmünde kabul edendiklerini aýdýar. Başga bir nemes filology Fridrih Şiller bolsa Wolfyň tersine poemalaryň ikisiniň-de edebi bitewiligini subut edip, olaryň awtorlarynyň Gomerdigini tassyklaýar. Bu ylmy jedel häzire çenli dowam edýän we doly çözülmek meseleleriň biri bolmagynda galýar.

XIX asyryň başynda taryhy çeşmeleri öwrenmekde, olary tankydy derňemek usuly ýüze çykdy. Bu usuly ilkinji ulanan Geýdelberg uniwersitetiniň professory Bartold Georg Niburdyr. Ol antiki awtorlaryň işlerini biri-biri bilen hem-de arheologiýa we etnologiýa ylmynyň maglumatlary bilen deňeşdirmek arkaly wakalaryň anyklygyny kesgitlemegi öňe sürýär. Nibur deňeşdirme usuly bilen aýry-aýry wakalarynda, taryhyň umumy ösüşini-de kesgitlemäge synanyşýar.

1817-nji ýylda Berlinde Awgust Bekiň (1775–1867-nji ýý.) «Afinalylaryň döwlet hojalygy» atly işi çap edilýär. Onda Afinanyň maliýe ýagdaýy derňelýär. Bu işde erkin ilatyň sany, gullaryň sany, hünärmenleriň zähmet haky, azyk önümleriniň bahasy anyklanylýar. Awgust Bek öz okuwçylary bilen ýygnan gadymy grek ýazgylarynyň 4 tomlugyny çap edýär.

A. Bekiň okuwçylaryndan biri Iogan Gustaw Droýzen (1808–1884-nji ýý.) 1833-nji ýylda «Beýik Isgenderiň taryhy» atly eserini çap edýär. Onda Filipp II Gresiyany boýun egdiriş we Isgender Zülkarneýiniň basybalýşlary mahabatlandyrmak bilen beýan edilýär. Droýzen 1836-njy ýylda «Diodohlaryň taryhy», 1842-nji ýylda «Epigonparyň taryhy» eserlerini çap edýär. Olarda Isgenderiň oruntutarlarynyň döwründe, ýagny b.e. öňki 223–221-nji ýyllarda, Ortaýer deňzi sebitiniň harby-syýasy taryhy açylyp görkezilýär.

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Droýzen ýokarda görkezilen işlerini birleşdirip, «Ellinizmiň taryhy» atly işini çap edýär. Şeýlelikde, ol taryh ylmyna «ellinizm» diýen täze adalga girizýär. Onuň pikirçe, bu b.e. öňki IV asyryň ahyryndan b.e. öňki II asyra çenli aralygy öz içine alýan döwri, grek agalygynyň we grek medeniýetiniň Gündogar halklaryna ýaýran we ellinizm medeniýetiniň emele gelen döwri bolupdyr. Emma onuň mazmuny Droýzeniň kesgitlemesinden tapawutlanýan hem bolsa, ellinizm adalgasy Gresiyanyň taryhynyň soňky döwrüni we Aleksandr Makedonskiniň ýörişlerinden soň Alynky Aziýada we Müsürde emele gelen patyşalyklaryň taryhyny öz içine alýan döwrüň ady hökmünde berk ornaşýar.

XIX asyryň II ýarymynda gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça 2 sany uly iş neşir edilýär. Olaryň biri Nemes alymy Ernest Kusirusyň (1814–1897-nji ýý.) 3 tomluk «Gresiyanyň taryhy» eseri bolup, onda iň gadymy döwürden b.e. öňki 338-nji ýyla çenli bolan wakalar beýan edilýär. Ol eserde gadymy Grek jemgyýetiniň medeni durmuşyna aýratyn uly orun berlipdir. Beýleki bir işiň awtory iňlis alymy Žorž Grottyr (1809–1871-nji ýý.). Grottyň eseri 12 tomdan ybarat bolup «Gresiyanyň taryhy» diýlip atlandyrylýar. Eseriň gadymy döwürden b.e. öňki 301-nji ýyla çenli aralygy öz içine alýar. Grot medeniýetiň taryhyna – edebiyata, filosofiýa, sungata aýratyn üns beripdir. Ol Afina demokratiýasyny has mahabatlandyryp görkezipdir. Emma Perikliň, Kleonyň, Demosfeniň hereketlerini, Isgender Zulkarneýiniň ýörişlerini dogruçyl beýan edipdir.

XIX asyryň II ýarymynda Ýewropada bolup geçen durmuş-ykdysady we syýasy özgerişler bilen baglanyşykly adamzat taryhynyň ösüşi barada täze nazaryýetler peýda bolýar. Şeýle nazaryýetleriň biri-de taryhy materializmdir. Ol nazaryýet K.Marksyň we F. Engelsiň «Kapital», «Tebigat dialektikasy» «Anti Dýuring» we beýleki eserlerinde esaslandyrylýar. Onda adamzat taryhynyň durmuş-ykdysady formasiýa diýlip atlandyrylýan we bir-birini çalyşýan 5 sany uly döwürlerden düzülýändigini baradaky pikir öňe sürülýär. Şol döwürleriň ikinjisini, ýagny Gadymy döwri olar gul eýeçligiň jemgyýetçilik ykdysady formasiýasy hökümünde häsiýetlendirýärler.

XIX asyryň ahyrynda ýüze çykan beýleki bir nazaryýet «adamzat jemgyýetiniň taryhy gaýtalanyp durýan aýlawlardan ybaratdyr» diýen pikiri öňe sürýär. Şoňa laýyklykda, adamzat jemgyýeti öz ösüşinde

şol bir basgançaklary geçenden soň, täzeden gaýtalanýar. Ol aýlawlar (sikller) nazaryete adyny aldy. Şu nazaryete görä, gadymy döwrüň ösüş basgançaklaryny degişlilikde Ýewropanyň taryhynyň orta asyrlary we täze taryhy bilen deňeşdirmek mümkindigi aýdylýar.

Gadymy Gresiyanyň ýerlerinde geçirilen arheologiki barlaglar we olaryň netijeleri. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlary Gadymy Gresiyanyň arheologiyasyny öwrenmekligiň we taryhy açyşlaryň döwrüdir. Uly möçberli arheologiya işleriniň başyny nemes barlagçysy Genrih Şliman (1822–1890-njy ýý.) başlaýar. Ol ilkinji bolup, 1873, 1878–1879-njy ýyllarda Kiçi Aziýanyň Gissarlyk diýen ýerinde gadymy Troýanyň ýerleşýändigini baradaky rowaýatyň esasynda gazuw-agtaryş işlerini geçirýär we bu şäheriň üsti açylýar. Şlimanyň başlan işini soňra Wilgelm Derpfeld (1883–1940-njy ýý.) amala aşyrýar. Barlaglar Gissarlyk ýadygärliginiň gadymy Troýa şäheriniň galyndylarydygyny subut edýän maglumatlaryň üstüni açýar.

1874–1877-nji ýyllarda G. Şliman Peloponnesiň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşen Mikende arheologiya barlaglaryny geçirip, örän köp ýadygärlikleriň üstüni açýar. Bu ýerde b.e. öňki XVII–XVI asyrlara degişli ýerasty–şahta guburhanalary diýilýän guburhanalaryň üsti açylýar.

Iňlis alymy Artur Ewans (1851–1941-nji ýý.) tarapyndan 1900-nji ýylda Krit adasynda gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Ol ýerde A. Ewans ägirt uly desganyň galyndysyny açýar we ony «Minosyň köşgi» diýip atlandyrýar. XX asyryň başlarynda şeýle desgalar ýene-de Egeý deňziniň adalarynda we Balkan Gresiyasynyň birnäçe ýerinde ýüze çykarylýar. Netijede, Kritiň beýleki ýerlerinde geçirilen barlaglar, alymlara Gadymy Krit medeniýetiniň aýratynlyklarynyň üstüni açmaga mümkinçilik berýär. Şol döwürlerde beýleki bir nemes barlagçysy Ernest Kursius Gresiyanyň Olimpiadasynda (1875), birneme soňrak bolsa, Pergamda uly möçberli arheologiya barlaglaryny amala aşyrýar.

Bu döwürde Afinada we beýleki grek şäherlerinde yzygiderli arheologiki barlaglar, ähmiýetli barlaglarar fransuz arheologlary tarapyndan dini merkez bolan Delfde we Olimpiadada geçirilýär. Delos we Rodos adalarynda, Kiçi Aziýanyň iri merkezleri bolan we ellinizm döwründe gülläp ösen Miletde, Pergamda we beýleki şäherlerde, ellinizmiň täsiri ýeten Müsürde, Siriýada we beýleki ýurtlarda geçirilen köp sanly arheologiki barlaglar, Gadymy Gresiyanyň taryhy barada köp möçberde maglumatlary toplamaga mümkinçilik berýär.

1875-nji ýylda nemes arheologlary Olimpiadada gazuw-agtaryş işlerini geçirip, ol ýerden Geriniň we Zewsiň ybadathalarynyň, köp sanly heýkelleriň, şol sanda görnükli heýkeltaraş Fidiniň usahasasynyň üstüni açýarlar. Emma Fidi tarapyndan taýýarlanan we grekler tarapyndan dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri hasaplanan Zewsiň heýkeli tapylan galýar.

XIX asyryň ahyrlarynda inlis, amerikan, fransuz, grek arheolog alymlarynyň geçiren köp sanly ekspedisiýalary gadymy grek şaherleriniň harabaçylyklarynda gazuw-agtatyş işlerini geçirip, ol ýerlerden köp sanly ybadathalaryň, köşkleriň, teatrlaryň, stadionlaryň, bürünçden ýasalan heýkelleriň, teňňeleriň, kitaphanalaryň üstüni açmagy başaýarlar. Grekleriň özleri Afina Akropolyny öwrenmek boýunça uly işleri amala aşyýarlar.

Ylmy barlaglar XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň içinde hem dowam etdirilip, dürli ýurtlaryň arheologlary tarapyndan Gresiýanyň gadymy taryhy öwrenilýär. Şol döwürlerden başlap, rus alymlary A. Lýusenko, K. Demberg, A. Uwarow, I.E. Zabelin, P.M. Leontew., A.P. Smirnow we beýlekiler tarapyndan Gara deňiz kenarlarynda, Don derýasynyň aşaky akymalarynda, Kerçde köp sanly gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Netijede, gadymy grek şäher döwletleri bolan Hersones, Bospor patyşalygynyň paýtagty Pantikopeý, Olwiýa şaherleriniň üsti açylýar. Bularyň netijesinde üsti açylan arheologiya tapyndylary, alymlara Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde düýpli öwrülişik etmäge mümkinçilik berýär.

XX asyrdaky Gadymy Gresiýanyň taryhynyň öwrenilişi. XIX asyryň soňky çäryeginde XX asyryň başlarynda görnükli nemes taryhçysy Eduard Meýeriň «Gadymyýetiň taryhy» atly eseri çap edilýär. Meýer Gadymy ýurtlaryň taryhyny beýleki awtorlaryňky ýaly yzygiderlikde – Gündogar ýurtlary, Gresiýa, Rim – diýip atlandyrmak, eýsem ol taryhy utgaşykly beýan edýär. Ýagny beýan ediş yzygiderliliği ýurtlar boýunça däl-de, wakalaryň senesi boýunça ýazyp, «Taryhyň ösüşi aýlaw boýunça hereket edýär» diýip tekarlaýar. Ol bu nazaryetiň belli wekilleriniň biri bolansoň, ýurtlaryň taryhyny aýry-aýrylykda beýan etmän, eýsem döwürler, wakalar boýunça beýan edipdir.

E. Meýeriň «Gadymyýetiň taryhy» atly işi 5 tomdan ybarat bolup, soňra ol täze maglumatlaryň toplanmagy bilen, işiniň üstüni täzeden ýetirip, birmäçe gezek neşir edýär.

Birinji Jahan urşundan soň taryh ylmyň merkezi hökmünde Fransiýa we Angliýa öňe saýlanýar. XX asyryň 20–30-njy ýyllarynda Kritde we Gresiýanyň beýleki ýerlerinde möhüm arheologiýa açyşlary edilýär. 1938-nji ýylda Mikende «Nestoryň köşgi» atlandyrylan gadymy harabaçylykdan ýüzi hatly toýun kerpiçjikler tapylýar. Ol ýerde gazuw-agtaryş işleri soňky döwürlere çenli dowam etdirilip gelinýär we ýüzi hatly kerpiçjikleriň üsti açylýar. Soňky ýyllarda Amerikalý alymlar ellinizm döwrüne degişli ýerlerde möhüm arheologiýa barlag işlerini geçirýärler. Ýewfrat derýasynyň boýunda ýerleşen gadymy Dura Ewropos şäherinde geçirilen barlaglaryň netijesinde örän gymmatly maglumatlar toplanylýar. XX asyryň 50-nji ýyllarynda inlis alymlary M. Windersiň we J. Çadwigiň Krit-Miken döwründe Gresiýada ulanylan iýeroglif («A» we «B» belgili hat») hatyny okamagyň usulyny açmagy Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmekde uly öňe gidişlik boldy. Şol maglumatlaryň netijesinde, taryhçy alymlar tarapyndan 7 tomdan ybarat Gresiýanyň taryhy ýazylýar. Ikinji Jahan urşundan soň, Günbatar Ýewropa taryhçylary tarapyndan ýazylan köp tomluk taryhy eserlerden «Siwilizasiýanyň ählumumy taryhy» (Fransiýa) atly işi belläp bolar.

XIX–XX asyrlaryň içinde rus alymlary tarapyndan Gresiýanyň taryhy barada köp sanly işler ýazylýar. Olardan S.A. Žebelýewiň «B.e. öňki 229–231-nji ýyllaryň Afina taryhy» (1898-nji ý.), M.M. Hwostowyň «Grek-rim Müsüriniň Gündogar söwdasynyň taryhy», »Afina demokratiýasy»(1909-njy ý.) «Gresiýanyň taryhyna giriş» (1915-nji ý.) ýaly işleri çap edilýär. Şeýle-de R.Ýu. Wipperiniň «Gresiýanyň nusgawy döwrüniň taryhy» diýen işi ýazylýar. Sowet eýýamynda hem Gadymy Gresiýanyň taryhynyň aýry-aýry meseleleri, döwürleri boýunça umumylaşdyryjy häsiýetdäki işleriň uly topary çapdan çykarylýar. Olardan A.B. Ranowiçiň «Ellinizm we onuň taryhy ähmiýeti» (1950-nji ý.), A.N. Zograf «Antiki monetalar (teňňeler)», W.I. Awdiýewiň we N.N. Pikusyň «Gadymy Gresiýanyň taryhy» (1962-nji ý.), «Antiki Gresiýa. Polisiň ösüşiniň meseleleri» T. 1-2. (1983-nji ý.), A.S. Şofmanyň iki bölümden ybarat «Antiki Makedoniýanyň taryhy» (1960–1963-nji ýý.) we beýleki onlarça taryhçylaryň işlerini belläp bolar. W.S. Sergeýewiň «Gadymy Gresiýanyň taryhy» atly kitaby bolsa birnäçe gezek neşir edilýär. XX asyryň ikinji ýarymynda SSSR-de çap edilen 10 tomluk «Ählumumy taryhyň» I-II tomlary hem gadymy döwrüň taryhyny beýan edýär.

II.

GRESIÝA KRIT WE MIKEN SIWILIZASIÝALARY DÖWRÜNDE

Gresiýada siwilizasiýanyň ýüze çykmagy. Balkan ýarymadasy entek gadymy daş asyry döwründe ilatlaşypdyr. B.e. öňki VII müňýyllykda bu sebitde ekerançylyk we maldarçylyk ösüp başlaýar. Küýzegärçilik ýüze çykýar. B.e. öňki VI–IV müňýyllyklarda Dunaýdan günortadaky ýerlerde ösen neolit (täze daş asyry) medeniýeti peýda bolýar. Balkan ýarymadasyň we Egeý deňziniň adalarynyň has amatly ýerlerinde ilatyň sany çalt köpeliýär. B.e. öňki IV müňýyllykda olar mis eretmegi özleşdiripdirler. Metal gurallar öndüriji güýçleriň çalt ösmegine ýardam edipdir. Ol hem öz gezeginde ilkidurmuş gatnaşyklarynyň dargamagyna getirýär. Bu hereket, ylaýta-da, Kritde we Elladanyň kenarýaka ýerlerinde çaltlaşypdyr we ol ýerlerde siwilizasiýanyň örän ir ýüze çykmagyna alyp barypdyr.

Emma XIX asyryň 70-nji ýyllaryna çenli Gadymy Gresiýanyň taryhy bilen meşgul bolan alymlar, Gresiýanyň başlangyç taryhyny b.e. öň VIII asyrdan beýan edipdirler. Mysal üçin, Žorž Grot (1794–1871-nji ýý.) 12 tomdan ybarat «Gresiýanyň taryhy» atly işinde Gresiýanyň taryhyny Elide welaýatynda ýerleşýän we Gresiýada giňden ýaýran Olimpiýa oýunlarynyň başlanan senesinden (b.e. öňki 776-njy ýyl) alyp gaýdýar. Žorž bu köp tomluk işinde grekleriň has irki taryhy barada hiç zat agzaman geçýär. Emma grekleriň gadymy taryhy halk rowaýatlarynda-da, ertekilerde-de saklanyp, dilden-dile geçip gelipdir we antiki taryhçylarynyň – Gerodotyň, Fukididiň, Diodoryň we beýlekileriň işlerinde giňden beýan edilipdir. Şol rowaýatlara görä, Krit adasynda has irki döwürde kuwwatly patyşalyk döräp, onda Minos diýen bir patyşa ýurdy dolandyrypdyr.

XX asyryň dowamynda geçirilen arheologiýa barlaglary Gadymy Gresiýanyň taryhynyň başlangyç senesiniň has irki döwürlere degişlidigini aýan etdi. Gresiýada ilkinji siwilizasiýalaryň ikisiniň b.e. öňki III–II müňýyllyklarda ýüze çykandygy anyklanyldy. Ýewropa taryhynyň ilkinji sahypalary şu siwilizasiýalaryň taryhynyň beýany bilen açylýar. Bu döwürde Ýewropada ilkinji döwletler emele gelip, ilkinji hat-ýazuw, ilkinji sungatyň nusgalary ýüze çykýar. Bu döwürň wakalary we gahrymanlary soňraky grekler tarapyndan kuwwatly

Krit patyşasy Minoý barada, Gerakl bilen Teseýiň gahrymançylyklary barada, Argonawtlaryň we Troýa urşy baradaky rowaýatlaryň döremegine getirýär.

Genrih Şlimanyň barlaglary. Troýa we Miken baradaky maglumatlaryň açylmagy. XX asyryň 70-nji ýyllaryna çenli alymlar bu rowaýatlary inkär edip geldiler. Bu garaýyş diňe XIX asyryň 70-nji ýyllaryndan, esasan hem, Genrih Şlimanyň arheologiki açyşlaryndan başlaýar. Genrih Şliman (1822–1890-njy ýý.) Germaniýada baý bolmadyk maşgaladan bolup, heniz oglan wagtynda ony atasy söwda işlerine ugrukdyrýar. Ýaş Şliman söwda işlerinde özüniň ukbybny görkezip, gazanç edip, mal toplap, özi uly bolmadyk söwda merkezini açýar. 1846-njy ýylda ol Russiýa gidip, Peterburgda täjirçilik merkezini açýar. Krym urşy bilen baglylykda onuň söwdasy has güýjöp, 60-njy ýyllarda millioner bolýar. G. Şliman diňe bir söwdada däl, eýsem, dil öwrenmekde hem juda erjel bolup, Ýewropa dillerini, şol sanda rus dilini hem öwrenýär. Ol gadymy grek dili bilen we antiki awtorlaryň işleri bilen gyzyklanýar, «Iliada» we «Odiseýa» poemalaryny okap, bu eserleriň mazmuny taryhy hakykat esasynda döredilendigine ynanýar. Şondan soň, Şliman söwda işlerini taşlap, öz hasabyna, gadymy Troýany tapmaga girişýär hem-de 1870-nji ýylda Kiçi Aziýada ýerleşýän Gissarlyk depede gazuw işlerine başlaýar. Netijede, birnäçe günden soň, bu ýerde köp asyr mundan oň ýumrulyp ýene-de täzeden dikeldilen şaheriň üstüni açýar. Tapylyan köp sanly daşdan, bürünçden we gymmat bahaly metallardan ýasalan zatlaryň täsin hem kämil ýasalyşy ony geň galdyrýar. Aýratyn hem, hemmeleri geň galdyran zat Şliman tarapyndan Prima diýip atlandyrylan hazynanyň üstüniň açylmagy bolýar. Tapyndylaryň içinde altyndan, kümüşden we misden ýasalan zergärçilik işleri (halkalar, bilezikler, şelpeler), örän inçeden sünnälenip daşdan hem bürünçden ýasalan ýaraglar bar. Ownuk altyndan ýasalan zatlaryň sany 8 müňden geçýär. Şlimanyň arheologiýa hünäri bolmansoň, ol gadymy şaheriň dürli döwrüniň medeni gatlaklaryny dogry kesgitläp bilmändir, şonuň üçin, ol öz açyşyny «Gomerçilik Troýany» has irki oturymly ýer hasaplap, «Troýa II» diýip atlandyrýar, emma onuň «Gomerçilik Troýasy» «Troýa VII» hasaplanýar. Bu kemçiliklerine garamazdan, Şlimanyň açyşlary öz ylmy ähmiýetini asla ýitirmeyär. Şeýlelik bilen, alymlaryň

eposlary inkär etmekliginiň öňi alynýar. Gomeriň adyna ýazylyan epiki eserlerde hem taryhy hakykatyň şöhlelendigi ýüze çykarylýar. Şlimanyň ýolyny alymlaryň köpüsi dowam etdirýär. Şliman diňe bir Troýany gazmak bilen çäklenmändir, ol 1874-nji ýylda gadymy Mikende hem gazuw işlerini geçirýär.

«Iliada» poemasynda görä, Mikende patyşa Agamemnonyň ýaşayan köşgi bolupdyr. Agamemnon grek halk ýygymyna baş bolup, Troýa ýöriş edipdir. Miken Akrapolyň galyndylary beýik baýryň üstünde heniz gazuw işleri geçirilmezinden öň hem üsti açyk görünip durupdyr. Bu baýyr Argoliý aýlagynyň kenaryndan 18 km uzaklykda, deňiz derejesinden 278 metr beýiklikde ýerleşipdir. Baýyr goranyş taýdan juda amatly ýerde ýerleşip, ol ýerde daşdan gala galdyrylypdyr. Galanyň girelgesinde iki sany ýolbars heýkeli oturdylyp, oňa «ýolbars derwezesi» diýlip atlandyrylypdyr. Şliman 1876-njy ýylda Miken Akrapolyndan daş bolmadyk ýerde alty sany «şahta guburhanalary» diýlip atlandyrlan guburhanalaryň hem üstüni açýar. Olar gaýada gönüburç şekilli guýular bolup, ýokarsy daş plitalar bilen ýapylypdyr. Bularyň käbirleri irki döwürde talanypdyr, beýlekilerinden bolsa, köp sanly çeper bezelen şaý-sepler: maňlaýlyk, egme ýüzükler, zynjyrlar, owadan hem gymmat bahaly daşlar bilen bezelen ýaraglar, gymmat bahaly metaldan ýasalan gaplar (mysal üçin, kümüşden öküziň kellesi şekilindäki ritonlar), altyndan ýasalan merhuma geýdirilýän, onuň ýüz şekilini berýän guýma tuwulga tapylýar. XX asyryň 50-nji ýyllarynyň içinde Mikende 30-a golaý merhum jaýlanan «G» topar diýlip atlandyrylýan gaýa guburhanalaryň üsti açylýar. Bu guburlardaky ýüze geýilýän tuwulga-perdeler o diýen görmegeý ýasalmasa-da, olar tebigy kümüş garylan metaldan ýasalypdyr. Şlimanyň açyşlaryndan soň, bütin Balkan ýarymadasynda, Egeý deňziniň adalarynda köp sanly arheologiki barlaglar geçirilip başlanýar.

Gadymy Kritiň taryhy döwürleri. Krit we Miken medeniýetiniň açylmagy bilen olary döwürleşdirmek meselesi ýüze çykýar. Bu meseläni çözmekde Kritiň Müsür bilen söwda gatnaşyklary uly ýardam edýär, sebäbi krit-miken hünärmençilik önümleriniň Müsürden tapylmagy, Gadymy Kritiň medeni ýadygärlikleriniň esasy senesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olaryň takyk senesi iňlis alymy A.

Ewans tarapyndan kesgitlenipdir. Ewans Kritiň ähli arheologiki tapyndylaryny üç döwre bölüpdir. Ol Krit medeniýetini legendar patyşa Minoýyň ady bilen şertleýin atlandyrypdyr.

Irki minoý döwri (b.e. öňki 2600–2000-nji ýý.). Bu döwre çenli neolitik tapyndylar, misden we altyndan ýasalan metal önümleriň galyndylary gadymy oturymly obalaryň ýerlerinde üsti açylýar. Şol döwürde urug jemgyýetinde köpçülikleýin merhumlary jaýlamaklygyň bolandygy hem anyklanýar. Ol guburlar daşky görnüşi boýunça tegelek gazylan guburlar bolup, olarda kähallatlarda 700-e çenli adam ýerleşdirilipdir. Irki minoý döwrüniň ahyrlarynda keramiki önümler ýüze çykyp, olar ýörite bişirilýän küreleriň kömegi bilen ýasalypdyr.

Orta minoý döwri (b.e. öňki 2000–1550-nji ýý.). Bu döwür бүрүнjiň ýaýran döwri bolýar. Bu döwürde köşkler gurlupdyr, Knos şäheri Fest bilen hem-de Messara düzlüginde Krit adasynyň demirgazyk kenarlary bilen birleşdirýän ýollar gurlupdyr. Keramikadan gap-gaçlaryň ýasalmagy ýüze çykýar. Ilkinji gezek laýdan ýasalyp, günde guradylan çyzykly (lineýniý) krit «A» ýazgysy–tablisasy peýda bolýar. Bu ýazgylar alymlaryň bellemegine görä, b.e. öň XVII asyra degişli bolupdyr. Orta minoý medeniýeti döwründe döredilen köşkler we beýleki binalar güýçli ýer titremesi netijesinde weýran bolýar. Alymlaryň bir topary bu weýrançylyklary ýer titremesi bilen, beýlekileri ot almagy bilen baglanyşdyrýarlar. Häzirki döwürde ylymda bu ýumrulyşygyň sebäbini Balkan ýarymadasyndan gelen aheýler taýpalarynyň b. e. öňki XVII asyrdan bosup gelmekleri bilen baglanyşdyrylýar. Emma tiz wagtyň içinde Kritde durmuş dikeldilýär, ýykylan jaýlar täzeden gurulýar. Aheýleriň bir bölegi ýerli halklar bilen garyşyp gidýärler. Şol döwürde hem aheýleriň gelmegi bilen Krit adasynda çyzykly krit «B» haty ýüze çykýar.

Giçki minoý döwri (b.e. öň 1500–1150-nji ýý.). Bu döwürde Kritiň ähli ýerlerine Knosyň häkimliginiň ýaýran döwri bolýar. Döwrüň häsiýetli tarapy hem ýollar abatlanyp, adanyň ähli etraplaryna ýol çekilipdir. Knosyň köşgi täzeden gurulýar, diwarlarda täze şekiller peýda bolýar. (Knosyň hökümdarlarynyň biriniň şekili, öküzlere bilen söweşmek ýaly şekiller). Emma bu döwür hem weýrançylyk bilen, oýun guramak – köşkleriň ýumrulmagy bilen tamamlanýar (b.e. öň 1450-nji ýý.). Mundan soň kritlileriň aheý medeniýeti ýitýär.

Şeýlelik bilen, doriý taýpalarynyň bosup gelmegi başlanýar. Netijede, Krit doriler tarapyndan eýelenýär. Kritiň gadymy taryhynyň ahrynda onuň esasy ilaty doriý taýpalary bolupdyr.

Krit siwilizasiýasynyň açylmagy. Knos köşgüniň gurluşy. XIX asyryň ahrynda, XX asyryň başlarynda Krit adasynda inlis alymy Artur Ewans (1851-1841-nji ýý.) tarapyndan geçirilen arheologik barlaglar düýpli maglumatlary ýüze çykarýar. Gazuw-agtaryş işleri döwründe, hakykatdan hem, bu ýerde 300 töweregi dürli otaglardan ybarat 16 müň inedördül metr meýdany tutýan ägirt uly bina-gärçilik toplumu bolan Knos köşgüniň üsti açylýar. Ony arheologlar «köşkler» diýip atlandyrýarlar. Rowaýata görä, bu ýerde Kritiň patyşasy Minosyň köşgi ýerleşipdir. Grekler oňa Labirint diýip at beripdirler. Rowaýatlarda ol örän köp otaglardan we dälizlerden ybarat bolan uly ymarat hökmünde suratlandyrylýar. Onuň içine giren adam özbaşdak daşyna çykmagyň ýoluny tapman heläk bolýarmyş.

Köşgüň otaglary bir ugurly däl-de, örän başly-barat ýerleşdirilipdir. Emma içerki bitertiplige garamazdan, ol bitewi bir desga görnüşine eýe bolupdyr. Ony bitewi görnüşe getirýän esasy zat merkezde ýerleşen uly meýdança bolup, otaglaryň ählisinden şol meýdança barmaga mümkinçilik berýän çykalgalaryň bolmagydyr. Meýdança dörtburç biçüwde bolup, oňa daş düşelipdir. Meýdança hojalyk maksatlary üçin däl-de, dini dessurlary geçirmek üçin niýetlenipdir. Köşk, esasan, iki gatdan ybarat salnypdyr, gatlara sütünlere berkidilen basgançaklar arkaly çykylypdyr. Köşgüň merkezinde uly howly bolup, onuň daşyny köp sanly otaglar tutupdyr, olar hem öz gezeğinde howlujyklara bölünipdirler. Otaglaryň köpüsiniň aşagynda ýerzeminler gurlupdyr. Knos köşgüniň käbir otaglary azyk önümlerini saklamak üçin niýetlenipdir. Köşgüň aşaky gatynda ýarag saklanýan ammar bolupdyr, ol ýerde naharhana-da ýerleşipdir. Köşk hyzmatkärleri we ussahana üçin hem ýörite otaglar gurlupdyr.

Köşgüň günorta böleginde bolsa hammam toplumu bolup, ol ýerde ýuwunylypdyr. Köşgüň özünde üçekden akýan ýagyn suwuny hammam üçin peýdalanylýpdyrlar, onuň üçin bolsa ýörite howuz gurlupdyr. Şeýle-de, ol ýerde köşk adamlary üçin kir ýuwulýan ýer hem bolupdyr. Köşge suw geler ýaly keramiki turbalar hem çekilipdir.

Patyşanyň meýlis guraýan, myhman kabul edýän uly zalynyň düşegi gyzyly suwag bilen suwalypdyr. Onuň gapdalynda arassalanmak

üçin howuz gurlupdyr. Patyşanyň tagtynyň iki gapdalynda diwaryň boýy bilen deň gežden (gipsden) ýasalan oturgyçlar goýlupdyr. Myhman otagyňyň günbatar tarapynda hemişe ot ýanyp duran otag bolup, ol ýerde hudaýlara sežde edilipdir.

Knos köşgüne meňzeş köşkler Feste, Mallin, Agia-Triada ýaly şäherlerde hem gurlupdyr, emma olar has kiçi ölçeglerde bolupdyr.

Knos köşgi ýer titremesi zerarly birnäçe gezek ýumrulupdyr we gaýtadan dikeldilipdir. Köşkleriň ilkinji peýda bolan wagtyny alymlar b.e. öň 2000-nji ýyl diýip kesgitleýärler, bu ýerde ýaşaýşyň togtan, köşkleriň ýykylan wagtyny bolsa, b.e. öň 1200 ýyl bilen seneleýärler.

Minos we umumy Krit döwletiniň döremegi. Minos barada, onuň güýçli döwleti barada köp sanly taryhy gürrüňler saklanyp galypdyr. Mysal üçin, Diodor Sisiliýskiý «Taryhy kitaphana» atly işinde Minos baradaky beýanlarynda: «Hudaýlar dünýä inenden soň, köp nesilleriň geçmegi bilen Kritde has edenli serkerdeler–gahrymanlar öňe çykypdyrlar. Olaryň içinde has şöhrat gazananlary Minos, Radamant we Sarpedon bolupdyr. Rowaýatlara görä, olar Zewsiň ogullary bolupdyrlar»... Doganlaryň ulusy Minos Kritiň patyşasy bolup, birnäçe şäherleriň düýbünü tutupdyr. Şäherleriň içinde has kuwwatlylary Knos bolup, ol adanyň Aziýa tarapynda ýerleşipdir, Fest şäheri adanyň günortasynda, deňiz kenarynda ýerleşipdir, olardan başganda, Kidoniýa şäheri bolup, ol adanyň günbatar tarapynda ýerleşip, Peloponnese tarap bakyp durupdyr. Minos öz kakasy Zews bilen gowaklaryň birinde duşuşyp, ondan köp sanly kanunlary alyp kritlilere berendigini yglan edipdir. Minos köp sanly harby gämileri ýasapdyr, olaryň kömegi bilen deňizdäki adalaryň köpüsini özüne tabyn edip, ellinlerden ilkinji bolup, deňizde agalyk sürüpdir. Ol şöhrat gazanypdyr, emma Sisiliýadaky Kokala şäherine edilen ýörişde heläk bolýar» – diýip, ol ýazýar. Fukididiň taryhynda hem Minosyň harby gämi ýasap deňizde garakçylara garşy göreşip, olary ýok edişi hemde ilkinji bolup Ellin deňzinde agalyk sürşi beýan edilýär.

Minos Balkan Gresiyasynyň hem birnäçe welaýatlaryna öz häkimligini ýöredipdir, oňa Attika hem tabyn edilipdir. Attikanyň kritlileriň tabynlygyndan çykyşy baradaky saklanan rowaýatlar hem grek taryhçylarynyň işlerinde ýatlanyp geçilýär.

Döwletiň durmuş-ykdysady ýagdaýy. Ýewropada ilkinji siwilizasiýanyň ojagy, ýokarda belleýşimiz ýaly, Krit adasydyr. Balkan

ýarymadasyny, Egeý deňziniň adalaryny Kiçi Aziýa we Müsür bilen birleşdirýän iň gadymy deňiz söwda ýoly Kritiň üstünden geçipdir. Onuň şeýle bolandygyny Aristotel hem «Syýasat» atly işinde «Krit deňziň ortasynda ýerleşip, Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň kenarlaryndan barmak üçin ýakyndyr... şonuň üçin, oňa öňdäkileriň biri bolmaga mümkinçilik bolupdyr» diýip ýazýar. Şoňa görä-de, bu ýerde ýüze çykan Minoý medeniýeti adyny alan ilkinji siwilizasiýa bir tarapdan, ýakyn Gündogaryň siwilizasiýalarynyň, ikinji tarapdan, Kiçi Aziýanyň we Balkan ýarymadasynyň neolit medeniýetleriniň güýçli täsirine sezewar bolýar.

Kritiň tehnikasy we hojalygy gadymy döwür üçin aýratyn ösüşe eýe bolýar. Ilki bilen hem metal işlemeklik ýokary derejä ýetýär. Bürünçden hanjarlar, uzynlygy 1 metre ýetýän gylyçlar ýasalypdyr. Olar altyn nagyşlar bilen bezelipdir. Altyndan we kümüşden ýasalan okaralar her hili owadan şekiller bilen bezelipdir.

Kritiň önümçiliginde ikinji ýerde keramika önümleri durýar, küýze gaplar bişirilýän ojaklar hem bolupdyr. Özünüň täsin owadandygyny bilen Krit wazalaryna taý geljek wazalar bütin Alynky Aziýada bolmandyr. Şonuň üçin, olar Müsüre, Siriýa we ondan hem aňryk Gündogara äkidilip satylypdyr.

Ekerançylyk hem Kritde ösüpdür, muny ýerzeminlerden tapylan laýdan ýasalan ägirt uly küyzeler hem subut edýär. Ol gaplarda däne, çakyr, zeýtun ýagy saklanypdyr. Deňizde ýüzmek, söwda işlerini alyp barmak, gämi gurluşygy ýokary derejede ösüpdür, misden söwda üçin teňneler guýulypdyr.

Söwdanyň ösmegi bilen hasap işleri artypdyr. Onuň üçin laýdan ýasalan kerpiçjyklere gadymy ieroglifiki hatlar ýazylypdyr, emma alymlara diňe bir öňki belgileri däl, eýsem, b.e. öň XVII asyrdaky ýüze çykan çyzykly hatlary okamaklygyň hem usulyny açmaklyk başartman gelýär.

Kritiň köşgünde, merkezi meýdança golaý ýerde, tagt goýlan otag ýerleşipdir. Ol ýerde patyşa-ruhany döwlet işlerini çözüpdür we hudaýlara gurban bermek däbini ýerine ýetiripdir. Köşk ähli amatlyklar bilen üpjün edilipdir. Suw geçiriji, hapa suwlary akdyryjy keramiki turbalar bolupdyr. Amatly ýelejiretme we ýagtylandyрма

üpjünçiligi gurlupdyr. Köşgüň jaýlarynyň aşaky gaty dürli önümleri saklamak üçin ammar bolup hyzmat edipdir.

Kritiň şekillendiriş sungaty we dini garaýyşlary. Kritde geçirilen arheologiki barlaglar döwründe ussatlyk bilen ýerine ýetirilen köpsanly sungat eserleriniň üsti açylýar. Aýratyn hem, Knos köşgüniň diwarlarynyň ýüzüne çekilen suratlar ähmiýetli şekillerdir. Olarda, esasan, ösümlükler, deňiz haýwanlary şekillendirilipdir. Suratlaryň arasynda köşgüň ýaşajylarynyň şekilleri-de gabat gelýär. Suratlar-da syrdam, uzyn boýly, gara saçly erkek adamlar we aşagy giňelip gidýän uzyn köýnekli aýallar şekillendirilipdir. Knossyň gadymy suratçylary adamlaryň we haýwanlaryň hereket edýän pursatlaryny şekillendirmekde uly ussatlyga ýetipdirler.

Suratlaryň esasy aýratynlygy olarda asuda, parahat durmuş görkezilýär. Sungatdaky asudalyk hem parahatlyk Kritiň beýleki döwletlerden çetde ýerleşmegi, Kritiň deňiz bilen goragly bolmagy, onuň daşky çozuşlardan halas bolmagyny üpjün edipdir. Olaryň durmuşy hem asuda bolupdyr.

Gazuw-agtaryş işleri Kritiň ýaşajylarynyň dini düşüňjesi bilen bagly köp maglumatlary ýüze çykardy. Kritde köp hudaýlyk dini bolupdyr. Olar, esasan, aýal hudaýy «mukaddes Enä» sežde edipdirler. Ol daglaryň, tokaýlaryň, ýabany haýwanlaryň, ösümlükleriň, öňi bilen galla ekinleriniň we miweli baglaryň hudaýy hasap edilipdir. Köşkdäki we öýlerdäki sežde edilýän burçda eli ýylanly hudaý aýalynyň heýkelleri gabat gelýär. Olar, esasan, pil süňkünden ýasalyp, gyzyl bilen hem çäýylypdyr. Şol hudaýlaryň laýdan ýasalan heýkeljikleri garyp adamlaryň öýlerinden hem tapylýar. «Mukaddes Ene» bilen bir hatarda kritliler tebigatyň heläkleyji güýçlerini aňladýan gazaply hudaýa-da sežde edipdirler. Olar hudaýy göwresi adam, kellesi öküž şekilinde, ýabany görnüşde göz önüne getiripdirler. Onuň gahar-gazabyny köşesdirmek üçin, dürli sadakalary, şol sanda adamlary-da gurban beripdirler.

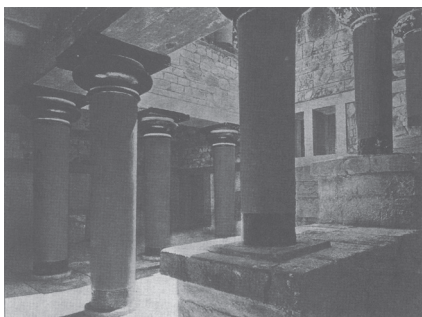
Emma Kritde uly ybadathanalar gurulmandyr. Köşkde, şol sanda orta gatlak ilatyň öýlerinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende uly bolmadyk dileg edilýän, sadaka berilýän we hudaýyň uly bolmadyk heýkeliniň goýulýan ýeri tapyldy. Din kritlileriň durmuşynda örän uly

orun tutupdyr. Din bilen bagly köpsanly tapyndylardan başga-da, Kritdäki köşgüň otaglarynyň bir böleginiň dini maksatlara niýetlenendigi hem muňa şaýatlyk edýär. Şoňa görä-de, bu ymaratlaryň toplumu hem köşk, hem buthana bolandygy çaklanylýar. Şeýlelikde, Krite döwletiň özboluşly görnüşi – teokratiýa emele gelipdir. Şeýle döwletde patyşa dünýewi döwlet häkimligi wezipesini hem-de baş ruhany wezipesini alyp barypdyr. Ol döwleti edara etmekde dini däplerden ugur alypdyr. Hökümdar keramatly şahsyýet hasap edilip, ýönekeý adamlara onuň adyny tutmaklyk, ýüzüne seretmeklik hem uly günä hasap edilipdir. Alymlar Kritdäki suratlaryň arasynda patyşanyň şekiliniň ýokdugyny hem şunuň bilen düşündirýärler.

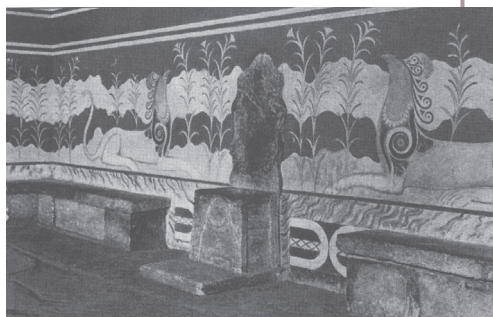
Ajaýyp köşkler, ondaky tükeniksiz baýlyk, rahat ýaşayyş köpsanly garamaýak ilatyň zähmeti bilen döredilipdir. Olar köşkten uzakdaky obalarda, ýönekeý külbelerde ýaşapdyrlar. Zähmetkeş ilatyň köşge önüm görnüşinde salgyt töländigini hem-de dürli borçlary ýerine ýetirendigini çaklamak bolar. Köşge getirilýän önümleriň ählisi döwlet gullukçylary tarapyndan hasaba alnypdyr we toýun kerpiçjikleriň ýüzüne ýazylypdyr. Köşükde b.e. öň II müňýyllyga degişli ýazuw ýadygärlikleriniň üsti açylýar. Olar möhürlerde, gap-gaçlarda piktografiýa görnüşinde ýazylypdyr. Olardan başga-da, ýüzi hatly palçyk tablisalarynyň 10 müňden gowrak bogunly hatlarynyň üsti açylýar. Olara çyzykly (lineýniý) ýazgylar diýilýär. Şeýle hatly kerpiçjikleriň örän köp mukdary köşk arhiwinde saklanypdyr. Çyzykly haty okamagyň usuly hökmünde iňlis alymlary M. Wentriss we Ž. Çedwik tarapyndan hödürlenen usul dünýä alymlary tarapyndan ykrar edilýär. Olar «B» haty diýilýän ýazgy Peloponnesiň ýerinde heniz doriý taýpalarynyň bosup gelmeklerinden kän öň ýaşan gadymy aheý grekleriniň ýazuwy diýip hasaplapdyrlar. Aheý diliniň alamatlary bolsa has giçki döwürde Arkadiý welaýatynda (Peloponnesde) doriler gelenden soň hem saklanypdyr. Aheýleriň köpüsi dorilerden gaçyp, Kipr adasyna barypdyrlar. Olar Krite aheý dilini we hatyny getripdirler. Şeýlelikde, iňlis alymlary aheý hatyny Kipr hatlary bilen deňeşdirip, köp sanly dilleriň fonetiki ähmiýetini kesgitlemegi başarypdyrlar. Kritden tapylan ýüzi hatly kerpiçjikler bilen sowet alymy S. Ýa. Lurýe hem işläp, aheý hatynyň grammatikasyny ýazýar hem-de iňlis alymlarynyň açyşynyň üstüni doldurýar. Gazuw-agtaryş

döwründe Knos köşgüniň arhiwinden ýüzi hatly hasap kerpiçjikleriniň hem baş münüsi tapylýar.

Minoý siwilizasiýasynyň gülläp ösen döwri b.e. öň XV asyra gabat gelýär. Bu döwürde tutuş Krit adasy bir döwletiň düzümine giripdir. Kritiň hemme welaýatlarynyň Knosyň töweregine jemlenmegini patyşa Minosyň amala aşyrandygy çaklanylýar. Grek taryhçylary Minosy «deňizleriň ilkinji hojaýyny» diýip atlandyrýarlar. Minos baradaky ýazgylarda: «Ol uly gämi döredip, deňzi garakçylardan arassalady hem-de Egeý deňziniň, ondaky adalaryň üstünden öz agalygyny berkarar etdi» diýip habar berilýär.

Knos köşgüniň sütünleri

**Köşükdäki patyşa kabulhanasy.
B.e. öň 1500-nji ýý.**

Bu ýazgylarda berilýän maglumatlar hakykata laýyk gelýär diýip bolar. Çünki, b.e. öň XVI asyrdan başlap, Egeý deňziniň kenar ýakalarynda, adalarda, hatda Kiçi Aziýanyň kenar ýakalarynda, Miletiniň töwereklerinde hem Kritiň kolaniýalary peýda bolýar. Krit Müsür we Finikiýa şäherleri bilen söwda hem-de diplomatik gatnaşyklary ýola goýýar.

Kritde tapylan köp sanly tapyndylar başga ýurtlardan getirilen zatlardan ýasalypdyr. Mysal üçin, altynan hem pil süňkünden ýasalan tapyndylar (möhürler, gaplar we ş.m.) ýerli bolmandyr. Sebäbi Kritde altyn känleri bolmandyr, pillerem ýaşamandyr. Altynam, pil süňki hem Müsürden we Afrikanyň beýleki ýurtlaryndan getirilipdir. Şonuň ýaly kümüş hem Ispaniýadan, Sardiniýadan getirilipdir. Krit, aýratyn hem, Müsür bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Onuň şeýledigine Kritden tapylan Müsüriň gežden ýasalan gaplary oňa güwä geçýärler.

Has ähmiýetli tapyndylaryň biri-de, faraon Amenhotep III-niň aýaly Tiiniň ady ýazylan möhüridir. Bu möhür köp sanly beýleki krit tapyndylary bilen birlikde Agia-Triada şäheriniň guburhanasynda geçirilen barlaglaryň netijesinde tapylýar. Müsürden hem krit senetçileriniň ýasan önümleriniň üsti açylýar. Tapyndylaryň içinde aýratyn ähmiýetlileri Müsür guburlarynyň diwarlarynda kritlileriň sowgat berip duran şekilleri bar. Olar patyşa Hatşepsutyň binagärçiliginiň (b.e. öň XV asyr), Faraon Tutmos III-niň weziri User-Amonyň we beýlekileriň mazar diwarlarynda çekilipdir. Bularyň hemmesi Krit bilen Müsüriň arasynda gyzgalaňly söwda gatnaşyklarynyň bolandygyna güwä geçýär.

Krit senetçileriniň ýasan önümleriniň Kiçi Aziýanyň Günbatar kenarlaryndaky Egeý deňziniň adalaryndan tapylmagy, Kritiň bu sebitler bilen yzygiderli gatnaşyk saklandygyny görkezýär. Krit бүтін Ortaýer deňziniň sebitleri boýunça iň güýçli deňiz döwleti bolupdyr. Müsür bolsa, olaryň patyşalary bilen dostlukly gatnaşykda bolmaga çalşypdyr.

Teseý baradaky rowaýatdan

Attikanyň ýaşajyllyry her dokuz ýyldan ýetginjek oglanlaryň we yetişen gyzlaryň ýedisini Krite, elhenç jandar – Minotawr iýer ýaly ibermeli bolupdyrlar. Minotawryň kellesi öküziň kellesi, bedeniniň aşaky bölegi adam şekilli bolup, Minos ony labirintde saklapdyr. Labirinte taşlanan ýesirler, onuň köp sanly otaglaryndan, geçelgelerinden çykmak üçin ysgyndan gaçyp, elhenç jandaryň pidasy bolupdyrlar. Bir gezek Attikanyň patyşasy Egeýiň ogly Teseý beýleki ýesirler bilen bile gitmekligi we Minotawry öldürmegi, Attikanyň ilatyny bu masgaraçylykly salgytdan halas etmegi meýilleşdirýär.

Teseý Krite gelende patyşa Minoýyň gyzy Ariadna oňa aşyk bolýar. Ol Teseýe jadyly top we bir ýumak ýüp berip, onuň ujuny labirintiň girelgesine daňyp gitmegi tabşyrýar. Teseý bu gazaply söweşde Minotawry öldürýär we şol ýüp bilen labirintden çykýar. Teseý kritliler yzyndan kowmaz ýaly, olaryň gämilerini deňiştirip, öz gämileri bilen Attika ugrapdyr. Teseý patyşa Egeý bilen eden şertinde, eger-de ýuwardahadan üstün çyksa, ol gämidäki gara baýdagy ak baýdak bilen çalşyryp, atasyna ýeňendigini duýdurmalı eken. Emma Teseý ony ýatdan çykaryp ýüzüp gaýdypdyr. Egeý patyşa gara baýdagy görüp, ogly heläk bolandyr öýdüp, özüni gaýadan deňze oklap, heläk bolupdyr, şondan soň, deňze Egeý deňzi diýip at beripdirler. Halk Teseýi Attikany halas ediji hökmünde kabul edipdir. Teseý atasynyň tagtyna çykyppdyr. Teseýiň bitiren işi halkyň aňynda saklanyp galyp, ol baradaky gürrüňler nesilden-nesle geçip gelipdir.

Krit siwilizasiýasynyň ýykylmagy. B.e. öň XV asyryň ortasynda Kritde ýagdaý çürt-kesik özgerýär. Krit heläkçilige duçar bolýar. Köşkler hem obalar (Knosyň köşgünden galany) ýumrulýar. Şol heläkçilikden soň, Krit özüni dürsäp bilmändir. Krit b.e. öňki XV asyryň ortalaryndan başlap, pese düşüp başlaýar we öňdebaryjy medeni merkez hökmünde ähmiýetini ýitirýär. Bu heläkçiligiň düýp sebäbi şu çaka çenli doly anyklanylýanok. Grek arheology S. Marinostos köşkeriň heläk bolmagyny Egeý deňziniň günortasynda ýerleşen Fera (häzirki Santorin) adasynda ägirt uly wulkanyň atylmagy bilen baglanyşdyrýar. Güýçli ýer titremesi zerarly, köşkeriň köpüsi ýumrulýar. Wulkan-dan çykýan gurumyň hem tüssäniň uzak wagtlap Günüň öňüni tutup durmagynyň ekerançylyga hem maldarçylyga uly zyýan ýetirendigini belleýär. Alymlaryň beýleki bir toparý heläkçiligiň sebäbini Aheý grekleriniň çozup gelmegi bilen baglanyşdyrýarlar. Hakykatdan hem, şu wakalardan soňky käbir medeni özgerişler, başga bir halkyň göçüp gelendigine şaýatlyk edýär. Çünki sungatda Minoý siwilizasiýasyna häsiýetli ösümlikleriň we haýwanlaryň şekilleriniň ornuna guraksy we ýönekeý çyzyklardan ybarat bezegler peýda bolýar. Merhumlaryň guburlarynda bolsa, dürli ýaraglary goýmak däbi peýda bolýar. Ýokardaky aýdylanlardan ugur alynsa, Minoý siwilizasiýasy ilki tebygy heläkçilik zerarly gowşapdyr, soň bolsa çozup gelen aheýliler tarapyndan basylyp alnypdyr diýip çaklamak bolar.

Şondan soň, Krit gutarnykly pese düşýär we Gresiýanyň yzagalak bölegine öwrülýär. Medeni ösüşiň esasy merkezi indi demirgazyga, Balkan Gresiýasyna we Egeý deňzindäki adalara geçýär.

Aheýleriň Gresiýa gelmekleri. Miken siwilizasiýasy. Miken medeniýetini b.e. öňki III–II müňýyllygyň çäklerinde demirgazykdan çozup gelen aheý grekleri döredipdir. Olar Balkan ýarymadasynyň günortasyna süýşmek bilen ýerli halkyň bir bölegini yok edipdirler, beýleki bölegi bilen bolsa garyşypdyrlar. Ilki başlarda Miken medeniýeti öňdebaryjy Minoý medeniýetiniň täsirine düşüpdür. Birnäçe dini dessurlar köşkeriň diwarlarynyň ýüzüne reňk bilen surat çekmek, ýaragyň birnäçe görnüşleri, bogunly hat-ýazuw ýaly Minoý siwilizasiýasynyň gazananlaryny kabul edipdirler. Emma Aheý medeniýeti tutuşlygyna ikinji Minoý medeniýeti, onuň dowamy diýip hasap etmäge esas bermeyär. Çünki Aheý medeniýeti öz gözbaşyny ýerli köklerden alyp gaýdýan özbaşdak medeniýet bolupdyr diýip, A. Ewans öz barlaglarynda tekrarlaýar.

Şeýlelikde, bu medeniýeti esaslandyryjylaryň aheý grekleri bolandygy we onuň ilkinji ýadygärlikleriniň Peloponnesiň Miken diýen ýerinde açylandygy üçin, oňa Aheý ýa-da Miken siwilizasiýasy, käte bolsa, Aheý-Miken siwilizasiýasy diýlip taryha girizilipdir.

Miken medeniýetiniň iň irki ýadygärlikleri şahta guburhanalary diýlip atlandyrylan, Peloponnesiň Miken diýen ýerinde üsti açylan ýadygärlikleridir. Olar 1876-njy ýylda G. Şliman tarapyndan açylýar. Mikendäki ýerasty äpet guburhanada merhumyň gapdalynda örän köp mukdarda altyndan, kümüşden ýasalan bezegleri, gymmat baha ýaraglary goýupdyrlar. Şliman ony Iliada poemasyndaky grekleriň serdary Agamemnonyň guburhanasy diýip hasaplapdyr. Emma Agamemnonyň gatnaşan Troýa urşy taryhy maglumatlara görä b.e. öňki XIII–XII asyryň sepgidinde bolup geçýär. Guburhanalar bolsa b.e. öňki XVI asyra degişli bolup çykýar. Äpet guburhanalar we ondaky ummasyz baýlyk, olarda jaýlananlaryň ýönekeý taýpa serdary bolman, döwlet ýolbaşçysy, hökümdar bolandygyna şaýatlyk edýär. XX asyryň 50-nji ýyllarynda Mikenden gadymy guburhanalaryň ýene-de birnäçesiniň üsti açylýar. Senesi boýunça olaryň ozalkylardan hem 100 ýyl gadymydygy anyklanylýar. Bu açyşlar b.e. öňki XVII asyrdan Gresiýada ilkinji döwletleriň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär.

Miken medeniýeti b.e. öňki 1400-1300 ýyllarda ösüşiň ýokary derejesine ýetipdir. Şu döwürde onuň ýaýrawy Peloponnesi, Merkezi Gresiýany, Fessaliýany, şeýle hem Egeý deňziniň adalaryny öz içine alypdyr. Şol ýerlerde birmeňzeş ýaşaýyş jaýlary, jaýlaýyş dessurlary, küzegärçiligi we ş.m. bolan umumy medeniýet emele gelipdir. Miken medeniýetiniň esasy merkezleri-de Kritdäki ýaly köşkler bolupdyr.

XV–XIII Troýadaky gala.

Olaryň has ululary Mikende, Trinfde, Pilosda (Peloponnes), Afinada, Fiwide, Orhomende (Merkezi Gresiýa), Ilokda (Fessaliýa) gurlupdyr. Emma olaryň gurluşy Kritlileriň binagärçiliginden kän tapawutlanyp, olar goranyş diwarlaryndan ybarat bolupdyr. Edil şonuň ýaly, köşkleriň otaglary Kritdäki ýaly dürli durmuş hajatlary üçin niýet-

lenen hem bolsa, onuň merkezi uly meýdan bolman, eýsem ýokarsy daralýan dört sany diwar sütüninden ybarat otag bolup, onuň ojagy ortada ýerleşipdir, oňa megaron diýlipdir. Megarona beýleki otaglar hem birikdirilip salnypdyr. Köşgüň aşagyndan ýörite emeli suw geçiriji gurlupdyr. Mikende hem suw geçiriji turbalaryň galyndylarynyň üsti açylýar. Bu şäheri duşman gaban wagtynda ilaty suw bilen üpjün etmek üçin, ýörite howuz hem gurlupdyr.

Miken köşgüne juda meňzeş, Mikenden 15 km uzaklykda, deňiz kenarynda ýerleşýän Tirinfde hem has kuwwatly diwarlar bilen berkidilen köşk salnypdyr. Trinf köşgüniň merkezinde megaron ýerleşip, onuň daşyny dört sany ýokarlygyna beýgelýän diwarlar gabapdyr. Üsti açylan Pilosdaky we beýleki köşkler hem Miken we Trinf köşkleri ýaly gurlup, olaryň ortasyny megaron tutupdyr.

Miken köşkleriniň ählisi diýen ýaly gyalary tараşlanan äpet dörtburç daşlardan örülen berk diwarlar bilen gurşalypdyr. Trinfdäki gala Miken berkitmeleriniň has kämil nusgasydyr. Bu ýerde käbiriniň agramy 12 tonna çenli ýetýän äpet daş böleklerinden gurlan, gala diwarynyň galyňlygy 4,5 m., beýikligi 7,5 metre ýetýär. Miken döwrüniň köşkleriniň arasynda Pilosdaky «Nestoryň köşgi», has tapawutlanýar. Köşgüň esasy otaglary bir hatara düzülip, merkezde uly dörtburç otag ýerleşipdir. Oňa-da grekler megaron diýipdirler, sebäbi megaronyň ortasynda daşdan örülen tegelek ojak ýerleşipdir. Onuň ýokarsynda, üçekde tüsse çykar ýaly tüýnük ýerleşipdir. Ojagyň daşynda dikilen dört sany daş sütün jaýyň üçegine direg bolup hyzmat edipdir. Onuň diwarlary suratlar bilen bezelipdir. Ol Pilos hökümdarynyň myhman kabul edýän we dabara geçirýän otagy bolupdyr. Köşgüň beýleki jaýlary megaronyň iki tarapynda simmetrik görnüşde ýerleşipdir. Olaryň arasynda ýörite hammam otaglary, ýazgylar saklanýan otaglar bolupdyr. Köşgüň jaýlary suw geçiriji we hapa suwlary akydryjylar bilen üpjün edi-

**Mikendäki guburhana
şahsasy (b.e. ön XVII asyryň
ahyry XVI asyryň birinji ýarymy)**

lipdir. Barlaglaryň dowamynda köşkdäki otaglaryň birinden 1000-den gowrak ýüzi hatly toýun kerpiçjikleriň üsti açylýar.

Durmuş-ykdysady gatnaşyklar. Şeýle uly desgalary gurmak we saklamak jemgyýetde köp sanly arzan işçi güýjüniň bolandygyna we ýeterlik ösen döwlet dolandyryş guramasynyň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär. Köşkden tapylan ýazgylaryň okalmagy bu ýurtlarda gulçulygyň hem ir ýüze çykandygyny tassyklaýar. Ýazgylaryň arasynda köşk hojalygynda işleýän gullaryň sanawy barada maglumat berilýär. Sanawda gullaryň toparlary, her topardaky gyrnaklaryň we gullaryň sany, olaryň hünärleri we çagalary barada maglumat berilýär. Ýazgylarda her topardaky gullaryň sanynyň 200-e, köşkdäki ähli gullaryň sanynyň 3000-e ýetendigi, esasan hem, aýallardan bolan gullar barada maglumatlar kän berilýär.

Maglumatlarda adaty gullar bilen bir hatarda «Taňrynyň gullary» diýlip atlandyrylýan topar ýatlanylýar. Çak edilişine görä, olar öz ýer paýyny ýitiren, kärendeçilik bilen eklenýän, doly hukukly hasap edilmeýän adamlar bolupdyr. «Taňrynyň gullary» adalgasy bu gatlagyň buthanalaryň hyzmatynda durýan we onuň penakärliginden peýdalanylýan adamlara – gullara aýdylypdyr.

Ýazgylaryň aglabasy hünärmenleri we olaryň öndürýän önümini hasaba alýan ýazgylardan düzülipdir. Olarda demirçiler, küzgegärler, daş örüjiler, tikiñçiler, neçjarlar, zergärler, ýarag ussalary we ş.m. onlarça hünärler görkezilipdir. Hünärmenler köşk işgäri diýlip çaklanylýar. Çünki olar köşkde çig mal bilen üpjün edilipdir, olardan kömekçi bellenipdir we öndüren önümleri üçin hak tölenipdir.

Ýazgylardan görnüşi ýaly, patyşa hojalygy köp pudakly we kuwatly hojalyk bolupdyr. Hususy hojalyk köşk hojalygyna garaşly bolup, jemgyýetde ikinji derejeli ähmiýete eýe bolupdyr.

Döwlet dolandyryş ulgamy. Aheý bileleşiginiň döremegi. Berk gözegçilige we hasaplamalara esaslanýan köşk hojalygyny ýöretmek üçin, hökümdara dolandyryş guramasy gerek bolupdyr. Dolandyryş guramasynda köpsanly hasapçylardyr mürzelerden başga-da, hojalygyň dürli pudaklaryna gözegçilik edýän emeldarlar işläpdir. Pilos döwletini patyşa dolandyrypdyr. Ýazgylarda ol «wanake» diýip atlandyrylypdyr. Hökümdar döwleti öz garamagyndaky dürli pudaklara ýolbaşçylyk edýän ýokary emeldarlar toparynyň kömegi bilen do-

landyrypdyr. Olaryň içinde has täsirli «lawaget» – baş serkerde, baş salgyt ýygnaýjy we ýokary ruhany bolupdyr. Lawaget ýokary wezipe bolup, käbir adamlary salgytlardan boşatmaga, ilatdan salgyt ýygna-maga, harby işlere gözegçilik etmäge hukugy bolupdyr. Wanake we lawagete döwletiň beýleki dolandyryş edaralarynyň ýolbaşçylary – telestler, basileýler we başgalar tabyn bolupdyrlar.

Pilos patyşalygyna degişli ähli ýerleriň 16 welaýata bölünendigi ýazgylarda saklanypdyr. Her welaýatyň başynda basileýler diýlip atlandyrylan häkimler durupdyr. Olaryň esasy borjy özüne berkidilen welaýatyň salgytlarynyň wagtynda tölenmegine gözegçilik etmekden ybarat bolupdyr. Basileýler gös-göni önümçilige gözegçilik edipdirler.

Şol bir wagtyň özünde patyşa, lawaget, basileýler we beýleki ýo-kary wezipeli adamlar iri ýer eýeleri bolupdyrlar. Pilos patyşalygynda ýeriň ölçeg möçberi – galla möçberi diýlip atlandyrylýan ölçeg bolupdyr. Onuň näçe durýandygy häzire çenli kesgitlenen däldir. Emma berlen ýerler baradaky ýazgy maglumatlary, ýokary wezipeli adamlar bilen aşaky gatlagyň aratapawudyny has aýdyň görkezýär. Mysal üçin, patyşanyň eýeçiligine degişli ýeriň möçberi 1800 galla möçberinde bolsa, lawageta berilýän ýer 600 galla möçberinde bolupdyr. Emma garamaýak adamlara berilýän ýerler 9-10 galla möçberinden geçmändir. Patyşadan we wezipeli adamlardan başga-da, ýere ruhanlylar hem eýeçilik edipdirler, emma olar diňe ybadathana degişli ýerlere eýeçilik edipdirler. Käbir hususy adamlar 50-den 500 galla möçberine çenli ýere eýeçilik edipdirler.

Pilos döwletinde jemgyýetçilik ýerleri kärendesine berlipdir. Kärendeçileriň içinde köp ýerlere eýeçilik edýän emeldarlar hem, az ýeri kärendesine alýan hojalyklar hem bolupdyr. Ýazgylaryň berýän maglumatlaryna görä, ybadathana ýerlerinden 60, hususy ýer eýelerinden 30 galla möçberde kärendesine ýer alyp, jemi 90 galla möçberde kärende alýan adamlar hem bolupdyr. Şeýlelik bilen, gadymy grek hatlaryny okamagyň usulynyň açylmagy, diňe bir Kritde däl, eýsem Balkan Gresiýasynda hem irki gul eýeçilik döwletiniň bolandygyna güwä geçýär.

Ýazgylaryň çäkliligi Miken döwrüniň syýasy taryhyny doly öwrenmäge mümkinçilik bermeýär. Ol döwürde Gresiýa syýasy taýdan bir bitewi döwlet bolman, eýsem özbaşdak öwnuk döwletlerden

ybarat bolupdyr. Çünki köşkleriň daşynyň berk gala bilen gurşalmagy, olaryň daşardan çozjak keseki duşmanlardan däl-de, eýsem öz ýakyn goňsularsyndan goranmaga niýetlenendigi oňa şaýatlyk edýär. Aýry-áýry döwürlerde Aheý döwletleri özara birleşipdirler. Oňa mysal edip, Troýa urşuny görkezmek bolar. Troýa urşy, takmynan, b.e. öňki XIII–XII asyrlaryň sepgidinde bolupdyr. Troýanyň garşysyna uruşmak üçin ähli grekler harby güýçlerini birleşdiripdirler. Ähli goşunlaryň serkerdesi hökmünde Mikenň patyşasy Agamemnon saýlanypdyr. Troýanyň garşysyna bolan uruş 10 ýyl dowam edipdir. Grekler ýeňiş gazanypdyrlar. Troýa ýykylypdyr.

Miken siwilizasiýasynyň ýykylmagy. Miken-aheý siwilizasiýasy b.e. öňki XII asyryň başlarynda ýykylypdyr. Ol demirgazyk Balkan halklarynyň hereketi bilen baglanyşykly bolupdyr. Şu döwürde Balkan ýarymadasynyň demirgazygynda ýaşan grek hem grek däl taýpalaryň uly topary, näbelli sebäplere görä, öz ýaşayan ýerlerini taşlap, günorta – Merkezi Gresiýa, Peloponnese we Kiçi Aziýa ýerlerine çozup gelipdirler. Olar öz ýollarynda gabat gelen Miken obalaryny we köşklerini ýumrupdyrlar. Miken döwletleriniň hojalygyna düzedip bolmajak zyýan ýetiripdirler. Söwdanyň hem hünärmentçiligiň üzül-kesil pese düşmegi, ilatyň sanynyň mazaly azalmagy oňa şaýatlyk edýär.

Soňky wakalary doly anyklamaga bar bolan çeşmeler mümkinçilik bermeýär. Çozup gelen taýpalaryň uly bölegi ýurdy talanlaryndan soň, ýene-de yzyna, demirgazyga gidendigi çaklanylýar. Diňe uly bolmadyk doriý taýpalary Peloponnesiň kenarýaka sebitlerinde ornaşypdyrlar. Şol döwürden grekleriň Egeý deňziniň adalaryna, Kiçi Aziýanyň günbatar kenarýaka ýerlerine ýaýramagy başlanýar. Gündogara göçmek hereketine Peloponnese we Merkezi Gresiýa geçirilen çozuşlardan aman galan ioniler we eoliler diýlip atlandyrylan aheý grekleri, soňra gelen doriler gatnaşypdyrlar. Onuň netijesinde Egeý deňziniň adalarynda we Kiçi Aziýanyň günbatar kenarlarynda grekleriň oturymly ýerleri peýda bolýar. Olaryň içinden soňra has iri şäherlere öwürülen Smirna, Kolofon, Efes, Milet, Galikarnas ýaly şäherler döräpdir.

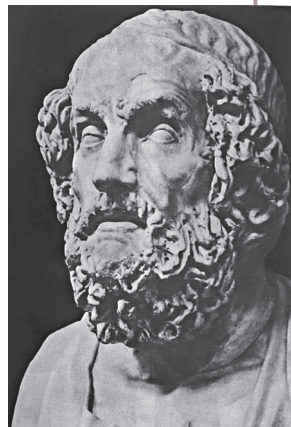
III.

GRESIÝA GOMERÇILIK ZAMANYNDA (b.e. öňki XI–IX asyrlar)

«Gomer meselesi». B.e. öň XII asyrdan krit-miken siwili-zasýasy ýykylandan soň, grek jemgyýeti uzak wagtlap pese gaçmaklygy başyndan geçirýär. Indi ösen ykdsadyýetli, merkezleşdirilen döwletiň ornuny öz-özünü dolandyryýan oba jemagaty we natural hojalyk eýeleýär. Döwrüň ahylarynda täze taryhy ýagdaýlarda krit-miken hem-de öz döwrüniň gündogar medeniýetlerinden tapawutlylykda düýbünden täze antiki medeniýet ýüze çykýar.

Bu döwürde Gresiyanyň durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär: 1. B.e. öňki XI asyrdan Kiçi Aziýanyň deňiz kenarlary grekleriň ioniler taýpalary tarapyndan koloniyalaşdyrylýar. 2. B.e. öňki XI–X asyrlarda demirden ýasalan zähmet we ýarag gurallarynyň giň möçberde ýaýramagy bolup geçýär. 3. B.e. öňki X–IX asyrlarda uly bolmadyk şäherler ýüze çykýar hem-de grekler tarapyndan hatyň-ýazuwyň täze görnüşi döredilýär. 4. B.e. öňki IX asyrdan daşdan iň gadymy ybadathanalar bina edilýär (Delfde, Gadymy Eretriýada, Etoliniň Ferminde we ş.m.). 5. B.e. öňki IX–VIII asyrlaryň çatrygynda Gomer tarapyndan «Iliada» we «Odisseýa» poemalary peýda bolýar.

Şu mesele bilen baglanyşyklylykda hem Gresiyanyň taryhynyň ikinji döwrüni alymlar Gomer döwri diýip atlandyýarlar. Çünki Gomeriňki hasap edilýän meşhur «Iliada» we «Odisseýa» poemalary şol döwrüň taryhyny öwrenmekde esasy çeşme bolup hyzmat edýär. Emma «Iliada» we «Odisseýa» poemalarynyň gelip çykyşy baradaky XVIII asyrdan ýüze çykan we ylymda «Gomer meselesi» adyny alan ylmy jedel häzire çenli doly çözülmändigine meseleleriň biri bolup galýar. Şeýle-de bolsa, iki asyrdan hem gowrak dowam eden bu ylmy jedel netijesiz bolmady. Häzir poemalaryň b.e.öňki VIII asyrdan, Kiçi Aziýanyň grek diliniň ion şahasynda gürlän ilatyň ýaşan sebitlerinde ýüze çykandygy, «Iliada» poemasynyň «Odisseýa» poemasyndan birneme öňräk ýazylandygy anyklanyldy. Poemalar boş ýerden döremändir. Ol belli Troýa urşy

Gomeriň heýkeli

baradaky grekleriň gahrymançylykly aýdymlarynyň esasynda döredilipdir. Ol aýdymlary ir döwürde toýda – baýramçylyklarda, halkyň üýşen ýerinde «aedler» diýlip atlandyrylýan aýdymçylar–bagşylar ýerine ýetiripdirler. Gomer şol aedleriň biri bolup, köp sanly aýdym-lary ýygnap, tараşlap, bitewi bir eser görnüşine getiren zehinli bagşy hem şahyr bolupdyr diýip hasap edilýär. Dünýä edebiýatynyň genji hazynalaryndan biri bolan bu poemalardaky taryhy maglumatlar örän çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar. Sebäbi onda Miken döwrüniň Troýa urşundan irki döwürlerine degişli maglumatlar hem berilýär. Emma Gomer üçin ol wakalar örän gadymy, gaty aýdyň bolmadyk döwür bolup galýar. Irki döwür barada gürrüň etmek bilen awtor adatça, olary has giçki taryhy döwre geçirýär. Mysal üçin, demri işläp bejermek, finikiýaly söwdagärleriň Gresiyada peýda bolmagy b.e. öňki IX asyra degişli bolsa-da, Gomer olary Miken döwrüniň b.e. öňki XVII–XIII asyrlaryň wakalary hökmünde suratlandyrýar. Hakykat ýüzünde poemalaryň aglaba wakalary Gresiyanyň taryhynyň b.e. öňki XI–IX asyrlaryny öz içine alýar. Şoňa görä-de, poemalar okalanda olaryň çeper eserdigini, dürli döwürň wakalarynyň bir ul-gama goşulyp berlendigini unutmak bolmaz. Ikinjiden, olary taryhy çeşme hökmünde peýdalanylanda berilýän maglumatlary örän içgin seljermegiň zerurdygyny ýatdan çykarmak bolmaz.

Arheologiýa ýadygärlikleri. Häzirki döwürde Gomeriň poemalarynyň üsti köp sanly arheologiýa maglumatlary bilen doldurylýar. Soňky döwürde kâbir awtorlar Awgust Wolfuň (1759–1824-nji ýý.) «Gomere giriş» diýen işinde, gadymyýetde poemanyň bütewi bir toplумы bolmandygyny belleýär. Onuň beýanynda, Gomeriň ýaşan döwründe poemalar ýazylmaly däl, sebäbi onuň döwründe ýazuw ýaýramandyr. Ol köp wagtlap diňe dilden-dile geçip gelipdir hem-de Pisistratyň (b.e. öňki 560–527-nji ýý.) döwründe bir ýerik jemlenipdir diýip ýazýar. Galyberse-de, şeýle uly eseri döretmeklik üçin hat-ýazuw gerek, ýogsam ony ýazmak mümkin däl diýip belleýär. Şeýlelik bilen, Wolfuň pikirine görä poemalar dürli döwürlerde, dürli şahyrlar tarapyndan ýazylan eserleriň emeli usul bilen jemlenmegi bolupdyr.

Soňra Wolfuň pikirini Karl Lahman (1793–1851-nji ýý.) has hem aýdyňlaşdyrýar. Alym «Iliadany» 16 sany özbaşdak aýdymlara bölýär, olary özara baglaşdyrmak üçin bolsa birnäçe täze aýdymlary hem goşýar. Ol poemanyň XXIII–XXIV aýdymlaryny asla «Iliada» degişli däl ha-

saplapdyr. K. Lahman poemadaky gapma-garşylyklar şol aýdymlaryň awtorlary başga şahyrlar bolany sebäpli ýüze çykýandygyny belleýär. Galyberse-de, poemanyň käbir bölümleri, mysal üçin, «Domeđiň gahrymançylygy» – V aýdym, «Patroklyň gahrymançylygy» – XVI–XVII aýdymlar ýa-da «Ahillanyň gahrymançylygy» – XVIII–XXII aýdym-lar alymyň pikirine göre uly bolmadyk, aýratyn ýazylan bolmaly.

Wolf bilen Lahmanyň öňe süren pikirleri alymlaryň arasynda jedelleriň ýüze çykmagyna alyp barýar. Alymlaryň bir bölegi bu pikiri goldan bolsalar, ikinji bir topary düýpgöter garşy çykypdyrlar. Mysal üçin, Gregor W. Niç (b.e. 1790–1861-nji ýý.) özüniň «Gomeriň taryhy baradaky barlaglar», soňra «Grekleriň poeziýa baradaky hekaýa-lary» atly işlerinde Wolfuň tersine greklerde ýazuwyň has ir döwür-den bardygyny tekrarlaýar. Eger-de b.e. öňki VII asyrdan kanunlary çap etmek üçin ýazuw ulanylan bolsa, onda ýazuw halkyň içinde has öňden ulanylan bolmaly diýip W. Niç nygtaýar. Wolfuň poemanyň Pisistratyň döwründe göçürilendigi baradaky pikirini bolsa, Niç giçki grek alymlarynyň taryhy ähmiýeti bolmadyk pikiri diýip hasap edip-dir. Ol şeýle-de, Wolfuň şular ýaly uly eseri ýazmak üçin hökman ýa-zuw gerekdigi baradaky pikirine garşy, orta asyr şahyry Wolfram fon Eşenbahiň 24 müň goşgudan ybarat ýazan «Parsifal» poemasy, awtoryň özüniň aýtmagyna göre, asla bilimi bolmandyr diýip, deňeşdirmeler bi-len Wolfuň Gomer baradaky pikirini doly inkär edýär.

Şeýlelik bilen, Wolf bilen Lahmanyň Gomer baradaky pikirleri, alymlar tarapyndan tankytlanyp doly inkär edilýär. Niç poemanyň aw-tory b.e. öňki IX asyrdan giç bolmadyk döwürde ýaşap, gadymy halk aýdymlarynyň maglumatlaryndan peýadalanylýp, olary täzeden işläp, goşgulary bir bütewi çeper esere goşandygyny tekrarlaýar. Niçiň bu tankydy pikiri biziň döwrümizde doly ykrar edilýär.

B.e. öňki XI–IX asyrlar boýunça «Iliada» we «Odisseýa» po-emalary Gresiýanyň taryhynyň ýeke-täk çeşmesi däl. Şoňa göre-de, ol döwri «Gomerçilik döwür» diýip atlandyrmagyň dogry dældigini tassyklan alymlar hem az bolmandyr. Emma hakykat ýüzünde häzire çenli şeýle ajaýyp poemalaryň saklanyp galmagynda, ony wagyz et-mekde Gomeriň taryhda tutýan ornunyň juda uly bolandygyny olar ýatdan çykarmaýarlar. Şonuň üçin, taryhçy we edebiýatçy alymlaryň esasy bölegi, Gresiýanyň taryhynyň XI–IX asyrlaryny Gomeriň döwri diýlip atlandyrylmaga doly mynasyp diýip ykrar edýärler.

«Iliada» we «Odisseýa» poemalaryň mazmuny. Gomeriň «Iliada» we «Odisseýa» poemalarynyň watany Kiçi Aziýanyň deňiz kenarynda ýaşayan ioniý taýpalarynyň dilinde ýazylmagy hem subut edýär. Onuň mazmuny Troýa rowaýatlaryndan alnypdyr. Rowaýata görä Troýa patyşasynyň ogly Priama, Paris (onuň ikinji ady Aleksandr) Zewsiň görkezmesi bilen «gözelleriň gözeli» diýlip ýazylan almany üç hudaýyň haýsam bolsa birine – Gera, Afrodita hem-de Afina gowşurmalý bolupdyr. Öz peýdasyna jedeli çözmek üçin, hudaýlaryň her biri Parisi öz tarapyňa çekmek üçin oňa wada beripdirler. Gera Parisa häkimligi we baýlygy bermegi wada edipdir, Afina akyllylygy we şöhraty wada beripdir, Afrodita bolsa dünýäniň iň owadan zenanyny bermegi wada berýär. Paris şondan soň almany Afrodita berýär, ol bolsa Parisa Sparta patyşasy Meneleýiň aýaly Ýelenany alyp gaçmaga kömek berýär. Bu alyp gaçmaklyk hem Troýa urşunyň başlanmagyna bahana bolýar. Gahar-gazaba münen Meneleý we onuň dogany Miken patyşasy Agememnon grek taýpalaryny kömege çagyryp, Troýa (ýa-da Ilion) garşy harby ýöriş gurupdyr. Agememnonyň ýolbaşçylygynda grekler dokuz ýyl Troýany gabapdyrlar, diňe onunjy ýylda aldaw ýoly we ýeserlik bilen olar Troýany basyp alypdyrlar hem-de ony weýran edipdirler.

«Iliada», ýagny Ilon baradaky poemada bu urşuň diňe onunjy ýylynda bolan bir wakany beýan edýär. «Iliadanyň» baş gahrymany Ahill. Ol Fessaliýanyň patyşasy Peleýiň we deňiz hudaýy Feditiň ogly bolupdyr. «Iliada» poemasynda ähli grek esgerleriniň serdary Agememnon bilen Ahillanyň arasynda bolan dawa beýan edilýär, eseriň esasy mazmuny hem şondan ybarat bolupdyr. Agememnon tarapyndan masgaralanan Ahill mundan beýläk harby herekete gatnaşmaktan ýüz öwürýär, grekler bolsa yzly-yzyna ýeňlişlere sezewar bolýar. Grekler bilen troýalylaryň urşuna hudaýlar hem goşulypdyrlar, olaryň birleri grekleriň tarapynda, beýlekileri bolsa troýalylaryň tarapynda göreşipdirler. Ahyr soňunda Ahilliň ýakyn dosty Patrokl Troýanyň patyşasynyň ogly Gektor bilen başa-baş söweşde heläk bolandan soň, Agememnon bilen ýarasmak üçin troýalylaryň garşysyna urşa girýär. Ar almak hyjuwy bilen Ahill Gektory öldürýär, onuň meýdini bolsa öz atyna tirkelen arabasyna (kolesnisa) daňyp, Troýanyň diwarynyň daşyndan süýräp aýlanýar. Diňe troýalylar köp gezek haýyş edenlerinden soň we köp möçberde töleg tölänlerinden soň Ahill Gektoryň meýdini bermäge razy bolýar. Poema Gektoryň bütin şäher ilatynyň gatnaşmagynda jaýlanmagy bilen tamamlanýar.

Antiki döwürde «Iliada» Aleksandriýanyň dilçi alymlary tarapyndan 24 sany aýdyma, ýagny grekleriň elipbiýiniň sanyna göre bölünipdir. Gomeriň ikinji poemasy «Odiseýa» hem 24 sany aýdyndan ybarat düzülipdir. Bu poemada hem Troýa urşuna gatnaşan Itakanyň patyşasy Odiseýiň syňahaty we başyndan geçiren horluklary barada gürrüň berilýär. «Odiseýa» «Iliadanyň» dowamy bolmasa-da, olaryň ikisi hem biri-biri bilen baglanyşykly. Hekaýa Odiseýiň Ogigi adasynda çeken horluklary bilen başlanýar. Soňra bolsa, onuň başyndan geçenleri Odiseýiň öz adyndan beýan edilýär. Şu yzygiderlikde Odiseýiň 20 ýyl sergezdanlykda bolan döwründe Itaka adasynda bolup geçen ýagdaýlar, Odiseýiň ogly Telemahyň syňahaty we beýleki hekaýalar berilýär. Poemanyň ahrynda bolsa, Odiseýiň Itaka dolanyp gelşi we ýene-de Itakany dolandyryşy barada gürrüň berilýär.

«Iliada» bilen «Odiseýa» poemalary Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça esasy çeşmeleriň biri hokmünde ähmiýeti uludyr. Poemalarda şol döwrüň taryhy durmuşy açylyp görkezilýär. Biziň bilşimiz ýaly, Troýa hakyky taryhy şäherleriň biri bolupdyr. Troýada geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde tapylan maglumatlaryň esasynda, alymlara Troýanyň taryhyny belli bir derejede dikeltmeklik başardýar. B.e. öň III müňýyllykda şäher doly diýen ýaly weýran edilýär. Bu döwür Kiçi Aziýada Hett taýpalarynyň döwletiniň döremegi bilen gabat gelýär. B.e. öň II müňýyllygyň içinde, I müňýyllygyň birinji ýarymynda şäher azyndan dört gezek weýran edilip, täzeden ýene-de dikeldilýär. Weýrançylyk bir tarapdan, ýer titremesi bilen bagly bolsa, ikinji tarapdan, harby çozuşlaryň netijesinde bolupdyr. Troýanyň ýykylyman saklanyp galan bölegine göre, diwarlarynyň galyňlygy 12 metre çenli ýetipdir. Troýanyň söwdasy Egeý deňziniň hemme ýerlerinde alnyp barlypdyr, olar has uzakdaky ýurtlar bilen – häzirki Moldawiýa ýaly ýurtlar bilen hem söwda alyp barypdyrlar. Bu döwürde olaryň goňşulary örän güýçli Hett döwleti bolupdyr. B.e. öň XIII–XII asyrlarda Troýa ýene-de weýran edilip otlanylýar, şondan soň troýalylara şäheri täzeden dikeltmek başartmaýar we kiçiräk oturmly oba öwürilip galýar.

Poemalarda ilatýň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň beýan edilişi. Gomeriň poemalary-da, arheologiýa maglumatlary-da jemgyýetiň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň Miken döwri bilen deňşdireniňde, mazaly pese düşendigine şaýatlyk edýär. Grekler indi daşdan ymarat gurmak sungatyny undupdyrlar. Ýaşayyş jaýlary agaçdan ýa-da

pahsadan gurlupdyr. Garamaýak ilatyň jaýlary bir otagly ýönekeýje külbelerden ybarat bolupdyr. Hatda begleriň jaýlaryny hem miken hökümdarlarynyň köşkleri bilen hiç bir babatda deňeşdirer ýaly däl. Poemada suratlandyrylýan Itakanyň hökümdary Odisseyiň jaýynyň ýeke-täk goragy agaç haýat bolupdyr. Jaý pahsadan gurlupdyr. İçinde hiç-hili amatlyklar ýok. Otaglaryň poly palçyk bilen suwalypdyr. Jaýyň ortasyndaky aýyk ojakda nahar taýýarlanylupdyr. Ojakda ýakylýan oduň tüssesinden ýaña otagyň diwarlary garalyp gidipdir. Şol bir otagda hem nahar taýýarlanylýar hem begler meýlis edýärler. Soýlan mallaryň kellaýagy we derileri çaşyp ýatyr. Şeýle ýagdaý Miken döwrüniň köşklerindäki durmuş bilen deňeşdireniňde jemgyýetiň has pese gaçandygyndan habar berýär.

Hünärmentçilik, söwda pese düşüp galýar. Miken döwrüniň nepis ýasalan we dürli reňkler bilen çekilen ösümlikleriň we haýwanlaryň owadan suratlary bilen bezelen küýze gaplarynyň ýerine örän gödeňsi ýasalan we bezegi çyzyklardan hem-de tegeleklerden bolan guraksy şekillerden ybarat ýönekeý gaplar peýda bolýar. Indi Miken döwründäki ýaly içi gymmat baha ýaraglardan, altyn, kümüş gaplardan doldurylan hökümdarlaryň guburhanalary-da gurulmandyr. Söwda ýatyp galypdyr. Gomeriň poemalarynda agzalýan Finikiýa söwdagärleri hem kâte peýda bolýar. Olary-da Gomer hakyky söwdagärler däl-de, ýönekeý grekleri aldap, olaryň zatlaryny arzan aljak bolýan mekir adamlar hökmünde suratlandyrýar. Söwda alyş-çalyş häsiýetine eýe bolýar. Alyş-çalyş serişdesi hökmünde gara mallaryň ulanylmagy entek söwdanyň gowşak ösendigine şaýatlyk edýär. Başga ýurtlardan Ellada gymmat bahaly zatlar getirilipdir, olaram juda seýrek bolup, diňe az sanly urug begleri üçin niýetlenipdir. Çünki bu döwürde Krit öz ähmiýetini ýitiripdir, greklerden bolsa heniz söwdagärler gatlagy emele gelmändir, peýdakeş söwdagärler diňe finikiýalylar bolupdyr. Olaram, köplenç, talaňçylyk bilen meşgul bolup aýallary we çagalary ogurlap, gul hökmünde satypdyrlar.

Gomer hünärmentleri – öýlere aýlanyp, adamlaryň döwlen hojalyk gurallaryny bejerip, oba adamlaryň başarmaýan zatlaryny ýasap bermek bilen meşgullanýan ussalar hasaplanýar. Emma olaryň öz şahsy ussahanalary ýok adamlar hökmünde beýan edilýär. Bularyň hemmesi Gomer döwrüniň miken döwri bilen deňeşdirilende hojalygyň we ilatyň durmuş ýagdaýynyň mazaly pese düşendigini görkezýär.

Emma taryhda doly yzagaýdyşlyk bolmaýar. Bu dowürde Gre-siýanyň hojalyklarynda umumy pese düşüşlik bolsa-da, soňra möhüm ähmiýete eýe bolan birnäçe täzelikler hem ýüze çykypdyr. Olaryň iň ähmiýetlisi grekleriň demir eretmek we ony işläp bejermek usullaryny özleşdirip başlamaklarydyr. Munuň özi hakyky uly tehniki öwrülişik bolupdyr. Şeýlelik bilen, grekler, giç bolsa-da, demir asyryna aýak basypdyrlar.

Gomer döwründe-de ekerançylyk we maldarçylyk hojalygyň esasy pudaklary bolupdyr. Ýer işläp bejermekde kätmen giňden ulanylypdyr. Sürüm işleri öküzlere tirkelýän kündeler bilen amala aşyrylypdyr. Grekler, esasan, arpa, bugdaý we gök önümleri ösdürip ýetişdiripdirler. Ekin meýdanlaryny dökünläp ekinleri çalgý bilen orup, öküz bilen döwek döwüpdirler, dänäni el degirmeninde üwäpdirler.

Ekerançylyk bilen birlikde Gomerçilik eýýamynda maldarçylyga uly üns berlipdir. Iş mallary bilen süýt berýän mallary köpeldipdirler. Hojalyklarda ulag hökmünde at, eşek, gatyr ulanylypdyr, geçi, goýun ýaly mallary köpeldipdirler. Mallar alyş-çalyşda ölçege birli-gi hökmünde ulanylypdyr, şol sanda gymmat bahaly metallary hem alyş-çalyş edilende peýdalanylýardylar. Baýramçylyklarda geçirilýän ýaryşlarda ýeňijilere baýrak hökmünde paýlanypdyr.

Senetçilikde küýzegärçilik, ýaraç ýasamak, agaç işläp bejermek, deri eýlemek, bürünç-demir ussalary, dokmaçylyk, altyn-kümüş bilen meşgullanýan zergärler agzalary. Bu pudaklar aýratyn ähmiýete eýe bolsa-da, olaryň köpüsi entek öý senetçiligi ýagdaýyny saklapdyr. Demir ýaňy özleşdirilip başlanypdyr, poemada agzalaryň ýaraçlar, esasan, bürünçden ýasalypdyr. Emma «Odisseýa» poemasynda «Iliada» poemasynda garanyňda demriň ady kän tutulýar. Poemalaryň ikisinde-de senetçiler barada gürrüň edilse-de, heniz hünärler boýunça berk zähmet bölünişi bolmandyr.

Gomeriň poemalarynda ilatyň jemgyýetde meşgullanýan kärleri boýunça durmuşy gatlaklara bölünip başlandygy barada maglumat berilýär. Ilatyň esasy köpçüligini öz ýer paýyny işläp bejermegiň hasabyna ýaşayan erkin garamaýaklar düzüpdür. Senetçiligiň entek oba hojalygyndan doly bölünip aýrylmadygy sebäpli, olar aýratyn gatlagy emele getirmändir. Gulçulyk ýüze çykyp başlapdyr. Gomeriň poemalaryndaky olaryň aglabasynyň gynaklardan bolandygy baradaky maglumatlar, entek gulçulygyň başlangyç döwrüniň bolandygyna şaýatlyk edýär. Gul-gynaklary öý hyzmatkärleri hökmünde ulanylýardylar. Olara

dokma dokadypdyrlar, el degirmeninde bugdaý üwedipdirler, käte bol-
sa çopan hökmünde-de ulanypdyrlar. Gullar kesekilerden satyn alnan
ýa-da ýesir düşen adamlardan ybarat bolupdyr.

**Poemalarda Gresiyanyň jemgyýetçilik gurluşynyň häsiýet-
lendirilişi.** Gomeriň poemalarynyň maglumatlaryna görä, Miken
patyşalygy ýykylandan soň, onuň ornuna kiçiräk ýere eýeçilik edýän
ýönekeý oba jemagatlary döräpdir. Grekçe oňa demos diýipdirler.
Onuň syýasy we ykdysady merkezi polis bolupdyr. Polis oba hem
şäher diýen düşüňjäni aňladypdyr. Onuň ilatynyň, esasan, oba ho-
jalygy bilen meşgullanmagy, polisleri oba meňzedipdir. Emma polisiň
daşynyň gala bilen gurşalmagy we ilatyň gür ýaşamagy ony şähere
meňzedipdir. Polisiň töweregini ilatsyz boş meýdan ýa-da daglyk
ýerler gurşap alypdyr. Köplenç halatda, olar uly bolmadyk dag jülgesi
ýa-da kiçiräk deňiz adasy bilen çäklenipdirler.

Dag gerişleri ýa-da deňiz suwy polisleriň araçägi bolup hyzmat
edipdir. Şeýlelikde, bütin Gresiya uly bolmadyk dagynyk jemagat-
lardan (obşinalardan) düzülipdir. Olaryň özara gatnaşyklary seýrek
bolupdyr. Köplenç halatda, olar biri-biri bilen duşmançylykly ýag-
daýda ýaşapdyrlar. Araçäk çaknyşyklary ýa-da goňsy polisiň örudäki
malyny sürüp gaýtmak adaty ýagdaý bolupdyr. Munuň özi soňra uzak
wagtlap Gresiyanyň dagynyk ýagdaýda ýaşamagyna sebäp bolupdyr.

Grek polislarynda urug-taýpa gatnaşkarynyň täsiri güýçli bolup-
dyr. Greklerde taýpa gurluşy üç basgançakdan düzülipdir. Iň uly birlige
fila (taýpa) diýipdirler. Her fila adatça, iki fratriýa (uruga) bölünipdir.
Uruglar bolsa birnäçe obalardan (tirelerden) düzülipdir. Halk ýygnagynda
filalar we fratriýalar özbaşdak topar bolup çykyş edipdirler. Filalaryň
uly bolmadyk ýerleri bolupdyr, ol ýerlerde gök ekin ekipdirler, üzüm
ýetişdiripdirler, şeýle-de olaryň «polisi» we galasy bolup şäher hyzmat
edipdir. Wagtal-wagtal käbir filalar harby hereketler wagtynda birleşmäge
mejbur bolupdyrlar. Urug taýpaçylyk däpleri onuň her bir agzasyny go-
rapdyr hem penalapdyr. Filalar arasynda gan almak düzgüni saklanypdyr.
Filadan daşarda galan adamyny hiç bir kada-kanun onuň özünem, em-
läginem goramandyr. Oňa islendik tarapdan heläk bolmak howpy aban-
ypdyr. Filalaryň arasynda berk aragatnaşyk bolmandyr. Olary halas
edýän ýeke-täk çykalga, ol hem bir polisiň çäginde ýaşamak we bile-
likde goranmak bolupdyr. Parahatlyk wagtynda olar özbaşdak durmuşda
ýaşapdyrlar. Jemagat (obşina) olaryň içki işine kân goşulmandyr.

Şeýlelik bilen, Gomeriň zamanynda jemgyýet birnäçe uruglara, fratriýalara birleşipdirler. Fratriýalar bolsa filalary–taýpatary emele getiripdirler.

Gomerçilik zamanynda maşgala öňküsi ýaly patriarhal maşgalalardan düzülipdir. Maşgalada atanyň ýeke-täk hökümi ýöräpdir. Esasy baýlyk bolan ýer jemagat eýeçiliginde bolupdyr. Her bir jemagat agzasynyň ondan öz paýyny almaga ygtyýary bolupdyr. Ilki başda jemagatyň ýeri maşgalalaryň sanyna laýyk böleklere bölünipdir. Soňra ony paýlaşmak bije atmak arkaly amala aşyrylypdyr. Şoňa görä-de, maşgalalaryň ýer paýlaryna kler – bije diýipdirler. Bu ýagdaý jemgyýetiň içinde açyk deňsizligiň ýüze çykýanlygyndan habar berýär. Gomeriň poemalarynda klersizler we köp klerliler agzalýar. Munuň özi käbir sebäplere görä, adamlaryň bir böleginiň ýer paýyny ýitirendigini we ýerleriň aýry-aýry adamlaryň elinde jemlenip başlandygyny görkezýär. Durmuşy deňsizligiň ýüze çykmagy, ilki bilen jemagat ýerleri bölünip berlende öňki gyrađnligiň bozulyp başlamagy bolupdyr. Adamlaryň içinde birnäçe ýerlere eýelik edýän adamlar ýüze çykyp başlapdyr. Şeýlelik bilen, jemgyýetiň garamaýak adamlary kem-kemden ýersiz galyp başlapdyrlar. Gomeriň poemalarynda olara klersizler diýilýär. Olar ýer paýyndan kesilen adamlar bolup, baý adamlaryň ýerlerinde hakynatutma işgär hökmünde işlemäge mejbur bolupdyrlar. Şolar ýaly ýer paýy bolmadykara fetler diýipdirler. Olar oba-oba aýlanyp, günlükçilik ýa-da dilegçilik bilen gün görmeli bolupdyrlar. Kähalatlarda fetleriň ýagdaýy iň pes gatlak bolan gullaryňkydan hem ýaramaz bolupdyr. Çünki hojaýyn öz gulunyň näme-de bolsa garnyny doýrupdyr, kesekileriň zorlugyndan gorapdyr. Fet şeýle goragdan hem mahrum bolupdyr.

Eger gullar we fetler jemgyýetdäki iň aşaky gatlak bolan bolsa, onuň ýokary gatlagyny urug begleri düzüpdir. Gomer olara «agata» (rehimdar) ýa-da «aristo» – aristokrat (saýlama adamlar) diýip atlandyrýar. Şahyryň düşüňjesine görä, asylzada begler ýönekeý garamaýakdan akylylygy, ahlak sypaty, gelşikliligi, güýji hem edermenligi bilen olardan mazaly saýlanýar. Olar jemgyýetde agalyk ediji ýagdaýy eýeleýärler. Tanyml begleriň artykmaçlygy olaryň hudaýlar neberesinden bolandyklaryndan ybarat. Şoňa görä-de, Gomer olary «Hudaýa kybapdaş», «Hudaý ýaly» diýen sözler bilen atlandyrýar.

Emma hakykat ýüzünde olaryň artykmaçlygy hudaýlar neberesinden bolmagy däl-de, olaryň baýlygynda bolupdyr.

Gomeriň düşünjesine görä, baýlyk hem tanymallyk şol bir zat. Baý hökman tanymaldyr, tanymal adam bolsa baý bolmaly. Beg adamlaryň baýlygynyň esasy çeşmesi, olaryň ýer paýlarynyň artykmaç bolmagydyr. Jemgyýetiň ýerleri jemgyýet agzalaryna paýlanmanka, ýeriň uly bölegini urug-taýpa begleri – basileýler alypdyrlar. Gomer indi olary «temenos» diýip atlandyrýar. «Temenosyň» ýeriniň möçberi adaty kleriň ýerinden birnäçe esse kän bolupdyr. Galyberse-de, basileý indi uly hukuklardan peýdalanyp başlapdyr, sebäbi bölünip alnan ýeriň eýesi Gomeriň poemalarynda kler däl-de urug begleri – temenos diýlip atlandyrylýar. Temenosyň ýere bolan eýeçiligi klerleriň jemagat ýerinden bölünip berlen ýerinden tapawutlylykda, ýere bolan eýeçilik hususy eýeçilik derejesine ýakynladylypdyr.

Urug begleriniň jemgyýetde esasy orny eýelemegine, olaryň söweş nyzamynda öňde durmagy we söweşde esasy güýç bolmagy sebäp bolupdyr. Çünki diňe beg adamlaryň gymmat baha at, ýarag, esbap edinmäge mümkinçiligi bolupdyr. Önümçilikden erkin tanymal begleriň söweş tälimlerini özleşdirmek üçin türgenleşik etmäge-de mümkinçilikleri bolupdyr. Oňat ýaraglanan we söweş tälimlerine ökde urug begleri söweş nizamynyň öňünde durupdyrlar. Köplenç halatda, söweşiň ykbalyny-da olar çözüpdir. Şoňa görä-de, söweşde esasy orna eýe bolýan tanymal begler, jemgyýetçilik durmuşynda-da agalyk ediji ýagdaýa eýe bolupdyrlar.

Jemgyýetiň syýasy guramalary. «Iliada» we «Odisseýa» poemalary Gresiýanyň Gomerçilik döwrüniň syýasy guramalarynyň gurluşyny öwrenmäge mümkinçilik berýän maglumatlary özünde jemleýär. Gomerçilik döwürde urug taýpaçylyk ýaly jemgyýeti dolandyrmagyň üç basgançagy: halk ýygnagy, ýaşulular geňeşi, serdaryň häkimiýeti saklanypdyr. Emma bu guramalar jemgyýetiň öňe gitmegi bilen ilkibaşky görnüşinden mazaly özgeripdir.

Halk ýygnagy ýaşamagyny dowam edýär. Ol iň ýokary kanun çykaryjy gurama hasap edilse-de, emeldar begleriň täsirine düşüp, köplenç, olaryň islegine görä mesele çözülipdir. Eger ýygnakda halk öz teklibini öňe süren halatynda, teklipler begleriň bähbidine ters gelse, ýygnak dargadylypdyr. Muňa mysal edip, poemalardaky halk

ýygnagynyň geçişi baradaky parçalara ýüzleneliň. Grekler Troýany gabamagyny dowam edýärler. Uruş uzaga çekýär. Onuň soňunyň näme bilen gutarjagy belli däl. Urşy dowam etdirmelimi ýa-da yza dolanmalymy diýen sorag ýüze çykýar. Meseläni çözmek üçin halk ýygnagy (esgerleriň ýygnagy) çagyrylýar. Ýygnakda ýönekeý esger, garamaýaklaryň wekili Triset çykyş edip urşuň diňe beglere bähbitlidigini, olaryň olja alyp baýamak isleýändiklerini, onuň ýönekeý esgerlere hiç hili peýdasynyň ýokdugyny aýdyp, gabawy bes etmegi we yza gaýtmagy teklip edýär. Emma serkerdeleriň biri ony gorkak hem ýañra hökmünde aýyplaýar, hatda hasasy bilen onuň ýagyrnysyna ýelmäp goýberýär. Netijede bolsa, ýygnak begleriň islegine laýyk karar çykarýar.

Halk ýygnagynyň ikinji bir beýany Odisseyiň ýurdy Itaka adasyndaky wakalar bilen baglanyşdyrylýar. Itakanyň patyşasy Odisseyiň urşa gidenine 20 ýyl bolupdyr. Onuň ykbalynyň nähili bolandygy belli däl. Itakaly begler Odisseyiň aýalyna öýlenip, onuň mülküne eýe bolmak isleýärler. Olar Odisseyiň malyny iýip maşgalasyna ezýet berýärler. Şeýdip, onuň aýalyny beglerden birine durmuşa çykmaga mejbur etjek bolýarlar. Şeýle ýagdaýda Odisseyiň ogly haraý isläp, halk ýygnagyna ýüz tutýar. Halk ýygnagy çagyrylýar. Ýygnakda çykyş edenler begleriň bu hereketini ýazgarýarlar. Olary bet niýetlerinden el çekdirjek bolýarlar. Emma begler öz isleglerine ters hereket edýän ýygnagy haýbat atmak we gorkuzmak bilen dargadýarlar.

Şeýlelikde, bu mysallarda gomerçilik jemgyýetiň syýasy guramasynyň hakyky demokratiýadan örän özgerendigini görmek bolýar. Hakyky häkimlik iň täsirli hem kuwwatly urug begleriniň elinde jemlenipdir. Olary Gomer basileý diýip atlandyrýar. Soňky awtorlaryň işlerinde basileý sözi adaty patyşa diýmekligi aňladýar. Gomeriň basileýleri-de daşyndan seredeniňde patyşa meňzeýär. Ol patyşalaryň geýminde ile çykýar. Elinde patyşalyk hasasyny göterýär. Kanunlary goramak hem düşündürmek diňe basileýleriň elinde. Uly baýramçylyklarda basileý hudaýlara sadaka bermek däbini amala aşyrýar we ähli jemagatyň abadan durmuşyny hudaýlardan dileg edýär. Halk basileýlere hormat goýýar. Olara iň oňat zatlardan sowgat edilýär, jemagat ýerinden iň uly paý ýerleri berilýär.

Emma örän kuwwatlylygyna we baýlygyna garamazdan, basileýiň häkimligini hakyky patyşa häkimiýeti hasaplamak bolmaz.

Hakykat ýüzünde ol taýpanyň serdary bolupdyr. Bir polisde birnäçe adamyň basileý adyny götermegi-de şonuň bilen düşündirilýär. Öz taýpasynyň çäginde basileý, esasan, ruhanynyň wezipesini ýerine ýetiripdir. Ähli basileýler birleşip, geňeş agzalaryny düzüpdiler we gündelik dolandyryş işlerini bilelikde alyp barypdyrlar. Halk ýygna-gynda goýuljak meseleleri taýýarlapdyrlar.

Wagtal-wagtal jemagatyň ähli basileýleri polisiň merkezi meýdançasyna ýygnanyp, halk köpçiliginiň gatnaşmagynda kazyýet işlerini çözüpdiler. Uruş döwründe basileýleriň biri halk ýygnagy tarapyndan baş serkerde saýlanyp, goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Uruş wagtynda baş serkerdä buýrugy ýerine ýetirmedik esgerlere ölüm jezasyny bermäge hukuk berlipdir. Emma uruş gutarandan soň, ol öz wezipesini tabşyrmaly bolupdyr. Kähallatlarda has tanyml we abraýly basileýiň uruşdan soň hem öz häkimiýetini saklaýan pursatlary bolupdyr. Onuň harby häkimiýetine baş ruhany we baş kazylyk wezipeleleri-de goşulan halatynda, ol adam hakyky patyşa – jemagatyň ýolbaşçysyna öwrülipdir. Beýleki basileýleriň arasynda Odisseý, Agamemnon şeýle ýagdaýy eýeläpdiler. Emma baş basileýiň häkimiýeti örän yrga bolupdyr. Häkimiýetini uzak saklamak, ony nesilden-nesle geçirmek olaryň käbirine başardypdyr. Adatça oňa beýleki basileýleriň bäsdeşligi we duşmançylykly hereketleri hem päsgel beripdir. Olar kimdir biriniň häkimiýetiniň çäksiz güýçlenmegini islemändirler. Şeýlelikde, bu döwürde berk hem dur-nukly patyşalyk häkimiýeti ýüze çykmandyr.

Gresiýanyň taryhynda Gomer döwri aýratyn orun tutýar. Ozal Miken döwründe emele gelen, emma soň ýykylan siwilisasiýa başga gerimde we başga görnüşde täzedan döwräp başlaýar. Köp babatda bu pese düşüşlik döwri bolupdyr. Şol bir wagtda bu döwür grekleriň tä-zeden çalt ýokary göterilmegi üçin güýç toplaýan döwri bolupdyr. Bu döwürde urug-taýpaçylyk gurluşynyň adaty düzgünleriniň dar-gap, onuň jümmüşinden siwilisasiýanyň emele geliş pursatlary bolup geçýär. Gresiýanyň soňraky ösüşine uly tasir eden köpsanly tehnikä üstünlikler, esasan, demriň önümçilige ornaşdyrylmagy uly ähmiýete eýe bolýar. Bu möhüm üstünlikleriň ählisi grek polisleriniň düýbün-den täze taryhy ösüş ýoluna düşmegine şert döredipdir. Ol bolsa öz gezeginde b.e. öňki VI–IV asyrlarda Gresiýanyň medeni we durmuşy ösüşde örän ýokary derejä ýetmegine mümkinçilik beripdir.

IV.

GRESIÝADA POLIS GURLUŞLY. GUL EÝEÇILIK DÖWLETLERINIŇ KEMALA GELMEGI

Gresiýa arhaiki döwürde (b.e öňki VIII–VI asylarda) B.e. öňki IX–VIII asyrlaryň çatrygynda Gresiýada çyňňur üýtgeşmeler bolup geçýär. Ýönekeýje urug dolandyryş guramaly we ýönekeý ykdy-sadyetli, ilkidurmuş medeniýetli urug jemgyýetiniň irki gul eýeçilik gurluşyna geçmegi jemgyýetiň dürli-dürli gapma-garşylykly durmuşy gatlaklara bölünendigidinden habar berýär. Durmuşy gatlaklaryň arasyndaky gatnaşyklary ýola goýmak üçin, döwlet dolandyryş institutuny döretmek zerurlygy ýüze çykýar. Biri-birinden daşlaşdyrylan ownuk urug we oba jemagatlarynyň täze durmuş-syýasy gurama öwrülmeği, olaryň kem-kemden ykdysady taýdan ösmegi, durmuşy toparlaryň arasynda barlyşyksyz göreşiň başlanmagyna hem-de döwlet dolandyryş ulgamynyň emele gelmegine getiripdir.

Bu döwürde greklerde syýasy ulgamyň düýbünden täze görnüşi – polisler emele gelýär. Bu täze syýasy gurluş gadymy grek jemgyýetiniň, döwletiniň we medeniýetiniň taryhy ösüşiniň esasy mazmunyny düzýär. Polisleriň bir bölegi ozalky döwrüň urug we oba jemagatlarynyň ösüşiniň netijesinde emele gelse, beýleki bölegi koloniýalaşdyryş hereketiniň netijesinde ýüze çykýar. Polis ulgamy Gresiýanyň we Egeý deňziniň adalaryndan Kiçi Aziýanyň, Ortaýer deňziniň we Gara deňziniň kenarlaryna çykarylýar. Netijede, b.e. öň VIII–VI asyrlaryň dowamynda Gresiýada polis gurluşly döwletler doly kemala gelýär, ol pursat Gresiýanyň aglaba şäherlerinde b.e. öň VI asyrdam tamamlanýar.

Arhaiki döwür grek halkynyň ruhy galkynyş zamany bolýar. Oňa grekleriň döredijilik işjeňliginiň görülmedik derejede ýokary göterilmegi-de şaýatlyk edýär. Uzaga çeken arakesmeden soň, sungatyň ýatdan çykarylan görnüşleri: ymaratçylyk, heýkeltaraşlyk, suratkeşlik we ş.m. täzededen ösüp ugraýar. Mermerden we beýleki daşlardan örülen öňi sütünli eýwanly ybadathanalar gurlup başlanýar. Daşdan ýonmak ýa-da bürünçden eredip guýmak arkaly grekler öz hudaýlarynyň şekillerini ýasapdyrlar. Gomeriň we Gesiodyň poemalary peýda bolýar. Ilkinji grek filosoflary Fales, Anaksimend, Anaksimendri dünýäniň gurluşy we ähli zatlary emele getirýän ilki başky başlangyjy tapmak üçin, düýpli barlag işlerini geçirmäge girişýärler.

Irki polis görnüşli gul eýeçilik jemgyýetiniň we döwletleriň döremegi arhaiki döwrüň taryhy ösüşini emele getirip, grekler 300 ýylyň dowamynda ösüşin ähli ulgamlarynda diňe bir goňşy halklardan däl, eýsem Gadymy Gündogaryň has ösen ýurtlaryndan hem öňe geçmegi başarýar.

Bu döwürde Gresiyanyň ykdysadyýeti çalt ýokary göterilýär. Onuň esasy pudaklary bolan oba hojalygy, hünärmentçilik, söwda çalt depgin bilen ösýär. Demriň önümçilige ornaşdyrylmagy täze tehniki mümkinçilikleri açýar. Haryt öndürmek, daşary söwda polisleriň ykdysadyýetiniň esasy pudagyna öwrülýär. B.e. öň VIII–VI asyrlarda grek jemgyýetiniň çalt ösmeginiň esasy sebäpleriniň biri-de täze ýerleri özleşdirmek – koloniyalaşdyryş hereketi bilen bagly bolýar. Bu hereket Gresiyany ozalky üzňelikden daşarky dünýä bilen giň aragatnaşyk ulgamyna çykarýar. Olar beýleki halklardan, ylaýta-da, gündogar ýurtlaryndan örän köp zatlary öwrenipdirler. Hususan-da, finikiýalylardan elipbiýi, müsürlilerden we wawilonlylardan matematikany, astronomiýany, lidiýalylardan aýna öndürmegiň syrlaryny, ýene-de ençeme zatlary öwrenipdirler, olary öz durmuşlaryna uýgunlaşdyrypdyrlar hem-de öz milli medeniýetiniň aýrylmaz bölegine öwüripdirler.

B.e. öňki VIII–VI asyrlarda Gresiyada senetçiligiň we söwdanyň ösmegi. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyanyň ykdysadyýetinde uly özgerişler bolup geçýär. Ol ilki bilen oba hojalygyna, önümçilik tehnikasyna, senetçiligi we söwda öz täsirini ýetiripdir. Ykdysadyýetiň esasyny düzýän oba hojalygynda önümçiligiň gurluşy özgerýär. Kem-kemden sürüm ýerleri azalýar. Onuň ornuna köp zähmet talap edýän, emma az ýerden köp girdeji almaga ýardam edýän üzümçilik we zeýtun agaçlaryny ösdürip ýetişdirmeklik giň gerim alýar. Olardan öndürilýän çakyryň we zeýtun ýagynyň bir bölegi bazarda satmak üçin niýetlenip, haryda öwrülýär. Bazar gatnaşygynyň ýüze çykmagy, ekerançylary goşmaça çykdajy etmäge itekleýär. Netijede, ekin meýdanlarynyň giňelmegine, önümçiligiň möçberiniň ösmegine getirýär.

Oba hojalygynyň esasyny ownuk daýhan hojalyklary we asly gelip çykyşlary boýunça urug begleriniň iri mülkleri düzüpdir. Olaryň ýerleri garyplaşan taýpadaşlary tarapyndan işlenilipdir. Kähalatlarda mülkdarlar öz ýerlerini taýpadaşlaryna kärendesine beripdirler, kärendeçiler ýer eýelerine hasylyň 50 göterimine çenli bermäge mejbur bo-

lupdyrlar. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyada polisleriň emele gelyän döwründe ownuk daýhan hojalyklary ilatyň esasy bölegini tutupdyr. Emma döwrüň ahrynda Gresiyada ownuk daýhan hojalyklarynyň tozmagy iri ýer eýeçiliginiň döremegine getiripdir.

Senetçilik önümçiliginde hem möhüm özgerişler bolup geçýär. Ozal senetçilik önümleriniň köpüsini daýhanlar öz hojalygynda öndüren bolsalar, indi senetçilik şäherlerde jemlenýär. Obada ýaşaýan daýhanlar olary şäher ussalaryndan satyn almaly bolýar. Senetçilik oba hojalygyndan bölünip aýrylýar. Munuň özi bir tarapdan, oba hojalygynyň ýöriteleşmegine getirse, ikinji tarapdan, senetçilik tehnikasynyň ösmegine ýardam edýär. Ylaýta-da, b.e. öň VI asyrdan metal işläp bejermek pudagynda uly öňe gidişlikler gazanylýar. Ussalar magdandan demir almaga, ony ýenjip taplamak arkaly polada öwürmäge ökdäpdirler. Şeýle metaldan gylaç, hanjar, peýkam oklary we zähmet gurallary ýasalypdyr. Ýasalan ýaraglar we zähmet gurallary berkligi we ýokary öndürijiligi bilen tapawutlanypdyr. Demir böleklerini kebşirmek arkaly birleşdirmek usulynyň açylmagy (Hios adasy) döwrüň uly tehniki üstünligi bolupdyr.

Bürünç işläp bejermegiň usullary hem kämilleşýär. Samosly Roýk we Feodor ýaly ussalar metaly eredip guýmak arkaly ýuka bürünç öndürmegiň usulyny tapypdyrlar. Olardan galkan, tuwulga we beýleki goranyş esbaplary ýasalypdyr. Bürünçden sowut, galkan, dürli gap-çanaklary ýasamaklyk Korinfde ösüp, «Korinf bürünji» diýen ada eýe bolupdyr. Demri we polady almagyň tehnologiýasynyň ele alynmagy bilen demir paltalar, byçgylar, ýer agdarmak üçin azallar ýasalypdyr, bu bolsa tokaý agaçlaryny kesmekde, ekerançylykda ýerleri işlemekde we giňeltmekde ähmiýeti uly bolupdyr. Indi daşlaryň has gaty görnüşlerini goparyp almak, bürünç döwründäki gurallardan has ýeňil we aňsat bolupdyr. Bu öňe gidişlikler greklere magdan daşlaryny has artykmaç öndürmäge ýardam edipdir. Demir ýaraglarynyň giňden öndürilmegi, harby işlerde hem uly özgerişleriň bolmagyna getiripdir. Beglerden (aristokratlardan) düzülyän atly goşunyň ähmiýeti peselipdir, olaryň tersine, indi grek polisleriniň orta gürp ilatyndan düzülyän agyr ýaraglanan goşunyň ähmiýeti artypdyr.

Gresiyada önümçiligiň gülläp ösýän ulgamynyň biri hem küy-zegärçilik bolupdyr. Dürli görnüşli örän gelşikli ýasalan we owadan nagyşlar bilen bezelen küýze önümleri köpçülikleýin öndüri-

lipdir. Ylaýta-da, Korinf we Afina ussalarynyň ýasan küyzeleri uly meşhurlyga eýe bolýar. Küýze gaplaryny gara reňk bilen çekilen şekiller bilen bezemek (gara şekilli küyzeler) ýa-da tutuşlygyna gara reňke boýap, onuň ýüzüni küýzäň öz gyzyl reňki görünýänçä sypjymak, soňra olara rowaýaty jandarlary we beýleki şekilleri çekmek (gyzyl şekilli küyzeler) usullary giň ýaýraýar. Şeýle gaplar Gresiýadan has uzaklara äkidilip satylypdyr. Küyzegeçililik ussahanalary grek şäherleriniň köpüsünde işläpdir.

B.e. öň VIII–VI asyrlarda onümçiligiň ähmiýetli pudaklarynyň biri-de gämi gurluşygy bolupdyr. Ol deňiz söwdasynyň ösmegi üçin hem amatly bolupdyr. Şunuň bilen birlikde, amatly kenarýaka ýerlerinde gämi duralgalaryny gurmaklyk hem başlanypdyr. Gresiýada şu döwre çenli uly harby gämiler bolmandyr. Sebäbi grekler henize çenli deňizde uruş alyp barmandyrlar. Emma koloniýalar bilen aragatnaşyk saklamak we harytlary daşamak üçin örän köp ýük hem ýolagçy gämileri gerek bolupdyr. Şonuň üçin, grekler gämileriň dürli görnüşlerini gurupdyrlar. Olar gämileriň küreklerini artdyrypdyrlar, netijede, 50-den 180-çenli küregi bolan gämileri gurupdyrlar. Şeýle gämiler sagatda 10 mile çenli aralygy geçip bilipdir. Gämi ýasamak üçin, örän köp dürli hünärli ussalar (agaç ussalary, metal işleýän hünärmenler, gämilerde ýelkenleri oturtmak boýunça hünärmenler) gerek bolupdyr. Ýyndam hem berk gämileriň peýda bolmagy Gresiýada senetçiligiň ösýändiginiň ýene bir görkezijisi bolup durýar. Eger-de gomerçilik döwründe grek jemgyýetinde polisleriň öz aralaryndaky gatnaşyklar çäkli bolan bolsa, indi olaryň beýleki ýurtlar bilen gatnaşyklary giň gerim alyp başlapdyr.

B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiýa has uzaklarda esaslandyrylan koloniýalar bilen söwda gatnaşyklary giňden alyp barypdyr. Ilki başlarda ykdysady taýdan bu koloniýalar öz metropoliýalaryna garaşly bolan bolsa, metropoliýalar hem koloniýalara belli bir derejede garaşly bolupdyrlar, sebäbi greklerde öndürilýän önümleri koloniýalarda ýerleşdirmeli bolupdyr. Koloniýalarda ýaşayan grekleriň durmuşynda ulanylýan iň zerur zatlar: zeýtun ýagy, dürli görnüşdäki küýze gaplar, ýaraclar, bezeg şaýlary, mata ýetmezçilik edipdir. Olary Gresiýadan getirmeli bolupdyr. Olaryň ýerine bolsa, metal, agaç, deri, galla, gul alyp gaýdypdyrlar. Bu önümlere koloniýalar bilen goňsuçylykda ýaşayan ýerli ilat hem uly isleg bildiripdir. Şeýlelikde, Gresiýada öndürilen harytlar koloniýalara, olaryň üsti bilen bolsa,

şol ýurtlaryň ýerli ilatyna ýaýradylypdyr. Şeýle gatnaşyklar Ortaýer deňziniň Sisiliýa adasy bilen, Gara deňziň köp sanly welaýatlary bilen hem alnyp barylypdyr. Söwda işleri Kiçi Aziýanyň Egeý deňzini Ioniý şäherleri bilen, aýratyn hem, Milet şäheri bilen gatnaşyklar ýola goýlupdyr. Milet şäheri hem zygiderli Propontid, Pont, Italiýa bilen söwda işlerini giňden alyp barypdyr. Günbatarda ilkinji söwda merkezleriniň biri-de, uly bolmadyk Egina adasy bolup, ol Gresiyanyň günbatar bölegini gündogarsynda ýerleşýän Korinf, Sikion we Megara şäherleri bilen baglanyşdyrypdyr. Bu zygiderli gatnaşyklarda söwdanyň ähmiýeti has hem artypdyr, harytlaryň dürli görnüşleri bilen alyş-çalyş zygiderli dowam edipdir.

Söwdanyň ösmegi ýeke-täk alyş-çalyş serişdesiniň zerurlygyny ýüze çykarypdyr. Pul (moneta) zikgelemek b.e. öň VII asyrdan Lidýada, Gresiyanyň Egin adasynda ýüze çykypdyr, soňra bolsa grek şäherleriniň köpüsünde zikgelenip başlanypdyr. Şoňa görä-de, zikgelenen teňneler Kiçi Aziýanyň Grek şäherlerinde giňden ýaýrapdyr. Olar altyndan we kümüşden guýlupdyr we «elektra» adyny göteripdir. Soňraky döwürde Balkan Gresiyasynda lidiýalylaryňka meňzedilip kümüşden pul çykarylypdyr. Bu özgerişler söwda gatnaşyklarynda hasap işlerini ýöretmekde ýeňillik döredipdir. Gresiyada pul hökmünde belli bir agramlykda bolan kümüş bölejikleri peýdalanylýpdyr. Olar tegelek bolup, onuň iki ýüzüne-de haýsam bolsa bir hudaýyň şekili ýa-da olaryň şekiliniň alamaty bolan haýwanyň, guşuň şekilini çekipdirler. Mysal üçin, Afina hudaýynyň alamaty bolan baýguşy, Zews hudaýynyň alamaty hökmünde bürgüdi ýa-da ýyldyrymy, Apollonyň alamaty hökmünde guw guşuny we beýlekileri çekipdirler.

Zikgelenen teňneler peýda bolmazdan ozal, Gresiyada pul hökmünde metal myh jagazlar ulanylýpdyr. Olaryň birine obol (myh) diýlipdir, onuň alty sanysy bir drahma hasaplanypdyr, drahma – latynça bir gysym diýmekligi aňladypdyr. Çünki alty sany myh demirjikler bir gysyma sygypdyr. Emma soňra zikgelenen teňnelere hem obol diýlipdir. Bulardan başga-da, köp sanly grek şäherlerinde söwda işlerinde ölçeg birligi hökmünde 60 mine bölünen wawilon talanty girizilipdir we alyş-çalyşda ulanylýp başlanypdyr. Has giň ýaýran egin ölçegi 37,5 kilograma deň hasaplanypdyr, ewbeý talanty 26,2 kilogram hasaplanypdyr. Suwuk zatlaryň ölçegi medimin bolup, 1 medimin – 52,5 litre deň hasaplanypdyr.

Senetçiligiň oba hojalygyndan bölünip aýrylmagy we polisleriň merkezlerinde jemlenmegi, bazar üçin haryt önümçiliginiň giňelmegine alyp barýar. Bu zatlar täze şäherleriň döremegine ýa-da şäherleriň diňe dolandyryş we dini merkezlere öwürlmegine getir-män, eýsem söwda senetçilik merkezleriniň döremegine getiripdir. Senetçiligiň giňelmegi bolsa, haryt önümçiliginiň ýüze çykmagyna we söwdanyň ösmegine şert döredipdir.

Ilatyň içinde senetçileriň sany has artypdyr, ýagny söwdagär-ler, matroslar, kürekçiler, şeýle-de, ussahana we gämi eýeleri ýüze çykydyr. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyanyň oba ilaty şäherler bi-len ýakyn aragatnaşykda bolupdyr, olar şäherden senetçilik önümlerini alypdyrlar, artykmaç öndüren oba hojalyk önümlerini bolsa şäherlilere satypdyrlar. Şeýlelik bilen, şäherler polisiň durmuş-ykdysady, syýasy we medeni ösüşiň hakyky merkezine öwürülýär. Has dogrusy, bu dö-würde Gresiyada hakyky şäher rewolýusiyasy bolup geçipdir.

Grek jemgyýetiniň durmuşy gatlaklary. B.e. öň VIII–VI asyrlar-da Gresiyanyň ykdysadyýetiniň çalt depginler bilen ösmegi, ähli ilatyň önümçiligiň ol ýa-da beýleki pudagyna goşulmagy dürli durmuşy toparlaryň we gatlaklaryň emele gelmegine alyp barypdyr. Emma bu çylşyrymly pursat uzaga çekipdir. Ganybir garyndaşlyk gatnaşyklary örän uzak saklanypdyr we gatlaklaryň emele geliş pursadyny çylşy-rymlaşdyrypdyr. Korinf, Milet, Megara ýaly senetçiligiň we söwdanyň çalt ösýän polislerinde urug gurluşynyň galyndylary tiz dargapdyr. Em-ma haryt gatnaşygynyň gowşak ösen, oba hojalygynyň agdyklyk edýän Fokida, Fessaliýa, Etoliýa ýaly polislerinde ol bökdelpdir.

Tehniki we ykdysady ösüş durmuşy gatnaşyklarda hem üýt-geşikleriň bolmagyna getiripdir. Bir tarapdan, metal işlenip, ondan ýasalan gurallaryň önümçilikde ornaşdyrylmagy, hususy hojalyklaryň girdejili bolmagyna getiren bolsa, ikinji tarapdan, adamlaryň jemagata (obşina) garaşly bolmagyndan çykarypdyr we hususy eýeçiligiň gutar-nykly kemala gelmegine getiripdir. Şeýlelik bilen, Gresiyada gul eýe-çilik gatnaşyklarynyň has çalt ösmegine ýol açylypdyr. Özem diňe bir öý hojalyklary üçin däl, eýsem, gönüden-göni önümçilik üçin gullar getirilipdir. Önümçilikde işledilýän gullar, esasan, basylyp alnan ýa-da daşary ýurtlardan satyn alnyp gaýdylan gullaryň hasabyna artypdyr.

Gresiyada arhaiki döwürde durmuşy toparlar: urug beglerinden, oba jemagatynyň garamaýak ilatyndan we az sanly gullar toparyndan

ybarat bolupdyr. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiýada urug gurluşynyň dargap, synpy gatnaşyklaryň emele geliş pursady öz ösüşinde iki basgançagy geçýär. Birinji basgançak, b.e. öň VIII–VII asyryň birinji ýarymyny öz içine alýar. Bu döwür urug gurluşynyň galyndylarynyň güýçli bolmagy we urug begleriniň agalyk etmegi bilen, olara elgarama ýagdaýa düşýän garamaýaklaryň köpelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Urug begleri dürli sebäplere görä, öz ýer paýyny elinden gidiren urugdaşlarynyň ýerlerini eýeläpdirler. Gullaryň seýrek hem juda gymmat bolmagy sebäpli, olar öz urugdaşlaryny elgarama etmeklige çalşypdyrlar. Ony bolsa olar ýeri göterimine karz berip, süýthorçulyk etmek arkaly amala aşyrypdyrlar. Süýthoruň «eline» düşen bergidar garamaýaklar elgarama edilipdir we begleriň ýerlerinde işledilipdir. Olaryň bergilerini üzüp bilmedik ýagdaýynda gulçulyga satylýan halaty-da az bolmandyr.

Greк jemgyýetiniň durmuşy gatlaklara bölünişiniň ikinji basgançagy b.e. öň VII asyryň ikinji ýarymyny we VI asyry öz içine alýar. Gresiýada bu döwür ykdysadyýetiň çalt depginler bilen ösmegi we şäherleriň berkemegi bilen şertlendirilipdir. Bu ýagdaý greк polislerinde söwdagär-senetçi gatlagynyň köpelmegine alyp barypdyr. Bazarda satmaga niýetlenilen önüm öndürýän ussahanalaryň goşmaça işçi güýjüne mätäç bolmaklary, senetçilik merkezlerinde gullaryň has köpelmegine alyp barypdyr.

Kemala gelýän durmuşy gatlaklaryň bähbitleriniň biri-birinden tapawutly bolmagy, polisiň syýasy durmuşyny çylşyrymlaşdyrypdyr. Urugdaşlaryň ýerleriniň aglaba bölegini elinde jemläň begler, dowam edýän düzgüniň saklanmagyny isläpdirler. Olar söwdanyň, senetçiligiň ösmegine, şäher durmuşynyň barha möwjemegine howatyrlanma bilen garapdyrlar. Köne düzgünleriň tarapdary bolan begler öz baýlyklaryna daýanyp, ösüp gelýän polislerde häkimiýeti öz ellerine alypdyrlar. Urug-taýpaçylyk döwrüniň dolandyryş guramalary bolsa, täze polis dolandyryş ulgamyna uýgunlaşmaga mejbur bolupdyrlar.

Ilatyň esasy köpçüligini düzýän we gitdigiçe begleriň elgaramasyna öwrülýän garamaýak daýhanlaryň bähbidi begleriňkiden tapawutlanypdyr. Olar öz ýaşaaýyş durmuşynyň esasy çeşmesi bolan ýer paýlarynyň saklanmagyny, şahsy erkinligi we polisiň syýasy durmuşyna gatnaşmaga mümkinçilik berilmegini isläpdirler. Olar gazaply bergidarçylyk düzgünleriniň birneme ýumşadylmagyny, öz

raýatlyk hukuklarynyň kanun tarapyndan berkidilmegini, özlerine döwlet işine gatnaşmaga mümkinçilik berýän dolandyryş guramalarynyň döredilmegini talap edipdirler.

Söwda-senetçilik gatlagynyň döremegi. Söwda-senetçilik gatlagy özüniň baýlaşmagy üçin, polisiň ösüşi üçin söwda hem senetçilik bilen meşgullanmagyň bähbitlidigine oňat düşünişdirler. Bu gatlagyň bir böleginiň ep-esli ýer paýlary bolsa-da, senetçilik ussahanasyny saklamagy we söwda etmegi has amatly hasaplap şäherlerde ýaşapdyrlar. Öz zähmetiniň hasabyna ýaşayan hünärmenler, ownuk söwdagärler, matroslar, yükçüler, gurluşykçylar hem bu gatлага goşulypdyr. Düzüminiň örän dürli-dürli bolmagyna garamazdan, söwda-senetçilik gatlagy senetçilik önümçiliginiň giňeldilmeginiň, söwdanyň we pul dolanyşygynyň ösdürilmeginiň, gulçulygyň ýaýramagynyň tarapdary bolupdyrlar. Başgaça aýdylanda, Gresiyanyň ykdsadyýetiniň we medeniýetiniň çalt ösmegine ýardam edýän ugruň tarapdary bolupdyrlar.

Jemgyýetçilik durmuşynda bu gatlagyň täsiri barha artypdyr. Şonuň üçin, olar syýasy häkimiýetden özlerine ýer berilmegini talap edip, begleriň agalygyna garşy göreşe çykyppdyrlar. Bähbitleri we islegleri biri-biriniňkä çapraz gelyän gatlaklaryň emele gelmegi, jemgyýetde örän dartgynly ýagdaýy döredipdir. Ol polisleriň köpüsünde gan döküşikli çaknyşyklara alyp barypdyr. Ýeňilen toparyň köpçülikleýin jeza çärelerine sezewar edilmegi, olaryň ýurtdan sürgün edilmegi we emläginiň elinden alynmagy adaty ýagdaýa öwürlipdir. B.e. öň VIII–VI asyrlarda bolup geçen şeýle çaknyşyklaryň netijesinde begleriň häkimiýeti gowşaýar, garamaýaklaryň (Gresiýada olara «demos» diýipdirler) syýasy täsiri barha güýçlenip başlapdyr.

Urug begleriniň syýasy agalygynyň daýançlarynyň biri-de, olaryň harby işde ähmiýetiniň ýokary bolmagy bolupdyr. Çünki, goşunyň zarba urujy güýji bolup söweş arabaly we atly goşun beglerinden düzülipdir. Ýeňil ýaraglanan, garamaýaklardan düzülýän pyýada goşun, diňe kömekçi güýç bolup hyzmat edipdir.

B.e. öň VII asyryň ortalaryna çenli atly we söweş arabaly goşunyň ähmiýeti pese gaçýar. Ilatyň orta gatlagyndan düzülýän pyýada goşun demir ýaraglar bilen ýaraglanan esasy güýje öwürlip başlaýar. At saklamaga gurby ýetmese-de, demir ýaraglary satyn almaga ýagdaýy bolan orta daýhanlardan ybarat, naýzalaryny öňe gezäp duran goplitleriň (agyr ýaraglanan pyýada esgere grekler goplit diýipdir-

ler) göni hatarlary grekleriň esasy söweş nyzamyna öwrülipdir. Şeýle nyzama grek falangasy diýilýär. Goplitleriň Grek polisleriniň esasy harby güýjüne öwrülmeği olaryň jemgyýetçilik ähmiýetiniň artmagyna we syýasy täsiriniň güýçlenmegine alyp barypdyr.

Demosyň ýene bir üstünligi kada-kanunlaryň düzgünleşdirilmegi we kanunlaryň ýazga geçirilmegi bolupdyr. Çünki ozal kazyýet häkimligi begleriň elinde bolup, olar adaty düzgünlerine salgylanmak bilen her bir işi öz bähbitlerine peýdalanyppdyrlar. Kanunlaryň ýazylyp, melleklere, şäher meýdançasyna asylyp goýulmagy, begleriň eden-etdiligiňiň önüni almaga ýardam edipdir. Şeýle hem, täze kanunlarda ýere we beýleki emläklere hususy eýeçilik berkidilipdir. Onuň özi begleriň uruglaryna degişli ýerlerini eýelemeginiň önüni alypdyr.

Kanunlarda bergidarçylyk gulçulygynyň gadagan edilmegi bolsa, demosyň gazanan uly ýeňşi bolup, möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Täze kanunlar polis raýatlarynyň şahsy erkinligini gorapdyr.

Grek şäherleriniň kemala gelmeği. Arhaiki döwürde Gresiýada siwilizasiýanyň kemala gelendigini görkezýän möhüm alamatlaryň biri-de şäherleriň ýüze çykmagydyr. Şol döwürde şäher obadan gutarnykly bolunip aýrylýar we ony özüne tabyn edýär. Ol senetçiligiň oba hojalygyndan bölünip aýrylmagy, pul-haryt gatnaşygynyň ösmegi bilen baglanyşykly bolupdyr.

Grek şäherleriniň köpüsi Gomer döwriňiň daşy berkidilen obalaryndan-polislerden ösüp çykyppdyr. Olar polis adyny saklasalar-da, ozalkylardan tutýan meýdany, ilatynyň köplügi, ozünde senetçiligiň we söwdanyň jemlenmeği bilen tapawutlanypdyr. Galyberse-de, arhaiki döwrüň polisleriniň köpüsi kiçijik döwletiň paýtagtyna öwrülipdir. B.e. öň VIII–VI asyrlarda has köp ilatly şäherlerden Gündoğarda Milet, Günbatarda Korinf hasaplanypdyr. Krit-miken döwriňiň şäherleri bolan Miken, Tirinf ýaly şäherler bolsa öňki ähmiýetini ýitirip, uly bolmadyk oturymly obalara öwrülipdirler.

Şäher durmuşy ilki bilen Kiçi Aziýa polislerinde ösüp başlapdyr. Bu ýerdäki şäherleriň gülläp ösmegini ilki bilen taryhy we geografiki ýerleşşi bilen düşündirip bolar. Kiçi Aziýa şäherleri Balkan Gresiýasy bilen Günogar ýurtlarynyň çatyrygynda ýerleşipdir. Olar gämi gatnaýan derýalaryň boýunda ýerleşip, olaryň tebigy gämi duralgalary ýetik bolupdyr. Kiçi Aziýa şäherleriniň bu amatly ýagdaýy söwda gatnaşyklarynda dellallyk etmäge, Gündogaryň medeniýetini

Günbatara, Günbataryň medeniýetini bolsa Gündogara ýaýratmakda ilkinji şäherler bolupdyrlar. Emma b.e. öň VII asyrda olar Lidiýa patyşalygynyň golastyna düşüpdirler, ýöne lidiýalylar grek şäherlerine artykmaç agram salman, olardan ýagdaýlaryna görä töleg we önüm görnüşinde salgyt alypdyrlar. Olaryň söwda işlerine päsgel bermändirler, tersine söwdany giň gerimde alyp barmak üçin hemaýat edipdirler.

Balkan Gresiyasynda şäher durmuşynyň merkezi «agora» diýip atlandyrylýan meýdança bolupdyr. Agorada halk ýygnaýy geçirilipdir. Ol bazar meýdançasý bolup hem hyzmat edipdir. Döwlet edaralary – bulewteriy (şäher geňeşiniň jaýy), dikasteriy (suduň jaýy) we ş.m. edaralar agoranyň töwereginde ýerleşipdir. Hökümetiň täze kanunlary we kararlary şol ýerde ýörite tagtalarda ýazylyp goýlupdyr.

Şäherde hudaýlaryň öýi hasaplanýan buthanalar kaşaňlygy we owadanlygy bilen beýleki jaýlardan tapawutlanypdyr. Onuň içinde hudaýyň daşdan ýonulyp ýasalan ýa-da bürünçden guýlan şekili ýerleşdirilipdir. Şäheriň medetkär hudaýynyň buthanasy şäheriň belent ýerinde – Akrapolda ýerleşipdir. Ol şäheriň iň berkidilen bölegi bolup, döwlet gaznasy hem şol ýerde saklanypdyr.

Grek şäherleriniň durmuşynda sport ýaryşlary uly ähmiýete eýe bolupdyr. Her şäherde türgenleşik geçirilýän meýdançalar bolan, olara gimnaziýa ýa-da poleastr diýlipdir. Ol ýerde ir ertirden giç agşama çenli naýza we disk zyňmak, ylgamak, bökmek, göreşmek we ýumruklaşmak boýunça yhlas bilen türgenleşipdirler. Sport ýaryşlary grekleriň aýdyşy ýaly, agorada ýerleşip, ol her bir baýramçylygyň aýrylmaz bölegine öwrülipdir. Agoralaryň birnäçesi halkara häsiýetine eýe bolupdyr. Ylaýta-da, Istmdede geçirilýän we Olimpiýada geçirilýän oýunlar giň meşhurlyga eýe bolupdyr.

Olimpiýa oýunlarynda ýeňmek her bir polisiň abraýy hasap edilipdir. Olimpiýadada ýeňijilere olimpionik diýipdirler. Olara ýurtdaşlary uly hormat goýupdyrlar, ýeňillik beripdirler, döwlet wezipelerine saýlapdyrlar, şäher meýdançasýnda heykelini oturdypdyrlar.

Şäherler öňdebaryjy medeniýetiň ojaklary bolupdyrlar. Hat-ýazuw giňden ýaýrapdyr. 24 harpdan ybarat grek elipbiýiniň döredilmegi sowat öwrenmegi ýeňilleşdiripdir. Sowatlyk medeniýetiň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir. Şäherde urug-taýpa gatnaşyklarynyň galyndylary oba seredeniňde çalt dargapdyr.

V.

GRESIÝA «BEÝIK KOLONIÝALAŞDYRYŞ HEREKETI» DÖWRÜNDE

(b.e. öň VIII–VI asyrlar)

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlanmagynyň sebäpleri. Gomerçilik döwürden soň Gresiýa täze döwre aýak basýar, ol şertleýin «arhaiki döwür» diýlip atlandyrylýar. Bu döwür b.e. öň VIII–VI asyrlary öz içine alyp, grekleriň jemgyýetçilik durmuşynyň esasy ugurlarynda uly öňegidişlikler bolup geçýär. Magdan gazyp almaklyk has giňelýär, esasan hem, demriň we misiň alnyşy artýar. Metal işlemeklik hem, olardan ýasalyan zähmet gurallary hem kämilleşýär. Ekerançylykda hem öňegidişlikler ýüze çykýar, senetçiligiň dürli ugurlarynda, gurluşyk işlerinde, gämi gurluşygynda uly ilerlemeler bolup geçýär.

Ykdysadyýetiň çalt ösmegi grek jemgyýetinde durmuş-emläk deňsizliginiň mundan beýläk çaltlaşmagyna we Gadymy Gresiýada synpy jemgyýetiň hem-de polis görnüşli şäher döwletiniň döremegine ýardam edip, gul-eyçilik gatnaşyklarynyň ösmegine alyp barýar. Şeýlelik bilen, üç asyryň dowamynda, ýagny b.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiýa gul eyçilik gurluşyna geçýär. Emma bu hadysa Gresiýanyň ilatynyň dürli geografiki sebitlerde ýaşamagy netijesinde olaryň görnüşleri-de, ösüş derejeleri-de dürli-dürli bolupdyr.

Grek taýpalarynyň içinde, aýratyn hem, Kiçi Aziýada ýaşayan ioniler özleriniň ösen şäherleri bilen tapawutlanypdyrlar. Bu ýerlerde beýleki ýerlere garanyňda urug gurluşynyň galyndylary we urug begleriniň agalygy has ir ýitip gidipdir. Kem-kemden bu ýagdaýa beýleki ellin şäherleri hem çekilýär. Grekleriň koloniýalçylyk hereketi urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargamagyny hem tizleşdirýär.

Keseki ýurtlarda öz oturymly ýerlerini esaslandyrmak gadymy döwletleriň köpüsine mahsus bolupdyr. Emma ol hereket käbir döwletlerde başlangyç ýagdaýynda saklanypdyr. Finikiýada we Gresiýada bolsa has giň gerime eýe bolupdyr. Keseki ýerlerde esaslandyrylan oturym ýerlere (oba, şähere) koloniýa (latynça täze özleşdirilen ýer) diýlipdir, oňa göçüp gidenleriň ata Watanyna metropoliýa (grekçe ene şäher) diýipdirler.

Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketiniň giň gerim almagy b.e. öň VIII–VI asyrlara gabat gelýär. Bu döwür grek polisleriniň hem kema-

la gelyän döwri bolupdyr. Bu döwre «Beýik grek koloniýalaşdyryş döwri» diýilýär. Onuň esasy sebäpleri-de şol taryhy döwrüň aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň esasy sebäpleriniň biri-de, grek polislerinde ilatyň köpelmegi we belli bir derejede artykmaç ilatyň peýda bolmagydyr. Ol hem öndüriji güýçleriň ösüşiniň umumy derejesine baglylykda ýüze çykypdyr. Ilatyň köpelmegi bilen emläk deňsizligi hem ýitileşipdir. Oba hojalyk gurallarynyň ýönekeý bolmagy, ýeri işläp bejermegiň ýönekeý usullary, Gresiyanyň köp ýerinde topragyň pes hasyllylygy, ýeriň azlygy bularyň hemmesi ilatyň diňe çäkli bölegini eklemäge mümkinçilik beripdir. Urug-taýpa gatnaşyklarynyň dargaýan döwründe, ýeriň köp bölegini begleriň eýelemegi netijesinde, ýersiz galan daýhanlar ýa-ha beglere elgarama bolmaga ýa-da başga ýerlere göçüp gitmäge mejbur bolupdyrlar.

Söwda gatnaşyklarynyň ösýän döwründe, söwdagärleriň deňiz söwda ýollarynyň amatly ýerlerinde ornaşmaga ymtylmaklary, koloniýalaşdyryş hereketiniň ýene bir sebäbi bolupdyr. Çünki söwdagärler diňe öz watandaşlary tarapyndan esaslandyrylan şäherlerde arkaýyn söwda edipdirler. Koloniýanyň ilaty öňi bilen öz metropoliýasyndan getirilen harytlary satyn alypdyrlar.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlanmagynyň ýene bir sebäbi – grek polislerinde syýasy göreşiň güýçlenmegi bolupdyr. Polisiň kemala gelyän döwründe bu göreş görnüp-eşidilmedik derejede ýitileşipdir. Ýeňilen toparnyň adamlary gazaply jeza çärelerine sezewar edilipdir. Şeýle ýagdaýda yeňilen topar üçin halas bolmagyň ýeke-täk ýoly ýurdy taşlap, koloniýalara göçüp gitmek bolupdyr. Goňşy polisler bilen uruşda yeňilen şäherleriň ilatynyň hem göçüp gidýän halaty bolupdyr.

Beýik koloniýalaşdyryş hereketine Gresiyanyň hemme sebitleri, ýagny günbatar hem gündogar welaýatlarynyň şäherleri, bütin grek dünýäsi gatnaşypdyr. Ony ilki bilen Kiçi Aziýanyň ösen şäherleri, Balkan ýarymadasynyň şäherleri başlapdyrlar. Aýratyn hem, Kiçi Aziýadaky Milet, Ewbeýa adasyndaky Halkydyka, Megarada-Megara, Balkan Gresiyasynda Korinf şäherleri başlapdyrlar.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň başlanmagy, onuň esasy ugurlary. Uly koloniýalaryň döremegi. Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketi, esasan, üç ugra gönükdirilipdir. Günbatar ugurda Sisiliýa, Italiýanyň

günortasynda we Pireneý ýarymadasynyň günorta böleginde, Demirgazyk-Gündogar ugurda Egeý deňziniň demirgazyk adalarynda we kenar ýakalarynda, Egeý deňzinden Gara deňzine geçilýän bogazlarda, Gara deňziň günorta-gündogar kenarlarynda we demirgazyk kenarlarynda, Kiçi Aziýanyň günorta kenarlarynda we Afrikanyň demirgazyk kenarýaka sebitlerinde, umuman, şu sebitiň hemme deňiz kenarlarynda koloniýalar esaslandyrylypdyr. Siseronyň belleýşi ýaly, grek koloniýalary ägirt uly matanyň gyrasyna jähek çekilen ýaly düzülip emele gelipdir. Şeýlelik bilen, grek koloniýalary şu sebitiň deňiz kenarlarynyň hemme ýerlerinde esaslandyrylypdyr.

Günbatar ugurda köp koloniýalar esaslandyrylýar. Koloniýalaşdyryş hereketini Ewbeý adasynda ýerleşen Eretriýa we Halkyda şäherleri başlapdyr. B.e. öň 774-nji ýylda Italiýanyň günbatarýndaky Pitekussa adasynda ilkinji koloniýa esaslandyrylypdyr. VIII asyryň ortalarynda Ewbeýli adamlar Italiýanyň Kompaniýa welaýatynda Kima (grekçe Kumy) şäheriniň düýbünü tutýarlar. Soňra kumylar Neapol şäherini esaslandyryp, şondan günortadaky kenarlar koloniýalaşdyrylýar.

B. e.öň 735-nji ýylda Korinfililer tarapyndan Sisiliýada Sirakuzy, Italiýanyň demirgazyk günbatarýnda ýerleşýän Kerkir esaslandyrylýar. Sirakuzy şäheri örän gysga wagtyň içinde bu sebitde iň möhüm grek şäherine öwrülýär.

Sisiliýanyň günbatar kenarlaryny koloniýalaşdyrmaklyk Finikiýanyň Afrikadaky koloniýasy bolan karfagenlileriň garşylygyna duçar bolýar. Karfagenliler Sisiliýanyň günbatar böleginde ornaşmaga ymtylýardy. Sisiliýanyň ýerini eýelemek ugrundaky grekler bilen Karfageniň, soňra karfagenliler bilen rimlileriň arasynda uzaga çeken uruşlaryň netijesinde ol ada tutuşlygyna Rimiň garamagyna geçýär.

Netijede, örän gysga wagtyň içinde, Günorta Italiýanyň we Sisiliýanyň kenar ýaka sebitleri koloniýalaşdyrylýar. Şoňa görä-de, şol sebit Beýik Gresiýa diýlip atlandyrylypdyr.

Günorta Italiýada, Tarent aýlagynyň kenarynda Sibaris, Kroton (b.e. öň 709-njy ý.), b.e. öň 706-njy ýylda bolsa, spartalylar tarapyndan ýeke-täk Tarent şäheri esaslandyrylýar. Tarentiň ilkinji ýaşajyklary (sparta aýallarynyň nikasyz doglan ogullary) rowaýata görä parfeniler diýlip atlandyrylýanlar bolupdyr. Bu ýerler ekerançylyk üçin iň amatly, hasylly ýerler bolup, tiz wagtyň içinde gülläp ösen ellin polisleriniň birine öwrülipdir.

Günorta Italiýa şaherlerinde grekler ornaşyp, metropoliýa bilen ysnyşykly gatnaşykda bolup, medeni taýdan gülläp ösüp, «Beýik Gresiýa» adyna eýe bolupdyr. Italiýanyň günorta sebitlerinden we Sisiliýadan Gresiýa galla, zeýtun ýagy, çakyr, ýüň, öý mallarynyň derisini, beýleki önümleri we gurallary iberipdirler.

B.e. öň VII–VI asyrlaryň sepgidinde grekler Ortaýer deňziniň günbatar sebitlerine aralaşyp, bu ýerde Rony derýasynyň aşak akymynda Massaliý (häzirki Marsel) şäherini esaslandyrýarlar. Fokidalylar Italiýanyň we günorta Galliýanyň kenary bilen ýüzüp, Ispaniýa ýetipdirler. Balear adalarynyň üsti bilen Ispaniýa gidilýän ikinji ýoly hem açypdyrlar. Grekleriň günbatarda iň çetki koloniýasy Atlantik okeanyň kenarynda esaslandyrylan Menesfey şäheri bolupdyr. Emma Pireney ýarym adasynyň günortasynda grekleriň ornaşjak bolmaglary şowuz bolupdyr, sebäbi bu ýerleri almak üçin Karfagenli finikiýalylar hem synanyşypdyrlar.

Ortaýer deňziniň günorta kenarlaryny koloniýalaşdyrmaklyk grekler üçin has amatly bolupdyr. Bu sebitiň iň oňat ýerleri finikiýalylar tarapyndan koloniýalaşdyrylypdyr. Grekler diňe Niliň deltasynynda Müsür faraonlary tarapyndan bölünip berlen ýerde (Nawkaratis b.e. öň 610-njy ý.), Müsürden günbatarda bolsa Kiren (b.e. öň 632-nji ý.) şäheri esaslandyrylýar. Kiren şäheri liwiýalylaryň içinde grek medeniýetiniň ýaýramagyny tizleşdiripdir.

Koloniýalaşdyryş hereketiniň ýene bir ugry Demirgazyk-Gündogar ugurda amala aşyrylypdyr. B.e. öň VIII asyryň ahylarynda VII asyryň başlarynda Egeý deňziniň demirgazygynda ýerleşýän Halkyda ýarymadasy Ewbeý adasyndaky halkydaýylar tarapyndan koloniýalaşdyrylýar. Olar bu ýerde 30-dan gowrak oturymly ýerleri esaslandyrypdyrlar. Şol sebäpli oňa Halkydyka diýip at beripdirler, 100 ýyla golaý wagt geçenden soň, bu ýerlere, beýleki şäherleriň adamlary hem aralaşypdyrlar. Korinfliler tarapyndan esaslandyrylan Potideýa soňra uly ähmiýetli şäherleriň birine öwürülýär. Halkydaka özüniň mes toprakly ýeri we tokaýlygy bilen şöhratlanypdyr. Şeýlede, bu ýurtdan Frakiýanyň kenarlary bilen Gresiya metal äkidilipdir.

B.e. öň VII asyrda miletli grekler Gellespontyň, Propontidanyň we Pontuň kenarlaryny ilatlaşdyrypdyrlar. Bu ýerlerde birnäçe koloniýalar esaslandyrylýar. Gellespontda – Abidos, Propontidada – Kizik (b.e. öň 756-njy ý.), şol asyrda Bosforyň Aziýa kenarynda megaralylar tarapyndan Kalhedon ýa-da Halkedon esaslandyrylýar. Grekler soňra has demirgazyga aralaşyp, Merme deňziniň günbatar kenarynda Wizantiýa (b.e. öň 668-nji ý.) şäherini esaslandyrýarlar. Bu ugurdaky koloniýalary, Samos, Hios, Milet, Megara ýaly şäherler esaslandyrylýar. Ylaýta-da, Milet işjeň hereket edipdir. Onuň esaslandyran koloniýalarynyň sany 100-e ýetipdir diýip hasap edilýär. Gara deňziň günortasynda bolsa Sinop (b.e. öň 631-nji ý.) we Gerakleý (b.e. öň 560-njy ý.) şäherleri esalandyrylýar.

B.e. öň VI asyrda Gara deňziň demirgazyk we gündogar kenarlaryny özleşdirmeklik başlanýar. Bu ýerleri koloniýalaşdyrmak, esasan hem, Kiçi Aziýanyň ioniý grekleri tarapyndan aýratyn hem miletliler tarapyndan geçirilipdir. Bu sebitde b.e. öň VII–VI asyrlaryň sepgidinde Berezan, soňra Olwiýa, Pantikapeý (häzirki Kerçde), Fanagoriýa, Kepy (Taman ýarym adasynyň kenarynda), Feodosiýa (häzirki Feodosiýada), Gara deňziň demirgazyk kenarynda megaralylar tarapyndan Hersones esaslandyrylýar.

Şeýlelik bilen, b.e. öň VI asyrda Gara deňziň kenarlarynda esaslandyrylan grek koloniýalary söwda ulgamynda uly ähmiýetli sebite öwürülýär. Grekler bu ýerlerden galla, mal, balyk, zeýtun ýagyny we beýleki çig önümleri äkidipdirler. Grek şäherleriniň köpüsi bu sebitiň çöregine mätäç bolupdyrlar. Grekleriň senetçilik önümlerinde-de ýerli taýpalar isleg bildiripdirler. Bu söwda gatnaşyklary ýerli halkyň

arasyna grek medeniýetiniň ýaýramagyna getiripdir. Soňra b.e. öň V asyrdy Kerç aýlagynyň boýundaky grek koloniýalary birleşip, Bosfor patyşalygyny döredipdirler.

Günorta-gündogar ugur boýunça koloniýalaşdyrmak hereketi giň gerim alyp bilmändir. Çünki bu ýerlerde grekler Assiriýa, Müsür we Finikiýa bilen bäsleşmeli bolupdyr. Şoňa görä-de, bu sebitde grekleriň az sanly koloniýalary esaslandyrylypdyr, olar hem söwda saraýlary bolup hyzmat edipdir. Olardan Siriýadaky Al-Mina, Finikiýadaky Sykas şäherleri bellidir.

Grekleriň koloniýalaşdyryş hereketi diňe bir şahsy adamlaryň işi bolman, eýsem döwlet tarapyndan hem amala aşyrylypdyr. Koloniýalaşdyryş hereketine erjel gatnaşýan käbir şäherlerde ýörite wezipeli adamlar döredilip, olara oýkustler diýlipdir. Oýkust koloniýa gitjeklere ýolbaşçylyk edipdir. Koloniýa esaslandyryljak ýerler önürti oňat öwrenilipdir. Grek koloniýalary ýaşamak üçin amatly, deňze golaý, mes toprakly ýeriň, içmek üçin ýaramly suwuň, gämi duralgasy üçin amatly kenaryň we tebigy taýdan goragy bolan ýerlerde esaslandyrylypdyr. Köplenç halatda, olar könedan gelýän gämi duralgalarynyň ýa-da söwda saraýlarynyň ýanynda esaslandyrylypdyr.

Oýkust şäheri esaslandyrmak bilen baglanyşykly dini däpleri ýerine ýetiripdir, agoranyň, buthanalaryň, ýaşayyş jaýlarynyň ýerlerini anyklapdyr. Täze koloniýanyň ýeri anyklanan badyna metropoliýadan göçüp gitmäge isleg bildirýänleriň sanawy düzülipdir. Olaryň hataryna metropoliýanyň raýatlary-da, başga şäherlerden gelenler-de ýazylyp bilipdir. Mysal üçin, Miletiniň esaslandyrylan koloniýalaryna diňe bir milletliler däl-de eýsem beýleki şäherlerden gelenler hem goşulypdyr.

Koloniýalaryň syýasy gurluşy hem metropoliýanyň gurluşy ýaly bolupdyr. Koloniýalar esaslandyrylandan soň Balkan Gresiýasyndaky ýaly özbaşdak şäher – polis döwletleri bolupdyrlar. Olar metropoliýa garaşly bolmasa-da, onuň bilen berk aragatnaşyk saklapdyrlar. Metropoliýanyň we koloniýanyň ilaty özlerini garyndaş hasap edipdirler. Zerur bolan halatynda birek-birege kömek edipdirler. Koloniýa giden adam metropoliýa gaýdyp gelse, öz raýatlyk hukuklaryny dikeldip bilipdir. Metropoliýa bilen koloniýalaryň arasynda biri-birine garaşly bolmadyk syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklar ýola goýlupdyr. Kähalatlarda bu gatnaşyklar resmi ylalaşyk bilen hem berkidilipdir.

Ykdysady ösüşiň häsiýeti boýunça koloniýalar iki topara bölünipdir. Oba hojalyk ugry bilen ösýän polisleriň, ýer ýetmezçiligi sebäpli göçmäge mejbur bolan daýhanlar tarapyndan esaslandyrylan koloniýalarda oba hojalygy uly orun tutupdyr. Şeýle koloniýalar üçin ýer saýlanylanda-da öňi bilen ýeriniň hasyllylygy we ekerançylyk üçin amatlylygy göz önünde tutulypdyr. Söwda maksady bilen esaslandyrylan koloniýalar, köplenç, ýerli ilat bilen söwda etmekde araçy bolup çykyş edipdirler. Söwda koloniýalarynda-da ilatyň bir bölegi senetçilik we ýer işläp bejermek bilen meşgullanypdyrlar.

Koloniýalarda urug-taýpaçylyk döwrüniň galyndylary tiz ýitip gidipdir. Ol ýerde döwletiň emele geliş pursady çaltlaşypdyr. Medeniýet erkin bolupdyr we çalt ösüpdir. Şoňa görä-de, grek koloniýalarynyň köpüsi ilki başda az ilatly we garyp obalar bolanlygyndan köp ilatly, güllap ösen baý şäherlere öwrülipdir. Koloniýalar grek jemgyýetiniň umumy ösüşine oňaly täsir edipdir. Polis gurluşynyň berkemegine, gul eýeçilik gatnaşyklarynyň ösen görnüşiniň kemala gelmegine ýardam edipdir.

Iki ýarym asyr çemesi wagtyň içinde grekler Ortaýer deňziniň kenar ýakalarynyň uly bölegini, Egeý deňziniň gündogar we demirgazyk kenarlaryny, Gara we Azow deňizleriniň kenar ýakalarynyň uly bölegini özleşdiripdirler.

Grek koloniýalary Ispaniýadan Gruziýa çenli, Azow deňzinden Krenaika çenli ägirt uly giňişliklere ýaýrapdyr. Şol koloniýalara daýanyp, grek söwdagärleri «kesekileriň» ýaşayan has içki sebitlerine-de aralaşypdyrlar.

Grek koloniýalarynyň ýerli halk bilen gatnaşygy dürli häsiýete eýe bolupdyr. Emma ähli ýerlerde olaryň bir-birine täsiri ýetipdir. Grekleriň täsiri ýerli ilatyň ykdysady, durmuş, medeni ösüşine itergi beripdir. Ylaýta-da, olar koloniýalaryň medeniýetinde äşgar yz galdyrypdyrlar. Ýerli halk hem greklere öz täsirini ýetiripdir.

Koloniýalaşdyryş hereketi metropoliýa-da uly täsir edipdir. Gresiýanyň söwdasy hakyky halkara häsiýete eýe bolupdyr. Afina-da, Korinfde, Miletde öndürilen harytlar Ortaýer deňzi sebitiniň dürli künjeklerine ýaýrapdyr. Gresiýa altyn, kümüş, galaýy, azyk önümleri, gullar getiripdir. Bu zatlar grek polisleriniň durmuş ykdysady we syýasy ösüşini çaltlandyrypdyr. Galyberse-de, keseki ýurtlar bilen tanyşmak grekleriň dünýägaraşsyny giňeldipdir, bilesigelijiligi-

ni artdyrypdyr, nätanys, täsin zatlara gyzyklanma döredipdir. Olar barada oýlanmaga mejbur edipdir. Munuň özi ellin ylmynyň psihologi esaslary bolup hyzmat edipdir. Koloniýalaşdyryş hereketiniň medeniýetiniň netijesinde, bir-birinden uzakda ýerleşen üzňe sebitleriň bir bitewi ulgama birleşmegine alyp barypdyr.

Irki grek tiranlary. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyanyň syýasy ösüşinde, urug beglerini häkimiýetden çetleşdirmekte, söwda-senetçilik gatlagynyň berkemeginde tiranlaryň ähmiýeti uly bolupdyr. Grekler, adatça, gelip çykyşy beglerden bolup, ol ýa-da beýleki polislerde häkimiýeti zor bilen eýelän we dolandyryş guramalaryny özüne tabyn eden adamlara *tiran* diýipdirler.

Tiranlaryň häkimiýeti b.e. öň VII asyrda Korinfde, Megarada, Sikionda, b.e. öňki VI asyrda Miletde, Afinada, Samosda, Beýik Gresiyada – Tarentde, Sirakuzyda we beýleki polislerde berkarar edilipdir. Bu göreşleriň netijesinde hem şaher-döwletleri döräpdir. Köp şäherlerde urug begleriniň agalygyndan demokratik häkimlige geçilende tiranlyk aýratyn bir geçiş basgançagy bolupdyr. Tiranlygyň häsiýetli aýratynlygy, ol hem bir adam tarapyndan zorluk bilen häkimiýetiň basylyp alynmagy bolupdyr. Köplenç ýagdaýlarda tiranlar demosyň serdarlary hökmünde çykyş edipdirler. Olar öz gelip çykyşlary boýunça asylzada beglerden bolup, öz gatlagyndan käbir sebäplere görä ýa-da käbir meselelerde oňuşman bölünip aýrylypdyrlar.

Tiranlar, öz häkimliginiň berkarar bolmagy üçin, urug begleriniň agalygynyň garşysyna gönükdirilen syýasat ýöredipdirler. Tiranlar begleri diňe bir häkimiýetden daşlaşdyrmak bilen çäklenmän, eýsem, olaryň emläklerini elinden almak, sürgün etmek, olardan elgarama adamlary boşatmak ýaly çäreleri hem geçiripdirler. Tiranlar söwdanyň we senetçiligiň ösmegine ýardam bermek, gämileri we gämi duralgalaryny gurdurmak, teňňe zikgelemek, söwda ýollarynyň howpsuzlygyny üpjün etmek bilen söwda senetçilik toparlaryny goldapdyrlar. Olar daýhanlar üçin arzan kredit girizmek, sürgün edilen begleriň ýerini paýlamak, ýer paýyny girew goýan daýhanlary bergiden boşatmak ýaly çäreleri geçiripdirler hem-de ownuk ýer eýelerini goldapdyrlar.

Tiranlygyň gelip çykyşynyň sebäplerini gadymy grek filosofy Aristotel özüniň «Syýasat» atly işinde şeýle häsiýetlendirýär: «Urug begleriniň adalatsyzlygyny, eden-etdiligini halk gerdeninde çekmesin diýip, olaryň garşysyna halk köpçüliginiň içinden birini tiran

goýupdyrlar» diýip belläpdir. Tiranlaryň köpüsi halk köpçüliginiň içinden, halkyň ynamyny ödesin diýlip goýlupdyr. Tiranlar has hem Gresiýada polis döwletleri köpelenden soň, ýüze çykyp başlapdyr. Olardan öňki tiranlar patyşalardan bolup, urug-taýpa gatnaşyklaryny ýatdan çykaryp, despotik häsiýetli häkimligi döretmäge çalşypdyrlar. Tiranlaryň üçünji bir görnüşi, ýokary wezipelere saýlanan adamlardan goýlupdyr. Şeýle-de käbir ýokary hökümdarlyk wezipesine goýlan has baý adamlar – oligarhlar gatlagyndan hem tiran bellenipdir.

Jemgyýetiň şu ýagdaýynda tiranlyk wezipesini almaga diňe isleg ýeterlikli bolupdyr. Mysal üçin, Argosda Fedon we beýlekiler özleriniň patyşalyk häkimliginiň kuwwatyna daýanyp ýeten bolsalar, ioniý tiranlary sol sanda Falarid özleriniň abraýy, hormata mynasyp derejesi bilen ýetipdirler; Panetiý Leontinada, Kipsel Korinfde, Pisistrat Afinada we beýlekiler özleriniň nadaralyk etmekleri bilen tiranlygy eýeläpdirler.

Aristotel tiranlygyň bir-birine gapma-garşy gelýän iki usul bilen saklanýandygyny «Syýasat» atly işinde şeýleräk mazmunda beýan edipdir. Olaryň biri, köplenç ýagdaýda, adaty ulanylýan usul bilen saklanypdyr. Bu usul has tanymlal, abraýly adamlary ýok etmek bilen erkin pikirlenýän adamlary ýoldan aýyrmaklyk, ýoldaşlyga, terbiýeçilige we şuna meňzeş hereketlere ýol bermegi gadagan edýän, umumy bilim bermek maksady bilen açylýan mekdepleri, erkin ýygnaklary gadagan etmek usuly bilen saklanypdyr. Umuman, tiranlar hemme zady şeýle gurnamaly hiç kim biri-biri bilen tanyşmaz ýaly, biri-birini bilmez ýaly etmeli, sebäbi tanyşlyk biri-birine ynam döredýär diýen syýasatdan ugru alypdyrlar.

Tiranlaryň ikinji birleri häkimligi saklamak üçin şäheriň ýaşýjylary mydama göz önünde bolar ýaly, olary başga ýerlere gitmez ýaly, öz gapylarynda işläp ýaly etmeli diýen netijä gelipdirler. Diňe şol ýagdaýda olar öz meşgul bolýan işlerini gizläp bilmezler, olar özleriniň gul ýagdaýynda saklanyşyna hem öwrenişerler we hemişe saňa boýun bolarlar. Bu işleri şeýle bir gurnamaly, raýatlar näme gürrüň edýän bolsalar, bize hiç bir zat gizlin galmaz ýaly, olaryň içinde öz adamlaryň bolar ýaly gurnamaly. Bulardan başga-da, tiranlar adamlary biri-biri bilen duşman bolar ýaly öjküdmegi, dosty dost bilen çaknyşar ýaly, ýönekeý adamlary emeldar begler bilen, baý adamlary öz içindäki baýlar bilen çaknyşar ýaly işi gurnapdyrlar diýip, Aristotel tiranlaryň öz häkimligini saklamak üçin alyp barýan tiranlyk syýasatynyň esasy manysyny açyp görkezýär.

Tiranlygyň ýene bir görnüşi ol hem köşk işlerini gurnamaklyk bolupdyr. Olar köşk hyzmatkärleriniň hojalyk durmuşlary dargar ýaly edipdirler, şol hyzmatkärleriň emlägi bilen tiranyň jan penakärlerini saklamagy üpjün etmek üçin çäreleri geçiripdirler. Ikinjiden bolsa, olar köşk hyzmatkärleri her günki işler bilen başagaý bolup, tiranyň garşysyna dildüwşük gurmaga elleri degmez ýaly etmegi gurnapdyrlar. Muňa Kipseliň her hili oýunlary geçirip tiranlyk etmegi, Pisistratyň Olimpiýa gurluşygy, Samos adasynda bolsa, Polikratyň gurluşyklary mysal bolup biler.

B.e. öň VII asyrdan, tiranlyk häkimligi has guramaçylykly we berk Balkan Gresiýasynda – Korinfde, Megarada, Sikionda ýüze çykypdyr. Tiranlaryň häkimiýeti b.e. öň VI asyrdan Miletde, Afnada, Samosda we beýleki polislerde berkarar edilipdir. Kiçi Aziýada we Egeý deňziniň adalarynda tiranlyk beýleki ýerlere garanda has ir ýüze çykypdyr. B.e. öň VII asyryň ahylarynda Miletde tiran Frasiwul dolandyrypdyr. B.e. öň VI asyryň ikinji ýarymynda Samosda tiranlyk eden Polikrat barada köp sanly maglumatlar saklanypdyr. Polikrat Samosda ýiti synpy göreş döwründe ýokary hökümdar bolupdyr. Polikrat gelip çykyşy boýunça asylda beglere degişli bolmandyr, ol bürünç önümlerini ýasaýan ussahananyň eýesi bolupdyr. Ol 50 adamdan ybarat ýaragly adamlary jemläp, Samosda häkimligi basyp alýar. Ol ilki başda iki dogany bilen bile dolandyrypdyr, soňra bolsa, ýeke özi tiran bolupdyr. Polikrat urug begleriniň garşysyna göreşipdir söwdagärlere we senetçilere gol ýapypdyr. Işençlilik bilen içeri we daşary syýasaty alyp barypdyr. Samos Polikratyň döwründe şäher gözle binalar bilen bezelipdir we gülläp ösen şähre öwürlipdir. Şäherde ägirt uly Gery ybadathanasyny gurdurypdyr, şähre suwgeçiriji turbalar çekilipdir. Ol bütin Gresiýa boýunça suratçylara, ýazyjylara we şahyrlara penakärlik edýän hökümdar hökmünde şöhratlanypdyr.

Polikratyň ýarym söwda, ýarym garakçy gämileri Egeý deňzinde agalyk edip, Sisiliýa we Epira çenli baryp ýetipdir. Polikratyň güýçlenmeginden onuň gündogar goňsusy parslar howatyrlynyrdylar. Parslaryň ýerli häkimi Oroýt Polikraty Aziýa aldap getiripdir we ony tutup öldüripdir hem-de haja çüýläpdir. Polikratyň ölüminden soň, Samos parslara garaşly bolup galypdyr.

Korinfde hem b.e. öň VII asyryň ortalarynda Kipseliň tiranlygy başlanypdyr. Kipsel Korinfde iň täsirli asylda beglerden bolan

Bakhiadlaryň neberesini kowup çykarypdyr. Kipseliň ogly Periandryň (b.e. öň 62–588-nji ýý.) dolandyran ýyllarynda köp sanly özgerişler geçirilipdir. Kipsel söwda we senetçilik ulgamyny goldap, Korinfi bütün ellin dünýäsinde iň bir ösen döwletiň birine öwürpdir. Köne urug-taýpa dolandyryş ulgamynda urug emeldarlary agalyk edensoň, Kipsel dolandyryşyň fila – taýpa ulgamyny ýatyryp, şäheri ýerler boýunça dolandyryşy girizipdir. Netijede, şäheriň dürli etraplarynyň her haýsyndan bir bölek bölünip, olardan bir taýpa döredilipdir, bu bolsa urug begleriniň täsirini gowşadypdyr. Galyberse-de, orta we ownuk demokratik gatlagyň bähbitleri göz önünde tutulyp, gul edinmeklik hem çäklendirilipdir. Täze koloniýalara çykypdyrlar, ýersiz raýatlara ýer bölünip berlipdir. Şeýlelik bilen, köne koloniýalaryň içinde Korinfiň abraýy has ýokary galypdyr. Mysal üçin, Kerkir adasynda Korinf tarapyndan täze pul girizilipdir, harby we söwda gämileri artdyrylypdyr.

Periandryň döwründe Korinf ykdysady taýdan öň görülmedik derejä ýetipdir. Netijede, bütün Gresiyanyň beýleki polisleriniň içinde Korinfiň ýagdaýy has berkäpdir. Periandr Afinaň tasirli urug serdarlary bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyr. Miletiniň tirany bilen garyndaşlyk gatnaşygyny saklapdyr, şol sanda Müsür faraonlary bilen hem oňat gatnaşykda bolupdyr. Periandr diňe bir ökde syýasatçy bolman, eýsem ylma, sungata hem howandarlyk edipdir.

Sikionda hem b.e. öň VII asyryň birinji ýarymynda aristokratlaryň häkimligi agdarylyp, Ofagorlaryň häkimligi eýeläpdir. Orfagorlaryň tiranlygy Sikionda 100 ýyla çenli agalyk sürüpdir. Olaryň içinde b.e. öň VI asyryň birinji ýarymynda tiranlyk eden Klisfen hem tapawutlanypdyr.

Tiranlar, umuman, urug begleriniň agalygynyň garşysyna gönükdirilen syýasat ýöredipdirler. Begleri diňe häkimlikden daşlaşdyrmak bilen çäklenmän, eýsem emläklerini elinden almak, olaryň elgarama adamlaryny boşatmak ýaly çäreler hem geçirilipdir. Tiranlar söwdanyň we senetçiligiň ösmegine ýardam etmek, gämileri we gämi duralgalaryny gurdurmak, teňne zikgelemek, söwda ýollarynyň howpsuzlygyny üpjün etmek bilen söwda senetçilik toparlaryny, daýhanlar üçin arzan karz girizmek, sürgün edilen begleriň ýerini paýlamak, ýerini girew goýan daýhanlary bergiden boşatmak ýaly çäreler bilen ownuk ýer eýelerini goldapdyrlar.

Emma tiranlyk Gresiyada uzak dowam etmändir. Tiranlar beglere garşy göreş edip, ilatyň giň köpçüligine bähbitli, ykdysadyýeti ösdür-

mäge gönükdirilen çäreleri geçirýän pursadynda olar iletandan goldaw tapypdyr. Haçan-da, tiranyň häkimiýeti zabun häsiýete eýe bolup, tiranyň we onuň ýaranlarynyň eden-etdiligi başlananda, ol köpçüligiň goldawyndan mahrum bolupdyr. Tiranlar ýurtdan kowlupdyr ýa-da göreşde heläk bolupdyrlar.

Umuman aýdanyňda, tiranlyk Gresiyada köneçil urug begleriniň agalygyna garşy göreşde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Ol polis ulgamynyň berkarar bolmagyna ýol açypdyr. Söwda-senetçilik gatlagynyň ösmegine, olaryň jemgyýetde we dolandyryşda täsiriniň güýçlenmegine ýardam edipdir.

Garamaýak raýatlaryň hukuklarynyň kanun esasynda berkidilmegi, bergidarçylyk gulçulygynyň ýatyrylmagy, orta gatlakdan düzülýän agyr ýaraglanan pyýada esgerleriň harby işde ornunyň ýokarlanmagy, syýasy gurama hökmünde halk ýygnaşygynyň ähmiýetiniň artmagy kem-kemden polisiň raýat iletynyň jebisleşmegine, iletynyň orta gatlagynyň täsiriniň artmagyna alyp barypdyr.

B.e. öň VI asyryň ahyryna çenli tiranlyk döwlet dolanyşygynyň görnüşi hökmünde ähmiýetini ýitiripdir we ähli polislerde diýen ýaly ýatyrylypdyr.

VI.

PELOPONNES

B.E. ÖŇ VIII–VI ASYRLARDA

Peloponnesiň geografiki ýerleşşi. Sparta döwletiniň döremegi. Gresiyanyň galagoply döwründe emele gelen köp sanly grek döwletleri, urug-tapa gatnaşyklarynyň däbini, adatlaryny saklap, gulçulykly, polisleriň aýratyn bir syýasy gurluşly görnüşini emele getiripdirler. Bu döwletler agrar yzagalak, senetçilik we söwda gatnaşyklary ösmedik hem bolsa, olaryň bütin Gresiyanyň jemgyýetçilik ýaşaýşyna täsiri uly bolupdyr. Olaryň içinde üç asyryň dowamynda (b.e. öň VI–IV asyrlar) Peloponnes bileleşigine ýolbaşçylyk edip, bütin Ellin dünýäsinde lider bolmaga ymtylan Sparta aýratyn orun eýeläpdir.

Bu döwürde grek dünýäsiniň Balkan Gresiyasynda esasy merkezler bolup, Sparta bilen Afina öňe saýlanypdyr. Grek döwletleriniň içinde Afina bilen Sparta ähli babatlarda diýen ýaly biri-birine gapma-

garşy durýan döwletler bolupdyr. Nusgawy Gresiyanyň taryhynda bu döwletler öňdebarjy döwletler bolup, taryhy çeşmelerde has aýdyň görkezilipdir. Şonuň üçin, Gadymy Gresiyanyň taryhy dersinde Afina bilen Spartanyň taryhyna beýleki ellin döwletleriň taryhyna görä, aýratyn orun berilýär we öwrenilýär.

Sparta Lakonika welaýatynda ýerleşýär. Lakonika diýlip gadymy wagtda Peloponnesiň günorta bölegine aýdylypdyr. Lakonikanyň kenar ýakalary gämiler üçin Balkan ýarym adasynyň beýleki ýerlerine görä, juda amatsyz bolupdyr. Lakonikany Messeni welaýatyndan üç müň metr beýik dag gerişleri kesip geçýär. Demirgazygyny bolsa Merkezi Peloponnesiň beýik daglary kesipdir. Bu ýerden Arkadi welaýatyna barmak üçin, diňe Ewrot derýasynyň darajyk ýerinden geçipdirler. Onuň gündogar tarapy hem dag gerişleri bilen bölünendir. Şeýlelik bilen, Lakonika welaýatyna gury ýer bilen barmasy kyn, geçip bolmajak beýiklikler bilen çäklenipdir. Lakonikanyň tebigy baýlyklaryndan Maleý burnunyň ýanynda demir käniniň üsti açylyp, ol ýerden gadymy döwürden bäri demir alnyp gelinýär.

B.e. öň II müňýyllykda, miken eýýamynda Lakonika, Argolida we Messeniýa welaýatlary, umuman, Peloponnesiň uly bölegi aheýler tarapyndan eýelenipdir. B.e. öň XII–XI asyrlarda Lakonika doriý taýpalarynyň çozuşlaryna duçar bolýar. Soňra bu waka rowaýatlarda berlip, hamala Geraklyň nesilleriniň Peloponnesi eýelemek üçin alyp baran uruşlary hökmünde gürrüň berlipdir.

Doriý taýpalarynyň çozup gelmegi bilen Peloponnesiň ýerli ilaty bolan aheý grekleriniň bir bölegi Kiçi Aziýa, Kipre göçüp gidipdirler, ýene bir bölegi içerki daglyk sebitlere – Arkadiýa welaýatyna gysylypdyr, galan bölegi gelmişekler tarapyndan boýun egdirilipdir we salgyt tölemäge mejbur edilipdir.

Doriler Peloponnesiň has amatly ýerlerinde – Argolide, Korinf geçelgesiniň töwereginde Lakoniýada, Messeniýada ornaşypdyrlar. Aheýleriň esasy bölegi ýurdy taşlap, göçüp gidipdirler. Olar ýeňlen ilaty garaşly adamlara öwrüp, öz eýeçiligi hasap edipdirler. Bu Spartadaky soňky ilotçylyk gatnaşygynyň başyny başlapdyr. Doriler ähli eýelenen ýerleri gyradeň (klerlere) maşgalalara görä bölüpdirler. Klerler 10 müňe barabar bolup, her haýsysy 20 gektara golaý bolupdyr.

Gomeriň poemasynda ýatlanylýan Sparta doriler tarapyndan ýykylyp ýumrulyşdyr. Doriler täze ýerde harby merkezi bolan Spartany ýa-da Lakedemony döredipdirler. Esaslandyrylan Sparta dorileriň ilkinji oturymly ýeri bolup, olar özlerini «spartalylar» diýip atlandyrypdyrlar. Sparta baş sany obalaryň daşy galasyz-komoý birleşmegi netijesinde dörap, özlerinden birnäçe artyk bolan ilatyň üstünden agalyk edipdirler. Bu harby merkez soňra Sparta şäherine öwrülipdir. Sparta şäheri arheologiki tapyndylara görä IX asyrdan ir döremändir. Şeýle ýagdaý Spartadan başga-da, Sikionda, Epidawrda hem ýüze çykyşdyr. Ilatyň bir bölegi bolsa dorilere goşulyşyp gidipdirler. Taryhy rowaýatlar bilen oňat tanyşlygy bolan Gerodot Sparta patyşasy Kleomen I-ä «Kimlerden bolarsyň?» diýen soragyna: «Özümi doriý diýip hasap edemok, men aheýlerdendirin» diýen jogabyny öz beýanlarynda ýazýar. Bu getirilýän mysal, öňki aheý taýpa begleriniň gelmişek doriler taýpasynyň agalyk ediji gatlagyna goşulandygyny görkezýär.

Korinfiň senetçilik-sowda merkezine öwürülmegi. Arhaiki döwürüň taryhynda Istm ýa-da Korinf geçelgesiniň töwreginde ýerleşen şäherler aýratyn orun tutýarlar. Ylaýta-da, Korinf, Sikion, Megara tapawutlanypdyr. Bu sebitiň tebigy-geografiki şertleri deňizde ýüzmäge we söwdanyň ösmegine amatly ýagdaý döredipdir. Istmiň üstünden Orta Gresiyany Peloponnes bilen birikdirýän ýeke-täk guryýer ýoly geçipdir. Egeý deňzini Ioni we Adriatik deňizler bilen birleşdirýän möhüm deňiz ýoly hem şu ýerden geçipdir.

Korinf we Megara koloniýalaşdyryş hereketine işjeň gatnaşypdyrlar. Korinfliler b.e. öň 734-nji ýylda Sisiliýa adasynda Sirakuzy şäherini we ýene-de birnäçe koloniýany esaslandyrypdyrlar. Megara Egeý deňzi bilen Gara deňzi birikdirýän aýlaglaryň boýunda birnäçe koloniýalary döredipdir. Olardan Halkedan, Wizantiýa soňra uly şäherlere öwrülipdir.

Deňizde ýüzmek, koloniýalary esaslandyrmak hereketine gatnaşmagy Istm sebitindäki şäherlerde senetçiligiň çalt ösmegine itergi beripdir. Korinf kúyzegärçilik önümçiliginiň iň uly merkezine öwürülýär. Korinfde ýasalan dürli görnüşdäki kúyze gaplara, бүрүнçден ýasalan önümlere günbatardaky koloniýalarda uly isleg bildirilipdir. B.e. öň VII asyryň ahyrynda Eginada, onuň yz ýanyndan bolsa, Korinfde zikgelenen pullar peýda bolupdyr.

Gresiýanyň ähli ýerlerinde bolşy ýaly, Demirgazyk Peloponnesdäki şäherlerde hem pul-haryt gatnaşyklarynyň ösmegi, durmuşy toparlaryň arasyndaky garşylyklaryň üzül-kesil ýitilişmegine alyp barypdyr. B.e. öň VII–VI asyrlarda Korinfde, Sikionda, Megarada gazaply çaknyşyklar bolup geçýär. Ol çaknyşyklar şol döwürde ýaşan şahyr Feogenidiň goşgularynda has aýdyň suratlandyrylypdyr.

Istm sebitindäki şäherler hem özleriniň syýasy ösüşinde tiranlyk basgançagyny başdan geçiripdirler. B.e. öň VII asyryň 30-njy ýyllarynda Megarada Feagen tiran bolupdyr. Emma onuň häkimligi uzaga çekmändir. Feagen kowlandan soň hem Megarada raýatlaryň özara uruşlary dowam edipdir.

Argos-Sparta bäsleşigi. Demirgazyk Peloponnesdäki polisleriň içinde iň güýçlüsi Argos bolupdyr. Ol Miken döwrüniň oturymly ýerleriniň golaýynda, takmynan, b.e. öň XI asyryda peýda bolýar. Arhaiki döwürde Argolidardanyň iň hasylly ýerleri bolan Inah derýasynyň boýlary onuň ygtyýalygyna geçýär. B.e. öň VIII–VII asyrlarda Argos çalt ösüpdir. Ylaýta-da, ol b.e. öň VII asyryň birinji ýarymynda, Fidonyň dolandyran döwründe gülläp ösüpdir.

Özüni gadymy aheý patyşalarynyň nesilleri hasap edip, Fidon «Iliadada» häsiýetlendirilişi ýaly, gadymy «Agomemnonyň beýik döwletini» döretmegi maksat edinýär. Ilki başda Fidon şowly hereket edýär. Ol Argolidanyň uly bölegini, şol sanda, gadymy Mikenin we Triniň ýerlerini özüne tabyn edýär. Günortada Fidon Spartanyň Argolida aýlagynyň golaýyndaky ýerleri almak üçin eden synaşyklarynyň öňüni alýar. B.e. öň 669-njy ýylda Gisiýanyň eteginde bolan söweşde Spartanyň goşuny doly ýok edilýär. Ýeňişden peýdalanylýp, Fidon Lakoniýanyň tutuş gündogar kenarýaka zolagyny Spartanyň elinden alyp, Spartany Egeý deňzine çykmakdan mahrum edýär. Günbatar tarapda bolsa, Fidon Zewsiň Olimpiýadaky buthanasyny öz garamagyna alýar. Ol ýerde ähli grekleriň gatnaşmagynda her 4 ýyldan bir gezek geçirilýän Olimpiýa ýaryşlaryna ähli grek dünýäsinden janköýerler gatnaşypdyrlar. Fidon özüni Olimpiýa oýunlaryny eslandyran gahryman Geraklyň neberesinden diýip yglan etmek bilen, Olimpiýa obasyna öz goşunlaryny girizýär we Olimpiýa oýunlaryna özi ýolbaşçylyk edip başlaýar. Bu töwekgelçilikli hereket Argosyň hökümdarynyň beýleki grek polisleriniň içinde abraýyny ýokary götermäge edilen synanyşyk bolupdyr. Fidon öz golastyna birleşdiren

welaýatlarynda Wawilon ölçeglerine esaslanýan ýeke-täk agram birligini girizýär. Agram birligi hökmünde «obol» diýlip atlandyrylýan demir myh jagazlar ulanylypdyr. Demir myh jagazlar bütin Argosda alyş-çalyş serişdesi bolup hyzmat edipdir. Soňra «Fidon ölçegi» diýlip atlandyrylan agram we ölçeg birligi Gresiyanyň beýleki döwletlerine hem ýaýradylypdyr.

Fidon özüniň içerki syýasatynda monarhiýa häkimligini gurmaga çalyşýar. Şonuň üçin, grek taryhçylary Gerodot, Aristotel Fidony «tiran» hökmünde suratlandyrmaga çalyşypdyrlar. Hakykatda ol öz dolandyran ýyllarynda beýleki tiranlardan tapawutlylykda, edenetdilik, tiranlyk zorluklaryny etmändir. Ol Argosda dorileriň häkimligini esaslandyran Temeniň nesilleriniň biri bolup, kanuny taýdan patyşalyk häkimliginden peýdalanylýpdyr.

Korinfi eýelemäge ymtylmak bilen, takmynan, b.e. öň 657-nji ýylda Fidon onuň içki işlerine gatyşýar we ýaragly çaknyşyklaryň birinde heläk bolýar. Fidon ölendenden soň, Argos gowşap başlaýar. Fidonyň döwleti onuň oruntutarlary döwründe dargaýar we b.e. öň VII asyryň ahylrlarynda Fidonyň nesilleri tagtdan çetleşdirilýär. Şondan soň, Argosda patyşalar halk ýygnaklarynda magistratlar hökmünde saýlanyp başlanypdyr, emma patyşanyň hukugy çäklendirilipdir. Hakyky häkimiýet begzada uruglarynyň wekillerinden saýlanan geňeşiň eline geçýär.

B.e. öň VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, Messeni ýerleri basylyp alnandan soň, Peloponnesde Sparta güýçli döwlete öwrülip başlaýar.

Spartanyň hojalygy we durmuş-ykdysady ýagdaýy. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Peloponnesiň dürli sebitleriniň durmuş-ykdysady ösüşi gyradeň bolmandyr. Onuň esasy sebäpleriniň biri-de welaýatlaryň tebigy-geografiki şertleriniň dürli-dürli bolmagydyr. Mysal üçin, daglyk Arkadiýada b.e. öň V–IV asyrlara çenli ykdysadyýetiň esasyyny yzagalak ekerançylyk düzüpdir. Hatda şol döwre çenli bu ýerde ýekeje şäher hem emele gelmändir. Peloponnesiň günorta-günbatar welaýatlary – Lakaniýa, Messeniýa, Elida we Ahaýýa hem ösüşden yza galypdyr. Bu ýerlerde söwda hem senetçilik juda giç ösüp başlapdyr. Peloponnesiň diňe Egeý deňzine we Ioniýa adalaryna golaý ýerleşen demirgazyk-gündogar böleklerinde we Günorta Gresiyada şäher medeniýetiniň ilkinji ojyklarynyň peýda bolmagy pul-haryt gatnaşyklarynyň çalt ösmegine

getiripdir. Doriý taýpalarynyň urug begleri köp ilatly welaýatlary basyp alanlaryndan soň, ýerli ilaty hemişe howp astynda saklamaklyk zerur bolupdyr. Şonuň üçin, bu ýerlerde döwlet ulgamlary ir ýüze çykýar. Emma olaryň hemmesinde, şol sanda Spartanyň döwlet gurluşynda, urug-taýpa gurluşynyň galyndylary uzak wagtlaý saklanypdyr.

Sparta şäheri b.e. öň IX asyrda, bu ýere çozup gelen doriler tarapyndan esaslandyrylýar. Ol Lakoniýa welaýatynda Ewrot derýasynyň boýunda ýerleşipdir. B.e. öň IX–VIII asyrlarda spartalylar Lakoniýada agalyk etmek üçin goňşy taýpalar bilen uruş alyp barypdyrlar. Spartalylara Lakoniýany özüne tabyn etmek başardypdyr. Olar ýerli halkyň uly bölegini elgarama edipdirler. Spartanyň bütin taryhynyň dowamynda onuň ýerleri ekerançylyk bilen meşgullanýan ýurt bolup galypdyr. Goňsularyň ýerlerini basyp almak spartalylaryň syýasatynyň esasy ýörelgesi bolupdyr. B. e. öňki VIII asyryň ikinji ýarymynda bu syýasat Messeniýa (birinji Messen uruşy) bilen uzaga çeken urşa alyp barypdyr. B.e. öňki VII asyryň ikinji ýarymyndan başlap, Sparta ikinji Messen uruşlaryny alyp barýar. Netijede, basylyp alnan ilatyň durmuşyny has agyr ýagdaýa salýar hem-de Peloponnesde agalyk ediji ýagdaýy eýeleýär.

Spartanyň klerlerinde (bölünen ýerler) ýerlere berkidilen oba ilaty–ilotlar işläpdirler. Ýere berkidilen elgarama ilata spartada ilotlar diýipdirler. Spartada ýere hususy eýeçilik bolmandyr, hemme ýerler jemagatyňky bolup, doly hukukly spartalylar ýerlere deň eýelik edipdirler. Sparta maşgalalary tarapyndan alnan ýerleri böleklere bölüp, satyp bolmandyr, ol ýerleri diňe ulanmaly bolupdyr. Hemme ýerler döwlet eýeçiliginde saklanypdyr.

Sparta döwletiniň düzümine meýletin boýun egen, çetki daglyk etraplaryň ýaşajylyary hukuklary çaklendirilen ilat hökmünde goşulypdyr. Olara periýekler (töwerekde ýaşayanlar) diýipdirler. Ilotlardan tapawutlylykda periýekler şahsy taýdan erkin hasaplanypdyr we öz ýaşayan etrabynda raýat hukuklaryndan peýdalanypdyrlar. Emma spartada olara pes derejeli adamlar hökmünde garalypdyr we döwlet işlerine gatnaşdyrylmandyr. Şeýlelikde, Lakoniýany basyp alan döwründe spartanyň jemgyýetçilik we ykdysady gurluşynyň esasy taraplary kemala gelipdir we üç sany durmuşy toparlar: spartalylar – doly hukukly raýatlar, elgarama edilen ilotlar we erkin, emma hukugy çaklendirilen periýekler emele gelipdir.

Spartanyň döwlet gurluşy. Spartanyň güýçlenmegi. Spartanyň köp sanly döwlet dolandyryş guramalary, onuň adatlary spartanyň rowaýaty akylgary, kanunçy Likurgyň ady bilen baglanyşdyrylýar. Rowaýata görä, Likurg adamyň we hudaýlaryň alamatlary bolan adam b.e. öň VIII asyrdan Sparta barypmyş. Emma Spartanyň taryhynda ol diňe b.e. öň V asyrdan Spartanyň döwlet dolandyryş edaralaryny esaslandyran adam hökmünde ykrar edilýär. Plutarhyň Likurgyň terjimehalynynda ýazmagyna görä, Likurg Sparta patyşasynyň daýysy bolup, ýaş patyşany terbiýelemek bilen döwleti hem dolandyrypdyr. Delfiý ybadathanasynyň orakulyňnyň maslahaty bilen Likurg reteri-Allanyň habaryny, Allanyň iberen kanunyny ilata dilden ýetiren adam hökmünde ykrar edilýär. Plutarhyň berýän gürrüňüne görä, habar-reter arhaiki dilde ýazylyp, spartalylaryň döwlet dolandyryş gurluşynyň esasyny düzüpdir. Şonuň üçin, Plutarhyň işleri öwrenilende eseriň köpsanly rowaýatlara esaslanýandygy ýatdan çykarylmalý däl. Spartanyň taryhy baradaky käbir maglumatlary Gerodotyň, Fukididiň we Ksenofondyň işlerinde hem berilýär. Ksenofondyň işlerinde bolsa, Spartanyň aristokratik döwlet dolandyrylyşynyň has mahabatlandyrylyp berilýändigini hem ýatdan çykarylmalý däl.

Emma Likurgyň taryhy şahsyýetdigine ýa-da dældigine garamazdan, häzirki zaman barlagçylaryň köpüsi Likurgyň retrasyny gadymy taryhy çeşme hasap edýärler. Likurg taryhy şahsyýet bolmadyk hem bolsa (ýere we gullara umumy eýeçiligiň girizilmegi, raýatlaryň hemmesine deň ýer paýynyň bölünip berilmegi, ýaşulular geňeşini özgerdip, eforlygyň girizilmegi), ol haýsam bolsa bir döwlet emeldary tarapyndan amala aşyrylyp hudaýlaşdyrylypdyr. Şonuň üçin, Likurgyň ady spartalylar üçin iň adalatly hem rehimdar, öz halkyny we ýurduny söýýän serdar hökmünde mukaddes hasaplanypdyr.

Likurgyň kanunlarynyň iň esasy düzgüni spartalylaryň deňligini tekrarlamaýdan ybarat bolupdyr. Şoňa laýyklykda, Spartanyň doly hukukly raýatlarynyň hemmesine «Gyradeňler» diýipdirler. Hakykattan hem, adamlaryň deňligini saklamak, birisiniň baýap, beýlekisiniň garyp düşmeginiň önüni almak üçin, spartada dürli çäreler amala aşyrylypdyr. Şu maksat bilen spartada altyn we kümüş pullary ulanmak gadagan edilipdir. Olaryň ornuna Gresiyanyň beýleki polislerinde bir wagt ulanyşdan galan gödeňsi hem agyr demir myhjağazlar

girilzilipdir. Bezeg şaýlaryny satyn almak we ulanmak gadagan edilipdir. Likurg deňsizligiň soňuna gutarnykly çykmak üçin, ähli hereket edýän emläkleri hem deň bölüp bermäge girişipdir. Bulardan daşary Likurg ähmiýetsiz, artykmaç hasap edilýän senetçiligi hem Spartadan çykarypdyr.

Plutarhyň ýazmagyna görä, Likurgyň geçiren özgertmeleriniň ýene biri, ol hem ýerleri bölmeklik bolupdyr. Sebäbi ýurtda çuňňur deňsizlik höküm sürüpdir ýerler az sanly adamlaryň ellerinde jemlenipdir. Ilatyň esasy bölegi ýersiz galyp, şäheriň syýasy gapma-garşylygyny ýitileşdiripdir. Gapma-garşylyklary ortadan aýyrmak üçin, Likurg spartalylara ähli ýerleri goşup, täzeden ilata deň paýlap bermegi, emläk deňligini döretmegi teklip edipdir. «Adamynyň adandan artykmaçlygyny onuň edermenliginden, gaýduwsyzlygyndan, batyrlýgyndan gözläliň» diýip, Likurg öňe süren tekliplerini durmuşa geçirip başlapdyr.

Söwda we senetçilik bilen meşgullanmak spartaly üçin masgalaýjy pişe diýlip yglan edilipdir. Ol işler bilen az mukdarda meşgullanmaga diňe periýeklere ygtyýar berilipdir. Durmuş derejesine we wezipesine garamazdan, kanun boýunça ähli spartalylar birmeňzeş ýönekeý jaýlarda ýaşamaly, geýinmeli bolupdyrlar.

B.e. öň VIII–VI asyrlarda öz durnuklylygy bilen tapawutlanýan Spartanyň döwlet gurluşy hem kemala gelýär. Sparta döwletiniň dolandyryş ulgamynyň iň möhüm pudaklary 2 patyşadan ybarat hökümetden, gerusiýa diýlip atlandyrylýan ýaşulularyň geňeşinden we halk ýygnagy – apelladan ybarat bolupdyr.

Spartada irki döwürden başlap, döwletiň başynda iki patyşa – arhageta bolup, olar iki sany dolandyryjy nesilşalygyň nebereleriniň – Ewpipontidleriň we Agiadlaryň wekillerinden goýlup, bir wagtda Sparta hökümdarlyk edipdirler. Patyşalara hudaýlaryň nesillerinden gelip çykan hökmünde garalypdyr. Uruş wagtynda patyşalaryň biri raýatlardan düzülen goşuna ýolbaşçylyk edipdir. Parahatçylyk döwründe sud we dini işlere ýolbaşçylyk edipdirler, olaryň wezipesine ýerleriň paýlanyp berlişine we peýdalanylyşyna gözegçilik etmek hem giripdir. Eger-de patyşalaryň – arhagetalary agzybirligi saklan wagtynda olar çäklendirilmedik häkimlikden peýdalanyň bilipdirler. Emma dolandyryjy sparta emeldarlary her hili ýollar bilen

bularyň biri-biri bilen çaknyşmaklaryny gurnapdyrlar, olaryň agzybirlikde işlemeklerine ýol bermändirler. Şonuň üçin, olaryň oňuşmaýan pursatlary az bolmandyr. Galyberse-de, patyşalaryň ikisi hem gerusiýanyň agzalary bolansoň, olar ýaşulular geňeşi tarapyndan çäklendirilipdir.

Gerusiýanyň düzümine patyşalardan başga ýene-de 28 agzasy bolan gerontlar, ýaşı 60-a ýeten spartalylaryň arasyndan ömürlük saýlanypdyrlar. Gerusiýanyň agzalarynyň saýlanyşy ýönekeý bolup, ol güýçli şowhuna bagly bolupdyr. Halk ýygnagynda dalaşgärlere berilýän gykylyk gaty – güýçli çyksa, ýörite jaýa salnyp daşyndan ýapylan eminler, şol dalaşgäri ýeňiji hökmünde gerusiýanyň agzalygyna tassyklapdyrlar. Döwlet işiniň esasy meseleleri gerusiýada çözülipdir, onda ýokary kazyýetlik işleri-de, harby işlerem, umuman, ýurduň içki işine degişli hemme meseleleri, gerusiýa patyşalaryň gatnaşmagynda bile çözüpdir.

Halk ýygnagy – apella – kämillik ýaşyna ýeten doly hukukly spartalylaryň ählisi gatnaşypdyr. Hakykat ýüzünde halk ýygnagy döwletiň iň ýokary edarasy hasap edilipdir. Likurgyň getiren retersynda dilden aýdylýan, ýöne hudaý tarapyndan iberilen kanun hökmünde «aram-aram halk ýygnagyny çagyryp, onda hödür edilýän ýa-da yzyna gaýtarylýan meseleler bolsun, ýöne güýjem, häkimiýetem halka degişli bolsun» diýip, Likurg apella uly ähmiýet beripdir. Emma halk ýygnaklarynyň ýönekeý agzalarynyň ýygnaklarda çykyş etmäge, halk bähbitli mesele hödürlemäge hukuklary bolmandyr. Olaryň diňe gerontlaryň we patyşalaryň apella hödürlän tekliplerini tassyk etmäge ýa-da yzyna gaýtarmaga hukuklary bolupdyr. Şonuň üçin, apella döwlet dolandyryş ulgamynda gerusiýadan soň ikinji orunda durupdyr. Emma aýratyn, jogapkärli ýagdaýlarda, ýa-da hödürlenýän teklipler düşnüksiz bolan ýagdaýynda halk ýygnaklary teklipleri sese goýupdyr. Ýygnakda teklipleri kabul edenler we garşy bolanlar dürli toparlara bölünipdirler hem-de taraplaryň köplügi çen bilen kesgitlenipdir. Haçan-da halk ýygnagynyň karary döwletiň bähbitlerine ters gelýän hasaplanylsa, onda ýygnak gerusiýa tarapyndan ýatyrylypdyr.

Spartada, bulardan başga-da, halk ýygnagy tarapyndan saýlanýan 5 adamdan ybarat eforat diýlip atlandyrylýan topar bolup, onuň agzalary her ýyl täzeden saýlanypdyr. Efor diýmeklik «asmana seredi-

jiler», «ýyldyzlara seredijiler» diýmegi aňladyp, olar her sekiz ýylda bir gezek gijelerine ýygnanyşyp, asmandan gaçýan ýyldyzlara seredipdirler. Eger-de eforlar asmanyň belli bir ýerine, belli ugur boýunça ýyldyz gaçanyny görseler, onda patyşalaryň birini boşatmaly hasap edilipdir. Şeýlelik bilen, eforlar özlerine ýaramaýan patyşany häkimlikden aýryp bilipdirler. Eforlar patyşalardan käbir ýagdaýlarda hasabat alyp, olaryň kararlaryny ýatyryp bilipdirler. Eforlar gözegçi edara bolup, olaryň tasiri hem häkimligi şeýle bir güýçli bolupdyr, hatda hiç kimden soraman, özlerine ýaramaýan patyşany tagtyndan düşürüp, ýurtdan sürgün eden halatlary-da bolupdyr. Spartanyň bütin taryhynyň beýanlarynda eforlar bilen patyşalaryň arasyndaky göreş eriş-argaç bolup geçipdir.

Eforlar gerusiýany we halk ýygnagyny çagyryp, onda başlyklyk edipdirler. Sparta döwletiniň daşary syýasatyny we onuň maliýe ýagdaýyny ýöredipdirler. Bulardan başga-da, eforlar kazyýetiň we polisiýa edaralarynyň işlerini hem ýerine ýetripdirler. Sparta raýatlarynyň tertibine gözegçilik işlerini amala aşyrypdyrlar. Düzgüni sähelçe bozanlara berk temmi beripdirler. Eforlaryň wezipesine ýene-de spartanyň ähli elgarama edilen we garaşly ilatynyň üstünden gözegçilik etmek hem giripdir. Eforlar ýetişip gelýän ýaş spartalalaryň terbiýelenişine berk gözegçilik edipdirler. Olar uly ýaşly adamlaryň hem özüni alyp baryşlaryna gözegçilik edipdirler. Eforlar gözegçilikde hiç hili çaklendirilmedik hukukdan peýdalanyň, spartanyň döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna içgin goşulypdyrlar. Şonuň üçin, olar magistratura hem-de aýratyn adamlara öz hökümünü ýöredipdirler. Şeýlelikde, eforlaryň elinde, ägirt uly hukuklar jemlenipdir. Likurgyň kanunyndan soň, eforlyk ikinji derejeli edara bolanlygyndan iň ýokary gözegçilik (dolandyryş) edarasyna öwrülipdir. Şonuň üçin, antiki awtorlar eforlaryň häkimligini «tiranlyga ýakyn» diýip ýazypdyrlar. Gerodotyň sözlerine görä hem, eforlaryň tiranlyk häkimligi spartada gürrüňsiz doly agalyk edipdir.

Spartalalaryň durmuşy we terbiýelenilişi. Messeniýa basylyp alnandan soňra, sparta jemgyýeti köpsanly ilotlaryň üstünden ýaragyň güýji bilen agalygyny saklaýan esgerler gatlagyna öwrülipdir.

Ilotlaryň zähmetinden peýdalanyňan spartalalar önümçilik bilen meşgul bolmandyr. Olar öz wagtyny döwlet işlerine we harby

türgenleşige sarp edipdirler. San taýdan birnäçe esse köp bolan ilotlary boýun egdirip saklamak üçin, güýçli goşun zerur bolupdyr. Ilotlary gorky astynda saklamak üçin, aram-aram olary jezalandyrmak çäresini-de ulanypdyrlar. Ol çärä «kriptiýa» (gizlin uruş) diýipdirler. Oña ýaş spartalylar gatnaşypdyrlar. Ýaş esgerler obalaryna ýaýrap, olaryň içinden has daýawlaryny we gujurlylaryny yzarlap gizlilik bilen öldüripdirler.

Ilotlaryň gozgalaň etmek howpy spartalylaryň jebisligini we berk guramaçylygyny talap edipdir. Şoňa görä-de, ýer paýlaşmak çäresinden soň spartada durmuşy özgertmeleriň hem birnäçesi geçirilipdir. Ol özgertmeler kanun çykaryjy Likurgyň ady bilen baglanyşdyrylypdyr. Geçirilýän özgertmeler tiz wagtda döwletiň durkuny düýpli özgerdipdir we spartany berk düzgün-nyzama boýun egýän harby orda öwürpdir. Likurgyň kanuny esasynda, täze doglan çaga ýörite gözegçileriň barlagyndan geçirilmeli edilipdir. Plutarhyň ýazmagyna görä, kakasy täze doglan çagany eltmeli ýerine – filiniň ýaşuylaryna eltip bermeli eken. Barlagçylar çagany uly hem sagdyn hasap etseler, ony enesine emdirmäge ygtyýar beripdir we bir bölek kler-ýer berlipdir. Eger-de çaganyň fiziki bir kemçiligi bolup, geljekde hakyky esgerlige ýaramajakdygyna göz ýetrilse, ol şol wagt Taýret dagynyň gaýasyndan zyňlypdyr. Olaryň pikirine görä, çaganyň saklanmagy, onuň özi üçin kyn boljak, döwlete ýük boljak hasap edipdirler.

Kanun boýunça her bir spartaly ogly ýedi ýaşa ýetende ýörite mekdeplere (Spartada oña agel – süri diýipdirler) bermäge borçly bolupdyr. Çagalar ol ýerde ýaşapdyrlar, terbiýe alypdyrlar. Agellerde örän zabun düzgünler höküm sürüpdir. Çagalary her bir kynçylyklara çydar ýaly aýakýalaňaç, hemme pasyllarda ýuka eşikde saklapdyrlar. Terbiýäniň maksady buýruga boýun bolýan we buýruk bermegi başaryan çydamly, rehimsiz we hilegär urşujylary taýýarlamağa gönükdirilipdir. Spartalylar söz sözlänlerinde hem düşnükli, hem gysga, harby buýruklardaky ýaly bolupdyr. Sparta düzgünleriniň tarapdary bolan Ksenofont sparta tertibi baradaky beýanlarynda, «doňdurylyp goýlan heýkellerden ses çykypdyr, emma Sparta ýaşlaryndan ses çykmandyr. Olar gyzlardan hem asylyly bolupdyrlar» diýip, sparta ýaşlaryny häsiýetlendiripdir.

Spartanyň bu terbiýeçilik mekdebini geçmeklik, raýatlyk hukugyny almagyň hökmany okuwy bolupdyr. Raýatlyga alnan 20 ýaşly

ýigit göni sissitiýa (ýoldaşlyk birleşigi) girmeli eken. Sissitiýa harby bölüm bolup hyzmat edipdir. Ýoldaşlyk birleşigine täze kabul edilýän ýigit, sýuskeniň – palatadaşlaryň hemmesiniň razylygy bilen kabul edilipdir. Sissitiýa dürli ýaşlardaky oglanlaryň 15-si birleşipdir. Olar her gün bile ýygnanyşyp naharlanypdyrlar. Oňa fiditiý diýlipdir. Sissitiýanyň agzalary klerden alynýan girdejilerinden her aý üçin tölenmeli belli bir möçberde: un, et, çakyr we iýmit önümlerini bermeli eken. Şu berilmeli önümleri berip bilmedik spartalý, Sparta döwletiniň doly hukukly raýaty bolmak hukugyndan kesilipdir. Şonuň üçin, döwlet bu düzgüne hemme erkek adamlaryň gatnaşmagyny gazanmak üçin, berk gözegçilik edipdir.

Uly ýaşly erkek adamlar bolsa gündizlerini kiçi harby birligi düzýän toparlarda geçiripdirler. Olar her aýda öz hojalyklaryndan umumy saçakdan naharlanmak üçin, zerur bolan azyklary getiripdirler we bilelikde günortanlyk edinipdirler. Şeýle naharlanmak düzgünine «sissitiýa» ýa-da «fiditiýa» diýipdirler. Agel we sissitiýa ýönekeý spartalýlaryň gündelik durmuşyna gözegçilik etmek üçin amatly şert döredipdir.

Kanunlarda durmuşyň iň ownuk taraplary-da göz öňünde tutulypdyr. Olarda spartalýlaryň nähili egin-eşik geýmelidigi sakal-murtuny nähili taraşlamalydygy hem düzgünleşdirilipdir.

Bu çäreler Spartanyň raýat jemagatyny jebisleşdirmekde uly ähmiýete eýe bolupdyr. Onuň özi iň howply ýagdaýlarda-da Spartanyň ýeňiji bolup çykmagyna ýardam edipdir. B.e. öň 464-nji ýylda bolan (3-nji Messen urşy) ilotlaryň ägirt uly gozgalaňynyň basylyp ýatyrylmagy, b.e. öň 431–404-nji ýyllarda bolan Peloponnes urşunda Spartanyň üstün çykmagy onuň aýdyň mysalydyr.

Spartanyň harby gurluşy. Messen uruşlary. Spartanyň harby gurluşy Gresiyada iň göreldegi gurama hasaplanypdyr. Spartanyň guryýer goşuny bolsa grek döwletleriniň içinde iň güýçlüsi hasaplanypdyr. Onuň goşunynyň esasy agyr ýaraglanan pyýada – goplit goşuny düzüpdir. Spartanyň pyýada goşuny hüjüm etmek üçin hemde goranmak üçin ýaraglar bilen üpjün edilipdir. Olar hüjüm üçin gysga gylyç we naýza bilen ýaraglanypdyr, goranmak üçin bolsa tegelek galkan, tuwulga, arkaňy we döşüni ýapýan demir sowut esbaplary bilen ýaraglanypdyrlar. Sparta goşunlary ilki başda 5 sany lohlara – toparlara bölünipdir, her bir loh müň esgerden ybarat düzülipdir.

Spartanyň 20 ýaşdan 60 ýaşa çenli erkek raýatlarynyň hemmesi gulluk etmäge borçly bolupdyrlar. Uruş yglan edilen ýagdaýynda eforlar ilatyň haýsy toparynyň harby ýörişe gitmelidigini kesgitleýdi. Messen hem-de grek-pars uruşlaryndan soň, Sparta goşunyna periýekler hem goşulypdyr. Olar goplit bolup hatara durupdyrlar, ýöne spartalylardan aýratyn özbaşyna düzülipdirler. Ilotlar, esasan, harby ýörişlerde Sparta esgerlerine we periýeklere hyzmatkär hökmünde alnydyr. Gerodotyň ýazmagyna görä, Plateýanyň eteginde bolan söweşde her sparta esgeriniň ýanynda ýedi, her periýek urşujysynyň ýanynda bolsa bir ilot hyzmat edipdir. Olaryň wezipesi uruş meýdanynda heläk bolanlary alyp çykmak we ýaralanan duşmany öldürmek bolupdyr.

Grek-pars uruşlaryndan soň, b.e. öň V asyryň ortalarynda (Üçünji Messen uruş döwründe) bolan ilotlaryň uly gozgalaňyndan soň, sparta goşununda uly özgertmeler geçirilýär. Goşunyň düzümine periýekler hem goşulandan soň, spartanyň bütin goşuny alty sany mora bölünip, her bir mor dört lohdan ybarat düzülipdir, lohlardaky esgerleriň sany 500-den ybarat edilip, her moh 2 müň esgerden düzülipdir.

Sparta goşuny söweşde falanga (agyr ýaraglanan pyýada esgerleriň söweş nyzamy) durup, birnäçe hatardan jebis düzülipdir. Hujum wagtynda falanga nyzamy bozman, birmeňzeş ädimde, harby aýdym aýdyp hereket edipdirler. Hujum wagtynda falangany bozan esgere ölüm jezasy berlipdir. Şeýle düzgün falanganyň ähmiýetini ýitirmezlik üçin gerek bolupdyr. Söweşlerde bişişen, türgen hem çydamly esgerlerden düzülen sparta falangasy uzak döwürüň dowamynda «ýeňilmezlik goşun» diýen şöhratly ady göteripdir.

Spartanyň taryhynda messen uruşlary diýilýän döwür aýratyn orun tutýar. B.e. öň VIII asyryda Spartada hem ýer ýetmezçiligi ýüze çykýar. Beýleki Grek polisleri bu kynçylykdan çykmak üçin koloniýalaşdyryş hereketine goşulsa, Sparta ony goňşularynyň ýerlerini basyp almagyň hasabyna çözüpdir. Onuň basyp alyjylyk hereketi Spartadan günbatarda ýerleşen giň hem hasylly topragy bolan Messeniýa welaýatyna gönükdirilipdir.

B.e. öň VII asyryň ortalarynda Spartada zygiderli ilotlaryň gozgalaňlary we tolgunyşyklary bolup durupdyr. Kähalatlarda bu gozgalaňlar spartalylaryň agalygynyň ýykylymak derejesine çenli gowşadypdyr. Messeniýa garşy birinji uruş b.e. öň VIII asyryň ilkinji ýarymynda (b.e. öň 743–724-nji ýý.) bolup geçýär. 20 ýyla çeken

gazaply uruşlardan soň, messeniýalylar boýun egdirilýär we alynýan hasylyň ýarysyna barabar bolan agyr salgyt tölemäge mejbur edilýär.

Ikinji Messen urşy b.e. öň VII asyryň birinji ýarymynda (b.e. öň 685–668-nji ýý.) bolup geçip, ol Sparta üçin iň howply gozgalaňlaryň biri bolupdyr. Sebäbi messeniýalylar bilen bir wagtda Sparta garşy Argos çykyş edipdir. Uzaga çeken bu uruşda birnäçe ýeňlişlere sezewar edilen spartalylar, ahyr soňunda Messeniýadan üstün çykmagy başarýar we ýene-de olaryň üstünden öz agalygyny dikeldýär. Messeniýanyň hemme ýerleri täzeden klerlere bölünip, Sparta döwletiniň emlägine öwürülýär, onuň galan ilaty hem ilotlyga geçirilýär.

Messen ýerleriniň eýelenmegi Spartada ýer yetmezçiligini aradan aýrypdyr. Ikinji Messen urşy tamamlanandan soň, Spartada ýer paýlaşygy geçirilipdir. Plutarhyň ýazmagyna görä, ol bütün Lakoniýany periyekleriň öz arasynda 30 müň bölege bölüpdirler. Sparta şäherine degişli ýerleri bolsa, deň 9 müňe, ýagny spartalylaryň maşgalalarynyň sanyna görä bölüpdirler. Her bir bölek ýer şeýle deň bölünipdir, ýagny olaryň her haýsasy erkek adamlar üçin 70 mediminden arpa, aýallar üçin 12 medimin (ölçeg birligi) möçberde bermeklik girizilipdir. Edil şonuň ýaly hem, suwuk önümleri bermeklik hem anyk kesgitlenipdir, paý ýerleriň bölünmegine ýa-da goşulmagyna ýol berilmändir. Olary bölmek, satmak, sowgat bermek gadagan edilipdir.

Messeniýada ýer bilen birlikde tabyn edilen ilotlar hem paýlanypdyr. Her bir ýer paýyna birnäçe ilot maşgalasy berkidilip, olar öz zähmeti bilen paý eýesini eklemeli bolupdyrlar. Ilotlar her ýylda ýer eýesine galla, un, çakyr we ş.m. önüm görnüşinde salgyt töläpdirler. Salgydyň möçberi alynýan hasylyň ýarysyna barabar bolupdyr. Hasylyň galan bölegini bolsa, ilot özüne galdyrypdyr. Gullardan tapawutlylykda ilotlar hojalyk ýöretmekde erkin bolupdyrlar. Olar maşgalaly ýaşapdyrlar. Salgydyny wagtynda tölese, spartalylar olaryň hojalyk işine goşulmandyr. Spartalynyň iloty öldürmäge ýa-da satmaga ygtyýary bolmandyr. Çünki ýer paýy ýaly ilot hem döwletiň emlägi hasap edilipdir.

Peloponnes bileleşiginiň döremegi. Spartanyň daşary syýasaty hem ilotlaryň üstünden agalyk etmeklige gönükdirilipdir. Egerde, Sparta Peloponnesdäki goňsusy bolan Argos bilen uzaga çeken urşy alyp baran bolsa, beýleki goňsulary bilen ir wagtdan ýaranlyk ylalaşygyny baglaşypdyr. Arkadiýanyň Tegeey şäheri bilen uza-

ga çeken urşuň netijesinde, Sparta tegeeýliler bilen ýaran bolmaga ylalaşypdyr. Ylalaşyga görä, tegeeýliler spartalylara garşy ilotlaryň gozgalaňy bolan ýagdaýda ýa-da goňşy döwletler Sparta çozanda kömek bermeli bolupdyr. B.e. öň VI asyryň ahyrlarynda Sparta ýene-de birnäçe döwletler bilen, özüne bähbitli ýaran tapmak barada ylalaşyk gazanýar. Bu ylalaşyklar geljekde Gresiyanyň taryhynda ähmiýetli orun eýelejek Peloponnes bileleşiginiň esasy düzüpdür.

Peloponnes bileleşigi oňa goşulýanlaryň hemmesi üçin hem bähbitli bolupdyr. Spartalylar uly ilotlaryň gozgalaňyny basyp ýatyrmakda öz ýaranlaryndan kömek sorap ýüz tutup bilipdir, onuň ýaranlary bolsa Spartany Gresiyada iň kuwwatly döwlet hasaplap, beýleki grek döwletleri bilen uruş bolan ýagdaýynda onuň uly mümkinçilikleriniň bardygyna göz ýetiripdirler, oňa ynanyrdylar. Sparta bileleşigiň ilkinji döwründen başlap ýolbaşçysy hökmünde hereket edipdir, spartalylar öz ýaranlarynyň içki durmuşlaryna goşulman saklanypdyr. Emma soňra bu ýagdaýlar kem-kemden üýtgäp, Sparta ähli konserwatiw we oligarhiýa döwletleriniň esasy daýanjyna öwrülipdir.

Kuwwatly goşunyna daýanyp, Sparta b.e. öň VI asyryň ortalarynda Peloponnesiň uly böleginde öz agalygyny berkarar edýär. Onuň netijesinde, Gresiyada iň täsirli harby gurama bolan Peloponnes bileleşigi emele gelýär. Ilki başlarda onuň düzümine Peloponnesdäki polisler: Lakonikanyň, Arkadiýanyň polisleri we Elidanyň polisleri giripdirler. B.e. öň V asyryň ortalaryna çenli Peloponnesiň ähli polisleri, onuň duşmany Argosdan başga orta Gresiyanyň käbir şäherleri, güýçli Fiwy hem-de Fokidiniň ownuk polisleri goşulypdyrlar. Soňa baka Sparta beýleki grek polislerine, şol sanda Afina hem öz täsirini ýetirmäge ymtylýar. Spartanyň agalyk etmäge ymtylmagynyň esasy sebäbi, ol hem özüniň harby güýjüne ynamynyň bardygyna buýsanmagyndan ybaratdy. Emma ykdysady we medeni babatda ol köp polislerden yza galýardy. Ýaran ýurtlaryň köpüsi, şol sanda Sparta hem agrar polislerdi, senetçiligiň ösüşi juda pesdi, söwda aýlanyşygy hem ýok diýen ýalydy. Emma bu polisleriň içinde has ösen söwda-senetçilik merkezleri bolan: Korinf, Megara, Sikion ýaly polisler hem bardy. Bu şäherler agrar polisler bolsalar-da, Peloponnes bileleşiginiň harby kuwwatyny artdyryp, bütin Gresiyada iň güýçli harby-syýasy bileleşigi emele getirýärdiler.

Agrar polisleriniň oňat taýýarlykly köp sanly goplitlerden ybarat goşuny, Spartada harby deňiz goşuny bilen üsti doldurylýardy. Olaryň

maliýe ýagdaýyny bolsa, Korinf ýa-da Megara ýaly söwda-senetçilik merkezleri üpjün edýärdi.

Bu uly harby bileleşigiň içinde yza galýan agrar polisleriniň hem-de has ösen söwda-senetçilik polisleriniň bolmagy, Peloponnes bileleşiginiň gurluşynyň has gowşak merkezleşmegine getiripdi. Bileleşigiň umumy bir merkezi döredilmändi, umumy maliýe gaznasy hem ýokdy. Bileleşigiň bähbitleri üçin ulanar ýaly polislerden zzygiderli gelip duran töleg hem girizilmändi. Bileleşige girýän polisler özleriniň özbaşdaklygyny saklamagyny dowam etdirýärdiler, olar diňe bir başga polisler bilen däl, eýsem ylalaşyga girýän polisler bilen hem uruş alyp baryp bilýärdiler.

Olaryň esasy borçlary diňe uruş döwründe daşary syýasaty hem-de harby hereketi ylalaşykly alyp barmaklykdy. Şonuň üçin, harby ýöriş döwründe her polis belli bir möçberde esger, atly goşun, harby gämileri we pul tölegini bermeli bolupdyrlar. Polisleriň her haýsynyň ýörişe iberen goşunyny özi ýarag bilen, azyk önümleri bilen üpjün etmeli bolupdyrlar, olaryň goşun serkerdeleri hem özlerinden bellenipdir.

Peloponnes bileleşiginiň ýokary guramasy bileleşige girýänleriň hemmesiniň Spartada sparta eforlarynyň ýolbaşçylygynda geçirilýän umumy ýygnagy bolupdyr. Polisleriň ululygyna ýa-da kiçiligine garamazdan, olaryň her haýsynyň bir sesi bolupdyr. Bileleşigiň çykaran karary sparta apellasy (halk ýygnagy) tarapyndan tassyklanypdyr. Bileleşigiň ähli goşunlaryna sparta patyşasy ýolbaşçylyk edipdir. Harby gämilere-de spartalylar serkerdelik edipdir.

Peloponnes bileleşigine agza bolmaklyk meýletin bolupdyr, ondan çykmaklyk hem erkin ýagdaýda çözülipdir. Myşal üçin, Peloponnes bileleşigine Korinf, Megara, Fiwi ýaly polisler oňa erkin ýagdaýda giripdirlerem, çykypdyrlaram. Şonuň üçin, bu bileleşik 200 ýyl töweregi saklanypdyr.

Sparta uzak ýyllaryň dowamynda bileleşigiň harby-syýasy kuwatyna daýanyp, Gresiýada iň güýçli döwletiň birine öwrülýär hem-de b.e. öň V–IV asyrlarda grek dünýäsinde aýgytly orna eýe bolup, hemme polislerde aristokrat toparlaryny goldap, oligarhlaryň daýanjyna öwrülýär.

Peloponnesde tiranlygyň ýüze çykmagy. Korinfde we beýleki şäherlerde tiranlaryň häkimiýeti berk bolupdyr we has uzaga çekipdir. B.e. öň 637-nji ýylda Korinfde Kipsel tiran bolýar. Aristotel ony

«demosyň serdary» diýip atlandyrypdyr. Ol belli bir derejede halkdan goldaw tapypdyr, şonuň üçin ol özüniň häkimlik eden döwrüni goragsyz – penakäriz geçiripdir. Ol öz häkimiýetini ogly Periandra geçiripdir (b.e. öň 627–585-nji ýý.). Ol özüni iň gazaply tiranlaryň biri hökmünde tanapdyr. Periandr öz garşydaşlary bolan urug beglerini gazaply yzarlapdyr. Olaryň birnäçesini jezalandyryp öldüripdir ýa-da şäherden kowup çykarypdyr. Hatda olaryň maşgalasyndan hem birnäçesini heläkläpdir. Periandr urug begleriniň galan bölegine sport bilen meşgullanmagy, üýşüp oturşyk etmegi, gul, bezeg şaýlaryny we ş.m. zatlary satyn almagy, şähere göçüp gelmegi gadagan etmek bilen, olaryň hukuklaryny çäklendiripdir. Taryhy işlerde Periandr gazaply, rehimsiz tiranlaryň biri hökmünde suratlandyrylýar.

Periandr rehimsiz tiran hasap edilse-de, ol başarjaň syýasatçy bolupdyr. Onuň döwründe Korinf gülläp ösýän şähere öwrülipdir. Ol Gresiyadan günbatardaky koloniýalara gidýän söwda ýollarynda agalyk ediji ýagdaýy eýeläpdir. Ol Egeý deňziniň demirgazyk sebitlerinde ornaşmaga-da synanyşypdyr. Periandr 40 ýyl töwregi häkimiýeti öz elinde saklapdyr. Ol öz häkimiýetini ýegeni Psammetihe miras goýupdyr. Emma tiz wagtdan Psammetih öldürilýär. Psammetihniň öldürilmegi bilen Korinf gowşapdyr. Bu döwürde Korinf bilen goňşy käbir şäherlerde hem tiranlyk ýüze çykyp, olar hem 100 ýyl çemesi tiranlyk häkimligini elde saklapdyrlar.

B.e. öň VI asyryň ahylarynda Demirgazyk Peloponnesiň şäherlerinde tiranlyk agdarylandan soň, aram oligarhiýa häkimiýeti berkarar edilýär. Häkimiýet baý söwdagärleriň, süýthorlaryň, iri ussahana eýeleriniň eline geçýär.

VII.

GADYMY ATTIKA.

AFINA DÖWLETINIŇ DÖREMEGI

Attikanyň geografiki ýerleşşi we gadymy ilaty. Afinanyň antiki döwrüniň jemgyýeti we döwletiň nusgawy görnüşiniň taryhy barada Gresiyada taryhy maglumatlar has doly saklanypdyr. Arhaiki döwrüň başynda Afina köp babatda Ioni şäherlerinden we Peloponnesden yza galypdyr, emma döwrüň ahylarynda ol grek polisleriniň arasynda hojalyk, syýasy we medeni ösüşi boýunça iň ýokary dere-

jä ýeten uly we güýçli döwletleriň birine öwrülýär. Afinanyň ýokary galmagyna b.e. öň VI asyryň içinde ýardam eden beýik özgerdijiler Solon hem Klisfen bolupdyrlar. Olar tarapyndan amala aşyran demokratik özgerişler diňe Afinanyň däl, eýsem bütin Gresiyada demokratik dolandyryşyň ornaşmagyna ýol açýar. Şoňa görä-de, Gresiyanyň taryhy bilen demokratiýanyň döreýiş we ösüş basgançaklaryny öwrenmeklik her bir jemgyýet üçin zerurlykdyr hem gyzyklydyr.

Attika üç tarapyny suw gurşap alan daglyk ýarym ada bolup, ol üçburçluk şekilinde Egeý deňzine süsňäp girip, günbataryny Saroniý aýlagynyň suwy gurşap alýar. Ewrip bogazy bolsa, ony Ewbeý adasyndan bölüp aýyrýar. Onuň merkezi bölegi dag gerişleri bilen örtülendir. Kefis derýasy bolsa jülgäni ikä bölüp, düzlügi deňiz bilen birleşdiýär. Onuň günorta-günbatar kenarynda Fales, Munihý, Pireý gämi duralgalary ýerleşipdir. Dag ulgamlary Attikany Marafon, Elewsin, Mesogeý jülgelerine bölüpdir. Daglarda gurşun, kümüş, demir we beýleki metallaryň ýataklary ýerleşýär. Yeriň daşlyk we az hasyllylygy, tebigy baýlyklar we amatly deňiz duralgalary Attikada senetçiligiň we söwdanyň ir ösmegine ýardam edipdir. Ekerançylyk üçin amatly bolan Afina şäheriniň daşyny gurşap alan Pedion, Afina-dan demirgazyk-günbatarda ýerleşýän Mesogeýa, demirgazyk-gündogarynda bolsa Elewsina düzlügi we Ewripiň kenarynda ýerleşýän Marafon düzlükleri bolupdyr. Bu düzlüklerde, esasan, bugdaý ekdirler, ýöne gallaçylykda has giň ýaýran arpa ekini kän ekilipdir. B.e. öň VI asyrdan başlap, oba hojalygynda üzümçilik we zeytun agaçlaryny köpeltmeklik giň gerime eýe bolupdyr.

Attikanyň ilaty özüni awtohton – ýerli ilat hasap edipdir. Olar ioni taýpalaryna degişli bolupdyr. Has irki döwürde Attikada pelasyklar, hat-da kariler ýaly grek däl taýpalar hem ýaşapdyrlar, soňra (b.e. öň II müňýyllykda) bu ýerlere grekler-ioniler ornaşypdyrlar. Filosof Platon öz çykyşlarynyň birinde: «Attikanyň ilaty gelmişekler däl, olar awtohtonlardyr, Attikanyň topragy olar üçin öweý eje däl-de enesidir» diýip, öwünmek bilen belläpdir. Fukidid bolsa «Attikanyň topragynyň hasylsyzlygy basybalýjylary özüne çekmändir, şonuň üçin, onuň ilaty üýtgemän öňküligine galypdyr...» diýip ýazýar. Gerodot hem afinalylary iň gadymy halk hasaplapdyr, ol ellinlerden ýeke-täk ýerini üýtgetmän gelen halkyň afinalardygyyny belläpdir. Gerodot afinalylary öz işleriniň birinde berýän rowaýatlaryna görä,

Attikanyň gadymy ýaşaýjylary pelasgiler, soňra kekropitler, Kekrop patyşanyň ady bilen atlandyrylypdyr, ondan soň, Ionyň taýpa serdary bolan döwründen başlap (ol Attika gelip Erehteý patyşanyň gyzyna öýlenipdir), olara ioniler diýilipdir.

Fukididiň habaryna görä, Attikanyň ilaty şol döwürde aýratyn polislerde (oba ýa-da şäher) ýaşapdyrlar. Parahatçylyk döwri olar biri-biri bilen seýrek gatnaşyk edipdir we häli-şindi öz aralarynda urşupdyrlar.

Attikanyň we onuň baş şäheri Afina barada taryhy maglumatlar az. Gazuw-agtaryş işleriniň maglumatlaryna görä bu ýerde heniz miken döwrüne degişli berkidilen oturymly ýer bolupdyr. Gomer döwri barada hem maglumatlar azdyr. Ol döwürde birnäçe jemagat ýerleri bolup, kem-kemden Afinanyň daşyna birleşipdirler. Şeýle birleşikler Gresiyada sinoýkizm adyny alypdyr.

Rowaýatlarda Teseý patyşa bolansoň, Attikanyň hemme şäherleriniň geňşini we wezipe ýerlerini ýatyryp, sinoýkizmiň üsti bilen ähli ilaty bir şäheriň daşyna birleşdiripdir, geňş geçirer ýaly bir öý döredipdir. Attikanyň bir welaýata birleşmesi b.e. öň II müňýyllygyň ahylaryndan başlap uzaga çekenem bolsa, ol kem-kemden amala aşyrylypdyr.

Afina Attikanyň beýleki ýerlerine garanda çalt ösüpdir. Afina meýletin we güýç ulanmak arkaly Attikanyň galan ilatyny özüne birleşdiripdir. Rowaýata görä, bütin Attikany Afina birleşdiren Teseý Afinanyň medetkäri, hudaý aýal Afinany tutuş Attikanyň hudaýy diýip yglan edýär we onuň hormatyna Sinoýki baýramçylygyny girizýär.

Sinoýkizm syýasaty diňe bir Afinany güýçlendirmän, eýsem heniz gomerçilik döwürde başlanan urug gatnaşyklarynyň dargamagyny çaltlandyrypdyr. Bu döwrüň tazelikleriniň biri-de taýpalarda ýöredilýän işleriň bir bölegi, Afinada täze döredilen merkezi dolandyryş edarasynyň umumy geňşine berilmegidir. Netijede, ýönekeý özara gatnaşykda bolan Attikanyň taýpalary birleşip, bir bütewi halky emele getiripdirler. Attikanyň ilatynyň bir şähere birleşmegi, Afinada umumy raýat hukugynyň ýüze çykmagyna getiripdir. Indi beýleki taýpalaryň ýerinde bolýan raýatlar hem Afina raýat hukugy berlip, olar hukuk taýdan deňleşipdirler. Şeýlelik bilen, bu bütewilik bir tarapdan, urug gatnaşyklarynyň dargamagyny tizleşdiren bolsa, ikinji

tarapdan, geljekde Attikanyň başga taýpalarynyň Afina raýatlygyna kabul edilmekleri üçin, ädilen ilkinji ädim bolupdyr.

B.e. öň VIII–VII asyrlarda Attikanyň birleşdirilmegi öndüriji güýçleriň çalt ösmegine, senetçiligiň ekerançylykdan bölünip aýrylmagyna, söwdanyň ösmegine ýardam edipdir. Urug-taýpa gatnaşyklary çalt dargapdyr. Ilat käri boýunça geomorlar (ekerançylar) demiurglar (senetçiler) toparlaryna bölünipdir. Urug begleri – ewpatritler özbaşyna bir gatlak bolup ewpatritler (asylzadalar) diýen ady alyp, olardan saýlanyp öňe çykypdyr.

Attikada urug gurluşynyň dargamagy. Ilatyň durmuşy gatlaklary. Sinoýkizm syýasatyndan soň hem Attikada gadymy urug bölünişiği saklanyp gelipdir. Attikanyň ähli ilaty dört fila (taýpa) bölünipdir. Filalar bolsa öz gezeginde fratriýalara (uruglara), olaram öz gezeginde birnäçe tirelere bölünipdir. Garamaýak ilaty demos – jemagat diýip atlandyrylypdyr. B.e. öň VIII–VII asyrlarda Attikada emlak deňsizliginiň mundan beýläk güýçlenmegi tizleşipdir. Ewpatritleriň ykdysady esaslaryny Afinanyň töwereginde ýerleşýän in oňat hasyl berýän ýerler düzüpdir. Afinada urug gatnaşyklarynyň täsiri entek güýçli bolupdyr: ýerler entek urugyň ygtyýarlygynda saklanypdyr. Emma täze gatnaşyklar ýüze çykyp, öz täsirini ýetirip başlapdyr. Ewpatritleriň içinden söwda hem süýthorçulyk bilen meşgullanýan gatlak döräpdir. Attikada, şeýle hem, bütin Gresiýada has baý, täsirli urug begleriniň sany nesilme-nesil azalypdyr. Pul aýlanyşygynyň güýçlenmegi urug gatnaşyklarynyň dargamagyny diňe bir aşaky gatlagyň içinde tizleşdirmän, eýsem ýokarky gatlagyň içinde hem tizleşdiripdir. Ewpatritleriň az bölegi baýlaşypdyr, olaryň täsiri hem artypdyr. Emma esasy bölegi garyplaşyp, aşaky gatlaklara goşulypdyrlar. Umuman, Afinada b.e. öň VIII–VII asyrlarda täsirli hem baý ewpatrit uruglary we maşgalalary az hem bolsa, olaryň elinde hemme baýlyk, güýç we häkimlik jemlenipdir.

Attikada ewpatritleriň garşysyna erkin ilatdan ybarat bolan demos durupdyr. Demosyň düzümünde öz ýerlerinde işleýän ownuk we orta daýhanlar, ownuk senetçiler, söwda-senetçilik gatlagyň gurply wekillerinden ybarat söwdagärler, gämi eýeleri girip, olar emele gelýän döwletiň düzümünde ewpatritler ýaly wezipe almaga çalşypdyrlar.

Attikada we Afinada başga jemagatlardan (obşinalardan) gelip ýaşaýanlar filanyň, fratriýanyň we urugyň düzümine girip bilmän

ýörenler az bolmandyr. Olar urug jemgyýetinden daşarda galyp, arassa adamlar hasaplanman, aýratyn bir topary – metekleri emele getiripdirler. Afinada raýatlyk hukugy bolmadyk metekler erkin, emma başga polislerden göçüp gelenler hasaplanypdyr. Olar senetçilik we söwda bilen meşgullanypdyrlar. Emma olara Attikanyň ýerinde jaý satyn almak we ýer-mülk edinmek gadagan edilipdir. Meteklere syýasy hukuklar hem berilmändir. Olar aýratyn salgyt-metekoýon salgydyny tölemeli bolupdyrlar. Iň aşaky gatlak bolan gullar syýasy we ykdysady hukuklardan doly mahrum edilipdir. Olaryň sany hem ýyl-ýyldan köpelişdir.

Attikanyň ýerinde geçirilen arheologiýa barlaglarynyň maglumatlaryna görä, jemagat ýerleri kem-kemden Afina birleşdirilipdir. Gadymyýetde her bir polisiň öz hudaýlary bolup, özara uruşlarda ýeňlen jemagatyň hudaýlary hem ýeňenleriň hudaýlary hasaplanypdyr. Emma Afina Akropolynda hudaýlaryň heýkelleriniň goýulmagyna garamazdan, olar ikinji derejeli hudaýlar hasaplanypdyr. Attikanyň ýerleriniň birleşdirilmegi bilen, birleşdirilen welaýatlaryň hudaýlarynyň heýkelleriniň Afina hudaýynyň ebedilik odunyň ýanynda yzygiderlikde goýulmagy, Attikanyň welaýatlarynyň haýsy wagtda Afina birikdirlendigini kesgitlemäge alymlara mümkinçilik beripdir.

Ilkinji birikdirilen welaýatyň biri hem deňiz kenaryndaky Paraliýa bolup, olaryň penakär hudaýy Poseýdona akropolda Afina ybadathanasynyň ýanynda sežde edilýän mukaddes ýer berlipdir. Tiz wagtdan Attikanyň demirgazyk böleginde ýerleşýän daglyk Diakriýa ýerleri birikdirilip, olaryň medetkär hudaýy Teseýiň heýkeli hem akropolda Poseýdonyň ýanynda goýlupdyr, Teseý Attikanyň rowaýatyna ymykly giren hudaýlaryň biri bolupdyr. Şeýlelikde, Afina akropoly Elewsin, Demetriý we beýleki medetkär hudaýlaryň heýkelleri bilen doldurylypdyr. Eger-de öňler her welaýatyň öz ýerli dini baýramlary bolan bolsa, indi umumy Attika dini baýramçylyklary ýüze çykypdyr. Şeýle baýramçylyklaryň biri-de, Afina şäheriniň penakär hudaýynyň baýramçylygy bolan «Panafiniý» baýramçylygy bolup, ol umumy halk baýramçylygyna öwrülipdir.

Sinoýkizm diňe bir Afinany güýçlendirmän, eýsem urug gataňyklarynyň dargamagyny tizleşdiripdir. Özgerişler ilki bilen dolandyryşda bolup, Afinada merkezi dolandyryş edarasy döredilip, Afinada geçirilýän geňeşe ýerlerden gelipdirler. Indi Afinada taýpalaryň

birleşip, bir bütewi halkyň döremegine mümkinçilik beripdir. Attikada bolup geçen özgerişler urug gatnaşyklarynyň dargamagyna gönükdirilen ilkinji ädim bolupdyr. Emma sinoýkizmden soň hem Attikada urug, taýpa we tire gatnaşyklary uzak wagtlap saklanypdyr.

Döwletň edara edilişi. Afinada köne urug dolandyryş ulgamy täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy bilen dolandyryşa gabat gelmändir. Şonuň üçin, dolandyryşda düýpli özgerişler geçirmeli bolupdyr. Gadymy döwürlerde Attikada ýokary häkimlik basileýlere degişli bolupdyr. B.e. öň VIII asyryň içinde Afinada patyşa häkimligi ýatyrylýar. Häzirki döwriň alymlary Afinada dolandyryşyň patriarhal patyşalyk görnüşinden kem-kemden aristokratik respublika gurluşa geçişini kesgitlemäge çalyşýarlar. Mysal üçin, W.W. Latyşewanyň ýazmagyna görä, Afinada monarhiýa dolanyşygy patyşa Kodryň Attikany dorilerden halas etmek üçin başyny başlan (b.e. öň 1068-nji ý.) wagtyndan öň hem bar eken. Emma Kodr patyşanyň ornuna mynasyp adam ýok diýlip, Afinada patyşalyk ýatyrylypdyr diýip, ol rowaýaty tekrarlaýar.

Patyşa häkimligi ýatyrylandan soň, Afinany ewpatritlerden saýlanan arhontlar dolandyrypdyr. Şeýlelik bilen, ýerine ýetiriji häkimiýet arhontlaryň elinde bolupdyr. Ilki başlarda arhontlyk wezipesi ömürlük bolup, olaryň 12-si b.e. öň 753-nji ýyla çenli dolandyrypdyrlar. Şol ýyldan başlap, arhontlar 10 ýyllyk saýlanypdyr we b.e. öňki 683-nji ýyla çenli olaryň 7-si dolandyryp, olaryň 4-si Kodryň neberesinden bolup, galanlary başga baý asylzadalar maşgalasyndan saýlanypdyrlar. B.e. öň 683-nji ýyldan başlap arhontlar bir ýyllyk saýlanypdyrlar. Arhontlaryň bir ýyllyk girizilmegi könedan gelýän dolandyryş ulgamyna gutarnykly zarba urupdyr. Şonuň üçin, Afinada geçirilen bu özgerişler uly özgerişleriň biri hasap edilýär. Şol wagtdan hem Afina döwletinde respublikan gurluş girizilipdir diýip hasaplamagyň mümkindigini belläp, alym W.W. Latyşewa monarhiýa dolandyryşyň gelip çykyşynyň basgançaklaryny yzarlamaga çalyşýar.

Afinada ilki başlarda bir arhont saýlanypdyr, soňra bolsa 9 adamdan ybarat arhontlar toparyny döredipdirler, esasy häkimiýet birinji arhontyň elinde bolupdyr: 1) baş arhont – arhont eponim (ýyla at berýän), birinji arhontlaryň ady bilen ýyl ýazgylary alnyp barlypdyr; 2) arhont – basileý bolup, ol ruhanylyk wezipesini hem-de kazyýetçilik wezipeslerini ýerine ýetiripdir; 3) arhont – polemarh afina halk goşunyna serkerdelik edipdir;

4) galan 6 arhontlar – fesmofetler kanunlary goraýjy bolup, köp sanly kazyýet işleri boýunça toparlara ýolbaşçylyk edipdirler. Arhontlyk wezipesi hormatly wezipe bolup, ol diňe arhontyň özi üçin bolman, eýsem oňa degişli urugyň, filanyň, fratriýanyň abraýy hasalanypdyr. Gulluk möhletini tamamlan arhontlar areopaga agza bolup giripdirler.

Afinada ekklesiýa – halk ýygnagy iň ýokary dolandyryş guramasy hasap edilipdir. Emma onuň hukuklary kem-kemden çäklendirilipdir. Ýaşulularyň geňeşi – areopag uly ähmiýete eýe bolupdyr. Irki döwürde oňa urug-taýpa aksakgallary gatnaşypdyrlar. Emma soňra ol urug begleriniň guramasyna öwrülipdir. Şonuň üçin, oňa arhontlar hem gatnaşyp başlapdyrlar, sebäbi arhontlaryň wezipe wagty tamamlanandan soň, olar kanuny taýdan döwletiň iň ýokary guramasy bolan geňeşe giripdirler. Areopag iň ýokary gözegçilik we kazyýet guramasy hasaplanyp, ähli häkimiýet onuň elinde jemlenipdir. Areopagyň geňeşi uruş hudaýyna – Areýa bagyşlanan baýryň üstünde geçirilipdir. Şondan hem, geňeşiň ady areopag bolup galypdyr.

B.e. oň VIII–VII asyrlarda kemala gelýän Afina polisinde agalyk ediji ýagdaýy urug begleri – ewpatritler eýeläpdir. Olar oň ildeşlerine degişli jemagat ýerleriniň köpüsini eýeläpdiler. Ýerini gideren garmayak ilat ewpatritleriň gol astyna düşüpdür. Gadymdan gelýän däbe görä ewpatritler adat kanunlaryny bilýän hem-de olary düşündirýän adamlar bolup hyzmat edipdirler. Şonuň üçin, olar islendik meseläni kanunlaryň üsti bilen öz bähbitlerine çözüp bilipdirler.

Areopagyň agzalygyna we arhont wezipelerine diňe Afinanyň has täsirli ewpatritlerinden goýlupdyr. B.e. oň VIII–VI asyrlarda Attikada halk ýygnagy bolan ekklesiýa çagyrylypdyr. Täze döwrüň ýygnaqlary gomerçilik döwrüniň halk ýygnaklaryndan tapawutlanypdyr. Eger-de oňki halk ýygnaklarynda jemgyýetiň hemme erkek göbeklisi gatnaşan bolsalar, indi ýygnaklara diňe arhontlaryň çagyran adamlary gatnaşyp bilipdirler. Şonuň üçin, bu döwürde Afinada geçirilýän halk ýygnaklary urug begleriniň gulak asyjy ýygnagy hökmünde işläpdir. Bu döwürde Attikada häkimligiň diňe urug begleriniň elinde jemlenendigini aýtmak bolar.

Durmuşy garsylyklaryň ýitileşmegi. Kilonyň dildüwüşügi. Haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi bilen Afina öz daşary syýasatyny güýçlendirip başlapdyr. Ilki bilen harby gämileri edinmek zerurlygy ýüze çykýar. Harby gämileri ýasamak üçin pul serişdesini toplamaly

bolupdyr. Attikanyň ähli ýeri 48 sany etraplara bölünipdir. Her etrap bir harby gämini ýasadyp, ony doly ýaraglandyrmaly hem-de esgerler bilen üpjün etmeli edilipdir, olardan başga-da, etraplar iki sany atly esgeri hem bermeli edilipdir.

Bu döwürde Afina deňze çykmaga mümkinçilik bolmansoň, Salamin adasy üçin, Megara bilen uruş alyp barypdyr. Attikanyň içki syýasy durmuşynda bolsa, demos bilen ewpatritleriň arasynda güýçli göreş dowam edipdir. Bu ýagdaý b.e. öň VII asyryň 30-njy ýyllarynda Kilonyň ýolbaşçylygynda gozgalaň turmagyna getiripdir. Kilon Megaranyň tirany Feageniň giýewsi bolup, Olimpiýa oýunlarynyň ýeňijisi hökmünde uly abraýdan peýdalanylýpdyr. Ol Zewsiň hormatyna geçirilýän baýramçylykda halk köpçüliginiň üşmeleňinden peýdalanylýp, öz tarapdarlary bilen döwlet agdarylyşygyňy geçirmek maksady bilen, Akropoly basyp alýar, emma halk köpçüligi olary goldamaýar.

Ewpatritler bolsa tiz jebisleşip Akropoly gabapdyrlar. Kilon gaçyp, özüni halas edipdir, onuň tarapdarlaryna bolsa, Afina ybadathanasyny taşlasalar zat diýilmejekligi duýdurylypdyr. Emma ybadathanadan çykylan wagty olaryň hemmesi öldürilipdir, käbirleri bolsa Akropolyň içinde öldürilipdir. Akropoly gabanlara Alkmeonidler urugynyň wekilleri ýolbaşçylyk edipdir hem-de şäheriň penakäri hasaplanýan Akropolda gan döküpdiler. Soňra bu etmişleri üçin, bütin Afinanyň taryhynda olaryň duşmanlary öz syýasy göreşlerinde, mümkin bolan ýagdaýda, öz uruglaryna ysnat getirenler hökmünde, olary ýazgaryp çykyş edipdirler. Kilonyň çykyşy durmuşy gapmagaşylyklary ýitileşdiripdir. Kilon ýurtdan kowlandan soň hem syýasy göreş dowam edipdir.

Ewpatritleriň demosa ilkinji eglşiği Drakontyň kanunlarynyň ýazga geçirilmegi bilen başlanypdyr. Şoňa çenli Afinada ýazgy kanunlary bolmandyr. Kazyýet işleri adat kanunlary esasynda alnyp barlypdyr. Kanunlaryň ýazgysy bolmansoň, ewpatritlerden bolan kazylar adat kanunlaryny özleriçe, adalatsyz çözüpdiler. Bu ýagdaý sebäpli, demos gatlagy ulanylýan adat kanunlarynyň ýazylmagyny talap edipdirler.

Drakontyň kanunlary. Begleriň ykdysady ýagdaýynyň berkemegi, olaryň jemgyýetde agalyk ediji ýagdaýy eýelemegi, dolandyryş guramalaryny eline almagy bir tarapdan, urug guramalarynyň dargaýandygyny görkezýän bolsa, ikinji tarapdan, olaryň öz agalygyny saklamak üçin, urug-taýpaçylyk dolandyryş guramalaryny täze dö-

würe uýgunlaşdyrmaga, olardan başarjaň peýdalanmaga çalyşýandyklaryny görkezýär.

Demosyň tabşyrmagy bilen b.e. öň 621-nji ýylda birinji arhont Drakonta dowam edýän kanunlara tazededen seredip, olary ýazga geçirýär. Drakontyň bu tabşyrygy ýerine ýetirmegi bilen «Drakontyň kanuny» diýilýän kanun ýüze çykýar. Bu kanunlar ewpatritleriň agalygyna garşy urlan ilkinji uly zarba bolýar. Drakont diňe bir könedan dowam edýän kanunlary ýazmak bilen çäklenmän, eýsem ol şol döwre mahsus täze kanunlaryň hem birnäçesini goşupdyr. Mysal üçin, Drakontyň kanunlarynda öldürilen adamyň aryny almak üçin dowam edýän gan almak däbi ýatyrylypdyr. Kazyýet işleri boýunça, günäkär adamlara jeza bermekligiň täze düzgünleri girizilipdir. Bilkastlaýyn adam öldüren bilen tötänlikde adam öldüreniň arasynda tapawut goýlupdyr. Kanunlarda hususy eýeçiligi goramaga aýratyn orun berlipdir. Kesekiniň emlägine el uran adam gazaply jeza – ölüme höküm edilipdir. Hatda kesekiniň bakjasyndan gök önüm ogurlan adama-da ölüm jezasy höküm edilipdir. Bu çäreler urug gurluşy döwrüniň bilelikdäki eýeçilik däbiniň garşysyna, emele gelyän hususy eýeçiligi goramak üçin zerur bolupdyr.

«Drakontyň kanuny gan bilen ýazylan» diýip, grekler häsiýetlendiripdirler. Grekleriň gürrüňine görä, näme üçin sähel zat üçin ölüm jezasy girizendigi Drakontdan sorlanda, sähelçe ogurlyk edenleriň oňa mynasypdygyny, agyr günäler üçin bolsa, ondan ýokary jezany oýlanyp durmagyň gereginiň ýokdugyny Drakont aýdypdyr. Ölümden başga jezanyň bolmazlygy ilkinji grek kanunlarynyň juda ýönekeý ýazylandygyna güwä geçýär. Emma muňa garamazdan, Drakontyň kanunynyň taryhy ähmiýeti uly bolupdyr.

Drakontyň kanunlary täze döwlet düzgünleriniň girizilmeginiň tarapdarlary bolan durmuşy gatlaklaryň, ylaýta-da, ewpatritleriň köne adata daýanyp, eden-etdiliginden kösenýän garamaýaklaryň uly üstünligi bolupdyr. Şeýle-de, kanunlaryň ýazylmagy ewpatritleriň elinde bolan kazylaryň eden-etdiligini hem çäklendiripdir.

Emma ilatyň esasy köpçüliginiň ýagdaýy öňküsi ýaly agyrlygyna galýardy. Çünki esasy eklenç çeşmesi bolan ýer ewpatritleriň elinde jemlenipdi. Bu ýagdaý halk köpçüliginiň närazylygyny ýitileşdiripdir.

B.e. öň VII asyryň ahyrynda Afinada durmuşy garşylyklar örän ýitileşýär. Ol islendik pursatda ganly çaknyşmalara alyp baryp biljekdi. Şeýle ýagdaýa göz ýetiren ewpatritler eglşiğe gitmäge, ýagdaýy

kadalaşdyrmak wezipesini ýüklemek bilen Solony (b.e. öň 594-nji ý.) arhont saýlamaga mejbur bolupdyrlar.

Solonyň özgertmeleri we Afina demokratiýasynyň düýbünüň tutulmagy. Kanunlaryň ýazga geçirilmegi demosyň afina daýhanlaryny we söwda-senetçilik gatlagyny kanagatlandyrmadyr. B.e. öň VII–VI asyrlarda oba hojalygynyň ýagdaýy maddy hem-de hukuk taýdan juda agyrlaşypdyr. Ol kynçylyklar barada Aristoteliň «Afina politiýasy» we Plutarhyň «Solonyň terjimehaly» atly eserlerinde beýan edilipdir. Bu eserleriň bir taraplaýyn ýazylandygyna garamazdan, Attika daýhanlarynyň tozdurylýandygy beýanlarda aýdyň berlipdir. Bu döwürde ýerler urug eýeçiliginde bolansoň, ony satyp bolmandyr, birine bergi üçin ýa-da wesýet edip galdyryp hem bolmandyr.

Emma süýthorçulyk bilen meşgullanýan ewpatritler munuň hem ugruny tapyp, jemagat adamlaryna ýer paýlaryny girewine goýanlary üçin pul berip, olary bergä batyrypdyrlar we olaryň ýerlerinde atlary ýazylan «bergi daşlaryny» dikip çykypdyrlar. Bergidar wagtynda bergisini bermese, onda olaryň ýeri ellerinden alnypdyr, emma kanuny taýdan, ýer jemagatyňky hökmünde durupdyr. Daýhan öz yerinde işläpdir, ýöne alýan girdejisinden bir bölegini hojaýyna bermeli bolupdyr. Şeýle daýhanlara pelatlar ýa-da gektemorlar (altydan biri) diýlipdir, ýagny bergidar adamalar alýan hasylynyň altydan bir bölegini hojaýyna bermeli bolupdyrlar.

Aristoteliň berýän maglumatyna görä, Attikada Solonyň özgertmeleriniň öň ýanynda (b.e. öň VI asyryň başynda) ekerançylyk bilen meşgullanýan ilat köpçülikleýin baý ewpatritlere bergidar bolupdyrlar. Olar ewpatritleriň yerini özleriniň şahsy erkinligini girewine goýup pul karz alypdyrlar. Baý emeldarlaryň bergidarçylyk kanuny esasynda bergidary, onuň çagalaryny Attikadan daşary ýerlere gulçulyga satmaga çenli hukuklary bolupdyr.

Aristotel özüniň «Afina politiýasy» işinde «Umuman, (Afina-da) döwlet gurluşy oligarhiýa gurluşly bolupdyr, emma iň esasy zat garyplaryň diňe bir özleri däl, eýsem olaryň çagalary, aýallary hem bakna ýagdaýda galypdyrlar. Olara pelatlar we gektemorlar diýlipdir, sebäbi bergidarlar yerlerde kärendesine işläpdirler. Eger-de kärendeçi kärende hakyny wagtynda bermese, onda olaryň özlerinem, çagalarynam baknalyga öwürpdirler» diýip ýazýar.

Syýasy häkimiýeti öz ellerinde jemlän ewpatritlere garşy diňe bir bakna edilen adamlar garşy bolman, eýsem ilatyň söwda-senetçilik bilen meşgul bolýan gatlagy hem garşy çykydyr. Sebäbi emeldarlaryň bir böleginiň baýlaşmagynyň esasy çeşmesi deňiz söwdasyndan gelipdir. Şonuň üçin, olar deňiz söwdagärleri bilen goşulýşypdyrlar. Bu ýagdaý ewpatritleriň agalygyna garşy jemgyýetiň beýleki gatlaklarynyň hem garşy çykmagyna getiripdir. Netijede, has uzakdan görýän ewpatrit toparlary, demosa käbir eglişikleri edip, häkimligi saklap boljaklygyna düşünişdirler.

Takmynan, Drakontdan 25 ýyldan soň, b.e. öň 594-nji ýylda syýasy meýdana Solon çykýar. Görnükli syýasy işgär, akyldar we şahyr Solon emele gelen çylşyrymly ýagdaýa oňat düşünişdir. Gelip çykyşy boýunça patyşa Medontidler neslinden bolan Solon köp syýahatçylyk edip, Gresiyanyň we Kiçi Aziýanyň köp ýerlerinde bolupdyr, söwda bilen meşgullanypdyr. Plutarhyň sözlerine görä, ol baý bolmaga çalşypdyr. «Meniň baý bolasym gelýär, emma haram gazanylan baýlykdan ýognasym gelenok» diýer eken diýip, Plutarh Solonyň ahlak taýdan arassa adam bolandygyny belleýär.

Solon Afinanyň söwda-senetçiler gatlagynyň çekýän kynçylygyny oňat bilipdir. Ol Afinada ewpatritleriň köne adatlaryň saklanyp galmagyny isleýändigine, ýönekeý garamaýaklary ezmegiň hasabyna baý-bezemen ýaşaýandyklaryna, ykdysady we medeni ösüşe päsgel berýändiklerine, şonuň esasynda bolsa jemgyýetde howply ýagdaýy emele getirýändiklerine oňat göz ýetiripdir. Afinanyň şöhratly geljegini üpçün etmek üçin, umumy ykdysadyýetiň ýokary götermelidigine, ekerançylygyň ösdürmelidigine, senetçilige giň ýol açmalydygyna, söwda gatnaşyklarynyň giňeltmelidigine, ilatyň söwda-senetçilik bilen meşgullanýan orta gatlagy üçin, amatly hojalyk şertleriniň döredilmelidigine, döwletiň syýasy işlerine giň halk köpçüliginiň gatnaşmagyny ýola goýmalydygyna ol oňat düşünişdir. Salamin adasynyň Megaralylaryň elinde galmagyny islemedik Afina ýaşlaryny Megara garşy watançylyk ruhy galkynyşda görüp, Solon şäher meýdançasyna çykyşy özünüň «Salamin» goşgusyny okap, afinaly raýatlary urşa çagyrypdyr. Netijede, ýene Megara bilen uruş başlanypdyr. Harby herekete ýolbaşçylyk etmeklik Solona tabşyrylypdyr, bu uruş afinalylaryň ýeňşi bilen tamamlanypdyr. Şondan soň, Solon Afinada iň meşhur adamlaryň biri hökmünde tanalyp başlapdy.

Giň hukuklary almak bilen, b.e. öň 594-nji ýylda birinji arhont saýlanandan soň, Solon Afina jemgyýetini we döwletini kämilleşdirmäge gönükdirilen maksatnamalary amala aşyrmak üçin, özgermeler toplumyny geçirmäge başlaýar.

Ykdysadyýet babatdaky çäreler Afinanyň hojalygyny işjeň, girdejili etmäge gönükdirilýär. Attikanyň oba ýerlerini suw bilen üpjün etmek çäreleri amala aşyrylýar. Zeýtun agaçlarynyň meýdanyny giňeltmek üçin, zeýtun ýagyny daşary ýurtlara satmaga ygtyýar berilýär. Şol bir wagtda daşary ýurda galla çykarmak gadagan edilýär. Bu çäreler soňra zeýtun ýagyny öndürýän pudagyň gülläp ösmegine, onuň köp girdeji getirmegine ýardam edipdir.

Solon senetçiligiň ösmegine itergi berjek çäreleri-de geçiripdir. Ol eger atasy ogluna öz hünärini öwretmese, garransoň ogly ony eklemekden ýüz döndermäge ygtyýar berýän kanuny hem çykarypdyr.

Kiçi Aziýanyň we Ewbeý adasynyň Ioniý şäherleri bilen söwda gatnaşyklarynyň ösmeginiň netijesinde, Solon bu welaýatlarda ýaýran egin pul (teňne) ulgamyny ýatyryp, ewbeý teňnesini dolanyşyga girizýär. Pul özgertmesiniň esasynda köne 70-73 egin drahmasy Solonyň girizen 100 ewbeý teňnesine deň bolupdyr. Muňa garamazdan, Solon alyş-çalyşda hereket edýän teňnaniň umumy möçberini artdyrypdyr, bu bolsa pul aýlanşygynyň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir. Solon girdeji getirmeyän zatlary, ýagny mallary köp möçberde öldürip sadaka bermegi, gymmat düşýän guburhanalary gurmagy hem gadagan edýän kanunlary girizipdir.

Solonyň durmuşy häsiýetli özgertmeleri-de uly ähmiýete eýe bolupdyr. Bu ugurdaky çäreler Afina şäheriniň jemgyýetçilik gurluşynyň düýpli özgermegine alyp barypdyr.

Bergidarçylygy ýatyrnak baradaky kanun Solonyň iň möhüm çäreleriniň biri bolupdyr. Şol döwürde garyp düşen adamlar ýer paýyny girewine goýmak bilen karz almaga mejbur bolupdyrlar. Bergi üçin girewine goýlan ýerleriň bir çetinde girewine goýlan ýerdigini görkezýän ýazgy daşlaryny dikipdirler. Attikanyň ekin meýdanlary şolar ýaly «bergi daşlaryndan» dolupdyr. Bergidarçylygy ýatyrnak barada kanun kabul edilipdir, meýdanlardan «bergi daşlary» zyňlyp taşlanypdyr. Solonyň bu geçiren çäresine «sisahfiýa» – borçlary silkip taşlamak kanuny diýlipdir. Şol kanun esasynda bergidarçylyk gulçulygy hem ýatyrylypdyr. Bergileriň ýatyrylmagy we bergisi üçin

erkin adamy gula öwürmegiň gadagan edilmegi, urug beglerine garşy urlan uly zarba bolupdyr. Çünki olar öň bergidar adamlaryň ýerini almak we olary gula öwürmegiň üsti bilen baýlaşýardylar. Indi bergidar bergisini erkinligini ýitirmek bilen däl-de, diňe öz emlägini berip hasaplaşyp bilipdir. Attikadan beýleki ýerlere bergisi üçin gulçulyga satylan bergidarlar hem jemgyýetiň hasabyna satyn alnyp watanyna getirilmeli edilipdir.

Attikada we beýleki grek polislerinde bergidarçylyk baknalygyň ýatyrylmagynyň taryhy ähmiýeti uludyr. Jemgyýetiň durmuş-ykdysady esaslaryny opurýan jemgyýetiň erkin adamlarynyň gulçulyga geçirilmegi ýatyrylandan soň, Gresiyada gulçulygyň mundan beýläk ösmegi, diňe keseki ýerlerden getirilýän gullaryň hasabyna artdyrylypdyr.

Solon karz göterimini hem çäklendirip, abraý gazanypdyr. Bu çäreler Afinanyň ilatynyň esasy köplügini düzen daýhanlaryň ykdysady ýagdaýyny berkitmäge gönükdirilipdir. Solon emlägi, ýeri erkin wesýet etmäge ygtyýar berýän, mülküň möçberini çäklendirýän kanunlary girizipdir. Plutarh «Solonyň terjimehaly» atly işinde: «Solon şeýle-de wesýet baradaky kanuny çykaryp, uly şöhrata eýe bolýar. Öňler muňa mümkinçilik ýokdy, merhumyň emlägi we öý hojalygy öz urugynyň ygtyýarynda galdyrylypdyr; indi kanunlar islendik adama, eger-de onuň kanuny çagalary bolmasa, ol öz emlägini kime bereýin diýse bermäge hukuk berýär» diýip ýazýar. Şeýlelik bilen, Attikada urug ýer eýeçiligi hususy eýeçilik bilen çalşylyar. Ýerleriň jemagat eýeçiliginden boşadylmagy netijesinde, ýerleriň iri ýer eýeleriniň-ewpatritleriň ellerinde jemlenmegine ýol açylyar. Netijede, Solonyň kanunlary ilki başda ýer özgertmeleriniň netijesinde emeldarlaryň ýitiren ýerleriniň öwezini dolmaga doly mümkinçilik döredipdir.

Solonyň özgertmeleriniň ahyrky netijesi Attikada syýasy özgertmeleriň geçirilmegine getirmegidir. Ol Afina halk ýygnagynyň işjeňleşmegine alyp barypdyr. Halk ýygnagy ozal hem wagtal-wagtal çagyrylypdyr. Emma ol ýygnaklar begleriň islegine görä hereket edipdir. Solonyň döwründe ýagdaý düýpgöter özgerýär. Halk ýygnagynda möhüm döwlet meseleleri çözülip başlaýar. Beglere garşy gönükdirilen kanunlar kabul edilýär. Solonyň kanunlarynyň köpüsi demosda – halk ýygnaklarynda kabul edilipdir. Bu çäreler urug gurluşyna ýene-de bir urlan urgý bolupdyr. Öň bellenilişi ýaly, Solondan öň

ähli syýasy hukuklar ewpatritleriň elinde bolupdyr. Solon raýatlaryň syýasy hukuklaryny kesgitleýän timokratik özgertmeler diýlip atlandyrylýan (time – emläk baýlygy esasynda) özgertmesini girizýär.

Halk ýygnagyň işini oňat guramak maksady bilen, Solon emläk baýlygy esasynda bütin Attikanyň raýat ilatyny dört sany topara bölüp, 400-leriň geňesini döredýär. Oňa Attikanyň ilatynyň 4 taýpasynyň her birinden 100 adam saýlanypdyr. Birinji topara öz ýerlerinden, bagyndan, bakjasyndan 500 medimin (1 medimin 52,5 litre deň çakyr, ýag) girdeji alýan adamlar goşulypdyr. Ikinji topara 300 medimin alýan hojalyklar, ýagny söweş atyny edinip bilýänler goşulypdyr. Üçünji topara 200 medimin girdeji alýan ortagürp daýhanlar – zewgitler (goşa öküziň eýesi) goşulypdyr. 200 mediminden az alýan we girdejisi bolmadyk ähli galan raýatlar–fetler dördünji topara goşulypdyr. Döwletiň raýatlarynyň hukuklary we borçlary olaryň ýer eýeçiliginiň möçberine görä kesgitlenipdir. Her toparyň adamlarynyň özlerine degişli hukuklary we borçlary kesgitlenipdir. Birinji we ikinji toparyň adamlary atly goşunda gulluk edipdirler. Ýokary wezipelelere saýlanypdyrlar. Zewgitler agyr ýaraglanan pyýada goşunda gulluk edipdirler. Käbir wezipelere saýlanypdyrlar. Fetler ýeňil ýaraglanan kömekçi pyýada goşuny düzüpdirler. Olara diňe halk ýygnagynda ses bermäge ygtyýar berlipdir. Ilatyň taýpalara, uruglara bölünmegini Solon ýatyrmandyr. Emma olar indi ozalky ähmiýetini ýitiripdir.

Solonyň döreden 400-leriň geňesi halk ýygnagynda garaljak meseleleri taýýarlapdyr. Geňeş gündelik döwlet işleriniň beýleki meselelerini hem çözüpdir. Halk ýygnagyna Afinanyň uly ýaşly raýatlarynyň hemmesi gatnaşyp bilipdir. Ekklesiýa döwletiň ähli wezipeli adamlaryny saýlapdyr, emma döwletiň ýokary guramasy bolan arhontlar diňe birinji toparyň raýat adamlaryndan saýlanypdyrlar. Netijede, 400-leriň geňesiniň döredilmegi begleriň hökümet guramasy bolan areopagyň häkimiýetini çäklendirip bilmändir. Areopag döwletiň ähli guramalarynyň üstünden diňe bir gözegçilik etmän, eýsem olary jenaýata hem çekip bilipdir. Şeýlelik bilen, emläk esasynda geçirilen özgertmeler döwleti dolandyrmaga baý we gurply adamlaryň gelip çykyşlaryna garamazdan, köpçülikleýin gatnaşmalaryna mümkinçilikleri döredipdir. Emma Attikanyň gurply ilatynyň esasy bölegini öňküler ýaly ewpatritler saklap galypdyr.

Solonyň özgertmeleri Afinanyň harby guramasyna hem täsir edipdir. Her toparlaryň raýatларыnyň harby gulluk wezipeleri we olary özleriniň hasabyna ýaraglandyrmaklyk girizilipdir. Birinji iki topar harby ýörişlere gidýän atly esgerler düzüpdür, zewgitler agyr ýaraglanan pyýada (goplitlar) goşunda, fetler bolsa ýeňil ýaraglanan goşunda gulluk edipdirler. Olar harby gämilerde esgerlik wezipesini ýerine ýetirmän hyzmatçy wezipesini ýerine ýetiripdirler. Bularan başga-da, ýokarky iki topardaky goşunyň üstüne jemgyýetçilik (liturgiýa) işleri ýagny baýramçylyklary gurnamaklyk, döwlete hemme tarapdan üpjün edilen harby gämileri bermeklik ýüklenipdir. Ozallar polisiň harby güýjüniň esasy begler düzen bolsa, indi goşun ilatyň orta gatlagyndan düzülyän agyr ýaraglanan pyýada esgerlerden (goplitlerden) düzülipdir.

Fetlere diňe halk ýygnaكلaryna gatnaşmaklyk hukugy berlipdir hem-de Solon tarapyndan döredilen kazyýet işlerine – geliýa saýlanyp bilipdirler. Geliýa wezipeli adamlaryň hasabatларыny barlamak, raýatlaryň arasyndaky köp sanly jedelleri çözmek işlerini alyp barypdyr. Bu Afinyda ýokary kazyýet guramasy bolup hereket edipdir. Kazyýet işleriniň emläksiz raýatlardan ybarat geliýa berilmegi Aristoteliň pikirme görä, Solonyň geçiren demokratik çäreleriniň in esasyларыnyň biri bolupdyr.

Polisiň barha çylşyrymlaşýan maliýe işlerine ýolbaşçylyk etmek üçin täze wezipeler döredilipdir. Olaryň içinde Afinada 11 adamdan ybarat polisiýa gulluguny amala aşyryan topar döredilýär. Solonyň çäreleriniň esasy mazmuny giň halk köpçüliginiň gatnaşmagynda dolandyrylyan döwlet gurluşyny döretmekden ybaratdyr. Grekler döwlet meseleleriniň halk köpçüliginiň – demosyň çözülmegine gatnaşyp bilýän döwletine demokratiýa diýipdirler.

Solonyň özgertmeleriniň netijesinde, soňra Afinanyň gülläp ösmegine getiren polis demokratiýasynyň binýady tutulýar. Solonyň özgertmelerini öz ähmiýeti boýunça Afinanyň taryhynda hakyky rewolýusiýa hökmünde häsiýetlendirmek bolar.

Solonyň özgertmeleri hem Afinada içerki göreşi togtadyp bilmeýär. Çünki ol özgertmeler diňe bir urug beglerini däl, eýsem ilatyň in garyp gatlagyny hem kanagatlandyrmadyr. Garamaýak ilata ýokarky üç gatлага berlen syýasy hukuklar berilmeýär, garamaýak ilat geçirilen özgertmelerden yerleriň täzedan paýlanylmagyna garaşyardy, emma olaryň ol arzuwlary başa barmaýar.

Häzirki döwrüň alymlarynyň pikirine görä, Solonyň geçiren özgertermeleri ylalaşdyryjy özgertermeler hasap edilýär. Ne demos, ne-de ewpatritler ondan kanagatlanypdyr. Halk köpçüligi ýerleriň bölünmegini talap edipdir. Baý emeldarlar bolsa Solonyň kanunlarynda demosa artykmaç egilişik edildi diýip närazylyk bildiripdirler. Emma Solonyň kanunlary esasynda ewpatritler ýene-de birnäçe ýyllaryň dowamynda agalyk ediji ýagdaýda saklanandyklaryna düşünmändirler.

Netijede, Afina jemgyýetiniň dürli gatlaklarynyň Solonyň kanunlaryndan nägileligi, Solonyň öz wezipesini taşlap, Afinadan gitmegine sebäp bolupdyr. Solon «Men edil möjek kimin it sürüsiniň içinde pyrlanmaly boldym» diýip Afinadaky biri-biri bilen duşmançylykly toparlaryň içinde öz düşen ýagdaýyny häsiýetlendiripdir» diýip, Aristotel «Afina syýasaty» işinde ýazypdyr. Şeýle ýagdaýda-da Solon öz çykaran kanunlaryny üýtgetmegi islemändir. Ol özüne duşman gazanmajak bolup çalşypdyr, soňra-da 10 ýyllap ýurduna dolanmajagyny aýdyp, Müsüre syýahatçylyk etmäge gidipdir.

B.e. öň VI asyryň 80-nji ýyllarynda Afinada syýasy göreş ýene-de güýçlenýär. Syýasy tertipsizlikler sebäpli, aýry-aýry ýyllarda arhontlary saýlamak hem başa barmandyr. Şoňa görä-de, ol ýyllar Afinanyň taryhyna arhontlaryň saýlanylmadyk ýyllary hökmünde giripdir. Syýasy göreş has hem şol ýyllarda, Afinada ýüze çykan üç sany syýasy toparnyň arasynda güýçlenipdir. Olaryň birinjisine pedeiler (düzlük ýerleriň ýaşajylary), ikinjisine paraliler (kenarýaka sebitiň ýaşajylary), üçünjisine diakriler (daglyk ýerleriň ýaşajylary) diýipdirler. Pedeiler iri mülkdarlar bolup, esasan, olar gadymy begleriň neberelerinden düzülipdir. Olara Likurg ýolbaşçylyk edipdir. Olar Solonyň kanunlarynyň ýatyrylmagynyň tarapdary bolupdyr. Paraliler Alkmeonid Megaklyň ýolbaşçylygynda şäheriň gurply adamlaryndan, senetçilerden, orta daýhanlardan düzülip, Solonyň kanunlarynyň saklanmagyny isläpdirler. Diakriler ownuk ýer eýeleri, şäher garyplary – fetler bolup, Pisistratyň ýolbaşçylygynda özlerine ýer paýlanmagyny we syýasy hukuklaryň berilmegini talap edipdirler.

Pisistratyň tiranlygy. Pisistrat gadymy Afinanyň asylzada uruglaryndan gelip çykypdyr. Ol Frakiýanyň altyn käniniň eýesi bolup, iň baý adamlaryň birine öwrülýär. Pisistratyň ýokary galmagy Salamin ugrunda bolan uruşda başlanypdyr. Pisistratyň ýokary galmagyndan çekinen ewpatritler onuň janyna kast etmekligi gurnapdyrlar, emma ol

başa barmandyr. Şondan soň, diakrileriň talap etmekleri zerarly, halk ýygnagy Pisistrada jan penakärlerini berýär. Penakärler diakrileriň daýhanlaryndan bolup, olar taýak bilen ýaraglanypdyrlar. Pisistrat daýhanlaryň gollamagyna we taýakçylaryň kömegine daýanyp, b.e. öň 560-njy ýylda Afinada häkimligi basyp alýar. Netijede, bu syýasy göreş diakrileriň ýeňmegi bilen tamamlanýar. Emma onuň häkimligi ilki başlarda berk bolmandyr. Häkimiýeti eline alan Pisistrat ony berkitmek çärelerini amala aşyryp başlaýar. Onuň Attikanyň daýhanlarynyň bähbitlerini goraýan syýasaty, ewpatritleriň-pedeileriň we paralileriň nãrazylygyny döredipdir. Pisistrat tiran hökmünde birinji gezek 5 ýyl dolandyrýar, altynjy ýylda Likurgyň we Megaklyň tarapdarlary birleşip ony kowýarlar. Emma bu birleşen toparlaryň öz arasynda göreş güýçlenip, olaryň ylalaşygy uzaga çekmändir. Ewpatritler tarapyndan gysylyp başlanan paralileriň serdary Megakl çykgynsyz ýagdaýda Pisistrat bilen gepleşik geçirip, onuň öz gyzyna öýlenmegine ylalaşýar we Pisistratyň häkimiýet başyna gaýdyp gelmegine kömek edýär.

Ikinji gezek Pisistrat ýedi ýyl dolandyrýar, emma diakriler bilen paralileriň arasynda ýene-de bölünişik bolup geçýär. Netijede, Pisistrat Afinadan ýene-de kowulýar. Pisistrat bilen onuň tarapdarlarynyň köpüsi şäherden gidipdirler. Frakiýanyň Pankeýdäki altyn kãninden köp girdeji alan Pisistrat öz serişdesiniň hasabyna goşun toplaýar we Ewbeý adasyndaky Eretriýa şäheri bilen ylalaşyk baglaşyp, fessaliýanyň we fiwylileriň kömek bermegi bilen Attikanyň kenaryna, Marafon jülgesiniň ýanyna düşýär. Ol öz harby güýjüne we diakrileriň goldawyna daýanyp, ýene-de Afinada häkimýeti basyp alýar we tiran hökmünde ömrüniň ahyryna çenli (b.e. öň 527-nji ý.) dolandyrýar.

Pisistratyň häkimliginiň sosial esaslaryny diakriler düzüpdir. Ol häkimlige gelmäge ýardam eden Afinaly daýhanlaryň isleglerini öz syýasy duşmanlaryndan alnan ýerleriniň hasabyna kanagatlandyrýar. Mundan başga-da, Pisistrat Afinaly daýhanlara döwlet gaznasyndan pes göterimde karz pul bermekligi hem girizýär. Pisistrat olaryň tölemeli salgytlaryny hem ýeňledýär, Attikanyň daýhanlarynyň durmuş ýagdaýynyň gowulanmagy üçin, başga-da kabir çäreleri geçirýär. «Ol oba hojalygynyň garyp adamlary dok bolar ýaly, olary öňünden pul bilen üpjün edipdir» diýip, Aristotel öz işinde ýazýar.

Pisistratyň döwründe Solonyň kanunlary dowam etdirilýär. Emma olaryň üstünden Pisistratyň ýeke-täk hökümdarlygy berkakar edilýär.

Pisistrat göçme kazıyét edaralaryny hem döredýär. Kazylar obalara baryp, daýhanlaryň jedellerini ýerinde çözüpdirlir. Bu olary wagt ýitirip, şähere gatnamakdan halas edipdir. Pisistrat Attikanyň ähli ilaty üçin girdejiniň $\frac{1}{10}$ bölegi möçberinde döwlet salgydyny girizýär. Pisistrat daşary ýurda satmak üçin öndürilän senetçilik önümlerini artdyrmaga ýardam edýän çäreleri hem geçiripdir. Ol uly möçberli gurluşyk işlerini alyp barypdyr. Akropolda Afina bagyşlap, geljekki Parfenonyň ýerinde Pallada ybadathanasyny, şähəri suw bilen üpjün etmek üçin ýapyk suw geçirijini gurdurýar. Pisistrat Olimpiadada Zewsiň ybadathanasynyň düýbünü tutýar. Elewsinde Demetriniň ybadathanasy we beýlekileri gurdurýar. Pisistrat Afinanyň daşary söwdasyny ösdürmek üçin Egeý deňzinde işjeň syýasat ýöredýär. Deňiz söwdasynyň ösmegi üçin, gämi gurluşygyny-da çaltlaşdyrýar. Şeýlelik bilen, Afina şähəri uly gurluşyklaryň merkezine öwrülýär.

Pisistrat medeniýetiň we sungatyň ösmegi üçin hem alada edýär. Ol Afina iň tanymlaşyrlary, sungat ussatlaryny çagyryar. Panafineý baýramçylygy ýaly baýramçylyklary hem uly dabara bilen geçirilip başlanýar. Ozal obalylaryň baýramy bolan Dionisiý baýramçylygy hem döwlet derejesinde geçirilip başlanýar. Baýramçylykda aýdylýan aýdymlar, oýnalýan sahnalar grek teatrynyň başlangyjyny goýýar.

Pisistrat daşary syýasaty hem üstünlikli alyp barypdyr. Onuň esasy maksady – Egeý deňzinden Gara deňzine geçilýän aýlaglary öz eline alyp, möhüm deňiz söwda ýollarynda ornaşmakdan ybarat bolupdyr. Pisistrat Frakiýanyň kenaryndaky baý Pangeý magdan ýataklaryny eýeleýär. Lemnos, Imbros adalarynda ornaşýar. Gellespontyň Aziýa kenaryndaky Sigeý şaherini basyp alýar. Pisistrat Naksos we Samos adalarynyň tiranlary bilen hem dostlukly gatnaşygy ýola goýýar. Pisistratyň daşary syýasatdaky üstünlikleri Afinanyň halkara abraýyny ýokary göterýär.

Pisistrat aradan çykandan soň onuň häkimligini ogullary Gippiý hem Gipparrh miras alýarlar. Emma olara häkimiýeti uzak saklamak başartmaýar. B.e. öň 514-nji ýylda dildüwşüklik netijesinde Gipparrh öldürilýär. Şol sebäpli, Gippiniň zabun düzgünleri girizmegi ilatyň nägileligini döredýär. Gippiniň dörwünde Afina hökümdarlarynyň daşary syýasaty hem şowsuzlyga uçraýar. Pars patyşalygy Kiçi Aziýadaky grek şaherlerini, Egeý deňziniň adalaryny basyp alýar.

Şeýle ýagdaýda Pisistrat tarapyndan kowlan tanymal alkmeonidler urugynyň wekilleri, halkyň nägileliginden peýdalanyp, Klisfeniň ýolbaşçylygynda Gippä garşy göreş başlanýar. Olar öz serişdesine goşun edinip, Beotiniň we Ewbeýiň aristokratik hökümetleri bilen ylalaşyk gazanyp, Spartadan hem kömek sorayarlar. Sparta patyşasy Kleomonyň Attika açyk harby goşun çekmegi bilen Afina gabalýar. Gippiý boýun egmäge mejbur bolýar. Ol ýurtdan kowulýar we Pars döwletine gidýär. Afinadan kowlan Isagoryň ýolbaşçylygynda aristokratik hökümet döredilýär.

Şeýlelik bilen, b.e. öň 510-njy ýylda Afinada tiranlyk ýykylýar. Pisistratyň we onuň ogullarynyň tiranlygy Afina üçin uly ähmiýete eýe bolupdyr. Tiranlar belli bir derejede öz bähbitlerini arasa-da, olaryň döwlet düzgünlerini berkitmek, ykdysadyýeti, medeniyeti ösdürmek, ilatyň dürli gatlaklarynyň bähbidini deň tutmak baradaky syýasaty Afina jemgyýetiniň umumy ösüşine oňaly täsir edýär.

Klisfeniň kanunlary. Polis demokratiýasynyň gurulmagy. Gippiý kowlandan soň, Afinada ýene-de raýatlyk urşy başlanýar. Isagoryň ýolbaşçylygyndaky topar Sparta goşunynyň kömek bermegi bilen häkimýeti ele alýar. Spartalylaryň talap etmekleri netijesinde, Klisfen Afinadan gitmäge mejbur bolýar. Onuň garyndaşlaryndan we tarapdarlaryndan 700 maşgala Afinadan kowulýar. Isagor Solonyň kanunlaryny ýatyryp, aristokratik dolandyryşy girizmäge synanyşýar. Sparta goşunlary Afinada b.e. öň 508-nji ýyla çenli saklanyp, bu ýerde iki ýyllap diýen ýaly terrorçylyk işlerini geçirýär. Emma Klisfeniň ýolbaşçylygynda diakrileriň we paralileriň uly gozgalaňy turup spartalylar Afinadan kowlup, Ewbeýa adasy bolsa basylyp alynýar, ol ýerdäki aristokratlaryň ýerleri bolsa, afinalylara paýlanyp berilýär. Klisfen hem onuň tarapdarlary häkimiýet başyna dolanyp gelýärler. Klisfeniň häkimiýet başyna gelmegi bilen, Afinada demokratiýa görnüşli döwlet gutarnykly berkarar edilýär.

B.e. öň 508–500-nji ýyllar aralygynda Klisfen Afinada özgertmeler toplumyny geçirýär. Olaryň netijesinde aristokratik urug gurluşynyň galyndylary doly ýok edilýär. Ilatyň taýpa (fila) alamaty boýunça 4 bölege bölünişi ýatyrylýar. Onuň ornuna ilat ýaşaýan ýeri boýunça böleklere bölünýär. Attika 3 welaýata: Kenaryaka, içerki Attika hem-de Afina onuň töweregi bilen bölünipdir. Her welaýat öz içinde 10 bölege

(tritta) bölünýär. Her welaýatdan bir bölek alnyp bir fila (etrap) döredilipdir. Şeýlelik bilen, Attika jemi 10 fila bölünipdir. Täze filalaryň bütewi serhedi bolmandyr, çünki onuň bölekleri Attikanyň dürli ýerlerinde dagynyk ýerleşipdir, olaryň ilaty Afinanyň belli bir ýerinde ýygnak geçirmek üçin jemlenipdir. Özgertmäniň maksady – taýpalary, tireleri garyşdyryp, taýpa begleriniň jemgyýete ýetirýän täsirini gowşatmak bolupdyr. Şeýlelik bilen, Attikanyň ilaty garyşdyrylypdyr we taýpa begleriniň garamaýak ilata täsiri ýok edilipdir.

Trittiler hem ownuk oba birliklerine – demlere bölünipdir. Klisfeniň döwründe Attikada 100 sany demler bolupdyr, wagtyň geçmegi bilen olaryň sany has hem artypdyr. Demler şol bir wagtyň özünde hojalyk, dolandyryş, dini, harby we syýasy edaralaryň ornuny tutupdyrlar. Her bir Afina raýaty doglan gününden demler bilen bagly edilipdir. Haçan-da, onuň 18 ýaşy dolanda saýlaw hasabyna alýan demarh, ony raýat we harby sanawyna goşupdyr. Haçan-da, Afina döwletine wepaly boljakdygy barada kasam içenden soň, ony harby gullugy geçmek üçin goşupdyrlar. Şondan soň, ol kazyýet ýygnagynda çykyş etmäge hem hukuk alypdyr. Ol 20 ýaşyna ýetende ähli raýatlyk hukugyna eýe bolupdyr. Klisfeniň konstitusiýasy boýunça raýatyň hukugy urug boýunça kesgitlenmän, deme degişliligi bilen kesgitlenipdir.

Klisfen merkezi dolandyryş ulgamynda hem özgeriş geçirýär. Ol 400-leriň geňişini ýatyryp, onuň ornuna 500-leriň geňişini (10 sany täze filanyň hersinden 50 adam saýlanýar) döredip, Afinanyň ýokary döwlet dolandyryş guramasyny döredýär. 500-leriň geňişiniň hukuklary birneme giňeldilýär. Olar ilki bilen yzygiderli mejlisiň geňişini geçirip durar ýaly edilýär, ikinjiden, Geňiş agzalary diňe bir Halk ýygnagyň meselelerini taýýarlaman, eýsem gündelik işler bilen hem meşgul bolupdyrlar. Aristokratlardan ybarat areopagyň hukuklary hem çäklendirilýär we kem-kemden kazyýetçilik edarasyna öwrülýär.

Klisfeniň kanunyna görä, Afina goşunyna ýolbaşçylyk etmeklik hem özgerdilýär. Ozal goşuna arhont-polemarh ýolbaşçylyk eden bolsa, indi 10 adamdan ybarat strategler (serkerdeler) topary döredilipdir. Oňa her filadan bir adam 1 ýyl möhleti bilen saýlanypdyr we gezekli-gezegine baş serkerde bolupdyrlar. Bu wezipä gaýtadan saýlanmaga hem ygtyýar berlipdir.

Ýola salnan düzgünleri gorap saklamak, häkimiýeti haýsydyr bir täsirli adamyň basyp almagynyň önüni almak maksady bilen, ostrakizm (küýze döwügi boýunça ses bermek) kazyýeti döredilýär. Bu halk ýygnagynyň ýörite çagyrylyşy bolup, onda dowam edýän düzgüne howp salýan adam barmy diýen sorag goýlupdyr. Eger-de şeýle adam bar diýlip hasap edilse, ýygnaga gatnaşýanlaryň eline küýze döwügi berilipdir. Her kim howply hasap edýän adamsynyň adyny oňa ýazyp, ýörite çelege atypdyrlar. Eger-de şol bir adamynyň ady ýazylan küýze döwükleriniň sany köplük bolsa, ol adam 10 ýyl möhlet bilen Afinadan kowlupdyr. Emma onuň emlägine degilmändir, wagty dolandan soň, ol Afina gelip we ähli raýat hukuklaryny alyp bilipdir.

B.e. öň VI asyrdan Afina uly hem köp ilatly şähere öwrülýär. Onda senetçilik, söwda, gurluşyk we beýleki işler bilen meşgullanýan köpsanly hünärmen ilat ýaşapdyr. Olaryň bir bölegini beýleki şäherlerden göçüp gelenler – metekler düzüpdir. Olara mülk edinmek, halk ýygnagyna gatnaşmak gadagan edilipdir. Klisfen metekleriň hem uly toparyny Afina raýatlarynyň sanawyna goşupdyr.

Syýasy ulgamda Afinada geçirilen demokratik özgermeler, başynda urug aristokratlary durýan köp sanly grek şäherleriniň närazylygyny döredipdir. Afina garşy Spartadan, Fiwiden, Holkydadan we Eginden ybarat bolan bileleşik garşy çykýar. Özüne ýaran gözlän afinalylar parslardan kömek soramaga mejbur bolýarlar. Parslar Afina pars patyşasynyň ýokary häkimligini ykrar etse, kömek bermäge razydyklaryny aýdypdyrlar. Afina ilçilerine baş bolan alkmeonidler urugy olaryň teklibini kabul edipdir, emma bu ylalaşyk halk ýygnagy tarapyndan kabul edilmändir. Netijede, afinalylaryň ýeke özleri birleşen topara garşy uruşmaly bolupdyr. B.e. öň 506-njy ýylda Spartanyň ýolbaşçylygyndaky bileleşigiň goşunlary Attika çozup girýärler. Emma bileleşigiň ýolbaşçylarynyň özara oňuşmazlygy sebäpli, bu bileleşik tiz dargaýar. Afinalylar bolsa halkidalylara hem-de fiwililere berk zarba urýar we olaryň goşunlary derbi-dagyn edilýär. Netijede, Afina uruşlarda diňe bir bileleşige girenleriň çozuşyny yza gaýtarmak, eýsem öz döwletiniň ýerini hem giňeldýär. Afina hökümeti parsalaryň Afinada Gippiniň häkimligini dikeltmek barada eden tekliplerini hem ret edýär. Umuman, Afinanyň içeri we halkara ýagdaýy belli bir derejede Klisfeniň özgermeleri netijesinde artypdyr we berkäpdir.

Klisfeniň döwründe hem Afinyda ýer ýetmezçiligi dowam edipdir. Bu meseläni kesekleriň hasabyna çözmek synanyşygy amala aşyrylypdyr. B.e. öň 506-njy ýylda Afina çozuş eden halkydalyalary afinalar ýeňlişe sezewar edenden soň, olar Ewbeý adasyndaky Halkyda şäheriniň bir bölegini basyp alýar. Netijede, Afinanyň ýersiz raýatlarynyň 4 müňüsine Halkydadan alnan ýerlerden ýer paýlanyp berilýär we ol ýerlere göçürilýär. Bu syýasat bir tarapdan, ýer meselesini çözmäge ýardam etse, ikinji tarapdan, Afinanyň orta daýhanlar gatlagyny berkidýär.

Klisfeniň we onuň tarapdarlarynyň kanunlary Afina jemgyýetiniň taryhynda ähmiýeti juda uly bolupdyr. Ol Solon tarapyndan başlanan özgertmeleri tamamlapdyr. Grekleriň özleri Klisfeni grek demokratiýasyny esaslandyryjy hasaplapdyrlar. Mysal üçin, Aristotel «Afiny politiýa» atly işinde «Afina döwleti Klisfenden soň, Solonyň döwründäkä garanda ep-esli derejede demokratiýalaşdy» diýip ýazýar. Hakykatdan hem, Klisfeniň özgertmeleri urug gurluşynyň ymykly dargamagyny tamamlýar. Ol Attikada demokratik polis görnüşindäki döwletiň we jemgyýetiň gutarnykly kemala gelmegine getiripdir. Şeýlelik bilen, b.e. öň VI asyrdan emeldar toparlaryň ýolbaşçylarynyň, ellin dünýäsiniň beýleki welaýatlarynyň häkimligi demosyň häkimligi bilen çalşylýar. Demosyň özi dürli-dürli durmuşy gatlaklardan ybarat bolsa-da, syýasy hukuklary almak üçin bütewiligini saklapdyr. Klisfenden öň Attikada esasy gapma-garşylyk emeldarlar bilen halk köpçüliginiň arasynda bolan bolsa, indi gapma-garşylyk gullar bilen erkin adamlaryň arasynda bolupdyr. Netijede, Gresiyada ilkinji gezek gutarnykly gul eýeçilik döwleti kemala gelýär.

VIII.

B.E. ÖŇKI VIII–VI ASYRLARDA GRESIÝANYŇ MEDENIÝETI

Grek hudaýlary we dini garaýyşlaryň kemala gelmegi. Grek medeniýeti ruhy gymmatlyklaryň täze ulgamynyň döremegi bilen utgaşypdyr. Ruhy gymmatlyklaryň täze ulgamynyň esasy taraplary grek ylmyny durmuşy bähbitlere gönükdirmek bolupdyr. Adamyň şahsyýetine sarpa goýmak, tebigat bilen göreşde onuň işjeňligini we başarjaňlygyny şöhlendirmek, raýat bilen polisniň aýrylmaz

baglanyşygyny, adamyň erkinliginiň iň ýokary ahlak derejesidigi baradaky düşüňjeler ruhy gymmatlyklaryň esaslaryny düzüpdir.

Täze grek medeniýeti boş ýerden emele gelmändir. Onuň başlangyjy krit-miken eýýamyna, gomerçilik döwrüne we gadymy gündogar halklarynyň medeniýetlerine esaslanypdyr. Grekler ol başlangyçlary başarjaň peýdalanypdyrlar, öz durmuşlaryna laýyk edip özgerdipdirler. Tutuşlygyna alanyňda b.e. öň VIII–VI asyrlarda kemala gelen grek medeniýeti çuňňur milliligi bilen tapawutlanypdyr.

Grekler medeniýetiň ähli pudaklarynda: hat-ýazuwda, edebiýatda, şekillendiriş sungatynda, binagärçilik we dini ulgamda, filosofiýa we ylmy-bilimlerde uly üstünlikleri gazanypdyrlar.

Grekleriň işläp düzen dini ulgamynda hudaý barada düşüňje gadymy Müsür, Derýa aralygy halklarynyňkydan düýpli tapawutlanýar. Olaryň düşüňjelerine görä, hudaýlar ägirt uly gudratly güýje eýe bolsalar-da, ähli zada erk edip bilmeyärler. Olar iň ýokary güýç diýip, ykbala boýun bolupdyrlar.

Grekleriň düşüňjesine görä, hudaýlar adamlaryň hojaýyny, gazaply jeza berijiler däl-de, olaryň medetkäri, kyn durmuşda kömek-goldaw berijiler hasaplanypdyr. Olar hudaýlaryň adamlara ýakynlygyna, käte olaryň adamlar bilen nika gatnaşygynyň bolýandygyna hem ynanyppdyrlar. Hudaý bilen ynsanyň nikasyndan önenlere olar gahrymanlar diýipdirler. Ýarym hudaý ýarym adam gahrymanlar adamlaryň ýaşamagyna päsgel berýän nägehanlary ýok edendiklerine we başgada köp edermenlikleri görkezendiklerine ynanyppdyrlar.

Grekler hudaýlardan tapawutlylykda gahrymanlar baky ýaşamaýarlar diýip düşüňipdirler. Olaryň dinindäki gahrymanlaryň sany onlarça bolup, olar hakda dürli rowaýatlar düzüpdirler. Grekler öz hudaýlarynyň adamlaryň durmuşyna gatyşmagy, olaryň biri-biri bilen gatnaşygy barada gürrüň bermegi oňat görüpdirler. Netijede, greklerde ertekilere we gürrüňlere baý rowaýatlar toplумы emele gelipdir. Grek ýazyjy-şahyrlarynyň, heýkeltaraşlarynyň we suratkeşleriniň köpüsi öz eserleriniň sýužetini rowaýatlardan alypdyrlar.

Grekleriň düşüňjesinde adamlar bilen hudaýlar elmydama arabaglanyşykda bolupdyrlar, belli-belli ybadathanalardaky ruhanylar hudaýlar bilen aram-aram söhbetdeş bolup bilýär diýip düşüňipdirler. Şeýle ruhanylaryň mesgenine Gresiyada orakul diýipdirler. Olar gel-

jekde boljak zatlar barada hudaýlara ýüz tutup, olardan jogap alyp bilýärler diýip hasap edipdirler. Delfdäki Apollonyň, Epirdäki Zewsiň ybadathanalary Gresiyada belli orakullar hasap edilipdir.

Grekler öz hudaýlaryny kaşaň öýlerde ýaşayan görmegeý hem daýaw adamlar görnüşinde göz önüne getiripdirler. Hudaýlaryň şekilini ýasamak, olaryň öýlerini gurmak grek heýkeltaraşlarynyň aýal hem erkek adamlaryň şekilini ýasamakda, ymaratçylaryň owardan ymaratlary gurmakda kämilleşmegine uly ýardam edipdirler.

B.e. öň V–IV asyrlarda Elladada şekillendiriş sungaty görüp-eşidilmedik derejelere göterilipdir. Grek heýkeltaraşlarynyň şeýle döreden kämil eserleri soňky nesiller üçin hem nusga bolup hyzmat edipdir.

Greklere çyzykly hatyň we edebiýatyň ýüze çykmagy (b.e. öň VIII–VI asyrlar). B.e. öň II münýllykda aheý grekleri çyzykly hat diýlip atlandyrylan ýazuwy ulanypdyrlar. Gomer döwründe ol tagaşyksyz ýazuw ýatdan çykarylypdyr. Haryt önümçiliginiň we söwdanyň ösmegi hatyň ýüze çykmagyna mümkinçilik döredipdir. Rowaýata görä, grek elipbiýiniň gahrymanlary: Agememnonyň ýegeni Palmed ýa-da Finikiýadan Beotiýa göçüp gelen, Ýewropanyň dogany Kadm bolupdyr. Soňky rowaýat taryhy hakykata ýakyn gelýär, sebäbi hemme maglumatlarda berlişine görä, grekler elipbiýini finikiýalylardan alypdyrlar. Grek harplarynyň: «alfa», «beta», «gamma», «delta» atlary grek dilinde hiç bir zady aňlatmandyr. Emma semit dilinde olar anyk zatlaryň atlaryny aňladypdyr, ýagny alef – «mal – janly», bet – «öý», gimel – «düýe», dalet – «gapy» we ş.m. aňladypdyrlar. B.e. öň IX–VIII asyrlaryň çäginde finikiýa elipbiýiniň esasynda täze grek elipbiýi döredilipdir. Ol 24 harpdan ybarat bolup, onuň esasy aýratynlygy elipbiýiň içinde çekimli harplaryň ýörite belgiler bilen aňladylmagy bolup, olar sowat öwrenmegi we hat ýazmagy ýenilleşdiripdir.

B.e. öň VIII–VI asyrlarda grek edebiýaty hem ösüp başlaýar. Greklere ilki bilen poeziýa görnüşindäki epiki eserler peýda bolýar. Ol halk döredijiliginden, hudaýlar hem gahrymanlar hakyndaky rowaýatlardan gözbaşyny alypdyr. Epiki eserler aedler – aýdym aýdyjylar tarapyndan ýatdan aýdylypdyr. Hat-ýazuw peýda bolanyndan soň, olar ýazga geçirilýär. Grek edebiýatynyň ýüze çykyş taryhy «Iliada» we «Odisseýa» poemalarynyň kimiňkidigine garamazdan, Gomerden we Gesiodan alyp gaýtmaklyk ylymda kabul edilipdir. Gresiyanyň

iň oňat epiki eserleri bolan «Iliada» we «Odisseýa» poemalary b.e. oň VI asyrda ýazga geçirilipdir. Toparlaýyn poemalar we Gomeriň gimnleri (senasy) ýaly eserler toplumy-da epiki poemalara ýakyndyr. Toparlaýyn poemalar, ýagny şol bir waka dürli poemalardan (mysal üçin, Troýa urşy barada poemalar, şol bir wagtda patyşa baradaky poemalardan) ybarat bolupdyr. Gomeriň gimnleri gahrymanlaryň we hudaýlaryň hormatyna aýdylýan dabaraly aýdymlyry öz içine alypdyr. Epiki eserleriň awtory Gomer hasap edilse-de, olaryň hemmesi bir adam tarapyndan däl-de, birnäçe awtorlar tarapyndan döredilipdir.

Awtory anyk bolan ilkinji gerk poemasy b.e. oň VIII–VII asyrlaryň sepgidinde peýda bolan Beotiýaly Gesiodiýň «Zähmet we günler» hem-de «Teogoniýa» atly eserleridir. Olaryň birinjisinde Beotiýa daýhanlarynyň çekýän zähmeti we güzeranlary hakda gürrüň berilýär. «Teogoniýa» poemasynda hudaýlaryň şejeresi, dünýäniň ýaradylyşy barada rowaýaty gürrüň edilýär. Gesiodiň bu poemasy umumy ellin rowaýatlarynyň taryhynyň esasy özünde jemleýär we umumy grek rowaýatynyň ýüze çykmagynda esasy basgançak bolup hyzmat edýär.

B.e. oň VII asyryň başynda Grek poeziýasynda aýry-aýry adamlaryň duýgularyny, aladalaryny beýan edýän liriki poeziýa ýüze çykýar. Onlarça uly şahyrlar oňde baryjy polislerde – Megarada, Lesbosda, Argosda, Hiosda, Samosda, Afinada, hatda yza galak, Fiwide we Spartada ýüze çykýar. Bu ugurdan ilkinji eser döreden grek şahyrlary Farosly Arhiloh, Lesbosly Alkey we Safo bolupdyr. Olar söýgi, tebigatyň gzellikleri, durmuşyň şatlyklary barada ýazypdyrlar. B.e. oňki VI asyryň ahrynda V asyrda liriki poeziýanyň aşak düşen wagty bolup, olar täze döwürň demokratik talaplaryny ödäp bilmändirler. Gresiyanyň iň soňky liriki şahyry «Ak ganatly guwlar» atly işiň awtory fiwili şahyr Pandr (b.e. oň 518–422-nji ýý.) bolupdyr. Pandr öz aýdymalaryny Olimpiýa, Pifiý we beýleki ýaryşlarda üstün çykan ýeňijileri wasp edýän dabaraly goşgulary düzüpdir hem-de uly şöhrat gazanypdyr.

B.e. oň VI asyryň ortasynda grek edebiýatynda Grek basnyýa žanrynyň ýüze çykmagyny Samosly emeldarlaryň küküki guly Ezopyň ady bilen baglanyşdyrylýar. Bütün ömrüni tabynlykda geçiren Ezop öz garaýşyny, pikirini gizlinlikde saklamaly bolupdyr. Ezopyň basnyýalarynyň köpüsi haýwanlar barada bolup, olar adamlaryň gylyk-häsiýetini açyp görkezipdir. Edebiýatda bu ugur

ezop dili adyny alýar. Hakykatda Ezopyň ömürbeýany häzirki wagtda toslama ýaly kabul edilýär. Onuň basnýa toplumynyň dünýä edebiýatyna eden täsiri juda uly hasaplanylýar. Bu basnýa toplumu biziň zamanymyza Wizantiýanyň edebiýatçylary tarapyndan täzeden işlenen görnüşi gelip ýetipdir. Ezopyň basnýasynyň mazmuny gadymy döwre degişli hasaplanylýar.

Bu döwrüň syýasy wakalary Afinally syýasy işgär, arhont Solonyň goşgularynda düşnükli dilde beýan edilipdir. Watançylyk temasy, watana bolan söýgi temasy Spartaly Tritiýniň eserlerinde beýan edilýär. Umuman, b.e. öň VIII–VI asyrlarda Elladanyň syýasy-jemgyýetçilik we ykdysady ösüşi Gresiyada edebiýatyň güýçli derejede ösmegine mümkinçilik döredipdir.

Gresiyada binagärlik we heýkeltaraşlyk sungatynyň ýüze çykmagy we ösmegi. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyada şäherleriň köpelmegi gurluşyk we binagärçilik sungatynyň ösmegine ýardam edipdir. Täze döredilen grek koloniýalarynda şäherler belli bir biçüw boýunça: göni köçeli, ýaşaýyş we jemgyýetçilik binalarynyň toplumu, senetçilik toplumlary, merkezi meýdança aýyl-saýyl edilip gurlupdyr. Elladada has kuwwatly ymaratlar, ybadathanalar gurlupdyr.

Şäherleri suw bilen üpjün etmeklige aýratyn üns berlipdir. B.e. öň VII asyryň ortalarynda Megarada ilkinji suw geçiriji gurlupdyr. Soňra has kämil suw geçirijiler Korinfde, Afinada we beýleki şäherlerde gurulýar. Samosdaky suw geçirijini gurmak üçin dagyň içini köwüp, uzynlygy 1 km çemesi bolan otük (tonnel) gurupdyrlar.

Jaý gurujylar jemgyýetçilik jaýlaryny, ylaýta-da, Hudaýyň öýi hasaplanýan buthanalary üýtgeşik gelşikli hem kaşaň gurmaga uly üns beripdirler. Netijede, grek binagärlik sungaty uly üstünliklere eýe bolupdyr. Arhaiki döwrüň iň belli ybadathanalarynyň biri-de Kiçi Aziýanyň Ioni şäherinde gurlan Artemida ybadathanasydyr. Gadymyýetde bu ybadathana ýedi täsinligiň biri hasap edilipdir. Onuň gurluşygyna greklerden daşary Kiçi Aziýadaky Lidiýa döwletiniň patyşasy Krez hem köp harajat çykarypdyr. Bu ybadathananyň gurluşygy taryhçy Pliniýniň berýän maglumatyna görä, 120 ýyl dowam edipdir. Ol maglumatlarda ybadathananyň binagär ussalarynyň atlary hem berilýär. Ony başlan ilkinji ussalar Knossly Hersifon we onuň ogly Metaren bolan bolsa, gurluşygy tamamlanlar Efesli Demetriý we Peoniý bolupdyrlar.

**Afina Akrapolynyň şekili
(b.e. öň V a.)**

**Efesdäki köşgün harabaçylygy
(b.e. öň 2000–1500-nji ýy.)**

Ybadathana Efes şäheriniň demirgazyk-gündogarynda 2 km daşlykda, ýer titrände täsir etmez ýaly batgalyk ýerde gurlupdyr. Onuň aşagy-na bolsa basgylan kömür guýlupdyr, soňra bolsa ýüň bilen düşelipdir. Ybadathana şol wagtlar Efesden daşda bolmadyk ýerde ak mermer daş käniniň üstüniň açylmagy bilen ol mermer daşyndan gurlupdyr.

Ybadathananyň tutýan meýdany ägirt uly bolup, onuň ini 55 metr, uzynlygy 110 metre ýetipdir. Onuň dört tarapy eýwanly 127 sany sütünden ybarat bolupdyr. Ybadathananyň oň tarapynda iki setirden sütünler galdyrylyp, olaryň her haýsy 8 sütünden düzülipdir, sütünleriň beýikligi 18 metre ýetipdir.

Bu ybadathana başyndan köp gowgalary geçirmeli bolupdyr. B.e. öň 356-njy ýylda Gerostrat diýen bir grek öz adyny şöhratlandyryjak bolup Efesdäki Artemidanyň ybadathanasyny otlapdyr. Efesliler bu ybadathanany täzedan öňki ölçeginde dikeldipdirler. Ol birnäçe asyr halka hyzmat edipdir. Emma 263-nji ýylda gotlar çozup, bu ybadathanany talapdyrlar we ony ýumrupdyrlar. Şondan soň, ol dikeldilmändir.

Gresiýada her bir şäheriň öz medetkär hudaýy bolupdyr. Şäheriň medetkär hudaýynyň ybadathanasy onuň güýjüniň-kuwwatynyň, ösüşiniň görkezijisi hasaplanypdyr. Şeýle binagärçilik toplumu Perikliň döwründe gurlan Afina Akrapoly hasaplanypdyr. Olardan – EGINE adasynda parslardan üstün çykylmagynyň hormatyna gurlan ybadathana ýadygärligi Olimpiadada guralýan Zewsiň ybadathanasy grekleriň binagärçilik sungatynyň näderejede ösendigine güwä geçýär. Daş-töweregi sütünler bilen gurşalan binagärçiliginde ymaraty

owadan oýma şekiller we heýkeller bilen bezelipdir. Ybadathana gurluşygyny kämilleşdirmek ýolunda grek binagärçiliginde order – akym ulgamy diýilýän ulgam kemala gelipdir.

Binagärlikde order ulgamy b.e. öň VII asyrdan Peloponnesiň ösen polislerinde ýüze çykýar we b.e. öň VI asyrdan has kämilleşýär. Ol ymaratlaryň dürli bölekleriniň biri-birine berk kybapdaş bolmagy, sütünleriň giňden tutulmagy, diwarynyň we üçek böleginiň biri-birinden aýyl-saýyl bolmagy, ymaratlaryň şekiller we heýkeller bilen bezelmeği olara aýratyn gözelligik beripdir. Ilkinji ýüze çykan order dorileriň orderi bolup, bu orderde gurlan ymaratlar birneme pesräk gurlup, olar düýpli hem agyr görnüpdir. B.e. öň VI asyrdan ýüze çykan Ioni orderindäki ymaratlar bolsa, syrdam hem ýeňil görnüpdir.

Gresiýada ybadathana we beýleki jemgyýetçilik ymaratlaryny heýkeller bilen bezemeklik bolsa kem-kemden heýkeltaraşlyk sungatynyň ösmegine itergi beripdir. Heýkeller ilki bilen ybadathanalarda goýlupdyr. Ybadathana haýsy hudaýa bagyşlanan bolsa, şol hudaýyň heýkeli hem ybadathanada oturdylypdyr. Şeýlelik bilen, irki döwürde heýkeltaraşlyk sungaty dini häsiýete eýe bolupdyr. Soňra heýkeltaraşlar gahrymanlaryň, b.e. öň VII asyrdan başlap bolsa Olimpiýa oýunlarynyň ýeňijileriniň heýkellerini ýasap başlapdyrlar. Heýkelleriň umumy ülnüsi – daýaw, gelşikli, gujurly, sagdyn hem ýaş erkek adamy ýalaňaç görnüşde şekillendirmek zerur bolupdyr. Şeýle heýkele kuros ýa-da Apollon diýipdirler. Heýkeltaraşlykda ikinji bir çeperçilik ugur ol hem uzyn eşikli dik duran Hudaý aýal ýa-da her bir maşgala ojağynyň goragçysy – enäniň şekili döredilipdir.

B.e. öň VI asyryň ahyrynda heýkeltaraş Kritiý we Hesiot «Tirany öldürijiler» atly heýkeller toplumyny döredipdirler. Olar Garmodiýa bilen Aritogitonyň edermenlikleriniň üsti bilen erkin raýat aňýetini şekillendiripdirler. Heýkeltaraş beýik Miron bolsa öz döredijiliginde ýaşasýyň köp taraplylygyny şöhlelendirmäge çalşypdyr. Ol bürünçden heýkeller toplumynyň içinde oba durmuşyny hem görkezmeği başarypdyr (Mysal üçin, «Gaçyp barýan sygyr») ýa-da adamyň örän inçe içki gynanjyny (Mysal üçin, Afina bilen Mariny bürünç toplumu) görkezmeği başarypdyr. Ol «Diskobol» atly eserinde ýaş ýigidiň disk zyňyp duran heýkelini ýasap, onda ýigidiň ägirt uly janly hereketi, bedeni çigin-çigin edilip görkezilipdir. Heýkelsynaslaryň içinde Perikliň

dosty Fidiý aýratyn tapawutlanypdyr. Onuň döreden eserleriniň içinde Zewsiň Olimpiadadaky heýkeli gadymýetiň ýedi täsinliginiň biri hasaplanypdyr. Fidiniň daşynda bir topar okuwçylary ýetişiň, olar bilen Fidiý Parfenonyň diwarynyň boýy bilen 276 metr uzynlykdaky «Friz» atly işi, uly lenta çekilen ýaly şekilleriň (barelýefler) giden bir toplumu döredilipdir. Olar gadymýetiň heýkeltaraşlyk sungatynyň genji-hazynasy hasaplanylýar.

Greklerde filosofiki nazaryýetiň ýüze çykmagy. Grek medeniýetiniň ösüşiniň ýene bir görkezijisi filosofiki nazaryýetiniň ýüze çykmagydyr. Irki grek filosofiýasyna naturfilosofiýa diýýärler. Çünki ol hakyky filosofiki garaýyşlar bilen bir hatarda, dürli takyk ylymlary-da öz içine alypdyr. Bu döwüriniň filosoflary, köplenç, matematika, astronomiýa ýaly tebigat baradaky bilimleri bilen köp meşgullanypdyrlar. Has ösen filosofiýa mekdepleri Kiçi Aziýa Ioniýasynda we Beýik Gresiýada ýüze çykyppdyr. Ioniýaly filosoflar Fales, Anaksimandr, Anaksimenes dünýäniň gelip çykyşyny tebigy ýol bilen düşündirmäge synanyşypdyrlar. Olar daş-töweregi gurşap alan dünýäniň özenini düzýän ilki başky jisimi tapmaga synanyşypdyrlar. Fales ähli zat suwdan başlaýar diýse, Anaksimenes howany başlangyç hasap edipdir. Anaksimandr bolsa dünýäniň ähli zatlary apeýron diýip atlandyrylýan inki kiçijik böleklerden düzülýär diýen pikiri öňe sürüpdir. Efesli filosof Geraklit hemme zat otdan başlanýar diýip hasap edipdir. Geraklit şeýle-de dialektika diýlip atlandyrylýan, hemme zatlaryň hereketdedigi baradaky filosofiki taglymatyň başyny başlapdyr. Ol «ähli zat akýar» – ýagny hereket edýär, üýtgeýär diýip düşündirýär.

Asly Samos adasyndan bolan, Italiýadaky Kroton şäherinde ýaşan Pifagor başga filosofiki nazaryýeti işläp düzüpdir. Ol dünýäniň esasy, ähli zadyň tertibini maddy zatlar däl-de, sanlar, ýagny materiýa bilen baglanyşykly bolmadyk diňe oýundaky (ýadyndaky, pikirindäki) mukdar gatnaşyklary düzýär diýip hasap edipdir.

Irki grek filosoflarynyň nazaryýeti dünýäni anyk düşündirmäge synanyşýan ylym bolupdyr. Ol dini düşünjelerden azat, adamyň güýjüne we başarjaňlygyna ynanmak, ýaşayşa höwes döretmek ýaly düşünjelere esaslanypdyr. Umuman, irki grek medeniýeti polisiň kemala gelmeginiň kanunalaýyk jemlemesi bolupdyr. Polis ulgamy Gresiýada ilki Peloponnesiň ösen welaýatlarynda, birneme soňrak bolsa, Attikada berkarar bolupdyr.

IX.

GREK-PARS URUŞLARY WE ONUŇ NETIJELERI

Pars döwletiniň döreýşi we olarda geçirilen özgertmeler. Grek-pars uruşlary (b.e. öň 500–449-njy ýý.) Gresiyanyň nusgawy döwüniň (b.e. öň V–IV asyrlar) täze taryhyny açýar. Ol dünýä taryhynyň harby çaknyşyklarynyň iň uzak dowam eden urşudyr. Grekleriň bu uly howpuň önünde birleşmekleri we uruşda üstün çykmagy, olaryň diňe bir halkara ýagdaýynyň güýçlenmegine we abraýynyň artmagyna getirmän, eýsem ýurduň içinde hem durmuş-syýasy we ykdysady taýdan uly özgertmeleriň amala aşyrylmagyna getiripdi. Has dogrusy, bu ýeňiş Gresiyada polis gurluşynyň demokratiýalaşmagyna, ykdysadyýetiň we gulçulygyň nusgawy görnüşine geçmegine getiripdi.

Parlaryň Ahemeni döwleti b.e. öň VI asyrdan emele gelýär. Bu döwleti esaslandyran Kir II (b.e. öň 559–530-njy ýý.) hasaplanýar. Kir uly pars taýpa birleşigine baş bolup, b.e. öň 550-nji ýylda Midiýa patyşalygyny basyp alýar. Midiýa öz garaşsyzlygyny ýitirip, ahemenileriň döwletiniň düzümine goşulýar. Midiýa basylyp alandan soň, parslaryň bu döwleti tiz kuwwatlanyp başlaýar. Ahemeniler Ermenistany, Kappadokiýany we bütin Kiçi Aziýany, şol sanda Lidýa patyşalygyny hem özlerine tabyn edýär.

Öz döwletiniň çäklerini günbatara giňeltmek bilen, Kir b.e. öňki 538-nji ýylda Wawilony basyp alýar we özüni Wawilonyň patyşasy diýip yglan edýär. Ortaýer deňziniň gündogar kenaryndaky Finikiýa şäherleri uruşsyz Kire tabyn bolýarlar. Ortaýer deňzinden tä Hind derýasynyň kenarlaryna çenli ägirt uly ýerleriň halklary we taýpalary parslar tarapyndan basylyp alynýar. Kir Müsüre ýöriş geçirmäge taýýarlanyp başlaýar, emma öz patyşalygynyň demirgazygynda, Kaspi deňziniň gündogar kenarlaryny eýeläp oturan sak hem-de massaget taýpalary bilen bolan söweşde ýeňlip, heläk bolýar. Müsüri basyp alan Kiriň oruntutary Kambis (b.e. öň 530–522-nji ýý.) Peleuziniň eteginde bolan söweşde (b.e. öň 525-nji ý.) iň soňky Müsür faraony Psammetih III goşunyny derbi-dagyn edýär we Memfis şäherini gabaýar. Memfis eýelenenden soň, Müsür uly Pars döwletiniň düzümine goşulýar. Müsür halkynyň soňky garşylyk görkezmeleri ýarag güýji bilen basylyp ýatyrylýar.

Kambis Müsürdekä zyznda gozgalaň turandygy baradaky habary ešidip, ýola düşýär, emma ýola belli bolmadyk sebäplere görä ol ölýär. Şondan soň Pars döwletinde tagt üstünde ýiti göreş başlanýar, şonuň bilen bir wagtda parslar tarapyndan basylyp alnan welaýatlarda hem garaşsyzlyk ugrunda gozgalaňlar başlanýar. Bu göreşde Gistapsyň ogly Dariý I (b.e. öň 521–486-njy ýý.) ýeňiji bolup çykyar. Dariý I gozgalaňlary basyp ýatyrýar. Oňa öz häkimligini berkidip, pars ýerlerini has hem giňeltmeklik başardýar.

Pars döwletiniň dolandyryş ulgamy. Pars döwletinde ýokary, çäklendirilmedik häkimlik patyşa degişli bolýar. Ol parsalaryň baş hudaýy bolan Ahuramazdanyň ogly hasap edilýär. Patyşa häkimliginiň kuwwatyny görkezmek üçin, köşkde uly şowhunlary geçirmeklige aýratyn ähmiýet berilýär. Pars patyşalary has bezemen eşikleri geýipdirler, kellelerinde altyndan täç göteripdiler. Patyşalar halk köpçüligine käýarym görnäýmeseler, kän bir görünmegi halamandyrlar.

Patyşanyň ýanyna hiç hili päsgelsiz diňe alty sany bezgadanyň girmäge hukugy bolupdyr. Patyşany pars goşunlarynyň iň saýlama esgerleriniň on müňüsi «ölmez-ýitmezler» diýlip atlandyrylýan esgerleri gorap saklapdyrlar we harby ýörişlerde penakärlik edipdirler. Olaryň 1-nji müňlügeni pars bezgadalaryndan düzülip, olar patyşanyň şahsy goragçylary bolup gulluk edipdirler. Olaryň galanlary Eýranyň dürli taýpalaryndan we elamlýlardan düzülipdir. Olara «ölmez-ýitmezler» diýilýändiginiň sebäbi bu goşun bölüminden biri heläk bolan ýagdaýynda onuň ýerine hökman bir esger goşulypdyr, şonuň üçin, bu goşun bölümi hemişe 10 müňlügine saklanyp gelipdir. Patyşa daşyndaky gurşap ýörenlerden özüne maslahatçylary, ýerli häkimleri, serkerdeleri we emeldarlary belläpdir.

Basylyp alnan ýurtlarda gozgalaňlaryň önüni almak üçin goşun bölümleri ýerleşdirilipdir. Adatça, olar dürli halklaryň wekillerinden düzülipdir. Emma olarda ýerli ilatyň wekilleri bolmandyr. Sebäbi ol goşun, esasan, ýerli halkyň gozgalaňyny basyp ýatyrmaga niýetlenilipdir. Mysal üçin, pars patyşalary Müsürde 10–12 müňden ybarat goşuny ýerleşdiripdirler. Takmynan şonça möçberdäki esgerler Wawilonda saklanypdyr.

Dariý I Ahemeniler döwletinde welaýatlary dolandyrmagyň täze ulgamyny girizýär. Berk döwlet dolandyryş ulgamynyň döredilmegi ahemenilere basylyp alnan ýurtlaryň üstünden gözegçilik etmäge, sal-

gyt ýygnalyşyny tertibe salmaga we goşunyň sanyny artdyrmaga mümkinçilik beripdir. Pars döwletiniň bütin ýerleri 20 sany satraplyga (welaýatlara) bölünipdir. Satraplyklar indi Eýranyň düzümine girýän ozalky özbaşdak döwletleriň çäklerinde döredilýär. Olaryň başynda patyşa satraplary (patyşalygy go-raýjy – häkimler) goýlupdyr. Satrap wezipesi Kiriň, Kambisiň dolandyran ýyllarynda hem bolupdyr.

Emma ozal satrap wezipesine gadymy Assiriýa we Midiýa imperiýalaryndaky ýaly ýerli ilatdan bolan adamlar bellendir. Indi satrap wezipesi diňe parslardan bolan beglere berlipdir. Olara diňe raýat häkimligi ynanylypdyr. Satrap özüne tabşyrylan welaýatynda hojalyga ýolbaşçylyk edipdir, kazyýet işini amala aşyrypdyr, salgyt ýygnaýdyr, ýerli emeldarlaryň üstünden gözegçilik edipdir. Satraplara mis we kümüş pullary zikgelemäge ygtyýar berlipdir. Parahatçylyk döwründe içerki tertip-düzgüni saklamak üçin, satrabyň ygtyýarynda uly bolmadyk harby bölüm bolupdyr. Emma satraplyklarda döwlet goşuny hem ýerleşdirilip, olaryň başynda merkezden bellenen serkerdeler durupdyr, olaryň satraplara hiç hili garaşly ýeri bolmandyr, olar gös-göni patyşanyň garamagynda bolupdyr. Kâbir satraplar harby serkerdelere garaşly edilipdir, beýlekileri harby häkimligi hem ýöredipdirler. Satrabyň gulluk möhleti çaklendirilmändir. Satraplaryň we harby serkerdeleriň üstünden gözegçilik etmek hem-de her welaýata patyşanyň adyndan gelýän permanlary satraplara we serkerdelere ýetirmek üçin, kâtipler iberilipdir. Patyşa kâtipleri satrabyň häkimliginde bolýan zatlary patyşa ýetirip durmaly bolupdyr. Bulardan başga-da, satraplaryň, serkerdeleriň we «patyşa kâtipleriniň» üstünden gözegçilik etmek üçin, patyşanyň köp sanly içalylar topary hem işläpdir.

Öz içerki awtonomiýasy bolan ýurtlar uly satraplyklara goşulypdyrlar. Olar iň çetdäki etraplar bolansoň, pars hökümdarlary olaryň içerki işlerine kân bir goşulyşyp durmandyr. Olaryň üstünden diňe ýerli patyşalaryň (Kipr, Finikiýa, Kilikiýa şäherleri), hanlaryň we taýpa serdarlarynyň (efiopiýalylar we başgalar) üsti bilen dolandyrypdyrlar. Patyşanyň Suzydaky merkezi dolandyryş guramasy-

Pars patyşasynyň geýnişi

na meñzeş edaralar satraplyklarda-da döredilipdir. Olarda köp sanly emeldarlar, mürzeler, kazyýet işlerini alyp barýan sülçüler, salgyt ýygnaýjylar, jarçylar gulluk edipdir.

Bu uly hem çylşyrymly döwlet dolandyryş ulgamynyň merkezi, patyşanyň bolýan we döwletiň paýtagty hasaplanýan Persepol we Suzy şäherleri bolupdyr. Pars döwletiniň ähli welaýatlaryny birikdirýän ýollar çekilipdir. Bu täze çekilen ýollar merkezden ýerlere goşun çekmekligi hem ýeňleşdiripdir. Ol ýollaryň iň ähmiýetlileriniň biri-de «patyşa ýoly» diýlip atlandyrylýan ýol bolup, ol Suzy şäherini günbatardaky Sardy we Efes şäherleri bilen birleşdiripdir. Bu ýollaryň her 20–30 kilometrinde duralgalar gurlupdyr. Olarda patyşanyň taýýar hat äkidijileri we atlar saklanypdyr. Has zerur habarlary wagtynda ýetirmek üçin, bir duralgadan ikinji duralga çenli – estafeta arkaly habar berlipdir. Gerodotyň habar bermegine görä, iberilýän habarlar Sardy şäherinden Suza çenli alty günde ýetirilipdir.

Parslar döwlet edaralarynda esasy orny eýeläpdirler. Olaryň ellerinde raýat we harby wezipeler jemlenipdir, ol wezipeler tabyn edilen ýurtlaryň hemmesinde diýen ýaly parsalaryň ellerinde jemlenipdir.

Pars döwletiniň durmuş-ykdysady esaslary özüniň köp görmüşliligi bilen tapawutlanypdyr. Kiçi Aziýada, Elamda, Wawilonda, Siriýada, Finikiýada we Müsürde Ahemenileriň uly döwleti emele gelmezinden öň, özleriniň döwlet mekdepleri – institutlary bolupdyr. Emma bu döwletiň düzümine ykdysady taýdan ösen ýurtlardan başga-da, ýaňy urug gatnaşyklarynyň dargaýan döwrüni başdan geçirýän çarwa arap, skif we beýleki taýpalar hem giripdirler. Şonuň üçin, bu uly Pars döwletinde hukuk ulgamynyň we institutlarynyň dürli görnüşleri işläpdir. Hünärmenler gadymy kanuny ýygnyndylaryny öwrenipdirler, dürli ýurtlarda hereket edýän kanunlar bir tertibe salnypdyr.

Parslarda önden gelýän adaty hukuklar soňra patyşanyň esasy kanunlaryna öwürlipdir. Patyşa iň zerur işleri çözmek üçin täze kanuny girizip, kazyny täzedan belläp bilipdir. Parslaryň ýaşayyş durmuşlarynda ýedi urugyň wekillerinden ybarat düzülen patyşa geňeşiniň tutýan orny has-da uly bolupdyr.

Salgyt ulgamynda geçirilen özgertmeler. Kiriň hem Kambisiň döwründe tabyn edilen ýurtlar patyşa sowgat getirmek bilen çäklenipdirler. Şoňa görä-de, Dariý I b.e. öň 519-njy ýylda täze salgyt düzgünini girizýär. Täze düzgün boýunça her bir satraplyk belli bir möçber-

de belli bir pul salgydyny tölemäge borçly edilipdir. Satraplyklarda salgyt tölemekden diňe agalyk ediji parslar boşadylypdyr.

Parlara tabyn halklardan bir ýylda ýygnaýan salgydyň umumy möçberi 7740 wawilon talantyna (232 tonna golaý) barabar kümüş bolupdyr. Bu salgydyň köp bölegi ykdsady taýdan has ösen: Kiçi Aziýa, Wawilon, Siriýa, Finikiýa we Müsür ýaly ýurtlaryň halklary tarapyndan tölenipdir. Salgyt pul görnüşinde hem ýygnaýpdyr. Nagt puly bolmadyk adamlar öz ýerini we beýleki emläklerini ýa-da maşgala agazalaryndan birini girewine goýup, süýthorlardan pul karz almaga mejbur bolupdyrlar. Kähatlarda bolsa öz çagalaryny hem bergidarçylyk gulçulygyna goýmaly bolupdyrlar.

Oňat ýollaryň gurulmagy söwda gatnaşyklarynyň ösmegine ýardam edipdir. Alys-çalşy ýeňletmek üçin, pul özgertmesiniň zerurlygy ýüze çykypdyr. B.e. öň 517-nji ýylda Dariý I döwletiň hemme ýerleri üçin ýeke-täk pul birligini girizýär. Onuň esasynda agramy 8,4 gr bolan darik diýlip atlandyrylýan gyzyl teňňeler zikgelenipdir.

Pars darikleri söwda aýlanyşygynda köp asyrlap dünýäniň bazarlarynda esasy pul bolup hyzmat edipdir. Ondan başga-da agramy 5,6 gr kümüş pullar girizilipdir. Kümüş pullar söwda dolanyşygynda esasy ulanylýan pul bolupdyr. Olar, esasan, Kiçi Aziýa ýurtlarynda zikgelenipdir. Ownuk pul birligi hökmünde mis pullar hem goýberilipdir. Gyzyl pul diňe ýurduň paýtagtynda patyşanyň buýrugy bilen zikgelenipdir. Satraplyklara we şäherlere kümüş hem mis pullary çykarmaga ygtyýar berlipdir. Pullaryň hemmesinde pars patyşasynyň şekili ýerleşdirilipdir.

Kümüş pullar harby ýörişler wagtynda hakyna tutma goşun bilen hasaplaşmak üçin pars köşklerinde, Kiçi Aziýanyň grek şäherlerinde, awtonom şäherlerde we ýerli patyşalaryň köşklerinde zikgelenipdir. Emma b.e. öň VI–V asyrlarda Pars patyşalygynyň köp ýurtlarynda, Egeý deňziniň kener ýaka ýurtlarynda, Sisiliýadan başlap, bütin Ortaýer deňziniň gündogar kenaryndaky şäherlerde, tä Müsüre çenli ýurtlarda söwda dolanyşygynda grekleriň kümüş teňňeleri esasy orny eýeläpdir.

**Ahemenileriň
altyndan guýlan
teňňesi**

Hatda Wawilonda hem zikgelenen teňňeler köp möçberde ulanylmandyr, olar diňe grek şäherleri bilen söwda etmek üçin peýdalanylypdyr. Döwlete degişli gymmat bahaly metaly zikgelemek diňe patyşanyň ygtyýarynda bolupdyr. Olaryň köp bölegi diňe guýma görnüşinde saklanypdyr. Döwlete salgyt hökmünde gelyän pullar onlarça ýyllaryň dowamynda patyşanyň gaznasynda saklanyp, olar dolanyşykdan aýrylypdyr. Olaryň diňe az bölegi hakynatutma esgerler bilen hasaplaşmak, köşk işgärlerine ýa-da dolandyryş edaralaryndaky işgärlere iş haklaryny tölemek üçin yzyna, dolanyşyga goýberilipdir. Şonuň üçin, söwda dolanyşygynda zikgelenen pullar azlyk edipdir. Bu ýagdaýlar haryt-pul dolanyşygyna uly zyýan ýetiripdir, önüm bilen hasaplaşmaga ýa-da öndürilýän önümler bilen çalyşmaga mejbur edipdir. Önüm görnüşindäki salgytlar dürli-dürli bolupdyr. Olar galla, iýmiş, at bilen altyn hem-de kümüş bilen hasaplaşylypdyr. Mysal üçin, Kappadokiýa pul salgydyndan daşary 150 sany at, 2 müň sany gatyr, 50 müň goýun bermeli bolupdyr. Lidiýa bolsa, olardan iki esse artyk salgyt tölemeli bolupdyr.

Pars patyşalygynyň kuwwaty goşuna bagly bolupdyr. Goşunyň özenini parslar hem midiýalylar düzüpdir. Olar 20 ýaşdan başlap, harby gulluga çekilipdir. Pars patyşalarynyň goşunda geçiren özgertmeleri netijesinde goşun atly hem pyýada esgerlerden düzülipdir. Atly goşunda tanymal adamlar gulluk edipdirler. Pyýada goşun daýhanlardan hem senetçilerden düzülipdir. Pars goşunlarynyň esasy ýaragy peýkam bolupdyr. Atly esgeriň demirden naýzasy, bürünçden galkany we iki sany demirden ýasalan peýkamý bolupdyr. Goşunyň bu iki görnüşiniň bilelikde hereket etmegi parslara köp uruşlarda uly ýeňiş getiripdir.

Pars patyşalarynyň alyp baran uruşlarynda, döwletiň gündogar sebitinde ýaşaýan eýranlylaryň tutýan orny has uly bolupdyr. Aýratyn hem, Orta Aziýanyň sag taýpalary – ahemenileri hemişelik hereket edýän sap atly peýkamçylar bilen üpjün edipdirler. Emma harby bölümlerde, möhüm strategiki ýerlerde, galalarda ýokary harby wezipeleri diňe parslar eýeläpdirler.

Dariý I harby ýörişleri. Grek-pars urşunyň başlanmagynyň sebäpleri. Grek-pars uruşlarynyň başlanmagyna birnäçe ýagdaýlar sebäp bolýar. Grek-pars uruşlary Ahemeniler döwletini esaslandyran Kir II döwründe şineläp başlaýar. B.e. öň 546-njy ýylda Kir II ta-

rapyndan Lidiya patyşalygy basylyp alynýar. Şonuň bilen birlikde, ozal Lidiya patyşalygyna degişli bolan Kiçi Aziýada ýerleşýän grek şäherleri parslaryň gol astyna geçýär. Kiçi Aziýanyň günbatarynda ýerleşýän grek şäherleri özleriniň Lidiya hökümdarlarynyň döwründäki şertleri üpjün edilse, Kir II tabyn boljakdyklaryny duýdurýarlar. Emma Kir II Miletde başga şäherlere eglşik etmek islemeýär. Tiz wagtdan Miletde hem parslaryň dikmesi oturdylýar. Parslar tabyn edilen grek şäherlerini hemme tarapdan gysyp başlaýar. Birinjiden, grek şäherlerinden alynýan salgyt Lidiya patyşalarynyň ýygnaýan salgydy bilen deň bolupdyr. Ýöne şol pullar öňki ýaly dolanyşyga goýberilmän, pars hökümdarynyň hazynasynda biderek ýatan baýlyga öwürlipdir. Bu bolsa Grek şäherleriniň söwda işini gaty çäklendiripdir. Ikinjiden, tabyn edilen şäherleriň ilaty gurluşyk işlerinde işledilipdir, kähallatlarda olar Suza we Persepola iberilipdir. Ilat harby ýörişlere hem gatnaşmaly bolupdyr. Şäherleriň hökümdarlary pars dikmeleri bilen çalşyrylypdyr.

Dariý I dolandyran döwründe Ahemeniler döwleti özüniň gülläp ösýän döwrünü başdan geçiripdir. Dariý I häkimiýeti berkidip, uly özgertmeleri amala aşyryp, döwletiň ýerlerini giňeltmäge başlaýar. B.e. öň 517-nji ýylda parslar Hindistanyň demirgazyk günbatar çäklerini eýeleýärler. Şol bir wagtyň özünde Egeý deňziniň içindeki adalary basyp almaklyk başlanýar. Bu ýerde Samos adasynda güýçli hem baý döwlet ýerleşipdir. Bu ada hem parslar tarapyndan b.e. öň 517-nji ýylda basylyp alnýar. Dariý I b.e. öň 516-njy ýylda uly harby gämileri toplaý, Gara deňziň kenarlaryna tarap ugraýar. Onuň günorta kenarynda ýaşayan dürli taýpalar we grek şäherleri hiç hili garşylyk görkezmän, parslara tabyn bolýarlar.

Dariý I döwründe zygyderli alnyp barylan uruşlaryň netijesinde parslaryň uly döwletiniň serhetleri gündogarda Hind derýasyndan başlap, günbatarda Egeý deňzine, demirgazykda Ermeni ýurdundan başlap, günortada Nil derýasynyň birinji bosagasyna çenli uzalyp gidipdir. Netijede, Ahemenileriň döwleti b.e. öň VI asyryň ahylaryna çenli dünýäniň iň uly döwletine öwürlip, onlarça halklary bir döwletiň düzümine birikdiripdir.

Kiçi Aziýanyň grek ilaty şäherlerinde öz agalygyny berkitmek üçin parslar bu şäherleriň içki işlerine goşulyşyp başlapdyrlar, ola-

ra ýerli emeldarlardan bolan, öz adamlaryny häkimlige goýmaga çalşypdyrlar. Bu hökümdarlar bolsa öz gol astyndaky şäherlerdäki demokratik hereketleri zabunlyk bilen basyp ýatyrypdyrlar.

Wakalaryň ýitileşmegine Dariý I b.e. öň 513–514-nji ýyllardaky Frakiýanyň üsti bilen Günbatar we Demirgazyk Gara deňzine – skiflere garşy ýörişi hem itergi beripdir. Pars patyşasy Frakiýanyň we galla baý Garadeňiz kenarlaryny eýelemäge ymtylypdyr. Patyşanyň bu maksady amala aşýan ýagdaýynda, parslaryň Gellespontyň kenarlarynda we Kiçi Aziýadaky grek şäherlerinde agalygyny berkitmäge ýardam edip biljekdi hem-de olaryň balkan Gresiyasyna täsirini berkitjekdi.

Bu ýörişe dürli taýpalardan ybarat guryýer goşuny gatnaşýar. Samosly grek, arhitektor Mandrakolyň ýolbaşçylygynda Bospordan we Dunaýdan Ýewropa tarap pars goşunlary geçer ýaly köpri salynýar. Dariý I ony gorap saklamaklygy bolsa, harby ýörişe gatnaşýan greklere tabşyrypdyr.

Skif ýerlerine çozup giren pars goşuny uzak ýörişe taýýar däl, skifleriň atly goşuny parslary ýurduň içindäki çöllüklere çekip, olara ynjalyk bermändirler. Skifler ähli obalaryny boşadyp sähralyklara çekilipdirler parslar skifler bilen söweş eder ýaly olaryň esasy güýjüne duş gelmändir. Gerodotyň ýazmagyna görä, ýöriş iki aýa çekipdir. Ktesiy bolsa 15 günlük ýöriş barada gürrüň berýär. Skifleriň bu uruş usuly pars goşunyny agyr ýagdaýa salýar, goşuny çörek bilen üpjün etmeklik kynlaşyp, açlyk başlanýar. Dariý I ýaraly we keselli esgerlerini taşlap, yza gaýtmaga mejbur bolýar.

Şeýlelik bilen, parslaryň skif ýörişi doly şowsuz tamamlanýar. Bu ýagdaý Dariý I harby abraýyny öz golastyndaky halklaryň içinde peseldip, ýurduň dürli ýerlerinde uly kynçylyklary döredipdir. Emma Megabaz serkerdäniň ýolbaşçylygynda Frakiýada galdyrylan goşun, ol ýerdäki taýpalary özlerine tabyn edipdir. Parslaryň agalygyny frakiýalylar, olaryň goňsusy bolan Makedoniýa patyşasy Aminta I hem ykrar etmeli bolupdyrlar. Indi Balkan Gresiyasyny basyp almak üçin, parslara ýol açylypdyr.

Uruş howpy açyk duýulýar. Bu döwürde Gresiyanyň özünde-de ýagdaý has çylşyrymlaşypdy. Grek polisleriniň köpüsi parslar bilen urşa döwtalap dældiler. Şu meselede birnäçe syýasy toparlar

peýda bolýar. Polisleriň birentegi (ekerançylyk bilen meşgullanýan polisler) parslardan gorkup, onuň bilen uruşmazlygyň tarapdary bolupdyrlar. Polisleriň ikinji topary öz içki uruşlarynda parslardan haraý isleýärdileri. Diňe ykdysadyýetinde söwda esasy orun tutýan we gündogar bilen deňiz söwdasyny alyp barýan polisler urşuň tarapdarlarydy. Aýratyn hem, urşuň tarapdarlary bolup, Sparta bilen Afina polisleri çykyş edýärler.

Parslaryň Gresiýa ýakynlaşmagyna garamazdan, grek şäherleriniň özara alyp barýan uruşlary gowşamandyr, tersine, parslaryň grekleriň içki meselesine gatyşmagyny ýeňilleşdiripdir. Mysal üçin, Sparta Afina garşy urşa başlanda Klisfen parslara kömek sorap ýüz tutýar hem-de Afinanyň üstünden parslaryň agalygyny ykrar etmäge we olara «ýer we suw» bermegi wada berýär. Netijede, parslar grekleriň içki işlerine gatyşyp başlaýar.

Grek-pars uruşlarynyň aýgtyly döwrüniň (b.e. öň 500–478-nji ýý.) wakalary Gerodotyň «Taryh» atly işinde beýan edilýär. Gerodot uruşdan soňky döwürde ýaşan hem bolsa, onuň urşa gatnaşan adamlar bilen gürründeş bolmaga mümkinçiligi bolupdyr. Ol söweşiň bolan ýerlerini baryp görüpdir, dilden maglumat ýygnaýdyr, gahrymanlaryň hormatyna dikilen ýadygärlikler we käbir resminamalar bilen tanşypdyr. B.e. öň V asyryň ortalarynda uruş hereketleriniň gidişi barada Fukididiň işlerinde maglumat berilýär. Şeýle hem, Eshiliň «Parslar» atly tragediýasynda, Aristoteliň «Afiny politiyasy» eserinde maglumatlar berilýär. Köp sanly harby we syýasy işgärleriň terjimehalyny ýazan Plutarhyň işlerinde grek-pars urşunyň gahrymanlary Femistokl, Aristid, Kimon barada giňişleýin maglumat berilýär. Uruş barada b.e. öň V asyra degişli bolan az sanly ýazgy ýadygärliklerinde hem maglumatlar saklanyldy.

Grek-pars urşy Kiçi Aziýadaky grek şäherlerinde parslara garşy gozgalaň bilen başlanýar. Mileti wagtlaýyn dolandyryan Aristagor parslaryň ynamyna girmek üçin, Egeý deňzindäki Naksos adasyna ýöriş edýär. Onuň ýolbaşçylygynda pars gämileri şowsuzlyga uçraýar. Özüne jeza berilmeginden gorkan Aristagor grek şäherlerini gozgalaňa çagyryp, gozgalaňa baş bolýar. Miletlileriň kömek sorap ýüz tutmasyna, Balkan Gresiýasyndan diňe Afina we Eretriýa şäherleriniň ilaty kömek beripdirler. Milete kömek üçin Afina 20 triýer, Eretriýa 5 triýer iberýär.

Gozgalañçylar kömek gelmegi bilen işeň herekete başlap, b.e. öň 499-njy ýylyň tomsunda öňki Lidiýa patyşalygynyň paýtagty Sardy şäherine ýöriş edýärler. Şäherde ýangyn bolup, ýerli ilatyň mukaddes hasaplaýan Kibelya buthanasy ýakylýar. Bu bolsa, ýerli ilatyň greklere garşy aýaga galmagyna sebäp bolýar. Netijede grekler Sardydan çykyp gidýärler, afinalylar öýlerine gaýdýar. Efesiň eteginde bolan söweşde grekleriň ýeňilmegine garamazdan, gozgalaň güýjeýär. Gozgalaňa Wizantiýa Kariýa we Kipr adasy hem goşulýar. Emma grekleriň arasynda agzybirlik bolmandyr. Netijede, parslara grek şäherlerini ýeke-ýekeden eýelemäge mümkinçilik bolýar. Parslar ilki Kiprde, soňra Propontidada we Gellespontda gozgalaňlary basyp ýatyrýar. Göreşi diňe Milet dowam etdirýär. Aristagor ýeňşe bolan ynamyny ýitirip, Frakiýa gaçyp gidýär, tiz wagtdan şol ýerde hem ölýär. Gozgalaňçylaryň arasynda agzalalyk güýçlenip, olar bir-birine ýardam etmän söweşi taşlap gidip başlapdyrlar. Mysal üçin, b.e. öň 497-nji ýylda Lada adasynyň ýanynda bolan deňiz söweşinde samoslylar we lesboslylar söweşi taşlap gidipdirler. Netijede, söweş pars gämileriniň doly ýeňşi bilen tamamlanýar. Şunuň bilen Miletiň hem ykbaly çözülýär. B.e. öň 495-nji ýylda parslar Miletiň diwarynyň düýbünü köwüp, ony ýumurýarlar we şähere girýärler. Şäher tozdurylýar, köp adam gyrylýar, münlerçe aýallardyr çagalar gul edilip satylýar. Lesbos, Hios, Tenedos adalary we beýleki grek şäherleriniň ilaty gulçulyga satylýar. Ioni şäherleri tozýar. Şondan soň parslar bilen çaknyşyk gönüden-göni açyk urşa geçýär. Munuň üçin, iki tarapda hem ýeterlik sebäpler ýüze çykypdy.

Mardoniniň, Datisiň we Artaferniň harby ýörişleri. Kiçi Aziýadaky gozgalaňy basyp ýatyrandan soň, Parslar Balkan Gresiyasyna ýörişe taýýarlanyp başlaýar. B.e. öň 493-nji ýylda Dariý I ýegeni we giýewisi Mardoniy uly guryýer goşuny we deňiz gämileri bilen ýörişe ugrayar. Mardoniy Gellespont geçelgesinden geçip, Frakiýanyň kenarlary bilen günbatara hereket edýär. Ýolda daýanç berkitmeleri döredilýär, olarda ätiýaçlyk üçin azyk we ot-ým saklanypdyr. Käbir frakiýa taýpalary garşylyk hem görkezipdirler. Makedoniýanyň patyşasy Aleksandr parslary dostlukly garşylap, olara tabyn bolýar. Pars gämileri Halkydykanyň günorta kenarynda Afon burnunyň ýanyna ýetende deňizde güýçli tupan başlap, pars gämileriniň 300-den gowragy heläk bolýar. Parslaryň pyýada goşunyna frakiýalylyr uly

zarba urýar. Netijede, bu ýöriş şowsuz tamamlanýar, Mardoniy zyna dolanmaga mejbur bolýar. Ýöne bu şowsuzlyk parsalaryň Gresiyä ýöriş etmeklerinden ünsüni sowup bilmeyär. B.e. öň 492-nji ýylda Dariý I özüniň tabynlygyndaky ähli kenarýaka şäherlere gämili ýöriş gurap, Kiçi Aziýanyň kenarlaryna ugratmagy buýurýar. Gresiyanyň dürli şäherlerine «ýer we suw» bermeklerini talap edip, pars ilçilerini Gresiyä iberýär. Bu talabyň ýerine ýetirilmegi Dariý I tabyn bolmagyny aňladýardy. Afina we Spartada pars ilçileri öldürilýär. Grekler ilçileri öldürmek bilen, öz garaşsyzlyklary üçin göreşjekdigini duýdurypdyrlar. Emma tiz wagtdan Saronik aýlagynda ýerleşýän Egina güýçli gämisiniň bardygyna garamazdan, parslara tabyn bolmaga mejbur bolýar. Egina Afina golaýdy hem-de onuň duşmanydy. Şonuň üçin, Afina Spartanyň kömek bermegi bilen Eginadan göztussagy almagy başarýar we Eginany bitaraplaşdyrýar. Pars ilçilerini guýa taşlap öldüren spartalylardan, günäsini ýeňletmek üçin, ölümüne boýnuna alan birnäçe tanymal adamlar Dariý I ýanyna iberilýär. Emma Dariý I olary kabul etmändir. B.e. öň 490-njy ýylda parslar täze ýörişe başlaýar. Ähli goşun gämilere ýüklenilýär, atlary äkitmek üçin ýörite gämiler taýýarlanýar. Bu gezek goşuna baştutan edilip Datis we Sardyň satrapynyň ogly Artaferň belenilýär. Olar bilen ýörişe bir wagtky Afinadan gaçyp gelen tiran Gippiý hem ugraýar. Gämiler Kiçi Aziýadan Egeý deňziniň adalarynyň üsti bilen Ewbeýa adasyna tarap ugraýar. Delos adasynda parslar ilata degmejegini yglan edip, adany eýeleýärler. Naksos adasy hem eýelenip, ilaty gulçulyga satylýar. Şäherleriň köpüsi parslara garşy söweşmän tabyn bolanlaryny kem görmändirler. Ewbeýa adasy eýelenýär, ada Attika çozmak üçin, iň ýakyn hem amatly ýer bolupdyr. Adada Eretriýa şäheri ugrunda söweş başlanýar, emma şäheri gorajylaryň arasynda agzalalyk ýuze çykýar. 4 müň afinaly kleruhlar şäherden çykyp gidýär. Netijede, parslara hüjüm edip, şäheri almak başardýar. Şäher tozdurylýar, ilaty gulçulyga satylýar. Ewbeýadan Attika ugran pars gämileri Gippiniň maslahaty bilen Saronyk aýlagyna däl-de, demirgazyga Marafon düzlüğine baryp düşleýär. Afinalylar Sparta çapar iberip, derrew ýörişe çykypdyrlar. Çaparyň 200 km ýoly iki günde geçeni biderek bolýar. Spartalylar gadymy dini-däplerine görä, diňe 10 günden soň ýörişe çykyp biljekdiklerini aýdypdyrlar. Şeýlelikde, parsalaryň garşysyna afinalylaryň ýeke özleri söweşmeli bolýar. Marafon jülgesine diňe Plateýa şäherinden 1000 adam kömege gelipdir.

GREK-PARS URŞY (b.e.öň 500-449 ýý.)

Grek gämisi

Parslaryň gämisi

B.e.öň 480ý. SALAMIN SÖWEŞI

■ Grekler
■ Parslar

- B.e.öň 500-nji ýyllarda Parslaryň eýelän ýerleri
- B.e.öň 500-nji ýyllarda Pars agalygyna garsy grek şäherleriniň gozgalahy
- B.e.öň 492-480 ýý. Parslara tabyn edilen ýerler
- Parslara garsy göreşen Grek şäher döwletleri
- Bitarap grek döwletleri

Parslaryň ýörisleri:

- ➔ B.e.öň 492 ý.
- ➔ B.e.öň 490 ý.
- ➔ B.e.öň 480 ý.
- ➔ B.e.öň 479 ý. grekleriň harby ýörisleri

Esasy söwesleriň bolan ýerleri:

- deňizde
- gury ýerde

Esasy söweslerde pars we grek goşunlarynyň ýerleşisi. Marafon söweşi

B.e. öň 490-njy ýylyň 13-nji sentýabrynda Afinadan 40 km uzaklykdaky Marafon jülgesinde grekler bilen parsalaryň ilkinji uly çaknyşygy bolup geçýär. Oňa 10000 afinaly we 1000 plateýaly goşun gatnaşýar, Afina goşunyna serkerde edilip, Miltiad bellenilýär. Miltiad geçmişde parsalar bilen bile bolup, olaryň uruş tilsimlerine belet bolupdyr.

Datisiň we Artafeniň ýörişleri hem-de Marafonyň etegindäki söweş barada Korneliý Nepotyň ýazgylarynda gyzykly maglumatlar berilipdir. Onda Dariý I Ýewropadan Aziýa dolanyp gelenden soň, onuň ýakyn ýoldaşlarynyň maslahat bermegi bilen Gresiyany basyp almak üçin, 500 sany gämini ýaraglandyrypdyr. Bu gämileriň serkerdesi edilip Datis bilen Artafen bellenip, olara 200 müň esger, 10 müň atly goşun berilýär. Patyşanyň serkerdeleri öz gämilerini Ewbeýa getirip, Eretriyany basyp alýar. Onuň ähli ilaty ýesir alnyp, Aziýa patyşanyň ýanyna iberipdirler diýip, Korneliý Nepot ýazýar.

Korneliý Nepotyň beýanlarynda Marafon söweşiniň gidişi barada hem giňden maglumatlar galdyrylypdyr. Ol pars serkerdesi Datis saýlanyp alnan Marafon meýdanynyň parsalar üçin amatsyzdygyna gözi ýetse-de, ol öz goşunynyň artykmaçlygyna daýanyp, spartalylardan kömek gelmänkä, grekler bilen söweşmäge howlугypdyr. Datis söweş meýdanyna 100 müň pyýada, 10 müň atly goşuny hatara düzüpdir. Bu söweşde afinalylar gahrymançylygyň iň ýokary ussatlygyny görkezip, pars goşunlaryny derbi-dagyn edip, parsalary şeýle bir gorkuzypdyrlar welin, olar öz gelip düşen ýerlerine tapman, eýsem gämileriniň duran ýerlerine zordan özlerini atypdyrlar.

Spartalylar 13-nji sentýabrda ýörişe çykýar, parsalar bolsa entek kömek gelip ýetmänkä, esasy zarbany urmak maksady bilen, atly goşuny gämilere ýükläp, Afina tarap ugraýar. Bu ýagdaý Afina serkerdesi Miltiada mälim bolýar. Ol amatly pursatdan ýerlikli peýdalanýar, öz goşunlarynyň ýerleşen beýikliginden aşakda ýerleşýän Marafon jülgesine düşýär. Parsalaryň atly goşunynyň ýokdugy grekler üçin uly ýeňillikdi. Parsalaryň san taýdan agdyklygyny nazarda tutup, Miltiad goşunyň falangasyny parsalaryň goşunynyň tutýan falangasyna deňlejek bolup, onuň orta bölegini gowşadyp, iki gapdalyny güýçlendirýär. Parsalaryň goşuny, esasan, peýkamçylardan bolup, olar 100 metrlikden duşmana uly zeper ýetirip bilýärdiler. Şol sebäpli, Miltiad esgerlerine hüjüm başlan badyna duşman bilen aralygy ylgap geçmegi buýurýar, şeýdilen ýagdaýynda parsalaryň peýkamyndan az zyýan çekiljekdi.

Söweş grekleriň hüjümi bilen başlanýar. Parslar grekleriň ortadaky toparyny böwüsyär, ýöne iki gapdaldaky grek esgerleri böwsüp geçen parslaryň daşyna aýlanyp, olary gyrgynçylyga berýärler. Şeýlelikde, parslar ysgyndan gaçyp, söweş meýdanyny taşlamaga mejbur bolýarlar. Olaryň köpüsine pars gämilerine münüp gaçmak başardýar, 7 sany gämi ele düşýär. Gerodotyň habar bermegine görä, şol söweşde parslardan 6400 adam, afinalardan we onuň ýaranlary bolan plateýalylardan 192 esger heläk bolýar, şol sanda greklerden bir serkerde we arhont-polemarh Kallimah hem heläk bolýar. Bu maglumatlarda plateýalylar we gullar hasaba alynmandyr. Gämi bilen Afina tarap giden goşun şähere golaýlanda, Miltiad hem esgerleri bilen gelip ýetişýär. Pars gämileri Afina hüjüm edip bilmän, zyňa dolanýar. Şeýlelikde, Marafon jülgesinde bolan söweşde grekler ajaýyp ýeňiş gazanýar, ýeňşiň ruhy taýdan ähmiýeti juda uly bolýar. Bu ýeňiş grekleriň özlerini hem geň galdyrypdyr, olarda ýeňşe bolan ynam täzeden döreyär. Parslar üçin bu ýeňiş däldi, diňe başa barmadyk synanyşyk hasaplanýardy. Şonuň üçin, uruş howpy öňküligine saklanyp galýardy.

Kserksiň Gresiya ýörişi. Marafon söweşinden soň parslar 10 ýyllap diýen ýaly Gresiya garşy ýöriş etmändirler. Ahemeniler döwletinde içki tolgunyşyklar güýçlenýär. Müsürde, Wawilonda gozgalanlar bolýar, üstesine-de b.e. öň 485-nji ýylda Dariý I aradan çykýar. Onuň ýerine tagta çykan ogly Kserkse (b.e. öň 485–465-nji ýý.), tolgunyşyklary ýatyrmak üçin, birnäçe ýyl gerek bolýar. Ýurdy doly eline alandan we berleşenden soň, Kserks ýene-de Gresiya garşy ýörişe taýýarlanyp başlaýar.

Gresiyada gürrüňi edilyän döwürde wakalar şeýleräk bolupdy. Marafon söweşinden soň, afinalylar parslara kömek beren grek şäherleriniň ilatyny jezalandyryp başlaýarlar. Marafon söweşiniň gahrymany Miltiad Paros adasyna garşy söweşde şowsuzlyga uçrap, ol suda berilyär. Sud onuň hyzmatyny nazarda tutup aklaýar, ýöne 50 talant möçberde jerime tölemeli edilyär. Söweşde ýaraly bolan Miltiad tiz wagtdan ölyär we jerimäni onuň ogly Kimon tölemeli bolýar.

Bu döwürde Afinada iň ukyply we öndengörüji döwlet işgärleriniň biri bolan Femistokl syýasy meýdana çykýar. Femistoklyň kakasy ruhany, ejesi bolsa aşaky gatlakdan bolupdyr. Ol her bir işden örän gowy baş alyp çykydyr, aýratynam, öndengörüjiligi bilen tapawutla-

nypdyr. Onuň başarlaňlygyna, ukybyna öz döwründe taryhçy Fukidid örän ýokary baha beripdir. Femistokl parslar bilen geljekde urşuň boljakdygyna doly göz ýetiripdi. Ol Gresiya howp diňe bir parslar tarapyndan däl, eýsem goňşy Egin polisi tarapyndan hem abanyandygyna oňat düşünýärdi. Eginlileriň şol döwürde ýeterlik derejede harby gämisi bolup, ol Afinanyň birinji duşmanydy. Şol sebäpli, Femistokl Afinanyň güýjüni güýçli deňiz gämilerini edinmekde görüp, öz harby taslamasyny hödürleýär. Ol bu howpuň önüni almak üçin, greklere üstünlikli uruş gerekdigini düşündirmäge çalyşýardy. Femistokl Afinany berkitmek üçin, Pireý portunyň düýbünü tutýar. Bu portuň düýbünüň tutulmagynyň Afina üçin nähili ähmiýetiniň bolandygy, Peloponnes urşy (b.e. öň 431–404-nji ýý.) döwründe has aýdyň görkezdi. Femistokl güýçli harby gämisiniň döredilmeginiň zerurdygyna gözi ýetip, onuň serişdesiniň aladasyny edip başlaýar. Bu möhüm işde Femistokla b.e. öň 483-nji ýylda Lawriya daglaryndan baý kümüş magdan käniniň tapylmagy uly kömek edýär. Oňa magdan käninden gelýän girdejileri harby gämisiniň gurluşygy üçin sarp etmäge, halk maslahatynyň karary bilen rugsat berilýär. Netijede, b.e. öň 480-nji ýylda Afinada kuwwatly deňiz gämisi peýda bolýar. Ondan öň kümüş käninden gelýän girdejiler raýatlaryň arasynda paýlanypdyr.

Kümüş känleri barada, onuň peýdalanyş ýollary barada Aristotel «Afina politiýasy» atly işinde şeýleräk ýazgylary galdyrypdyr. «Arhont Nikodemiň döwründe Maronide kümüş käniniň üsti açylýar, bu magdan käniniň işlenilmeği netijesinde şäheriň gaznasyna 100 talant galypdyr. Adamlar ony halka paýlamagy maslahat berýärler, emma Femistokl oňa ýol bermändir. Emma ol baýlygy näme üçin peýdalanjagyny aýtman, pullary ýüz sany baý afinalylaryň her haýsyna bir talantdan karzyna bermegi teklipe edýär. Eger-de olaryň harç eden pullary dogry tapylyp makullanylsa, olary döwletiň hasabyna çykdaýjy etmegi, eger-de pullar biderek zatlara harçlanyp olar makullanylmassa, onda karzyna berlen adamlardan pullary gaýtaryp almagy teklipe edýär. Şeýdip, Femistokl pullary halka bermän gerekli ýere peýdalanmagy meýilleşdirýär hem-de baýlardan alnan pullara Femistokl 100 sany triýer-harby gämileri ýasamagy buýurýar, ýagny 100 adamyň her biri bir triýer gurmaly edýär. Salaminiň eteginde parslar bilen söweşen afinalylar, şol triýerler bilen söweşdiler» diýip, ol öz beýanyny tamamlýar.

Uly gämi gurluşygynyň başlanmagy bilen, Attikanyň garyp ilatyna işlemäge we gulluk etmäge uly mümkinçilik döreyär. Her bir meseläniň halk ýygnagynyň garamagyna berilmegi Afinada demokratiýanyň ösüşine itergi berýär.

Afinanyň ikinji bir görnükli döwlet işgäri Aristid bolupdyr. Ol gury ýer goşunyny güýçlendirmegiň tarapdary bolup çykyş edýär. Onuň hem sebäbi Aristid iri ýer eýeleriniň wekilidi we şolaryň bähbidinden ugur alýardy. Emma ol Femistokla garşy syýasy göreşde asgyn gelýär we Afinadan kowulýar.

Bu döwre çenli gowy taýýarlyk gören Kserks täze ýörişiň ugruna çykýar. Ol ýörişe ugramazdan öň, güýçli diplomatik işleri amala aşyryp, grek şäherleriniň köpüsiniň söweşsiz tabyn bolmagyny gazanýar. Afinanyň özünde hem parlara tabyn bolmak meýilleri güýçlenýär. Aristokratlaryň döwlet agdarlyşygyny edip, parlara boýun egmek isleýän toparynyň dildüwşügininiň üsti açylýar. Şeýlede bolsa, köp grek şäherleri söweşe taýýarlanyp başlaýar. Bu gezek howpuň uludygyna göz ýetiren Sparta hem söweşe taýýarlyk görýär. B.e. öň 481-nji ýylda merkezi Korinfde, Spartanyň baştutanlygynda umumy ellin bileleşigi döredilýär. Bileleşigiň harby geňeşi döredilipdir. Afinanyň kuwwatly flotynyň bolmagyna garamazdan, deňizde we gury ýerde söweşe serkerdelik etmek Sparta tabşyrylýar.

Gresiýa Kserksiň ummasyz goşun bilen ýörişe ugrandygy barada habar gelende, Afina ähli kowlan adamlary yzyna çagyryýar. Grekler ilki 10000 esgeri Fessaliýanyň serhetlerine ugradýar. Ýöne Fessaliýada we Makedoniýada grekler üçin howply ýagdaý döreyär. Şonuň üçin Femistokl parlary demirgazyk we Orta Gresiýanyň serhedinde garşylamagy ýüregine düwýär. Grekler Fermopil geçelgesini goramagy karar edýärler. Bu ýerde dag gerişleri deňze gaty ýakyn gelyärdi we parlaryň atly goşuny üçin hereket etmäge mümkinçilik azdy. Şeýle hem, bu ýerde Fokidalylar bir wagt fessaliýalylara garşy söweşde goranyş diwarlaryny gurupdy. Sparta patyşasy Leonidiň baştutanlygynda 300 spartaly, 1000 periek we bileleşigiň goşun toparlaryndan ybarat bolan 4000 adam Fermopile iberilýär. Leonide ýolda hem esgerler goşulyp, onuň goşuny 7200 adama ýetýär. Şeýlelik bilen, Leonid Fermopilde goranyş guraýar. Şol bir wagtda 271 triýerden ybarat grek gämileri hem Ewbeý adasynyň demirgazyk kenaryna gelýär. Oňa spartaly Ewribiad ýolbaşçylyk edipdir. Afina gämileriniň

serkerdesi Femistokl, agzybirligi saklamak üçin ýolbaşçylygy Ewri-biada berýär. Deňizde başlanan söweşlerde parlara üstünlik gazanmak başartmaýar.

Gury ýer söweşine Kserksiň özi ýolbaşçylyk edýär. Onuň az sanly grek goşunyny haýbat bilen boýun egdirjek bolmagy peýda bermeyär. Leonid beýleki dag ýodalaryny 1000 adamly fokida esgerleri bilen bekläp, söweşe taýýar bolup durýar. Söweş başlanýar, Leonid esgerleri tiz-tizden çalşyp durýar we yzly-yzyna edilýän hüjümleri serpikdirýär. Ikinji gün ahyrlanda Fessaliýaly bir adam parlara dag ýodalaryny görkezmeği we olary grekleriň arkasyna geçirmegi boýun alýar. Kserks giçe goşunyň bir bölegini grekleriň arkasyna iberýär. Dag geçelgesini gorayan fokidalylar üstüni duýdansyz basdyrýar we çar tarapa gaçýar. Leonid bu işden bihabar galýar. Ol bu habary eşidende ýanynda spartaly, fiwili esgerleri we meýletin galanlary alyp galyp, beýlekileri goýberýär. Şeýlelikde, grekler deň bolmadyk söweşe girýär. Leonid söweşiň başynda ölýär. San taýdan gaty az bolmagyna garamazdan, grekler gazaply garşylyk görkezýärler. Olaryň ählisi wepat bolýar. Spartalylaryň bu gahrymançylygy, parlaryň güýjüniň köp wagtlaý saklanmagyna, Attikada täze güýçleriň jemlenmegine, onuň ilatynyň göçürilip ýetişmegine mümkinçilik döredýär. Leonidiň heläk bolandygyny eşiden grek gämileri günorta, Saronik aýlagyna, Salamin adasyna tarap gaýdýar.

Salamin söweşi. Kserks Attika çozup girýär. Afinany eýeleýär, Akropoly goran az sanly grekler wepat bolýar. Ýöne parl gelmezden öň, ilatyň köpüsi Salamin adasyna we Egina göçüp ýetişýär. Grekleriň esasy güýji Istm geçelgesinde jemlenýär. Spartalylar gämileri hem şu ýere getirmegi talap edýär. Şu ýerde söweşiň iki hili meýilnamasy öňe sürülýär. Femistokl esasy söweşi deňizde geçirmegi teklip edýär. Spartalylar esasy söweşi Istm geçelgesinde geçirmegi teklip edýärler. Ahyr Femistoklyň teklibi kabul edilýär. Femistokl parlary öz oýlan meýilnamasy boýunça hereket etdirmek üçin, özüniň wepaly guluny Kserksiň ýanyna iberýär. Ol gul gaçyp gelen adam hökmünde grekleriň Salamin aýlagyndan gitmäge taýýarlanýandygyny Kserkse habar berýär. Iberilen gul Femistoklyň tabşyrygy boýunça grek gämilerini Salamin aýlagyndan çykman-ka gabamagy we olaryň üstüne çozmagy Kserkse maslahat berýär. Kserks öz gämilerini Salamine sürýär. B.e. öň 480-nji ýylyň 28-nji

sentýabrynda Salamin söweşi başlaýar. Bu deňiz söweşine grekleriň 350–380 triýerlerden ybarat gämileri, parsalaryň 800 gämisi gatnaşýar. Femistoklyň görkezmesi boýunça grek gämileri çalt we okgunly hüjüm edip, söweşi başlaýar. Pars gämileri agyr bolany üçin, näbelet ýerlerinde gowy hereket edip bilmeýär. Munuň tersine, ýeňil trierler çalt hereketler bilen pars gämilerini gark edip başlaýar. Grekler söweşde «abordaž we taran» usullaryny ulanýarlar, ýagny duşman gämisine geçip söweşmek usulyny ulanypdyrlar. Salamin söweşinde parslar ýeňilip, 200-den gowrak gämisini ýitirýärler. Şeýlelik bilen, söweş hem tamamlanýar. Grekler bu söweşde bary-ýogy 40 triýer ýitiripdirler. Salamin söweşinde grekleriň üstün çykmagynyň uly ähmiýetiniň bolandygyny soňraky üstünlükler hem güwä geçýär. Deňiz söweşine spartaly Ewribiad ýolbaşçylyk etse-de, ýeňşiň baş gahrymany Femistokla berilýär. Spartada ony uly hormat bilen garşylapdyrlar, gaýdanda bolsa ony 300 esger Attikanyň serhedine çenli ugradypdyr. Spartada entek hiç bir daşdan gelen şeýle hormata mynasyp bolmandyr. Salamin söweşinden soň, Kserks öz gämileri bilen yzyna gaýdýar. Gresiyada gury ýer goşuny bilen Mardoniy galýar.

B.e. öň 479-njy ýylda Mardoniy ýene Attika ýöriş edýär. Attikanyň ilaty ýene Salamine göçýär. Mardoniy Attikany talaýan wagty, peloponnesliler Istmde hereketsiz durupdyrlar. Gazaba münen afinalylar, eger peloponnesliler tiz herekete başlamasalar, parslar bilen ýaraşyk baglaşjakdyklaryny duýduranlaryndan soň, spartalylar ýaş patyşa Pawsaniniň ýolbaşçylygynda goşun ugradýarlar. Pawsaniniý grekleriň birleşen güýçleri bilen Kiferon dagynyň etegine gelýär we Istm geçelgesini bekleyär. Grekleriň güýç görkezmeği netijesinde Mardoniy Attikadan Beotiýa gitmelidi, sebäbi ol ýer parsalaryň atly goşunynyň hereket etmekleri üçin has amatly ýerdi. Bu ýerde b.e. öňki 479-njy ýylda Plateýanyň eteginde söweş bolup geçýär. Gerodot bu söweşi beýan edende pars goşunynyň sanyny has artdyryp görkezýär. Gerodotyň maglumatlaryna görä, grekleriň 38700 agyr ýaraglanan goşuny, 34500 ýeňil ýaraglanan goşuny, bulardan başga-da goşuna hyzmat edýän 35 müň spartaly ilotlar bolupdyr. Parsalaryň hem şonçarak ýa-da köpräk goşuny bolupdyr. Söweş iki tarap üçin hem ýitgili bolupdyr, parsalaryň atly goşuny üçin daglyk ýerde söweşmek agyr bolupdyr, grekler hem düz meýdana düşmänsoňlar parslar grekleriň aristokratik toparý bilen parsalaryň tarapyna geçirmek üçin

gepleşige geçipdirler. Emma onuň üsti açylyp, dildüwşüjiler öldürilipdir. Grekler Delos adasynda duran harby gämilerini Kiçi Aziýanyň ýerlerine iberip, duşmanyň tylynda, Ioniý şäherlerinde gozgalaň turuzmaga synanyşýarlar. Az wagtdan Plateýada söweş başlanypdyr. Parslar grekleriň hemme goşunyňy suw bilen üpjün edýän çeşmäni gömüpdirler. Suwsuz galan grekler Plateýanyň ýakynyndaky çeşmä, açyk ýere geçmelidiler. Bu ýagdaýyň howuplydygyna düşünen Pawsaniý bu wezipäni gije geçirmegi makul bilýär. Parslar bolsa şoňa garaşyp, hujüme geçýärler. Parslaryň jöwenek ýaly ýagan oklaryndan sparta goşunlary agyr ýitgilere sezewar bolan hem bolsalar, olar söweş nyzamyny bozman hereket edipdirler. Parslar ýakyn gelenlerinde spartalylar garşylyklaýyn hujüme geçýärler. Iki goşunyň garpyşyp uruşan wagtynda Mardoniý heläk bolýar, pars goşunlarynyň hatary bozulyp kem-kemden yza, öz berkidilen lagerine çekilmek bilen bolýarlar. Emma bu olary halas etmändir, söweşe ýetişişip gelen afinalar parslaryň galasyny zabt edip alypdyrlar. Söweş parslaryň ýeňilmegi bilen tamamlanýar. Pars goşunyňyň merkezine serkerdelik eden Artabaz goşunyň bir bölegini alyp, Wizantiýa geçmegi başaýar. Soňra grek gämisi Sparta patyşasy Leotihidiň we afinally Ksantipiň afinany syýasy we döwlet işgäri Perikliň baştutanlygynda Mikale burnunyň ýanynda pars gämileriniň jemlenen ýerine hujüme geçilip, olar ýenede ýeňlişe sezewar edilýär. Soňky ýylda bolsa Sparta patyşasy Pawsaniý grek harby gämileri bilen Kipr adasyna, Wizantiýa we parslaryň elinde galan beýleki şäherlere garşy hujüme geçýär. Gämileriň esasy bölegi afinalylara degişlidi. Bu ýeňişlerden soň Paňsaniý özüni has hem ýokary tutup, başga zatlary meýilleşdirip başlaýar. Ol Wizantiýany eýelände köp sanly pars beglerini ýesir alýar, olaryň içinde patyşanyň garyndaşlaryndan hem bolup, olary gizlin ýagdaýda Kserksiň ýanyna iberýär. Olar bilen Pawsaniý öz diýen adamsyny ýörite hat ýazyp ugradýar. Ol barada Fukidid şeýle ýazýar: «Sparta serkerdesi, Pawsaniý Wizantiýada ýesir alnanlaryň siziň garyndaşyňyzdygyny bilip, ýesirleri size iberýär we özi hem siz bilen garyndaş bolmak isleýär. Şol sebäpli, sen garşy bolmasaň, oňa gyzyňy aýallyga ber. Eger-de, sen, şony etseň, ol seň kömek bermegiň bilen Spartany we бүтін Greşiýany seniň häkimligiňe tabyn etmegy wada berýär. Egerde, sen şu teklipleriň amala aşyrylmagyny isleýän bolsaň, onda ol gepleşer ýaly öz ynamdar adamlaryňdan birini ibermegiňi teklip edýär». Patyşa

özüne ýakyn adamlaryň halas bolanyňa gaty begenip, şol wagt Pawsaniý ýanyňa Artabazy hat ýazyp ugradýar hem-de wada edilen zatlaryň amala aşmagy üçin, oňa mümkin bolan bar zatlary peýdalanmagy hemme zat şowly bolsa, onuň üçin hiç zat gaýgyрмаjagyny ýazýar. Emma Pawsaniniň pars patyşasy bilen gizlin gatnaşygy uly närazylyk döredýär. Bileleşigiň harby gämileriniň serkerdeleri Pawsaniýa garşy dildüwşük gurnaýarlar. Sparta hökümeti Pawsanini derrew yzyna çagyryýar. Ol sud edilip, ölüme buýrulýar, emma soňra ol aklanyp, jerime tölemeli edilýär. Şondan soň ol harby gämilere ýolbaşçylyk etmäge goýberilmändir. Şeýlelik bilen, grek-pars uruşlarynyň aýgytly döwri tamamlanýar. Mundan beýläk grekleriň özleri hüjüme geçipdirler.

Birinji Afina (Delos) deňiz bileleşigi. Grek-pars urşunyň dowamynda ähli grek goşunlaryna ýolbaşçylyk etmeklik spartalylara degişli bolansoň, olar demokratik hereketleri basyp ýatyrypdyrlar we grek polislerini dürli ýollar bilen kemsidipdirler. Şeýle ýagdaýda soýuzdaşlaryň talap etmegi bilen, goşuna ýolbaşçylyk etmek Afinanyň eline geçýär. Spartaly goşunlar bolsa, muňa gahar edip, uruşdan çykýar. Bu döwürde Gresiyada Afinanyň ýolbaşçylygynda Peloponnes bileleşigine garşy durup biljek, grek polosleriniň täze bir harby-syýasy bileleşigi döredilýär. Oňa Delos deňiz bileleşigi ýa-da Birinji Afina deňiz bileleşigi diýlip atlandyrylýar. Bu bileleşik b.e. öň 478-nji ýylda parslardan azat edilen Kiçi Aziýa we Egeý deňzindäki adalaryň polisleriniň birleşmeklerinde emele gelýär.

Bileleşigiň agzalarynyň hemmesi deň hukukly diýlip ygılan edilipdir, emma ilkibaşdan esasy orun Afina degişli bolupdyr. Sebäbi onuň ähli bileleşigiň harby gämilerinden hem köp, 300 trierden ybarat harby gämileri bolupdyr. Oňa girýän döwletler harby gämilerden başga-da 10 000 pyýada we 1000 atly esger saklamagy karar edýärler. Kiçiräk şäherler urşa gönüden-göni gatnaşmaktan boşadylyp, olar üçin diňe pul tölegi girizilipdir. Töleg (foros) ýygnamak işi Aristide ynanylýar, ilkibaşda oňa 460 attika talanty tölemeli edilipdir. Bileleşigiň puluna afinalylar täze-täze gämileri gurupdyrlar hem-de Egeý deňzinde agalyk ediji orny eýeläpdirler. Delos bileleşigi grek şäherleriniň parslara garşy bilelikde uruş alyp barmagy üçin döredilýär. Grek-pars uruşlarynyň ahyryna çenli bu harby bileleşik Gresiyanyň V asyr taryhyna täsir eden kuwwatly deňiz bileleşigine öwrülýär. Afina deňiz bileleşiginiň taryhyny iki döwre bölüp bolar. Onuň birinji

döwri, (b.e. öň 478–454-nji ýý.) bileleşiginiň öňünde parslaryň gollastyndaky grek polislerini azat etmek bolupdyr. Ikinji döwri, Afinanyň bileleşikde ýeke-täk hojaýyn hökmünde öňe saýlanmagy bilen Delos bileleşigini b.e. öň V asyryň ikinji ýarymynda grek dünýäsinde iň bir kuwwatly, uly döwlete öwürilmegine getirmegidir. Şeýlelik bilen, b. e. öňki V asyryň 30-njy ýyllaryna çenli Gresiyada iň uly syýasy bileleşige öwürlip, onuň düzümine polisleriň 300-e golaýy giripdir.

Afina bileleşigi Peloponnes bileleşigine garanda has çylşyrymly gurama bolupdyr. Ilki bilen bularda bütewi bir maliýe ulgamy döredilip, her ýyl polisler tölenmeli (foros) töleglerini öz ykdysady ýagdaýyna görä tölemeli edilipdir. Baý polisler köp möçberde töleg töläpdirler. Bileleşige polislerden gelyän tölegleriň umumy möçberi her ýylda 460–600 çenli kümüş talanta ýetirilipdir, her ýylda bileleşigiň gaznasy 12-den 15,6 tonna çenli gymmat bahaly metal gelipdir. Gresiyanyň şol döwürdäki möçberine görä, bu ummasyz uly baýlyk bolup, 6 aýyň dowamynda 5 müňlük goplit goşuny we 40 müň ýeňil ýaraglanan goşuny we 200 sany harby gämi saklamaga mümkinçilik beripdir.

Forosyň möçberi her 4 ýyldan bir gezek seredilip, kabul edilen möçberdäki tölegler Afina geliýasynda tassyklanypdyr. Bileleşigiň gaznasy Afinadaky akropolyň Parfenonda saklanypdyr. Tölegleri jemlemek üçin, bileleşigiň ähli ýerleri baş sany okruğa – welaýata bölünipdir. Olar: 1. Frakiýa welaýaty–Egeý deňziniň demirgazyk kenar ýakasynyň we Ewbeý adalaryndan ybarat bolupdyr; 2. Gellespont welaýaty–Meremer deňziniň kenarlaryndaky we bogazlarda ýerleşýän şäherlerden durupdyr; 3. Egeý deňziniň adalaryndan ybarat welaýatlar; 4. Ioniý welaýaty bolup, ol Kiçi Aziýanyň şäherleriniň uly bölegini öz içine alypdyr; 5-nji, Kariý welaýaty Kiçi Aziýanyň günorta-günbatar böleginde ýerleşýän polisleri özüne jemläpdir. Her welaýatda forosyň gelşine ýörite gözegçi – ruhany we onuň iki sany kömekçisi gözegçilik edipdir. Bileleşigiň agzalarynyň birinden töleg gelmedik ýagdaýynda oňa jerime salnypdyr. Bileleşigiň dörän ilkinji döwründe ýygňalan serişdeler bileleşigiň harby gämilerini we halk ýygymyny saklamaga gönükdirilipdir. Delosda geçýän ýygňak bolsa, gaznany bölüji hasap edilipdir. Emma b.e. öň 454-nji ýylda parslar howp salýar bahanasy bilen bileleşigiň gaznasy Delosdan Afina geçirilýär. Bileleşigiň gaznasy Afina geçirilenden soň, ýygňalyan serişdelere diňe Afinanyň geliýasy eýelik edipdir. Olar serişdeleri

bileleşigiň bähbitlerine ulanman, eýsem Afinanyň harby gämileri we afina goplitleri üçin ulanypdyrlar. Afina ähli gelyän pul serişdelerini diňe öz şäheri üçin, hiç kimden ätiýaç etmän, bileleşige girýän polisleriň tekliplerine gulak asman hereket edipdir. Afinanyň bu hereketi, bileleşige girýän polisleriň närazylygyny döredipdir. Bulardan başga-da, b.e. öň 427-nji ýylda Afina Peloponnes urşunda harby hereketleri güýçlendirmek üçin, özbaşdak hereket edip forosyň tölegini iki esse galdyryp, onuň möçberini 1300 talanta çenli ýetirýär. Netijede, bileleşige girýän polisleriň närazylygyny güýçlendiripdir.

Afina deňiz bileleşiginiň içinde bileleşigiň ykdysady bitewüligini döretmäge çalşypdyrlar. Geçirilen ykdysady çäreleriň netijesinde bileleşige girýän polisleriň ykdysadyýetiniň gowulanmagyna getiripdir. Netijede, b.e. öň V asyr Gresiyanyň senetçilik önümleriniň ykdysady taýdan ösen döwri bolupdyr, söwda giňäpdir, pul aýlanyşygy artypdyr. Afina bileleşiginiň düzümine hojalyk gatnaşyklaryny ýola salmaga ymtylýan, senetçilik we oba hojalyk önümlerini, çig mallaryny çalyşmaga isleg bildirýän ykdysady taýdan ösen şäherler giripdirler. Bütün Egeý deňziniň kenarýaka sebitlerini öz içine alýan Afina harby-syýasy deňiz bileleşigi ykdysady bitewüligi döretmäge amatly şert döredipdir. Ykdysady gatnaşyklary döretmek üçin, ölçeg we agram birligini girizipdirler, teňňäniň (moneta) täze Afina ölçegi girizilipdir. Afinanyň Pireý gämi duralgasy bütün Egeý dünýäsinden gelyän harytlaryň geçýän ýerine öwrülipdir. Pireýiň üsti bilen ähli bileleşige girýän polisleriň şäherlerine harytlar dargadylypdyr. Sonuň üçin Afina özüniň ýetmeýän harytlary bilen hemişe doly üpjün bolupdyr. Pireý b.e. öňki V asyryň 40-njy ýyllaryna çenli kiçijik şäherden deňiz söwdasynyň merkezine öwrülýär. Pireý duralgasy giňeldilýär, oňa barýan ýerler bentler bilen berkidilýär, täze ammarlar salynýar, deňiz kenarlary bolsa, daş bilen düşelip, şäher gurlup, has ulalýar. Pireýe we Afina ähli ýerlerden dürli işewür adamlar gelip, iň gelim-gidimli şäherlere öwrülýär.

Afina bileleşigine girýän polislerde demokratik hereketleri goldap, olara kömek berip durupdyr, demokratik edaralaryň ähmiýeti artyp başlapdyr. Ilki bilen hem halk ýygnaclarynyň ähmiýeti artypdyr. Gerek ýerinde Afina beýleki polislerdäki demokratik başlangyçlara diňe bir syýasy goldaw bermän, eýsem harby taýdan kömek beren wagtly hem az bolmandyr. Mysal üçin, b.e. öň 440-njy ýylda Afina Samos adasynyň içki işlerine goşulyp başlapdyr. Samos adasy iň baý

adalaryň biri bolup, Afina bileleşiginde Hios we Lesbos adalary ýaly bileleşigiň gaznasyna töleg tölemändir. Ol diňe gerek wagtynda öz harby gämilerini we goplitlerini bermeli bolupdyr. Samosyň güýçli harby gämisi bolup, afinalylar olaryň içki işlerine goşulman gelipdirler. Emma Samosda häkimiýet oligarhlaryň (iň baý adamlaryň) toparyna degişli bolupdyr. Afina munuň bilen uzak wagtlap ylalaşyp gelmeli bolupdyr, amatly ýagdaý ýüze çykanda bolsa, Afina demokratlarynyň ýolbaşçysy Perikl olaryň içerki işlerine gatyşýar we oligarhlaryň häkimligini güýç bilen agdaryp, demokratik dolandyryşy girizýär. Emma samoslylar Afina garşy gozgalaň turuzýar. Perikl güýçli harby gämileri bilen gelip, 9 aýa golaý, gozgalaňçylar bilen uruş alyp barmaly bolýar. Gozgalaň basylyp ýatyrylýar, Samosyň şäherleriniň diwarlary düzlenip, samoslylaryň harby gämileri bolsa ýok edilýär, oligarhlaryň ähli baýlyklary ellerinden alynýar, olaryň köpüsi öldürilip, galanlary bolsa sürgün edilýär. Demokratik düzgüniň girizilmeginiň beýleki polislere hem täsiri uly bolup, olar ýerli oligarhlaryň häkimlik ugundaky göreşini basyp ýatyrypdyr.

Afina deňiz bileleşigini berkitmek hem-de Afinanyň öz içki meselelerini çözmek maksady bilen, bileleşige girýän polislerde Afina kleruh syýasatyny girizipdir. Kleruhlar diýlip, Afina aşaky ýersiz raýatlar gatlagyndan bolanlara aýdylyp, olary ýerli etmek üçin, bileleşige girýän Afinanyň ýaranlarynyň iň oňat hasyl berýän ýerlerinden bölüp, ýer beripdirler. Olar şol ýerlerde uly hojalyklary gurnap, baý ýer eýelerine öwrülipdirler. Özleriniň gurply bolmaklary üçin, olar Afina demokratlaryna bergili bolup, goňşy polislerde Afina häkimiýetleriniň esasy durmuşy daýanjyna öwrülipdirler. Afina kleruhlaryna bileleşige girýän ýurtlaryň köp şäherlerinde: Ewbeýada, Samosda, Naksosda, Androsda, Lesbosda, Lemnosda, Imbrosda, Frakiýa ýarym adasynda Hersonesde we beýleki ýurtlarda ýer-ýurt berlip oturdylypdyr. B.e. öň V asyrdan Afina öz ýaran ýurtlaryna 10 müň kleruhlaryny çykaryp, olary ýerli edipdir. Bu az ýerli ýa-da ýersiz kleruhlaryň çykarylmany bir tarapdan, Afina demokratiýasynyň beýleki polislerde berk daýanjyna öwrülen bolsalar, ikinji tarapdan, Afina häkimiýeti şäheriň içerki ýagdaýynyň asuda bolmagyny gazanypdyr.

Afina bu uly bileleşigiň diňe bir ýolbaşçysy bolman, eýsem bileleşige girýän polisler üçin paýtagt şäher hökmünde uly şäherleriň birine öwrülýär. Bu ýere grek dünýäsiniň polislerinden işewür adamlar, söw-

dagärler gelipdirler. Afina hökümeti şäherde bileleşigiň paýtagt şäheri hökmünde uly möçberde gurluşyk işlerini alyp barypdyr. Netijede, Afina deňiz bileleşigi öň grek dünýäsinde belli bolmadyk täze federatiw gurluşly uly Afina döwletine öwrülýär. Afina döwleti federatiw gurluşly döwleti döredip, dagynyklygy, polis gurluşyny ýeňip geçmäge synanyşyk edipdir. Bu birleşigiň döremegine esas bolup ösen gul eýeçilik önümçilik gatnaşygynyň bolmagy, Gresiyanyň ykdysadyýetiniň ýokary göterilmegi hem-de pul-haryt gatnaşygynyň ösmegi sebäp bolupdyr.

Grek-pars uruşlarynyň tamamlanmagy. Grek-pars urşunyň ahyrky döwürlerinde Gresiyada uly özgerişler bolup geçýär. Öňki urşuň gahrymanlarynyň biri Femistokl b.e. öň 471-nji ýylda galplyk bilen gurlan ostrakizm suduna salynansoň ýurtdan gaçyp gitmäge mejbur bolýar. Ol ömrüniň ahryna çenli (b.e. öňki 465-nji ý.) Kiçi Aziýada Kserksiň gullugynda bolýar. Kserks oňa üç şäheri dolandyrmagy beripdir. Spartaly Pawsaniniň ykbaly hem şeýleräk bolýar. Parslara garşy uruş dowam edýär. Grekler ähli ýerden parsalary kowup çykarýar, şol sanda, Kiçi Aziýadaky grek şäherleri hem azat edilýär.

Spartalylar uruşdan çykandan soň, Afina goşunyna Miltiadyň ogly Kimon ýolbaşçylyk edýär. Kimon Frakiýadan parsalary kowup çykarýar. Egeý deňzinden köp adany azat edýär. Wizantiýa şäherini eýeleýär. Wizantiýanyň eýelenmegi bilen ioniler ýene-de parslara garşy gozgalaň başlaýar. Greklere jogap hökmünde parslar täze goşun ýollaýar. Parslaryň garşysyna ugran Kimon b.e. öň 469-njy ýylda Ewrimedontyň ýanynda pars gämilerini ýeňlişe sezewar edýär we söweş hereketleri biraz wagtlaý kesilýär. Tiz wagtdan Kimon hem ostrakizm sudy netijesinde ýurtdan kowulýar.

B.e. öň V asyryň 60-njy ýyllarynyň ahrylarynda pars agalygyna garşy baş göteren müsürlilere kömek bermek üçin, Afina öz harby gämilerini iberýär. Kipr adasyndaky grek şäherlerini hem azat etmäge synanyşylýar.

Müsürde başlanan gozgalaň ýeňilýär. Bu gozgalaň kömek berjek bolup, Afina köp möçberde gämi we adam ýitgilerine sezewar bolýar. Ýöne Afinanyň deňiz kuwwaty entek güýçlüdi. B.e. öňki V asyryň 50-nji ýyllarynda Afina dolanyp gelen Kimonyň baştutanlygynda ýene-de Kipr adasyny azat etmäge synanyşyk edilýär. Parslar Müsürde uruş hereketlerini alyp barsalar-da, Gresiya garşy uruş hereketlerini başlamak niýetleri ýokdy. Muňa garamazdan, Kimonyň tarapdarlary

Afina halk ýygnagynda Kipre we Müsüre täze harby gämileri ibermek barada karar çykardýarlar.

Soňky söweş b.e. öň 449-njy ýylda Kipriň Salamin şäheriniň golaýynda bolýar. Kimon bu ýörişde heläk bolýar. Parslar ýeňilýär. Pars patyşasy Artakserks I Afina ýaraşyk teklipe edýär. Afina bu teklibi kabul edýär we Perikliň bajasy Kalliniň ýolbaşçylygyndaky topar Suzy şäherine ugraýar. Suzyda parslar bilen ýaraşyk baglaşylýar, bu ýaraşyk taryhda Kalliý ýaraşyk şertnamasy adyny alýar. Onuň şertine görä, parslar Gellesponta we Propontida öz gämilerini ibermezlige, Kiçi Aziýadaky grek şäherlerine, pyýada üç günlük ýoldan golaýda goşun saklamazlyga borçlanýar. Afina bolsa Kiprden el çekmäge, Müsüre kömek bermezlige borçlanýar we Kiçi Aziýa şäherlerinden goşunlaryny çykarmaly edilýär. Kalliý ýaraşygy Afina abraý getirmeyär. Baglaşylan Kalliý ýaraşyk şertnamasy, konserwatorlar tarapyndan umumygrek bähbitlerine döňüklik etmeklik hasalanypdyr. Kalliý gepleşiklerinden dolanyp gelenden soň, oňa 50 talant möçberinde jerime salynýar, bu salnan agyr jerimäni, soňra Kalliniň ogly tölemeli bolýar. Şeýlelik bilen, b.e. öň 500–449-njy ýyllar aralygynda dowam eden grek-pars uruşlary, grekleriň doly ýeňiş gazanmagy bilen tamamlanýar.

Grek-pars uruşlarynda Gresiyanyň ýeňiş gazanmagy ilki bilen grekleriň öz watanyny goranlygy bilen düşündirilýär. B.e. öň V asyrdaky grek şäherleriniň durmuş-ykdysady ösüşi Pars döwletine seredeninde has ýokarydy. Pars goşunlary zor bilen birikdirilen halklardan we hakyna tutulan esgerlerden ybaratdy. Grek goşunlary bolsa, sap watançy güýçlerdi. Grekleriň ýaragynda hem-de olaryň uruş alyp baryş hereketinde (taktikasynda) artykmaçlyk bardy. Şonuň netijesinde hem, kuwwatly duşmana garşy göreşde üstün çykýar.

Grek-pars uruşlary Gresiyanyň taryhynda uly öwrülişik döwri boldy. Öň öz arasynda duşmançylyk edýän köpsanly grek şäherleri özara urşy bes edip, umumy duşmana garşy göreşde birleşdiler. Hut şu döwürde umumy ellin raýdaşlygy kemala gelip başlady.

Grek-pars uruşlary, aýratyn hem, Attika uly täsir etdi. Uruş döwründe Attikada demokratik dolandyryş kemala gelýär. Uruşda ele salnan baý oljalar, köp sanly gullar hojalygyň dürli pudaklarynyň ösüşine uly itergi berýär. Bu uruş Gresiyada gul eýeçilik jemgyýetiniň kemala geliş pursadyny çaltlandyrýar. Uruşdan soň, Egeý deňziniň kenar sebitlerinde syýasy ýagdaý düýpli özgerýär. Öňler Sparta esasy

orun eýelän bolsa, indi Afina hem onuň bilen deňleşýär. Diňe bir deňleşmegem däl, eýsem Gresiyada agalyk etmek ugrunda Sparta bilen bäsleşip başlaýar.

Grek-pars uruşlary diňe bir Gresiya täsir etmän, eýsem Beýik Gresiya, ýaňy emele gelip başlan merkezi Sirakuzy şäheri bolan Sisiliya hem täsir edipdir. Sisiliyada döwlet ýeke-täk hökümdarlar bolan tiranlar tarapyndan dolandyrylypdyr. Sisiliya tiranlary iri ýer eýeleri bolan gamorlara garşy çykyş edýän daýhanlara daýanyp, olaryň arkasyndan häkimligi basyp alypdyrlar.

Urşuň Gresiya üçin has zyýanly ýeri birinjiden, uruş döwründe Sparta bilen Afinanyň arasynda bäsdeşlik güýçlenýär. Uruşdan soň Afinanyň güýçlenmegi bilen bu bäsdeşlik has hem ýitileşýär we Kalliý ýarasygyndan (b.e. öň 449-njy ý.) dogry 18 ýyl geçenden soň (b.e. öň 431-nji ý.), Peloponnes urşy başlaýar.

Grek-pars uruşlary ýyllarynda Sisiliyanyň grek şäherleri öz garaşsyzlygyny saklap bilipdirler. Bu ýerde tiranlaryň häkimligi gurlupdyr. Aýratyn hem, olaryň içinde has tanymal tiranlar Deýnomenidleriň neslinden bolan Gelon (b.e. öň 491–478-nji ýý.), onuň dogany Gieron (b.e. öň 478–466-njy ýý.) hem-de onuň gaýyn atasy Feron dagynyň dolandyran ýyllarynda Sisiliyadaky grekleriň ýerleri tiranlaryň häkimligine geçip, olaryň häkimligi Sisiliya-da ýaýrapdyr. Emma Feron tarapyndan kowlan Gimeri şäheriniň tirany karfagenlilere kömek sorap ýüz tutýar, bu bolsa karfagenlilere Sisiliya çozup girmeklerine bahana bolýar.

B.e. öň 480-nji ýylda Sisiliyanyň tirany Gelon Gimeriň eteginde karfagenlilerden üstün çykýar. Karfagenden üstün çykmaklyk Gelona köp möçberde baýlyk getirýär, ol karfagenlilerden 2 müň talant töleg alyp, köp sanly gullary we beýleki baýlyklary edinýär. Sirakuzy şäherinde kaşan köşkler, binalar gurlup, baýramçylyklar geçirilýär. Gelonyň dogany Gieronyň döwründe Sirakuzy gülläp ösýär, ol Gresiyanyň dürli şäherlerinden in tanymal ýazyjylary, şahyrlary we suratçylary çagyryp getiripdir. Sisiliyany onuň dolandyryjy hökümdarlaryny wasp etmekde ady belli şahyrlar–Simonid, Pindar, Eshil we beýlekiler özara bäsleşipdirler. Sirakuzy häkimlerine garşy çykanlar ýurtdan çykarylypdyr, gulçulyga satylypdyr. Umuman, Sisiliya tiranlary b.e. öň V asyrdan tä b.e. öňki IV asyryň ortalaryna çenli ýurdy karfagenlileriň, afinalylaryň hüjümlerinden goramaly bolupdyrlar.

X.

AFINA DEMOKRATIÝASYNYŇ GÜLLÄP ÖSMEGI

Gresiýada b.e. öň V asyrda gul eýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegi. B.e. öň V asyrda Grek döwletlerinde gul eýeçilik gatnaşyklarynyň gülläp ösen döwri, gullaryň jemgyýet üçin zerur wagty, olaryň sanynyň artan döwri bolupdyr. Emma Gresiýanyň möçberinde gullaryň umumy sanyny anyklamak kyn. Sebäbi şol döwrüň awtorlarynyň berýän maglumatlary hem biri-birine çapraz gelyär. Mysal üçin, Aristoteliň berýän maglumatynda – diňe Eginde 470 müň guluň barlygy nygtalýar. Beýleki awtorlaryň berýän maglumatlarynda Korinfde 460 müň, Attikada 400 müň gul bolupdyr, emma bu maglumatlar anyk, ynamly maglumatlar hökmünde kabul edilmän gelinýär. Muňa garamazdan, täze döwrüň alymlary, gadymyýetiň maglumatlaryna we arheologiýa barlaglarynyň berýän netijelerine görä, antiki polisleriň gullarynyň sanyny has azaldyp görkezýäler. Mysal üçin, Ýulius Beloh özüniň «Grek-rim dünýäsiniň ilaty» atly işinde Egindäki gullaryň sanyny 70 müň, Korinfde 80 müň gul, Afinada bolsa 100 müň erkin ilat, 30 müň metekler bilen 100 müň gul bolandygyny belleýär. Eduard Meyer «Gadymyýetiň taryhy», fransuz alymy G. Glots, rus alymlary R.P. Wipper we M.M. Hwostow dagynyň berýän sanlary Ýulius Belohdan sähelçe tapawut edýän bolaýmasa, olaryň berýän maglumatlary hem uly bir tapawut edip duranok.

Grek polislerinde gullaryň esasy bölegini grek däl halklar tutupdyr. Grek polisleriniň köpüsünde bergidarçylyk gulçulygy ýatyrylýar. Şonuň üçin, gulçulygyň esasy çeşmesi, antiki taryhyň bütün dowamynda grek däl döwletler we taýpalar bilen alnyp barlan uruşlar bolupdyr. Il içinde saklanyp galan gürrüňlere görä, Ewrimedont söweşinde parslar ýeňlenden soň, grekler 20 müň guly ýesir alypdyr. Ýesir alnan gullar Gresiýanyň dürli şäherlerinde gul bazarlarynda satylypdyr. Gul bazarlary Hiosda, Efesde, Samosda, Delosda we beýleki grek şäherlerinde bolupdyr.

Gulçulygyň ýene bir çeşmesi, ol hem gullaryň tebigy köpelmegi bolupdyr. Gullaryň çagalary olaryň enesi kimiň guly bolsa, ol şonuň

Parfenonyň daşky görnüşi

Afina Akrapoly. B.e. öň V asyr

guly hasaplanypdyr. Gullaryň ýagdaýy hemme ýerde birmeňzeş bolmandyr. Käbir ýagdaýlarda gul öz hojaýynynyň ynamyna girensoň, onuň ýagdaýy has oňat, erkin adam bolmasa-da, özüni erkin adamlar ýaly alyp barypdyrlar. Mysal üçin, Perikliň guly Ewangel öz hojaýynynyň ynamyna girip, onuň hojalygyny ýöredipdir. Beýleki gullara eýelik edip, ol Afina birinji adam hasaplanýan adamyň öýünde işläpdir.

Afinada hem-de beýleki grek şäherlerinde döwlet gullary diýlip atlandyrylýan gullar bolup, olar aýratyn topary düzüpdirlər. Olar beýleki raýatlaryň gullaryna garanda has oňat ýagdaýda bolupdyrlar. Döwlete degişli gullaryň zähmeti jemgyýetçilik gurluşyklarynda peýdalanylýpdyr. Gullaryň köpüsi döwlet emeldarlarynyň ýanynda mürze, jarçy bolup işläpdirlər. Afinada döwlete degişli skif gullaryny polisiýa işlerinde hem ulanypdyrlar.

Grek polisleriniň gülläp ösen döwründe, gul zähmeti hojalygyň ähli ulgamlarynda ulanylýpdyr, olar gul eýeleriniň hojalygynda işledilipdir. Orta gurply gul eýeleriniň elinde 10–20 guldandan kãn gul bolmandyr. Belli bolşy ýaly, Aristoteliň 13 guly bolupdyr, onuň okuwçysy Feofrastyň 10, Strabonyň 6, dilewar Lisiniň bolsa 12 guly bolupdyr. Bu adamlaryň hemmesi orta we ortadan ýokary üpjünçilikde bolan gul eýeleri hasaplanypdyr. Baý Afina guly eýeleriniň gypsýndaky gullaryň sany 50-ä çenli ýetipdir. Bu gullaryň bir bölegine hünär öwredilip, olaryň öndürýän önümleri hojalyklarda ulanylýpdyr ýa-da hojaýynlar tarapyndan bazarda satylypdyr.

B.e. öň V–IV asyrlarda Gresiyada gullary dürli hünärlerde işledilip, girdeji alnypdyr. Bu döwürde hünärmen guluň bahasy 150 drahma hasaplanypdyr, guluň her günki girdejisi bir obola barabar bo-

lup, onuň ýyllyk girdejisi 300 iş günü hasap edilende, guluň öz satyn alnan bahasynyň 30-50 goterimini gaýtaryp beripdir. Afina dilewary Demosfeniň ýarag kärhanasynda 32 gulunyň her haýsysy ýylda 30 min, ýagny 100 drahma girdeji beripdirler.

Grek gul eýeleriniň içinde ýüzläp diýen ýaly gul saklaýanlary bolup, olar gullaryň zähmetinden köp möçberde girdeji alypdyrlar. Mysal üçin, b.e. öň V asyryň ikinji ýarymynda Afinada belli syýasy işgär bolup işlän Nikiniň 1000-e barabar guly, ikinji bir Afina baýlarynyň biri Gipponikiň 700 guly bolup, olary kärendesine işlemäge beripdir hem-de olardan arassa 10 göterim girdeji alypdyr. Bular ýaly mysallar Gresiýanyň taryhynda köp gabat gelýär.

Gullary ezmekligiň ýene bir usuly, ol hem gullary özbaşdak işlemäge goýberip, olardan girdeji alnypdyr. Gula özbaşdak ýaşamaga ygtyýar berlipdir. Olar ýaly gullar öndürýän önümini bazarda satypdyrlar, hojaýyna girdejinini köp beripdirler, sebäbi gul gazanýan girdejisiniň belli bir möçberini hojaýyna bermeli bolupdyr. Şeýle ýagdaýda işleýän gullar wagtyň geçmegi bilen hojaýyna bermeli bergisini üzüp, özüniň erkinligini hem gazanyp bilipdirler. Umuman, gullaryň zähmeti grek döwletleriniň hojalyklarynyň hemmesinde diýen ýaly giňden ulanylypdyr. Gulçulyk polisleriň hemmesinde giňden ornaşypdyr. Gulçulyk adamlaryň aňyna hem ornaşypdyr. Hatda Aristotel ýaly beýik alymlar hem jemgyýeti gulçulyksyz göz önüne getirip bilmändir. Netijede, b.e. öň V–IV asyrlarda gul eýeçilik gatnaşyklary özüniň ösüşinde ýokary derejä ýetip, nusgawy döwri başdan geçirmeli bolupdyr.

Gresiýada gul eýeçilik gatnaşyklarynyň ösmegi, gullary ezmeklik we dürli ýollar bilen girdeji almaklyk Gresiýanyň ykdysadyýetiniň gülläp ösmegine getirýär. Bu ýagdaý Afina döwletiniň ýokary galmagyna, onuň birleşdiriji merkez hökmünde öňe çykmagyna mümkinçilik berýär. Afina konfederasiýasynyň çäginde, ägirt uly ykdysady zolagyň döredilmegi, durmuş-ykdysady ýagdaýlaryň birmeňzeşligi, döwlet dolandyryş ulgamynyň belli bir derejede merkezleşdirilmegi we polis dagynyklygynyň hem belli bir derejede ýeňlip geçilmegi, b.e. öň V asyrdan Gresiýanyň taryhy ösüşinde uly hem-de oňyn öňegidişlik bolýar. Bu bileleşigiň saklanmagyna diňe bir paýtagt Afina şäheri gyzyklanman, eýsem Afina bileleşigine girýän ýönekeý polisleriň esasy köplügi gyzyklanypdyr, sebäbi bileleşige agza bol-

maklyk, olaryň ykdysady taýdan gülläp ösmegine, olarda demokratik düzgünleriň pugtalanmagyna we medeniýetiň ösmegine ýardam edipdir.

Delos bileleşiginde Afinanyň ýeke-täk agalygyna garşy göreşiň başlanmagy. Wagtyň geçmegi bilen bileleşige girýän hemme polisler Afinynyň agalyk etmegini isläp durmandyrlar, olar bileleşikden çyk-maga ymtylypdyrlar. Afina deňiz bileleşiginden çyk-maga, esasan hem iri we kuwwatly polisler tarapyndan synanyşyk edilýärdi. Şeýle polis-lerde, köplenç ýagdaýda, oligarhlar dolandyryp, olar demokratik düz-günler bilen ylalaşmandyrlar. Afinanyň güýçlenýän agalygyna garşy ilkinji gezek Egeý deňziniň uly adasy hasaplanýan Naksosda (b.e. öň 469-njy ýylda), Fasosda (b.e. öň 465-nji ýylda) we Ewbeýa adasyndaky Halkyda şäherinde (b.e. öň 446-njy ýylda) gozgalaňlar we çykyşlar bolup geçýär. Bu çykyşlar harby güýçler bilen basylyp ýatyrylýar. Afina eskadralary saýlama goplitler bilen gozgalaň eden şäherleri tertibe salypdyrlar, şäherleriň diwarlary ýumrulyp, gozgalaňy gurnanlar bolsa, ýok edilipdir. Bulardan daşary gozgalaň eden şäherleriň ilaty, uruş döwründe ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin töleg (kontribusiýa) tölemeli edilipdir, özlerine bolsa Afina wepaly boljakdyklary barada kasam içdirilipdir. Kasam bozulan ýagdaýynda olar raýatlyk hukugyndan kesilip, emläkleri bolsa ellerinden alnydyr.

Afinanyň agalygyna garşy b.e. öň 440-njy ýylda Samos adasynda, b.e. öň 427-nji ýylda Lesbos adasynda çykyşlar bolupdyr. Afina bileleşiginden çyk-mak üçin edilen synanyşyklar basylyp ýatyrylandan soň, şol polislerde demokratik tertipleriň girizilmegi bilen hem tamamlanypdyr. Grek polislerinde häkimiýet başyna demokratlaryň gelmegi, ilki bilen Afina üçin bähbitlidi, sebäbi demokratik dolandyryşly polisler Afina daýanýan bolsalar, olar hem Afinanyň esasy daýanjyna öwrülýärdiler. Afina bileleşigine girýän polisleriň köp bölegi, grek polisleriniň harby-syýasy we ykdysady bileleşiginiň saklanmagynyň tarapdarydylar. Sebäbi bu bileleşigiň saklanmagy polisleriň köpüsiniň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin amatlydyr.

Perikl. Afina demokratiýasynyň gülläp ösmegi. Afina bileleşiginiň saklanmagy Afinanyň kuwwatyny artdyrdy. Afinanyň ulalmagynda, onuň kuwwatynyň artmagynda, şol döwrüň görnükli döwlet işgäri bolan Perikliň bitiren işleri aýratyn ähmiýete eýedir. Perikl b.e. öň 495-nji ýylda baý Afinaly emeldaryň maşgalasynda dogulýar. Ol oňat terbiýe we bilim alyp öz döwrüniň görnükli dilewrlarynyň

hem-de döwlet işgärleriniň biri bolup ýetişýär. Perikl b.e. öň V asyryň 60-njy ýyllaryna çenli Afina demokratiýasynyň görnükli ýolbaşçylarynyň derejesine çenli baryp ýetýär. Şeýle-de, Afina goşunyň görnükli serkerdeleriniň biri bolýar hem-de ömrüniň ahyryna çenli Afina demokratiýasyna gulluk edýär.

Perikliň öz tarapdarlary bilen geçiren özgertmeleri Afinada demokratiýanyň gülläp ösmegine getirýär. Ol öz egindeşi Efialt bilen aristokratik Areopagyň ýykylmagyna we halk ýygnagynyň hukugynyň giňelmegine ýardam edýär. Perikliň gatnaşmagynda möhüm amala aşyrylan çäreleriň biri-de wezipeli adamlara, kazylara – geliýanyň ýygnaklaryna gatnaşýanlar üçin, 500-leriň geňesiniň agzalaryna zähmeti üçin hak tölemekligiň girizilmegidir. Döwlet tarapyndan hak tölemekligiň girizilmeği wezipelerde aşaky gatlagyň adamlarynyň işlemekleri üçin mümkinçilik döredipdir. Bu örän möhüm çäre Periklden soň hem amala aşyrylyp gelnipdir.

Soňra b.e. öň IV asyrdan başlap, Halk ýygnaklaryna gatnaşýany üçin garamaýaklara hem hak tölemek girizilipdir. Perikl, onuň ýakyn ýoldaşlary we pikirdeşleri polisleriň hemmesiniň hukuklarynyň deňligini gazanmak esasy wezipe hasaplapdyrlar. Afina bileleşigine goşulýan polisleri Afinanyň ýolbaşçylygynda hukuklarynyň deňligini gazanmak üçin, ýörite syýasy ulgam döredipdir, ony wagyz edipdirler. Perikl Afina şäheriniň bütin Elladanyň syýasy merkezine öwürilmegi üçin köp işleri geçiripdir. Şonuň üçin, afinalylar onuň alyp barýan syýasatyny goldapdyrlar, oňa ynanydylar hem-de ol birinji strateg hökmünde 15 ýylyň dowamynda Afina döwletine (b.e. öň 444–429-njy ýý.) ýolbaşçylyk edipdir. Afinada iň ýokary wezipe – serkerdelik bolupdyr. Afinanyň taryhynda Perikl ýaly 15 ýylyň dowamynda yzly-yzyna saýlanan serkerde bolmandyr. Şonuň üçin, bu döwre grek taryhynda «Perikliň altyn asyry» hem diýipdirler.

Perikl öz tekliplerini hemişe halk ýygnagynda teklip edipdir, halk ýygnagy olary makullap kabul edenden soň, ol teklipleri durmuşa geçirmäge çalşypdyr. Bu döwürde Afinanyň syýasy ulgamy zorluk bilen hiç bir karary halkyň boýnuna dakmaga mümkinçilik bermändir. Şoňa görä-de, teklip edilýän pikirleriň halk üçin, döwlet üçin bähbitlidigine ynandyrmak gerek bolupdyr. Ol bir adamyň hökümdarlygy däl-de, eýsem paýhasly dolandyrylýan we durmuşa gönükdirilýän demokratiýa bolupdyr.

Perikliň içerki syýasaty Afinada demokratiýany berkitmäge we ösdürmäge, ilatyň garyp gatlagyny iş bilen üpjün etmäge, edebiýaty, sungaty ösdürmäge gönükdirilipdir. Perikliň teklibi bilen Afinada uly gurluşyk işleri alnyp barlypdyr. Ol garamaýak adamlary eklenç bilen üpjün edipdir, gurluşyklarda dürli hünärlü adamlara iş tapylypdyr. Şol döwürde Afina akrapolynda tanymal binagärler we heýkeltaraşlar: Iktin, Kallikrat we Fidiý dagy işläpdiler. Olar tarapyndan döredilen ajaýyp Parfenon buthanasy, akrapola çykylyan mermer basgançaklar gurlupdyr. Akrapol Fidiniň döreden heýkelleri bilen bezelipdir. Ýörite saz ýaryşyny geçirmek üçin, uly ymarat – odeon gurlupdyr. Ony görmäge Gresiyanyň ähli ýerlerinden gelipdirler.

Perikliň kleruhlar barada alyp barýan syýasaty (Afina bileleşigine girýän polisleriň ýerlerinden bölüp alyp, Afina raýatlaryna paýlamak) hem iki taraplaýyn häsiýete eýe bolupdyr. Ýer alyp göçüp gidener Afinada raýatlyk hukugyny saklapdyr. Bu syýasatyň netijesinde az ýerli we ýersiz Afina daýhanlary ýer alypdyrlar. Olar baran polislerinde Afinanyň daýanjyna öwrülipdirler. Emma bu syýasat bileleşige girýän polisleriň, şeýle-de kynçylyk döredýän ýer meselesini çylşyrymlaşdyrypdyr. Perikl döwründe Frakiýadaky Hersonese 1000, Naksosa 500, Androsa 250 we beýleki ýerlere hojalyklaryň 10 müň töweregi göçürilipdir.

Perikl döwletiň we baý adamlaryň hasabyna uly baýramçylyklary gurapdyr. Onda garamaýak adamlara mugt nahar berlipdir. Azyk önümleri paýlanypdyr, mugtuna teatr we beýleki tomaşalar görkezilipdir. Netijede, adamlar agy zähmetden soň, ruhy taýdan dynç alypdyrlar.

Perikl döwründe Pisistrat tarapyndan döredilen göçme kazylar (sudlar) dikeldilýär. Ol ýerli jedelleriň çözülmegini tizleşdiripdir. Perikliň döwründe Afina deňiz bileleşiginde Afinanyň täsiri has hem artypdyr, bileleşige täze agzalar goşulypdyr. Bu bolsa şol polisleriň içerki asudalygynyň saklanmagyna ýardam edipdir.

Perikliň ýakyn ýoldaşlary we maslahatçylary filosof Anaksagor, alym Damon, grekleriň beýik heýkeltaraşy Fidiý, grek taryhçysy Gerodot dagy bolupdyr. Perikl Afina şäherine bütin Gresiyadan in tanymal adamlary: alymlary, heýkeltaraşlary, suratçylary, ýazyjylary, filosoflary çagyrypdyr, olaryň işlemekleri üçin mümkinçilik döredipdir. Perikliň döwründe Afina şäheri dünýäniň in gőzel şäherleriniň birine öwrülipdir.

Afina demokratiýasy Perikliň döwründe gullap ösüpdür. Emma Afina demokratiýasy diýilýän demokratiýa hem çäkli bolupdyr. Demokratiýa köpçüligiň häkimiýeti bolupdyr we aristokratlara garşy goýlupdyr. Afina demokratiýasy köpçüligiň gatnaşmagynda edara edilýän döwlet bolan hem bolsa, ol «köpçülik» ilatyň 20 göteriminden geçmändir. Çünki ähli ilatyň 40 göterimini hiç hili hukugy bolmadyk gullar tutupdyr. Erkin adam bolan metekler ilatyň 10 göterimini tutup, olar hem syýasy hukuklardan mahrum edilipdir. Afinada aýallar ilatyň 15 göterimini tutup, olar hem syýasy işlere gatnaşmandyrlar, aýallaryň durmuşy öý hojalygy bilen çäklenipdir. Afinada çagalar 8 göterimden, aristokratlar bolsa 7 göterimden geçmändirler. Häzirki zaman alymlarynyň berýän maglumatlaryndan çen tutsaň, Afinada şol döwürde ýaşayan ilatyň umumy sany 250 müňden geçmändir. Diýmek, Afinada azyndan 100 müň gul saklanypdyr. Şeýlelikde, Afina demokratiýasy diňe az sanly Afina raýatларыnyň hukukларыny aňladypdyr. Şoňa göräde, oňa gul eýeçilik demokratiýasy diýilýär. Ol mazmuny boýunça ilatyň örän çäkli bölegini öz içine alypdyr.

Perikliň Afinanyň häkimiýet başynda bolan döwründe geçirilen ähli özgerişlerden soň, döwletiň iň ýokary edarasy halk ýygnaгы hasaplanypdyr ýa-da ekklesiýa bolupdyr. Ekklesiýa Perikliň döwründe hemişe hereket edýän iň ýokary edara bolupdyr. Ol Afinada aýda iki gezekden dört gezegе çenli geçirilipdir. Ekklesiýada kanunlar ara alnyp maslahatlaşylypdyr, hemme zerur meseleler: uruş we ýaraşyk meseleleri çözülipdir. Şäheri azyk bilen üpjün etmeklige seredilipdir, wezipeli adamlaryň hasabatлары diňlenip, hasabatlar kabul edilipdir, döwletiň iň ýokary gözegçiligi amala aşyrylypdyr, sud işlerine we ş.m. işlere seredilipdir.

Afinanyň deňiz bileleşiginiň daşary syýasaty. Perikliň döwründe Afinanyň daşary syýasaty hem üstünlikli bolupdyr. Ägirt uly güýje we serişdelere eýelik edýän deňiz bileleşigi güýçli derejede daşary syýasaty alyp barýar. Onuň esasy maksady – mundan beýläk deňiz bileleşigine Egeý deňziniň galan adalaryny çekmek, Gresiyanyň syýasy täsirini Beýik Gresiýa ýerlerine, Günorta Italiýa we Sisiliýa ýetirmek, Gara deňiz sebitlerine aralaşmak hem-de Peloponnes bileleşiginiň täsirini gowşatmaktan, olara Afinanyň täsirini ýetirmekden ybarat bolupdyr.

Emma bu maksatlary amala aşyrmaklyk, Spartanyň we onuň ýaranларыnyň biri bolan Korinfiň güýçli garşylygyna duçar bolýar. B.e.

öň 440–430-njy ýyllaryň içinde Gresiyada emele gelen bu iki güýçli harby bileleşigiň arasynda syýasy we diplomatik göreş has güýçlenýär.

Afinalylaryň uly üstünlikleriniň biri-de, Korinfiň we Spartanyň garşylygyna garamazdan, goňşy Egin adasyna Afinanyň goşun sürüp (b.e. öň 458-nji ý.), eginlileri derbi-dagyn etmegi we olaryň şäherini basyp almagy bolýar. Eginlileriň goranyş diwary ýykylyp aýrylýar, özlerine bolsa köp möçberde töleg salynýar hem-de afinalylaryň tertip-düzgünleri girizilýär. Egin Afina deňiz bileleşiginiň agzasy bolup, her ýylda 30 talant foros tölemäge mejbur edilýär. Afina bu gapma-garşylygyň hökman Sparta bilen çaknyşyga getirjekdigine düşüniň, Afina bilen Pireýiň arasyňy birleşdirýän uzyn goranyş diwaryny salýar. Afina indi gury ýerden hiç hili howp abanmaz ýaly edilýär, deňizde bolsa olaryň öz gämileri agalyk edýärdi.

Afina hökümetiniň ýene-de bir üstünligi, ol hem Spartanyň duşmany bolan Peloponnesdäki Argos bilen doslukly gatnaşygy ýola salmagy bolýar. Bu üstünliklerden soň, afinalylaryň Egeý deňzindäki agalygyna hiç kim dawa edip biljek däldi, olaryň täsiri bu sebitlerde berk ornaşypdy. Gysga wagtyň içinde gazanylan harby we diplomatik üstünlikler Peloponnes bileleşigine ýolbaşçylyk edýän spartalylaryň agalygyna uly howp salýardy. Şonuň üçin, sparta hökümeti afinalylara garşy urşy ilki başlamak barada karar kabul edýär. B.e. öňki 457-nji ýylda Fokida bilen Doridäniň arasynda başlanan uruşdan peýdalanyp, Spartalylar Orta Gresiya 20 müňlük goşun iberýär. Doride ähli dorileriň watany hasap edilip, olara kömek bermeklik bolsa spartalylara bahana bolýar. Spartanyň esasy maksady – Afinanyň täsirini gaçyrmak we Afina garşy çykyş etmäge taýýar fiwililere harby kömegi bermekden ybaratdy. Şonuň üçin Sparta fiwililere kömek bermek üçin, öz goşunlaryny iberýär.

Haçan-da, spartalylaryň Orta Gresiya ýöriş edenligi aýan bolansoň, afina hökümeti hem Beotiýa argoslylary hem-de fessaliýalylary goşup, 14 müňlük goşun iberýär. Şeýlelik bilen, Gresiyanyň taryhynda dowamly hem uly bolmadyk çaknyşyklar bolup, aram-aram ylalaşyk baglaşylyp ol b.e. öňki 457-445-nji ýyllary öz içine alýar. Netijede, Gresiyada Kiçi Peloponnes ýa-da «Birinji Peloponnes» urşy diýilýän uruş başlanýar.

Ilkinji uly söweşleriň biri Tanagre söweşi bolup, fessaliýalylaryň atly goşunynyň urşuň iň aýgtyly döwründe, afinalylara dönüklük edip,

spartanyň tarapyna geçmegi, afina goşunynyň derbi-dagyn edilmegine getirýär. Emma afinalylar tiz özüni dürsäpdir. Iki aýdan soň Afina goşuny Mironidiň ýolbaşçylygynda Beotiýa çozup girýär we Enofitiň eteginde bolan söweşde Spartanyň ýarany fiwilileri derbi-dagyn edýär hem-de afinalylar Egini eýeleýärler. Spartanyň ýagdaýy barha gowşap, onuň Peloponnesdäki 100 ýyllyk agalygy agdarylan derejä ýetýär.

B.e. öň V asyryň ortalaryna çenli Gara deňiz sebitlerindäki grek şäherleri ýerli taýpalar bilen ýakyndan gatnaşyklary ýola goýup, bu ýerlerde ösen we baý polislere öwrülýärler. Bu ýerleri Afina deňiz bileleşigine birikdirmeklik Afina üçin ykdysady taýdan hem, syýasy taýdan hem uly ähmiýetli boljakdy, bileleşigiň kuwwaty has hem artjakdy. Galyberse-de, bu sebitler öň hem grekleriň Ioniý şäherleriniň koloniýalary bolupdylar. Ioniý şäherleri bolsa Afina deňiz bileleşiginiň agzalary bolup durýardylar. Şonuň üçin, Gara deňiz sebitlerinde grek şäherleri hem öz metropoliýalarynyň yzyna eýerip, Afina deňiz bileleşigine goşulmalydyr diýilýän syýasat wagyz edilýärdi.

Emma Afinada demokratik gurluşyň tarapdarlarynyň agalygy uzaga gitmändir. Afinalylaryň Müsürdäki alyp baran syýasatynyň şowsuzlyga düşmegi, olaryň Sparta bilen alyp baran göreşinde gazanan üstünliklerini zyňyp taşlapdy. Bu wakalardan birnäçe ýyl öň (b.e. öň 460-njy ý.) Müsürde parsalaryň agalygyna garşy gozgalaň başlanýar. Gozgalaňyň serdary liwiýaly Inar afinalylara kömek sorap ýüz tutýar. Afina hökümeti ýeňillik bilen Müsüriň çöregini alaryn diýip, Inara kömek bermegi karar edýär we Müsüre 200 trierden ybarat harby gämilerini ugradýar. Afina goşuny gozgalaňçylar bilen birigip, pars goşunyna aýgytly zarba urýar, pars goşunlary Memfis şäherinde goranyşa geçýär. Şäheri gabamak uzaga çekýär, oňa çenli pars patyşasy uly goşun ýygnap, Müsüre ugraýar. Netijede, Afina goşuny we gozgalaňçylar doly derejede derbi-dagyn edilýär. Afina goşunynyň bir bölegi, olaryň deňiz gämileriniň esasy bölegi ýok edilýär. Fukididiň belleýşi ýaly, «Beýik ýöriş» agyr, pajygalý ýagdaýa düşüp doly ýok edilýär. Ýene-de Gresiyanyň üstüne parsalaryň çozmak howpy abanýar. Parslar tarapyndan howpuň abanmagy afinalylara bahana bolýar. Olar Afina deňiz bileleşiginiň gaznasyny (b.e. öňki 454-nji ýylda.) Delosdan Afina geçirilmegini gazanýarlar.

Harby şowsuzlyklar Gresiyada demokratiýanyň abraýyny, şonuň bilen olaryň ýolbaşçylarynyň hem abraýyny gaçyrýar. Şol sebäpli, os-

trakizm syýasaty netijesinde Afinadan sürgün edilen aristokratlaryň serdary Kimonyň möhleti gutaryp, Afina dolanyp gelýär. Ol b.e. öň 454-nji ýylda hem strategik wezipesine saýlanýar. Kimon we onuň pikirdeşleri parslaryň garşysyna iki sany iň güýçli döwletiň, ýagny Spartanyň Afina bilen ylalaşyk gazanmagyň zerurlygyna göz ýetirýärler. Bu syýasat demokratiýanyň duşmanlary üçin amatsyzdy, sebäbi olar demokratiýa garşy islendik wagty spartalylardan kömek alýardylar. Emma Kimonyň tarapdarlary herniçik bolsa-da b.e. öň 453-nji ýylda Sparta bilen 5 ýyllyk ýaraşyk baglaşmagy gazanýar. Sparta hökümeti Afinanyň Megarany eýelemeklerini ykrar edýär, emma afinalylar mundan beýläk Peloponnesde bolýan demokratik hereketi goldamakdan el çekmeli edilyär. Şeýlelikde, Sparta bilen ýaraşyk baglaşmaklyk Afinany agyr ýagdaýa salýar. Afina Peloponnesdäki iň ýakyn ýarany bolan Argosdan el çekmeli bolýar. Şondan soň argoslylar Sparta bilen uruş alyp barmaga hiç hili mümkinçiligi bolmaýar. Netijede, olar b.e. öň 451-nji ýylda Sparta bilen 30 ýyllyk ýaraşyk şertnamasyny baglaşmaga mejbur bolýar.

Kimon ölenden soň hem Afinada oligarhlaryň häkimligi dowam edýär. Afinada oligarhlaryň ýolbaşçylygyna Kimonyň giýewsi, Melesiýanyň ogly Fukidid geçýär. Emma oligarhlaryň ýagdaýy hem berk bolmandyr. Halk ýygnagy syýasy taraplaryň haýsy birine ses berjeklerini bilmän garaşýardylar. Şeýle ýagdaýda demokratlaryň serdary Perikl umumy ellin kongresini çagyrmagy meýilleşdirýär, onda deňizde erkin ýüzmekligi üpjün etmek hem-de parslar tarapyndan ýumrulan mukaddes ýerleri dikeltmek göz önünde tutulýardy. Perikl umumy ellin kongresini çagyrmak bilen, Afina deňiz bileleşigini umumygrek bileleşigine öwürmegi maksat edinýärdi. Emma Sparta we onuň ýaranlarynyň hereketi netijesinde bu kongresi çagyrmak başa barmaýar.

Spartalylar diňe bir umumy grek kongresiniň çagyrylmagyna päsgel bermän, eýsem b.e. öň 448-nji ýylda Orta Gresiyä täze ýöriş geçirýär. Bu ýerde Sparta Afinanyň ýarany bolan Fokida uly zarba urýar. Spartanyň bu hereketi Afina halk ýygnagynyň gözünü açýar. Afinanyň esasy köpçüligi bolan Afina raýatlary, Spartany goldaýan Afina syýasatçylarynyň hiç mahal Afinanyň bähbidini goramajakdyklaryna gutarnykly göz ýetirýärler. Şol wagtdan häkimlik we Afinanyň daşary syýasatyny ýöretmeklik uzak wagtlaп Perikliň we onuň pikirdeşleriniň eline geçýär.

XI.

PELOPONNES URŞY

(b.e. öň 431–404-nji ýý.)

Urşuň sebäpleri we bahanasy. Afinanyň gülläp ösmegi iki sany gapma-garşy duran harby bileleşikleriň arasynda uzaga çeken syýasy we diplomatik göreş ahyr soňunda urşuň başlanmagyna alyp barypdyr. Bu uruş taryhda Peloponnes urşy adyny alyp, ol бүtin grek dünýäsini öz içine alýar. Hatda grek däl döwletleri: Makedoniýa, Frakiýa, Persiýa ýaly döwletleri hem özüne çekipdir. Peloponnes urşunyň taryhy boýunça gadymy çeşmeler Fukididiň we Ksenofondyň işleridir. Olar şol wakalaryň döwürdeşleri bolup, urşuň köp wakalaryna gatnaşypdyrlar we olary beýan edipdirler. Grek polisleriniň ähli durmuşy we syýasy gapma-garşylyklary 27 ýyla çeken özara uruşda has hem ýitileşýär we Gresiyanyň agyr çökgünlige düşmegine getirýär.

Fukidid (b.e. öň 460–395-nji ýý.) Peloponnes urşy döwründe serkerde wezipesinde bolup, urşuň taryhyny b.e. öň 411-nji ýyla çenli beýan edipdir. Onuň 8 kitabynyň 7-si Peloponnes urşuna bagyşlanypdyr. Taryhyçy we harby serkerde Ksenofont (b.e. öň 430–355-nji ýý.) hem «Gresiyanyň taryhy» atly işinde urşuň soňky döwürüni we soňky wakalaryny beýan edipdir.

Bu döwürde Afina döwletiniň syýasy taryhy barada möhüm maglumatlar Aristoteliň «Afina syýasaty» işinde, Diodoryň «Taryhy kitaphana» atly işinde saklanyp galypdyr. Plutarh şol döwürüň görnükli serkerdeleri we döwlet işgärleri bolan Perikliň, Alkwiadyň, Nikiniň, Lisandryň terjimehalyny ýazyp galdyrypdyr. Afina jemgyýetiniň içindäki syýasy göreş Aristofanyň «Parahatçylyk», «Atlylar», «Guşlar», «Bulutlar» ýaly komediýalarynda çeper timsallaryň üsti bilen beýan edilýär.

Gresiyanyň gurluşy we durmuş-syýasy ýagdaýy boýunça biri-birinden tapawutlanýan iki sany harby-syýasy bileleşigiň döremegi we olaryň arasyndaky garşylyklaryň ýitileşmegi gutulgsyz urşa alyp barýardy.

Afina deňiz bileleşigi bilen Peloponnes bileleşiginiň arasynda b.e. öň 431-nji ýylda başlanan we b. e. öňki 404-nji ýylda çenli dowam eden uruş «Peloponnes urşy» adyny alýar. Urşuň başlanmagyna alyp baran düýpli ykdysady, syýasy we durmuş sebäpleriň birnäçesi

ýüze çykypdyr. Ykdysady babatda Afina we onuň ýaranlary senetçilik, söwda, haryt hojalygy ýaly ykdysadyýetiň girdejili görnüşlerini ösdürmäge ymtylýardy.

Sparta we onuň ýaranlarynyň aglabasy yzagalak, oba hojalygynyň ösdürilmeginiň köneçil ýöredilmeginiň tarapdarydylar. Şoňa görä-de, gul eýeçilik ykdysadyýetiniň girdejili görnüşini, täzeçil alyp barýan polisler Afinany, agrar hojalygyň tarapdarlary bolsa Spartany we Peloponnes bileleşigini goldaýardylar.

Syýasy meselelerde Afina bilen Spartanyň arasyndaky garşylyk has hem ýiti häsiýete eýe bolupdyr. Afina Gresiyada demokratiýanyň daýanjy hasap edilýärdi. Sparta, tersine, oligarhiýa düzgüniniň tarapdarlaryny goldaýardy.

B.e. öň V asyryň 2-nji ýarymynda Afinanyň we onuň syýasatynyň esasy duşmany Korinf bolupdy. Ýokarda agzalan sebäplerden başgada, bu garşylygy ykdysady sebäpler has-da ýitileşdirýärdi. Korinf Peloponnes bileleşiginiň iň güýçli senetçilik-söwda polisini. Ol esasan günbatar bilen, ýagny Sisiliýa we Italiýa bilen söwda edýärdi. Entek Afinanyň ykdysady bähbitleri Egeý deňzinde we Gara deňziň kenarларында jemlenen wagty, garşylyk o diýen güýçli däl-di. Haçan-da, Perikliň zamanýndan başlap (b.e. öňki 443-430-njy ýý.), Afinanyň günbatara, Beýik Gresiyä täsirini ýaýradyp başlamagy garşylygy has hem ýitileşdirýär. Şoňa görä-de, Korinf harby ýol bilen Afinany ýok etmegi Peloponnes bileleşiginden talap edip başlaýar. Sparta örän kuwwatly Afinanyň garşysyna urşuň ýeňil bolmajagyny oňat bilýärdi. Şeýle-de bolsa, Afinanyň mundan beýläk güýçlenmegi Spartanyň agalygyna howp salýardy. Şonuň üçin uruş gutulgysyzdy. «Urşuň sebäbi Korinfiň talaby däl-de, Spartanyň Afinanyň kuwwatynyň artmagyndan heder etmegi diýip hasap edýärin» – diýip, Fukidid ýazypdyr.

B.e. öň V asyryň 30-njy ýyllarynda garşylyk örän ýitileşdi we urşuň başlanmagy üçin sähelçe bahana ýeterlikdi. Üç sany waka urşuň başlanmagyna bahana bolupdy. Onuň *birinjisi*, Italiýanyň kenarларына barýan demirgazyk-günbatarda – deňizde agalyk etmeklikdi. B.e. öň V asyryň 30-njy ýyllarynda Adriatik deňziniň gundogar kenarynda bir wagtlar Kerkirliler tarapyndan esaslandyrylan Kerkir adasyndaky Epidamn şäherinde demokratlar bilen oligarhlaryň arasynda özara uruş başlanýar. Demokratlar üstün çykýar. Şäherden kowlanlar ýerli halk bilen birleşip, şähere çozuş edýärler hem-de kömek sorap Ko-

rinfa ýüz tutýarlar. Kerkir bilen Korinfiň arasynda bir eýýämdeň bäre Ioni deňzinde agalyk etmek ugrunda bäsdeşlik gidýärdi. Mundan peýdalanan Korinf höwes bilen Epidamnne goşun iberýär. Kerkirliler bolsa Afina ýüz tutup, bileleşige kabul etmeklerini we Kerkire gelip kömek bermeklerini haýyş edýärler. Afinalar hem kömek bermäge ýaýdansa-da,razylyk beripdirler. Kerkir adasy bilen materigiň arasyndan geçýän bogazda kerkirliler bilen korinflileriň arasynda gandöküşikli uruş (b.e. öň 433-nji ý.) başlanda, Afinanyň harby gämileri oňa goşulyp, kerkirlileri derbi-dagyn bolmakdan halas edýär. Şeýlelik bilen, Epidamn şäheriniň üstünde Korinf bilen Kerkiriň arasynda başlanan uruş Afina-Korinf urşuna öwrülýär.

Ikinji bir bolan waka Halkydyka ýarym adasynda ýerleşýän Potideýiň üstünde başlanýar. Potideýa korinfliler tarapyndan esalandyrylan hem bolsa, Afina deňiz bileleşiginiň agzasydy. Korinf öz gezeginde Potideýany Afina bileleşiginden çykmaga öjükdirýär. B.e. öň 433-nji ýylda Potideýa Korinfden, Peloponnes bileleşiginden kömek sorap ýüz tutýar. Peloponnesden Potideýe 2000 meýletinçiler kömege gelýär. Emma gazaba münen Afina Potideýa goşun ibermek bilen ony gaýtadan bileleşige girmäge mejbur edýär. Bu bolýan wakalar taraplaryň dawaly meseleleri mundan beýläk gepleşik arkaly çözüp bolmajakdygyna doly göz ýetirdýär.

Üçünji bir waka Afinalaryň Megaranyň garşysyna geçiren çäresidi. Megara Korinfiň meçew bermegi bilen Afina bileleşiginden çykýar. Emma onuň çäginde söwda etmegi dowam etdiripdir. Ilki başda Afina oňa üns bermese-de, b.e. öňki 432-nji ýylda gaçgak gullary gizleýär bahanasy bilen, Megaraly söwdagärlere Afina we oňa ýaran ýurtlarda söwda etmegi gadagan edýän karar çykarýar. Ol ýagdaý Megaranyň ykdysadyýetine uly zarba urýar. Megara Afinanyň ganym duşmanyna öwrülýär. Peloponnes bileleşiginiň ýygnagynda Megara we Korinf ýene-de Afina garşy tiz uruş yglan edilmegini talap edýär.

Potideýiň we Megaranyň Peloponnes bileleşigine, aýratyn hem, korinflileriň Afinalylara garşy gaýragoýulmasyz çäre görülmegini talap etmegi, Spartanyň aýgytly çäre görmegine alyp barýar. B.e. öň 432-nji ýylda Spartanyň halk ýygnagy afinalylaryň 30 ýyllyk şertnamany bozmakda günäkärdigi barada karar kabul edýär. Soňra bolsa, Peloponnes bileleşiginiň maslahaty çagyrylyp, onda Afina garşy uruş başlamak barada karar kabul edilýär. Emma, gysyň gelmegi bilen olar

gyş aýlaryny urşa taýýarlyk üçin peýdalanýar, iki tarap hem biri-birini günäkärläp, netijesiz diplomatik gepleşikleri alyp barýarlar.

Sparta afinalylerden Potideýany gabamaklygy bes etmegi we EGINE awtonomiýa bermekligi, Megara söwdagärleri baradaky kararlaryň ýatyrylmagyny, Afinanyň ýaranlaryna bileleşikden erkin çykмага ygtyýar berilmegini talap edýär. Spartalylar, şeýle-de ýurtdan Perikliň kowulmagyny talap edipdirler. Afinalylar Spartanyň ýekeje talabyny hem kabul etmändirler.

B.e. öň V asyryň 30-njy ýyllarynyň ahyrlaryna çenli Afinada syýasy ýagdaýlar has dartgynly ýagdaýa baryp ýetýär. Perikliň köp wagtlaý ýeke özi Afinanyň içeri we daşary syýasatynyň gitmeli ugruny kesgitläp gelensoň, ýurduň dürli gatlaklarynyň we toparlarynyň arasynda närazylyklaryň ýüze çykmagyna we onuň garşydaşlarynyň (oppozisiýa) janlanmagyna getiripdir. Garşydaş topara Kleon ýolbaşçylyk edipdir. Ilki başda olar Perikliň alyp barýan syýasatyny tankyt etmän, eýsem onuň egindeşleriniň garşysyna çykyş edipdirler, soňra bolsa onuň özüne hüjüm edip, ony abraýdan düşürmekçi bolýarlar.

Garşydaş topar ilkinji bolup, Perikliň halypasy filosof–materialist Anaksagory dine ynamsyzlyk etmeklikde aýyplapdyrlar. Perikliň ikinji bir syrdaşy görnükli heýkeltaraş Fidini Pantenionda Afinanyň heýkelini ýasamak üçin berlen gymmat bahaly daşlardan gizlemekde aýyplap, ony suda geçirýärler. Oňa hiç hili subutnama tapylmansoň, ol dini ýoýmakda günäkärdenipdir, ýagny Afinanyň elindäki galkanynda özüni we Perikliň şekilini çekmekde aýyplapdyrlar. Netijede, Anaksagora jerime salynýar, Fidi bolsa türmä salnyp, ol şol ýerde hem ölýär. Perikliň garşysyna geçirilen bu hüjümler Perikli biynjalyk etmän durmandyr, ol peloponnesliler bilen alyp baran göreşinde, Afina halkyny öz daşyna jemlemekligi maksat edipdir.

Afina Sparta bilen urşuň gutulgysyzdygyna göz ýetirýär we oňa açyk taýýarlanylýp başlaýar. Urşa taýýarlanmaklyk bilen Perikli bu urşuň ýeňiş bilen tamamlanjagyna ynanýardy. Delos bileleşigi Gresiýada iň uly syýasy bileleşik hasaplanýardy. Afina deňiz bileleşigine Kerkirden başga-da, Beýik Gresiýanyň we Sisiliýanyň käbir polisleri goşulyşypdylar. Afina bileleşigine gelýän tölegleriň möçberi bolsa bir ýylda 600 talanta, ýagny 15 tonna kümşe baryp ýetipdir.

Harby gämileriň gurluşy dowam etdirilýärdi. Uruş alyp bar-mak üçin iň zerur serişdeler jemlenilýär. Bu serişdeler meteklerden alynýan salgytdan, gümrük pajyndan gelyän girdejilerden, Lawrion, Amfimondaky altyn, kümüş kánlerinden gelyän girdejilerden, Afina bileleşiginiň agzalarynyň töleyän töleglerinden ýygnaýpdy.

Afinalylar urşa çenli şäheri Pireý bilen birleşdirýän uzyn gorag diwaryny gurup gutarýar. Indi uruş başlanaýan halatynda Attikanyň ilatyny gala ýygnap, zerur zatlary deňiz üsti bilen getirip boljakdy.

Afinanyň halk ýygnaýy Spartanyň talaplaryny ýerine ýetirmek-den ýüz öwrenden soň, bu iki bileleşigiň arasynda uzaga çeken uruş başlanýar. Urşuň başynda Afinanyň harby güýji 400 tiriýer (harby gämi), guryýer goşuny 30 müň, olaryň 13 müňi goplitlerden (agyr ýaraglanan pyýada esgerler), 1200 atly goşun, bulardan başga-da 16 müň esger ýörite garnizona saklanypdyr. Spartanyň deňiz gämileri Afinanyňka garanda iki esse az bolupdyr, emma pyýada goşuny 60 000 esgerden ybarat jemlenipdir.

Harby güýçlerden ugur alyp, Perikl serkerde hökmünde uruş hereketlerini meýilleşdirýär. Meýilnama gury ýerde çaknyşyklardan gaça durmaklygy, duşmany deňizden gabap, kenarýaka ýerlerini toz-durmagy, netijede, olary boýun bolmaga mejbur etmekligi göz önünde tutýardy. Şeýlelik bilen, uruş hereketleri başlanýar.

Arhidam uruşy we Nikiý ýaraşygy. Peloponnes uruşy iki döwre bölünýär: 1. Arhidam uruşy diýlip atlandyrylyp, ol b.e. öň 431–421-nji ýyl-lary öz içine alýar. 2. Sisiliýa ýöriş we Dekeleý uruşy diýlip atlandyryl-ýar ol b.e. öň 415–404-nji ýyllary öz içine alýar. B.e. öň 421–415-nji ýyl-lar aralygyndaky döwür wagtlaýyn ýaraşyk döwri bolup, bu döwürde uruş hereketleri togtadylypdyr. Uruş hereketleri Gresiyanyň hemme ýerlerinde, ýagny Egeý deňziniň içinde, Pelopannesde, Orta Gresiyá-da, Sisiliýada alnyp barylýar.

Harby hereketleri fiwililer başlapdyr. Olar Afina bileleşiginiň ag-zasy bolan Plateýe duýdansyz çozuş edýärler. Emma plateýliler olary gabap ýok edipdirler. Şondan biraz soň, Sparta patyşasy Arhidam 60 müň goşun bilen Attika çozup girýär. Obalary otlamak, ekin meýdan-laryny tozdurmak bilen Arhidam Afinany aýgytly söweşe çykmaga mejbur etmek isleýär. Emma Perikliň maslahaty bilen Attikalylar şäher

galasyna girip goranyşa geçipdirler, goşun söweşe çykmandyr. Arhidam söweş etmän, yzyna gaýtmaly bolýar. Şondan soň Perikl öz gämilerini ugradyp, Spartanyň birnäçe kenarýaka ýerlerini tozduýar. Onuň guryýer goşuny bolsa, Megaranyň mülklerini tozduýar.

Arhidamyň goşunlary b.e. öňki 430-njy ýylda Attika ikinji gezek çozýar. Attikanyň ilaty ýene-de gala ýygnanyp, goranyşa geçýär. Emma şäherde adamlaryň juda köp toplanmagy ýokanç keseliň ýaýramagyna getiripdir. Örän köp adam heläk bolupdyr. Bu ýagdaý adamlaryň Periklden närazy bolmagyna alyp barypdyr. Birnäçe ýylyň dowamynda Perikl ilkinji gezek serkerdelige saýlanmandyr. Perikl soňky ýyl ol wezipä saýlanypdyr, emma ýokanç kesel degip, özi hem heläk bolýar. Ýokanç kesel b.e. öň 426-njy ýyla çenli dowam edipdir. Ol Afina uly zyýan ýetiripdir. Ilatyň takmynan $\frac{1}{4}$ bölegi, şol sanda 5000 töweregi söweşejeň esgerler heläk bolýar. Afinalylar köne ýarany Plateýa kömek edip bilmändirler. Birnäçe wagt goranyşdan soň ony duşman eýeläpdir. Olar şäheri doly ýumrup ilatyny bolsa gulçulyga satypdyrlar.

Afinanyň agyr ýagdaýyndan peýdalanylýp, Sparta Afina bilelelişigini gowşatmaga çalyşýar. Entek b.e. öň 432-nji ýylda Halkydyka Potideýasynda gozgalaň turýar. Afinadan iberilen goşun 2,5 ýyllap ol ýerde saklanmaga mejbur bolýar. B.e. öň 428-nji ýylda bolsa, iň baý polisleriň biri bolan Lesbos Afina bileleşiginden çykýar. Lesbosyň aristokratik topany Spartadan kömek sorap ýüz tutýarlar. Lesbosyň bileleşikden çykmagy Afina üçin uly ýitgi boljakdy. Şoňa görä-de, ol aýgytly hereket edip, 100 gämini Peloponnesiň kenaryna ugradýar. Bu bolsa peloponneslileriň goşunynyň deňiz üsti bilen Lesbosa iberilmeginiň öňüni alýar, Lesbosyň içine iberilen goşun onuň esasy şäheri Mitleni eýeleýär. Onuň ähli berkitmeleri ýumrulýar. Gozgalaňa sebäpkär hökmünde Mitlen aristokratlarynyň 1000-si jezalandyrylýar. Mitlene uly jerime salynýar. Onuň yeriniň bir bölegi elinden alnyp, 2700 sanysy göçürilip getirilen afinaly daýhanlara paýlanýar. Bu gazaply çäreler Afina deňiz bileleşiginden çykмага meýil edýän beýleki polisleri gorkuzypdyr.

Ýokanç kesel sebäpli, Afina uly ýitgi çeken hem bolsa, onuň harby deňiz güýçleri öz kuwwatyny saklaýardy. Potideýadaky we Lesbosdaky ýeňişler, esasan, harby deňiz güýçleriniň kömegi bilen

gazanylypdy. Afina gämisi Gresiýanyň günbatar tarapyndaky suwlar-da hem agalyk ediji ýagdaýy eýeleýärdi.

Afina bileleşigine girýän polislerden alynýan tölegiň iki esse (ýylda 1300 talanta ýetýär) artdyrylmagy Afinanyň maliýe ýagdaýyny hem gowulandyrýar. Emma Afinanyň öz içinde raýatlaryň arasynda jebislik bolmandyr. Kleopyň ýolbaşçylygyndaky topar urşy işjeň dowam etdirmegi talap etse, Nikiniň topary urşy bes edip, ýaraşyk baglaşmagyň tarapdary bolupdyr. Afinanyň kynçylyklary ýeňip, harby üstünlikleri gazanmagy halk ýygnagynda Kleopyň tarapdarlarynyň üstün çykmagyna alyp barypdyr.

Bu döwürde harby hereketler, esasan, Gresiýanyň günbatar welaýatlarynda bolup geçýär. B.e. öň 426–424-nji ýyllar aralygynda bolan uruşlarda Afina üstün çykypdyr. Mysal üçin, b.e. öňki 426-njy ýylda Afinanyň goşuny Solliniň ýanynda bolan agyr söweşde, ilkinji gezek gury ýerde 3 müň çemesi sparta goplitlerini derbi-dagyn edip, ýeňiş gazanýarlar.

Günbatarda Spartanyň esasy ýarany bolan Sirakuzynyň garşysyna iberilen goşun hem üstünlikli hereket edýär. Bu üstünlikler Korinfiň galla bilen üpjün edilmegine uly howp salypdyr.

Şu döwürde Sparta tarapyndan meçew berlen aristokratlar Kerkir adasynda gozgalaň edip, häkimiýeti ele alyp, Spartanyň tarapyna geçipdirler. Emma Afina tarapyndan iberilen harby deňiz güýçleriniň kömegine daýanyp, b.e. öň 425-nji ýylda demokratlar häkimiýeti ýene-de gaýtaryp ellerine alypdyrlar hem-de Afina bileleşiginiň agzasy bolup galypdyrlar.

Afinalylaryň esasy üstünligi b.e. öň 425-nji ýylda Messeniýanyň günbataryndaky Pilos şäherini eýelemegi bolupdyr. Spartadan ejir çeken ilotlar gaçyp, Afinanyň tarapyna geçip başlapdyrlar. Ylaýta-da Afina goşunlarynyň Spartadan bary-ýogy 75 km uzaklykda ýerleşen Pilosy eýelemegi, Sparta üçin örän howply ýagdaý döredipdir. Şonuň üçin, Sparta düzüminde begzada maşgalalardan bolan saýlama goşuny Pilosa ugradypdyr. Spartalylar Pilosa barylýan aýlagyň önünde ýerleşen Sfakteriýa adasyny eýeläp, ol ýerden Pilosa gelýän Afina gämilerini bökdemekçi bolýarlar, emma afinalylar deňiz söweşinde üstünlik gazanyp, adadaky spartanyň pyýada goşunyny gabaýar. Dynuwsyz atylýan peýkamlaryň we zyňylýan naýzalaryň zarbyna döz

gelmedik Spartalyar boýun egýär. Ýeňilmezek hasap edilýän goşun şowsuzlyga uçraýar, asla ýesir düşmeýän Sparta esgerleriniň 292-si, sol sanda 120 sany begzada ýesir düşýär.

B.e. öň 424-nji ýylda Lakoniýanyň günortasyndaky Kiferanyň eýelenmegi Afinanyň iň soňky harby üstünligi bolupdyr. Spartanyň ýagdaýy üzül-kesil ýaramazlaşýar. Sparta ýaraşyk sorap, Afina yüz tutýar. Emma gutarnykly ýeňşe umyt baglan Afina ony kabul etmeýär. Afina öz güýjüne artykmaç baha berip, garşydaşynyň mümkinçiliklerine kembaha garapdyr. Sparta tiz aýňalyp, Peloponnes bileleşigi boýunça ýaranlarynyň güýçlerini jemläp, Afinanyň gowşak ýerinden zarba urýar. Sparta serkerde Brasidiň ýolbaşçylygynda meýletinler toparyny Halkidika ugradýar. Brasid gizlinlik bilen hereket edip, bütin Gresiyanyň içinden geçýär we hiç hili ýitgä sezewar bolman, hemme goşuny bilen demirgazykda peýda bolýar. Bu ýerde Brasid Makedoniýany öz tarapyna çekmegi başaýar. Afinanyň ýarany Amfipol şäherini gabap, ony boýun egmäge mejbur edýär. Bu sebitde hereket edýän Fukididiň ýolbaşçylygyndaky Afinanyň harby gämileri, oňa garşy hiç hili çäre görüp bilmeýär. Amfipolyň elden gitmegi bütin Frakiýa kenarýaka sebitinde Afinanyň agalygyna howp salýardy. Şoňa görä-de Afina Kleopyň ýolbaşçylygynda Amfipola uly goşun iberýär. B.e. öň 422-nji ýylda bolan gazaply söweşde spartalylar üstün çykypdyr. Emma goşun serkerdeleriň ikisi-de Brasidam, Kleonam söweşde heläk bolýarlar. Şondan soň, Sparta Amfipoly elinde saklasa-da artykmaç üstünlük gazanyp bilmändir. Iki tarap hem urşuň dowam etdirilmeginiň peýdasyzlygyna gözleri ýetip, ýaraşyk baglaşmagyň zerurlygyna düşünişdiler.

Ýaraşyk b.e. öň 421-nji ýylda baglaşylýar. Ýaraşyk baglaşmak üçin, Afina tarapdan düzülen topara Nikiý ýolbaşçylyk edipdir. Şoňa görä-de oňa «Nikiý ýaraşygy» diýlip at berlipdir. Şertnama laýyklykda taraplar eýelän şäherlerinden goşunlaryny çykarmagy, ýesirleri gaýdyp bermegi, gaçgak gullary kabul etmezligi borç edinýärler. Emma bu ylalaşyk hiç tarapy hem kanagatlandyrmadyr. Çünki ol urşa alyp baran düýpli sebäpleri aradan aýyrmadyr. Şoňa görä-de, Nikiý ýaraşygy 50 ýyl möhlet bilen baglaşylan hem bolsa, ol diňe wagtlaýyn arakesme bolup, uruş hereketleri täzeden başlanypdyr.

Peloponnes urşunyň ikinji döwri. Şertnama laýyklykda Afina hemme spartaly ýesirleri goýberipdir. Emma Sparta Amfipoldan

goşunyňy çykarmandyr. Afinalylar hem oňa jogap edip Pilosy elle-
rinde saklapdyrlar. Sparta bileleşiginiň agzalary: Korinf, Fiwy, Mega-
ra bu ýarasykdan närazy bolupdyrlar. Netijede, bu dartgynly ýagdaý
gaýtadan urşuň başlanmagyna alyp barypdyr.

Nikiý ýarasyk şertnamasyndan närazy bolan Afina täzedan uruş
hereketlerine başlaýar. Öz esasy harby güýjüni saklap galan Afina b.e.
öň 415-nji ýyla çenli uruş üçin, täze serişdeleri toplamagy başaýar.
Afina Günbatardaky ýerlerde, ylaýta-da, Sisiliýada öz agalygyny di-
keltmegi maksat edinýär. Çünki Egeý deňzi sebitinde ol öz agalygyny
berk saklaýardy. Bu sebitde oňa garşy çykyş etmäge Sparta milt hem
edip biljek däldi. Emma Günbatarda ýagdaý çylşyrymlydy. Afina bu
sebitde Kifera, Pilos, Nawpakt, Kerkir ýaly möhüm ýerleri eýelän
hem bolsa, Sisiliýada we Beýik Gresiýada onuň täsiri örän gowşapdy.

Afina b.e. öň 415-nji ýylda 200 trier, 10 müň goplit we 27 müň
ýeňil ýaraglanan esgerlerden ybarat uly goşun jemleýär hem-de
Nikiniň, Lamahyň we Perikliň ýegeni Alkiwiadyň ýolbaşçylygynda
Sisiliýa ugratmaga taýýarlaýar. Sisiliýadaky Sigest şäheriniň
goňşularyna garşy göreşde kömek sorap, Afina ýüz tutmagy ýörişe
bahana bolýar. Ýörişiň esasy maksady – bütin Sisiliýanyň üstünden
Afinanyň agalygyny berkarar etmekden ybaratdy.

Afina goşuny Sisiliýa gelip, Sirakuzyny gabaýar. Emma ol
başdan şowsuz bolýar. Sisiliýadaky şäherleriň hiç birisi-de, hatda
onuň ozalky ýaranlary-da Afinany goldamandyrlar. Galyberse-de, Si-
rakuzylylara Peloponnesden uly goşun kömege gelýär. Afinalylaryň
goşunlarynyň ýagdaýy ýaramazlaşyp başlaýar. Kömek üçin Afinaly-
dan iberilen goşmaça goşun hem (65 trier-gämi, 1200 goplit) ýagdaýy
özgerdip bilmändir. Sirakuzyny gabaýan guryýer goşuny gabawy
aýyryp, adanyň içerki sebitlerine çekilmäge mejbur bolýar. Olary
yzarlap gelýän Sirakuzylylaryň goşuny bilen bolan çaknysykda afi-
nalylar doly ýeňilýär. Olaryň köpüsi ýesir düşýär. Serkerdeler Nikiý
we Demosfen hem ýesir düşýärler. Lamah heläk bolýar. Sisiliýa ibe-
rilen goşunyň ýeňilmegi Afina üçin düýpli heläkçilik bolupdyr. Mun-
dan beýläk uruş hereketlerinde hemme artykmaçlyklar Spartanyň
eline geçipdir. Bu artykmaçlygy Sparta Peloponnes urşunyň ahyryna
çenli saklamagy başarypdyr.

Galyberse-de, Sparta uruş alyp barmagyň täze usulyňy ulanýar.
Ol Attika bir bada uly goşun iberip, soňra hem yzyna çagyryp durman,

eýsem Afina ýakyn ýerde ýerleşýän Dekeleýa galasyny eýeläp, ol ýerde öz goşunynyň bir bölegini galdyryr. Ol goşun häli-şindi çozuş edip, Afinanyň töwereklerini tozdurypdyr hem-de Afinada galagoply ýagdaýy döredipdir. Afina gullarynyň uly topary bu ýagdaýdan peýdalanypdyrlar hem-de gaçyp, Spartanyň tarapyna geçipdirler. Fukididiň berýän maglumatyna görä, gysga wagtyň içinde 20 müň töweregi gul Dekeleýa galasyna gaçyp barypdyr. Bu ýagdaý Afinanyň senetçilik önümçiligine uly zyýan ýetiripdir. Emma oňa garamazdan, Afina doly ysgyndan düşürmek başartmandyr. Afinalylar içerki mümkinçiliklerini tujemek we bileleşikdäki ýaranlarynyň bileleşige bermeli töleginiň hasabyna täze gämileri gurup, söweşe taýýarlyk görüpdir.

Afinadan doly üstün çykmak üçin, Sparta Afina deňiz bileleşigini dargatmak gerekdi. Şonuň üçin spartalylara güýçli harby gämiler gerekdi. Emma gämi gurmak üçin, Spartanyň özünde-de onuň ýaranlarynda-da hiç hili serişde ýokdy. Şol sebäpli Sparta şu çaka çenli grekleriň umumy duşmany hasaplanýan pars döwletine kömek sorap ýüz tutýar. Elbetde, parslar üçin Afina bileleşiginiň dargadylmagy gerekdi. Gresiyanyň gowşamagy Kiçi Aziýadaky grek şäherleriniň üstünden pars agalygyny gaýtadan dikeltmäge mümkinçilik berjekdi. Şoňa görä-de, parslar Afina ýeňlenden soň, Kiçi Aziýadaky grek şäherlerini gaýtaryp bermek şerti bilen Sparta pul kömegini bermegi wada edýär.

B.e. öň 412-nji ýylda parslaryň beren pulunyň hasabyna Sparta harby gämileri gurmaga girişýär. Sparta gämileriniň Egeý deňzinde peýda bolmagy bu sebitdäki Afina bileleşigine girýän polislere uly täsir edýär. Olaryň birentegi gozgalaň edip, Afina bileleşiginden çykýar. Ylaýta-da, Hiosyň bileleşikden çykmagy Afina uly zyýan ýetiripdir. Netijede, Afina bileleşigine doly dargamak howpy abanýar. Onuň üstesine-de Sparta gämileriniň başynda serkerde edilip, ol ýurda gaçyp gelen Alkiwiadyň goýulmagy ýagdaýy has çylşyrymlaşdyrýar. Çünki ol döňügiň Afinanyň harby syrlaryny duşmana paş etmegi uruş hereketlerinde Afinanyň şowsuzlyklara düşmegine alyp barýar.

Afina doly heläk bolmak howpy abanypdyr. Şeýle agyr ýagdaýda afinalylar örän sabyrly hem paýhasly hereket edipdirler. Afina bileleşigine girýän polislerden alynýan töleg azaldylypdyr. Olaryň hukuklary giňeldilipdir. Boşan döwlet gaznasyny doldurmak üçin, Afina Gara deňizden Egeý deňzine geçýän ýük gämilerinden, olaryň harydynyň 5 göterimini gümrük paja hökmünde alyp başlaýar. Onuň

hasabyna Afina täze harby gämileri gurdurýar we olary haýal etmän, Egeý deňzine ugradýar. Afina gämileriniň peýda bolmagy bu ýerde ýagdaýy birneme kadalaşdyrýar. Ilki bilen hem Afina bileleşiginiň dargamagynyň öňi alynýar.

Emma Afinanyň içinde syýasy toparlaryň arasyndaky agzalalyk güýçlenýär. Aristokratik toparlar harby şowsuzlyklar sebäpli, demokratlary aýyplap çykyş edipdirler. B.e. öň 411-nji ýylda aristokratlar baý söwdagärler bilen birleşip, döwlet agdarylyşygyny guraýarlar. 500-leriň geňesi dargadylýar. Häkimiýet Antifontyň, Kritiniň we Ferameniň ýolbaşçylygynda döredilen oligarhlar toparynyň (400-leriň geňesiniň) eline geçýär. Afina demokratiýasynyň esasy guramalary ýatyrylýar. Demokratlary yzarlamak başlanýar. Oligarhlaryň hökümeti Afina raýatларыnyň-da, onuň bileleşigine girýän ýaranларыnyň-da güýçli närazylygyny döredipdir. Oligarhlar öz ýagdaýyny berkitmek üçin, ýaraşyk baglaşmagy sorap, Sparta ýüz tutýarlar. Emma Sparta olary kabul etmändir.

Oligarhlaryň hereketi Afina gämileriniň serkerdeleriniň we matrosларыnyň güýçli garşylygyna sezewar bolupdyr. Afinanyň deňiz güýçleri oligarhlaryň häkimiýetini ykrar etmändir. Şeýlelikde, b.e. öň 411–410-njy ýyllarda Afinada iki häkimiýet – oligarhlaryň 400-ler geňesi we esasy düşelgesi Samosda ýerleşen Afina deňiz güýçleriniň ýolbaşçыларыnyň häkimiýeti hereket edipdir. Afinada syýasy agzalalyk Afina bileleşigine hem zyýanly täsir edipdir. Bileleşigiň agzalarynyň birentegi ondan çykypdyr. Aýratyn hem, Gara deňze geçilýän bogazларыň ugrundaky polisleriň, Spartanyň tarapyna geçmek meýilleri Afina uly zyýan ýetirjekdi. Çünki Afina ol ýerden geçýän ýüklerden ýeterlikli gümrük pajyny alýardy. Şoňa görä-de, bogazlara Samosdaky Afina gämileriniň uly bölegi ugradylyar. Harby gämilere Spartadan Afinanyň tarapyna geçen Alkiwiad ýolbaşçыlyk edipdir. Alkiwiada pars satrapларыnyň biri Tissafern hem kömek edipdir. Afinalыларыň gämileri b.e. öň 411-nji ýylda Abidosyň ýanynda, b.e. öňki 410-njy ýylda bolsa Kizigiň ýanynda bolan söweşde ýeňiş gazanypdyr. Bogazларыň üstünden gözegçilik etmek ýene-de Afinanyň eline geçýär.

Demokratiýanyň tarapdary bolan deňiz güýçleriniň ýeňşi Afinadaky syýasy ýagdaýa-da öz täsirini ýetiripdir. 400-leriň geňesi ýatyrylyp, oligarhlaryň häkimiýeti agdarylyar. Dolandyryşyň demokratiýa ulgamy doly dikeldilyar. Afina deňiz bileleşigi hem birneme berkeýär. Bu ýagdaý bilen Sparta hem, parslar hem ylalaşyp biljek dälди. Şoňa

göra-de, parslar Sparta gämi gurmak üçin ýene-de serişde goýberýär. Afina gämileri Egeý deňzinde we bogazlarda seresap hereket edipdir. B.e. öň 406-njy ýylda Arginus adalarynyň golaýynda Afina gämileri spartalylaryň harby gämileri bilen söweşiň, ýeňiş gazanýar, emma ony berkidip bilmeýär. Bu onuň iň soňky ýeňşi bolýar. B.e. öň 405-nji ýylda Egospotamosyň golaýyndaky söweşde Afina gämileri spartalylar tarapyndan doly ýok edilýär. Şondan soň, Afinada uruş üçin goşunam, gämi-de, serişde-de galmandyr. B.e. öň 404-nji ýylda Afina deňizden hem gury ýerden hem gabaýar. Birnäçe aýdan soň bolsa, ysgyndan düşen şäherliler boýun egmäge mejbur bolýarlar.

Ýaraşygyň şertini Sparta kesgitläpdir. Şertnama görä Afina deňiz bileleşigi dargadylýar. Afina harby gämileri ýok edilýär. Afinanyň gorag diwary ýumrulýar. Afinadan kowlan adamlara gaýdyp gelmäge ygtyýar berilýär, demokratiýa gurluşy ýatyrylýar. Häkimiýet 30 adamdan ybarat spartaparaz topanyň eline berilýär. Bütün Gresiyada hojaýynlyk etmäge daraşýan kuwwatly Afina Peloponnes urşundan soň, ýönekeý polisleriň birine öwrülýär.

Afinanyň ýeňilmegine näme sebäp bolduka? Onuň esasy sebäbi Afina demokratiýasynyň yzygiderli syýasat ýöredip bilmänligidir.

Afina deňiz bileleşiginiň gowşaklygy, onuň içindäki oňşuksyzlyklar Afinanyň şowsuzlygynyň ýene bir sebäbi bolupdyr.

Polisiň doly hukukly raýatlarynyň çäkliligi, uruşda köp adamyň heläk bolmagy Afinany ysgyndan düşürpdir.

Afinanyň ýeňilmeginiň ýene bir sebäbi, afinalylar öz güýjüne artykmaç baha berip, garşydaşynyň mümkinçiliklerine kembaha garamagy bolupdyr. Parslaryň Sparta maddy taýdan kömek bermegi-de, onuň üstün çykmagyna uly ýardam edipdir.

Ýaraşyk şertnamasy baglaşylandan soň, Afinada häkimiýeti eline alan 30-lar, Akropolda ornaşan Sparta goşunyna daýanyp, eden-etdilik hereketlerine başlapdyr. Ksenafontyň ýazmagyna görä, «Otuzlar» Afina begleriniň emlägini elinden almak maksady bilen, olaryň 1500 raýatyny jezalandyrypdyrlar. Otuzlaryň gazabyndan gorkup, köp adamlar Fiwi, Megara, Argos we ş.m. goňşy polislere gaçyp gitmäge mejbur bolupdyrlar. Fiwä giden Afina demokratlary, ol ýerde fiwilileriň goldaw bermegi bilen harby topar döredipdirler we araçäkde ýerleşen Fiwi galasyny basyp alypdyrlar. Afinadan we Attikanyň beýleki ýerlerinden demokratiýanyň tarapdarlary goňşy

Fiwi şaherine ýygnanypdyrlar. Olaryň başynda Frasibul durupdyr. «Otuzlaryň» we spartalalaryň iberen harby toparlarynyň üstüne duýdansyz çozup, Frasibul olary derbi-dagyn edipdir. Soňra ol Pireý portuny basyp alýar. «Otuzlar» Afinany taşlap gaçypdyrlar we Spartadan kömek almaga synanýşypdyrlar. Afina demokratlaryna garşy göreşde fiwililer şeýle-de, Spartanyň soýuzdaşy Korinfliler hem Spartany goldamandyrlar. Şoňa görä-de Sparta serkerdesi Pawsaniý afinalylara öz aralarynda oňuşmagy teklip edip, «otuzlary» goldamandyr (b.e. öňki 403-nji ýyl). Şeýlelikde, spartalylar Afinanyň içki işine goşulmaktan saklanmaly bolupdyr. «Otuzlar» we olaryň ýaranlary jezalandyrylyp, Afinada demokratik düzgünler dikeldilipdir.

XII.

GREK TARYHYNYŇ NUSGAWY DÖWRÜNIŇ MEDENIÝETI

Grek medeniýetiniň kemala gelmeginiň aýratynlyklary. Hat-ýazuwyň ýüze çykmagy. B.e. öň V–IV asyrlarda grek medeniýeti Gadymy dünýäniň in ösen medeniýetleriniň birine öwrülýär. Medeni ösüşi boýunça Gresiyanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratik polislerde sowatlylyk giň ýaýrapdyr. Çünki demokratiýa gurluşy raýatlardan syýasy işjeňligi, düşüneliligi, sowatlylygy, özbaşdak pikir edip bilmegi talap edipdir. Bu bolsa döwlet resminamalaryna düşünmek üçin zerur bolupdyr. Resminamalary okap bilmek, oňa akyl ýetirmek we olaryň üstünde oýlanmak, grek akyldarlarynyň döredijiligine möhüm itergi beripdir. Grek medeniýetiniň kemala gelmeginiň möhüm şertleriniň biri-de ýurduň tebigy-geografiki şertleriniň aýratynlyklarydyr. Gresiyanyň tebigaty aňsat eklenji ündemän, tersine zähmet çekmeklige itergi beripdir, ýaşayyşa zerur zatlary öndürmek üçin, köp zähmet çekmegi, başarjaňlygy we oýlanyşykly hereket etmegi talap edipdir.

Grekler keseki ýurtlarda mekan tutunan hem bolsalar, olaryň hemmesi özlerini bitewi halk diýip hasap edipdirler. Olar özlerini ellinler, öz watanyny bolsa Ellada diýip atlandyrypdyrlar. Ellinleriň umumy dili, adatlary, gadymy rowaýatlary, dini, bitewi hat-ýazuwy bolupdyr. Şäherler öňdebaryjy medeniýet ojaklary bolupdyr. Hat-ýazuw giň ýaýrapdyr. 24 harpdan ybarat grek elipbiýiniň döredil-

megi sowat öwrenmäni ýeňilleşdiripdir. Sowatlylyk medeniýetiň mundan beýläk ösmegine ýardam edipdir. Şäherlerde urug-taýpa gatnaşyklarynyň galyndylary-da oba garanda çalt dargapdyr.

Halk ýygnaklarynda, kazyýet işlerinde zýygiderli çykyş edip durmak, syýasy we kazyýet jedellerine gatnaşmak raýatlaryň syýasy düşünjesini artdyrypdyr, dilewarlyk ussatlygyny ösdüripdir. Kleon, Perikl, Demosfen ýaly görnükli dilewarlaryň b.e. öň V–IV asyrlarda Gresiyada öňe çykmagy ýöne ýerden däldir.

Gadymy grek medeniýeti dünýä medeniýetine goşan uly goşandy bilen, ajaýyp nusgalary döredip, soňraky nesilleriň medeniýetine eden düýpli täsiri bilen tapawutlanýar.

Grek medeniýeti şol döwrüň öňdebaryjy önümçilik usulynyň esasynda döräpdir. Gresiyanyň gul eýeçilik ykdysadyýeti medeniýetiň ösmegi üçin zerur maddy şertleri döredipdir. Gresiyadaky mülkdarlar, kärhana eýeleri önümçiligi ýola salmaga gös-göni gatnaşypdyrlar. Şol sebäpli-de, olar umumy medeniýetiň ösmegi bilen gyzyklanypdyrlar. Polisiň esasy ilaty orta gatlaklardan düzülipdir. Durmuş-syýasy taýdan işjeň gatlagy düzen bu topar, medeni gymmatlyklary döretmäge hem-de oňa düşünmäge oňaly ýagdaýy döredipdir.

Medeni ösüşi boýunça Gresiyanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratiýa görnüşli dolandyryş guramasy bolan polisler has öňe gidipdir. Çünki demokratiýa gurluşy raýatlardan syýasy işjeňligi düşüneliligi, sowatlylygy, özbaşdak pikir edip bilmegi talap edipdir.

Grek medeniýetiniň ösmegine ýene bir itergi beren zat ol hem bu ýerde güýçli ruhanylar guramasynyň bolmanlygydyr. Gadymy Gündogar ýurtlarynda olar ruhy döredijiligi, esasan, öz elinde saklapdyrlar. Sowat, ylym, bilim, sungat olaryň eýeçiliginde bolupdyr. Köplenç halatda, halk köpçüligi ondan daşlaşdyrylypdyr. Gersiyada dini däpleriň, adatça, saýlanýan gullukçylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi, kuwwatly ruhanylar guramasynyň ýüze çykmagyna böwet bolupdyr. Bu sowatlylygyň, terbiýäniň, dünýägaraýşyň, medeniýetiň ähli ulgamlarynyň erkin häsiýetde bolmagyna we onuň çalt ösmegine ýardam edipdir. Demokratik polislerde sowatlylyk giň ýaýrapdyr. Çünki ol döwlet resminamalaryna düşünmek üçin zerur bolupdyr. Resminamalary okap bilmek, oňa akyl ýetirmek we olaryň üstünde oýlanmak grek akyldarlarynyň döredijiligine möhüm itergi beripdir. Grek medeniýetiniň kemala gelmeginiň möhüm şertleriniň biri-de

ýurduň tebigy-geografik şertleriniň aýratynlyklarydyr. Gresiyanyň tebigaty aňsat ekleňji üpjün etmän, tersine, zähmetsöýerlige ugrukdyrypdyr. Ýeriň daşly hem az hasylly bolmagy, ony ekin ekmäge taýýarlamak üçin daşdan hem jeňhelden arassalamak, tebigy baýlyklaryň ýeriň astynda, çuň ýerleşmegi we ş.m. ýaşaýyşa zerur zatlary öndürmek üçin köp zähmet çekmegi, başarjaňlygy we oýlanyşykly hereket etmegi talap edipdir.

Gresiyanyň tebigaty deňiz bilen berk baglanyşyklydyr. Ol aýry-aýry adamlaryň edermenligi, tutuş ýurduň durmuşynda ägirt uly orun tutupdyr. Deňiz iýmit çeşmesi hem-de beýleki ýurtlar bilen birleşdirýän ýol bolup hyzmat edipdir. Deňizde ýüzmek diňe bir söwda bähbitlerine däl, eýsem keseki ýurtlaryň üstünlikleri bilen tanyşmaga, halklaryň medeniýetde gazananlaryny öwrenmäge-de uly ýardam edipdir. Emma deňizde ýüzmek batyrlýgy, başarjaňlygy, ýörite bilimleri talap edipdir. Has uzak ýerlere syýahat etmek üçin amatly gämileriň gurulmagy zerur bolupdyr.

Grek medeniýetiniň aýratyn gözelligi ýurduň tebigatynyň gözelligi bilen baglydyr. Belent bolmadyk daglyk, ýaşyl baýyryklar we içinden çeşme-çaýlar akyp geçýän jülge, olaryň ýaşyl tokaýlar we otlar bilen örtülmeği, daglaryň ak mermer gaýalary, dury asman hem mawy deňiz ýakymly reňkleriň utgaşmasyny döredipdir. Şoňa görä-de, grek medeniýetiniň ähli pudaklarynda tebigat duýgusy, tebigata ýakynlyk aýratyn aýdyň ýüze çykyrýdyr.

Grek medeniýetiniň we sungatynyň kemala gelmegindäki şu aýratynlyklar onuň ägirt uly üstünliklere eýe bolmagyna, onuň soňky dünýä medeniýetine uly täsir etmegine ýardam edipdir.

Grekler b.e. öň II müňýyllygyň aýagynda ýüze çykan gadymy hat-ýazuwyny, gadymy Krit we Miken şäherleri ýykylandan soň ýatdan çykarypdyrlar. Olar b.e. öň IX–VIII asyrlarda finikiýalylaryň ýazuwy bilen tanşypdyrlar. Onuň esasynda hem özleriniň 24 harpdan ybarat elipbiýini işläp taýýarlapdyrlar.

Ellinler rowaýatlary we poemalary, taryhy eserleri, ylmy işleri papirus ýapraklaryndan taýýarlanan kitaplara ýazyypdyrlar. Olar kitaplaryň gadyryny oňat bilipdirler, olara düşünişip göçürüpdirler we aýawly saklapdyrlar.

Grek dininiň we jemgyýetçilik baýramçylyklarynyň aýratynlyklary. Din grek medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolup, beýle-

ki gadymy halklarda bolşy ýaly, grekleriň dini hem olaryň dünýägaraýşynyň, ahlak sypatlarynyň, çeper döredijiliginiň dürli görnüşleriniň we ugurlarynyň esasy düzüpdür. Arhaiki döwürde kemala gelen örän baý grek mifologiyasy, hudaýlaryň we gahrymanlaryň özara gatnaşygy we adamlar bilen aragatnaşygy baradaky köpsanly rowaýatlary, tebigatyň gara güýçlerine garşy göreşýän güýçli, batyrgaý adamlaryň çeper keşbini döredipdirler. Şol eserler hem b.e. öň V–IV asyrlardaky ajaýyp grek edebiyatynyň ösmegi üçin esas bolup hyzmat edipdir.

Hudaýlary we gahrymanlary gelşikli, gujurly hem gözel adamlar görnüşinde göz önüne getirmek heýkeltaraşlyk sungatyna nusgalyk bolupdyr. Hudaýlar täsin jaýlarda ýaşaýandyrlar diýen düşünje bolsa örän ajaýyp ymaratlaryň gurulmagyna ýardam edipdir. Grek binagärleri öz ähli başarjaňlygyny hudaýlaryň öýi hasaplanýan buthanalary kämil derejä ýetirmäge gönükdiripdirler.

B.e. öň V–IV asyrlarda dini däpleriň iň esasy, polisiniň baş hudaýynyň hormatyna geçirilýän baýramçylyklar bolupdyr. Ol hudaýyň şekilini görtermek bilen geçirilýän dabaraly ýörişden başlanypdyr. Dabaraly ýöriş baş hudaýyň ybadathanasynyň işiginde sadaka niýetlenen haýwanlary gurban bermek bilen tamamlanypdyr. Soňra baýramçylyk nahary (sadaka berlen haýwanlaryň etinden taýýarlanylýan) berlipdir. Ýaş türgenleriň ýaryşlary guralypdyr. Hudaýlaryň durmuşy bilen bagly rowaýatlar esasynda sahnalar görkezilipdir. Bu çäreler raýatlaryň köpüsiniň gatnaşmagy olara ähliahk häsiýetini beripdir.

B.e. öň V asyrda polisleriň köpüsünde baş hudaýyň hormatyna geçirilýän baýramçylyga polisiniň kuwwatynyň, baýlygynyň we üstünlikleriniň gözden geçirilişi hökmünde galypdyr. Olaryň dini häsiýeti birneme gowşap, jemgyýetçilik syýasy we aňýet tarapy güýçlenipdir. Baýramçylyklarda sport ýaryşlarynyň we medeni çäreleriň orny giňelipdir. Olara ähliahk bolup taýýarlanylýan medeni döredijilige uly itergi beripdir. Afina onuň penakär hudaýy Afinanyň hormatyna, ösümlükleriň we çakryň hudaýy Dionisiň hormatyna, Zewsiň hormatyna Olimpiýada geçirilýän Olimpiýa baýramçylygy, Apollonyň hormatyna Delfde geçirilýän Pifiýa baýramçylygy, Poseýdonyň hormatyna Korinfde we Istmdde geçirilýän baýramçylyklar umumy grek baýramçylygy häsiýetine eýe bolupdyr.

Olaryň arasynda dört ýyldan bir gezek geçirilýän Olimpiýa baýramçylygy, ylaýta-da uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Irki döwürde ol hem, esasan, dini häsiýetli baýramçylyk bolupdyr. Emma b.e.

öňki VI asyrdan başlap, dini dessurlar onuň açylyş däbine öwrülipdir. Onuň esasy bölegini sport ýaryşlary düzüpdir. Pifiýa baýramçylygy bolsa, sazandalaryň (kifara, awlos) ýaryşyna öwrülipdir. Afinadaky Panafineý we Dionisiň hormatyna geçirilýän baýramçylyklarda teatr oýunlarynyň orny has artypdyr.

Grek mekdepleri. B.e. öň VII–VI asyrlarda Egeý deňziniň gündogar kenarlarynda ýerleşen Ioniýa welaýatynyň Milet, Galikarnas we beýleki grek ilatly şäherleri ylmyň merkezleri bolupdyr. B.e. öňki V–IV asyrlarda grek medeniýeti gadymy dünýäniň iň ösen medeniýetleriniň birine öwrülipdir. Grekler dünýä medeniýetine uly goşant goşan halk bolupdyr. Emma medeni ösüşi boýunça Gresiyanyň hemme polisleri deň bolmandyr. Demokratiýa gurluşly dolandyryşy bolan polisler has öňe gidipdirler. Çünki demokratiýa gurluşly raýatlardan sowatlylygy, özbaşdak pikirlenmegi talap edipdir. Halk ýygnaclarynda çykyş edip durmak raýatlaryň syýasy düşüncesini artdyrypdyr, dilewarlyk ussatlygyny ösdüripdir. B.e. öň V–IV asyrlarynda Gresiyada Perikl, Demosfen, Eshin ýaly görnükli dilewarlar öňe çykydyr.

Gresiyadaky iň gowy mekdepler Afinada bolupdyr. Öz hukuklaryny amala aşyrmak we borçlaryny berjaý etmek üçin raýatlara sowat gerek bolupdyr. Erkin grekleriň ogullary ýedi ýaşyndan başlap, pedagogyň eline berlipdir (pedagog – grekçeden terjime edilende çagany mekdebe äkidiji adam bolýar). Pedagog her gün çagany mekdebe äkidip, onuň ýazuw esbaplaryny we saz guralyny götermeli bolupdyr.

Senetçileriň we daýhanlaryň çagalaryna diňe okamagy we ýazmagy öwredipdirler. Olar ýaş wagtyndan başlap, öz ene-atalaryna kömek bermeli bolupdyrlar. Baý adamlaryň çagalary 18 ýaşyna çenli gimnaziýada okuwyny dowam etdiripdirler. Gimnaziýa oglanlar 12 ýaşdan berlip, ol ýerde fiziki maşklary, 15–18 ýaş aralykda bolsa harby tälimleri öwrenipdirler. Mekdep harby söweşijileri taýýarlapdyr. Okuwçylar gimnaziýada köp ylgamak, göreşmek, bökmek, disk we naýza zyňmak bilen meşgullanypdyrlar. Grek mekdeplerinde okuwçylar on müňlerçe setirden ybaratdygyna garamazdan, Gomeriň “Iliada” we “Odiseýa” poemalaryny ýatdan bilipdirler. Okuwçylar köplenç ýüzüne ýukajyk mum çalnan tagtajyklara ýazypdyrlar. Ujy ýiti metal taýajyk bilen mumuň ýüzüne harplary ýazypdyrlar. Taýajygyň beýleki tarapy kütäk bolup, onuň bilen ýazan hatlaryny öçürpdirler. Ýaş ýigitler tans etmegi, aýdym aýtmagy, saz çalmagy

öwrenipdirler. Grekler tans edip, aýdym aýdyp bilmeýän adamy bilimli hasaplamandyrlar.

Mekdeplerde okuwçylardan ýaşulylary görenlerinde olar bilen hoşamaý bolmagy, köçede olara ýol bermegi berk talap edipdirler. Ýalta we gulak asmaýan okuwçylara gaýyş we gamçy bilen temmi beripdirler. Gresiyada gyzlary okatmak üçin mekdep bolmandyr. Olara diňe öýde el işini we hojalygy ýöretmegi öwredipdirler.

Amatly gämileriň gurulmagyny çaltlandyrypdyrlar. Grek medeniýetiniň we sungatynyň kemala gelmegindäki şu aýratynlyklar, onuň ägirt uly üstünliklere eýe bolmagyna we dünýä medeniýetine täsir etmegine ýardam edipdir.

Greki teatry we edebiýaty. Gresiyada teatr iki ýarym müň ýyl mundan ozal döräpdir. Olar baýryň eteginde çadyr dikipdirler, oňa grek dilinde «skene» diýipdirler. Aktýorlar onuň içinde geýimlerini çalşyran ekenler. Soň-soňlar çadyra derek kiçeňräk jaý gurup başlapdyrlar. Oýun görkezilende oňa dekorasiýa asypdyrlar.

Kendir matanyň ýüzüne çekilen bir-iki sany sütün ybadathanany, iki sany agaç bolsa tokaýy aňladypdyr. Tomaşaçylaryň oturyan ýerine teatron diýipdirler. Artistler etekdäki tegelek meýdançada oýnapdyrlar. Oýun oýnalýan ýerine orhestro diýipdirler. Onuň önünde meýdança gurupdyrlar oňa «orkestr» diýlipdir. Onuň üstünde aktýorlar we hor (köpçülik bolup aýdym aýtmak) topary çykyş edýän eken. Baýryň ýapgyt tarapynda tomaşaçylar üçin agaçdan oturgyçlar edipdirler, soň-soňlar ol oturgyçlar daşdan edilipdir.

Greki teatrynyň daşky görnüşi

B.e. öňki V-IV asyrlaryň aýagynda teatr oýunlary açyk meýdanlarda görkezilipdir. Teatrlar ähli grek şäherlerinde diýen ýaly gurlupdyr. Teatr grek sözünden «tomaşa görkezilýän ýer» diýmekligi aňladypdyr. Oýun bir artist bilen horuň arasyndaky gepleşik (dialog) görnüşine eýe bolupdyr.

B.e. öňki V asyrdaky ýene-de iki artist goşulypdyr. Indi artistleriň sany artdy, horuň sany kemelipdir. Artistler ýerine ýetirýän keşbine laýyk her hili nikaplar (maska) geýipdirler. Bir artist bir oýnuň dowamynda birnäçe keşbi ýerine ýetiripdir, şonuň üçin ol birnäçe gezek nikabyny çalyşmaly bolupdyr. Hudaýlaryň hem gahrymanlaryň rollarynda oýnanlarynda artistler beýik ökjeli aýakgap geýipdirler. Grek teatry polisiň ähli raýatlaryna niýetlenipdir we olarda onlarça mün ýer bolupdyr.

Afinadaky Akropolyň ýanyndaky Dionisiň teatryna 17 mün tomaşaçy ýerleşipdir. Efesdäki teatr has äpet bolup, onda 60 mün tomaşaça ýer bolupdyr. Teatr gündelik durmuşyň adaty bölegine öwürülipdir. Afinada ýörite teatr gaznasy döredilip, ondan döwlet ilatyň garyp gatlagyna teatra girmek üçin töleg puluny beripdir.

Gadymy grek teatrlarynda oýunlar ýylda 2–3 gezek görkezilipdir we olar üç günläp dowam edipdir. Adamlar teatrdaky uzak gününü geçirmeli bolupdyrlar. Teatrdaky şahyrlar, aktýorlar we hor öz aralarynda ussatlyklary boýunça ýaryşypdyrlar. Baýramçylyk gutarandan soň, tomaşaçylar tarapyndan saýlanan eminler olaryň ýeňijilerini ygylan edipdirler. Käwagtlar erkek adamlar aýal-gyzlaryň roluny hem

Tragiki we masgarabazlyk nikabynyň şekili

Pil süňkünden ýasalan gadymy heýkel

Gadymy grek teatr
peteginiň şekili

ýerine ýetiripdirler. Aktýorlar her hili ni-kaplary geýip, öz ýerine ýetirýän keşbine laýyk gelýän: aýaly, erkegi, gahar-gazaby, ýalbarmagy, şadyýanlygy hem sussupesligi aňladyp bilipdirler.

Tragediýa. Teatrlarda Gresiyanyň iň zehinli dramaturglarynyň eserlerinden oýunlar, tragediýalar görkezilipdir. Oňat pýesa üçin tomaşaçylar awtory uly şowhun bilen gutlapdyrlar. B.e. öň V asyrdan iň tanymal dramaturglary Eshil, Sofokl, Ewripid we Aristofan dagy bolupdyrlar.

Tragediýa diýilýän söz «geçileriň aý-dymy» diýmegi aňladypdyr. Ilki-ilkiler ekerançylar Dionisiň hormatyna geçirilýän baýramçylyk günleri obalaryň we şäherleriň köçelerinde dabaralar gurapdyrlar. Olar Dionis hakyndaky rowaýatlary aýdym edip aýdypdyrlar, rowaýatlardan tutuş sahnalary oýnap görkezipdirler. Dionisiň hemralary bolan satiralary şekillendirip görkemek üçin olar geçi derilerini geýipdirler. Ýygy-ýygydan şadyýan degişmeler arkaly şäheriň ýa-da obanyň raýatlaryny gülkünç ýagdaýda şekillendiripdirler. Adatça, tragediýalarda hereket edýänler rowaýatlaryň gahrymanlary bolupdyrlar. Tragediýalarda adamlaryň arasyndaky ýiti göreşi, olaryň görkezen edermenliklerini, köplenç, heläk boluşlaryny şekillendiripdirler.

Elewsinli Eshil (b.e. öň 525–456-njy ýý.) grek tragediýasynyň atasy hasaplanypdyr. Ol Afinanyň jemgyýetçilik durmuşyna işjeň gatnaşypdyr. Grek-pars uruşlaryna gatnaşypdyr. Onuň ýazan 90 töweregi pýesasyndan 7-si saklanyp galypdyr. Olardan «Parslar», «Prometeý» we «Oresteyá» pýesalary aýratyn tapawutlanypdyr. «Parslar» eseri «Salamín» söweşi baradaky taryhy gürrüňlere esaslanypdyr. Beýleki pýesalar mifleriň esasynda ýazylypdyr. Emma olara awtor täzeçe öwüşgin beripdir. Eshil öz eserlerinde polis düzgünleriniň dabaralanýşyny, grekleriň batyrçaýlyk, watançylyk häsiýetlerini şöhratlandyrýar. «Parslarda» grekleriň erkinlik ugrunda göreşi beýan edilse «Prometeýde» – ýaşaaýyş ugrunda, täze medeni üstünlikler ugrunda adamlaryň göreşi şöhlendirilýär. Onuň ýazan tragediýalarynyň biri «Zynjyr bilen bag-

lanan Prometeý» diýlip atlandyrylypdyr. Tragediýa teatrda oýnalyň görkezilipdir. Onda Zewsiň buýrugy boýunça Gefest Prometeýi zynjyr bilen gaýa baglap, ony kükreginden çüýläp goýýar. Prometeý özüniň adamlara ot getirip berendigini, olara oý gurmagy, haýwanlary eldeki etmegi, «sanamak ylmyňy we hat-sowat» öwrendendigini adamlara gürrüň berýär. Munuň üçin Zews Prometeýe gahar-gazap edipdir. Adamlar hudaýlary ýazgarypdyr, Prometeýe duýgudaşlyk bildiripdirler, emma ony geçirimli bolmaga çagyrypdyrlar. Prometeý bolsa «Zewsiň hyzmatkärine» ruhobelentlik bilen şeýle diýipdir:

Hiç bir jeza bilen, mekirlilik bilen
Zews maňa syrymy aýtdyryp bilmez.
Goý, ýyldyrym bolup, böwrümden geçsin,
Goý, ol arlabersin, sarsdyryp ýeri,
Ak ganat ýel bolup, baglasyn gögi,
Goý, ýegsan eýlesin bütin dünýäni,
Meni syndyrmaz ol, aýtmaryň oňa
Kim sebäpli häkimlikden dynjagyn.

Gök gürläp, ýyldyrym çakyp durka, zynjyra baglanyp goýlan Prometeýi gaýa bilen bilelikde ýeriň ýuwutmagy bilen tragediýa tamamlanýar. Grek tragediýalary batyrgaý, merdana, öz Watanyňa wepaly, borjuna ygrarly adamlary taryplapdyr, rehimsizligi, gedemligi hem-de galplygy ýazgarypdyr.

«Orosteyá»–adamyň ýaşayyş durmuşynyň manysy baradaky filosofiki eserdir. Eshil erkin we päk ahlakly durmuş diňe polisiň adalatly kanunlarynyň höküm sürýän ýerinde mümkindir diýen pikiri öňe sürýär.

Afina dramaturg Sofokl (b.e. öň 496–406-njy ýý.) 120 çemesi pýessa ýazypdyr, olardan hem ýedisi saklanyp galypdyr diýen maglumatlar bar. «Patyşa Edip» we «Antigona» pýesalary onuň iň oňat eserleridir. Olarda Sofokl iň wajyp – adamyň jemgyýetdäki we älemdäki orny meselesini gozgaýar. Adam hudaýlaryň elindäki oýunjakmy ýa-da öz ykbalynyň hojaýynymy? Edip patyşanyň we onuň gyzy Antigonanyň mysalynyň üsti bilen Sofokl bu soraga özüçe jogap berýär. Edip adalaty we halk tarapyndan oňat görülyän patyşa. Emma oňa garamazdan, ol kuwwatly hudaýlaryň elindäki oýunjak. Ol hudaýlaryň kesgitleýşi ýaly jenaýat etmeli. Haçan-da hemme zat

aýan bolansoň, ol özüniň keç ykbaly bilen ylalaşman, ýurduny taşlap gidýär. Jebir çekýär we öz günäsini ýuwürar. Şeýdip, ol hudaýlar tarypyndan kesgitlenilen ykbalyň agyr urgusyny ýeňip geçýär. Hudaýlardan üstün çykýar. Sofokl adamyň erkiniň hem kuwwatynyň çäksizdiligini wasp edýär.

Sofoklyň «Antigona» tragediýasy

Tragediýanyň esasynda gadymy rowaýat bolup, grek şäheri Fiwiniň patyşasynyň ýanyna jellatlar bir gyzy getirýärler. Ýaşajyk Antigonanyň günäsi nämekä? Onuň dogany häkimiýet ugrundaky göreşde öz şäheriniň üstüne goşun sürüpdür. Emma onuň goşuny ýeňlipdir, özi bolsa söweşde ölüpdür. Onuň meýdini bolsa Fiwiniň patyşasy ýyrtyjy guşlara iýmäge bermegi onuň aýal doganyna buýrupdyr. Antigona doganyny jaýlasa, öldüriljegine gözi ýetse-de, ol buýrugy bozup, doganynyň üstüni gum bilen gömüpdür. Hemme grekler ýaly, ol hem ölen adamyň ruhy diňe jaýlanandan soň, ynjalık tapýarmyş diýen düşüňjä ynanypdyr. Bu işden soň, oňa diňe ölüm garaşýardy.

Antigonany halas etmek üçin, onuň adaglysy, patyşanyň ogly hem çykyş edýär. Fiwiniň hemme raýatlary bu gyzyň günäsini ykrar edenoklar diýip, patyşanyň ogly atasyny yrjak bolupdyr, emma başa barmandyr. Antigona heläk bolupdyr, şonuň bilen patyşanyň ogly hem, aýaly hem özlərini heläkläpdirler. Gahar-gazaba atlanan patyşa gyzy diriligine gömmegi buýrupdyr. Bir köp bilmiş dana adam mukaddes döp-dessurlary bozýandygy hem rehimsizligi üçin, patyşadan o dünýäde ar alynjakdygyny öňünden aýdypdyr. Patyşa Antigonany azat etmegi ýüregine düwüpdür. Emma ol eýýäm öldürilipdir. Hemme zadyň boljagy bolandan soň, patyşa özüniň hem ölümünü diläpdir.

«Antigona» tragediýasynda horuň aýdýan aýdymyndan

Ägirt güýç kän bu jahanda,
Barysyndan güýçli ynsan.
Okdurylýar olar, ýeňilmezler
Gök ummanda tursa tupan...
Söz döretdi. Ýol mysaly,
Pikir-oýy erkin onuň.
Kanunlaram – erki onuň...
Bela-beter asgyn ondan,
Öňden görer dana kişi.
Uýmasa çyn-hakykata,
Ýeňilmejek patyşa-da
Ýegsan bolar ahyrsoňy.

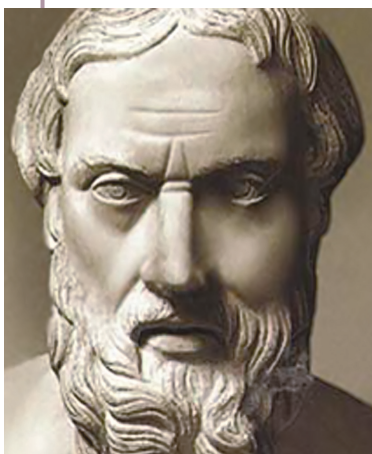
Salaminli Ewripidiň (b.e. öň 480–406-njy ýý.) döredijiligi grek dramaturgawyasyny täze üstünlikler bilen baýlaşdyrypdyr. »Medeýa» pýesasy oňa uly meşhurlyk getiripdir. Onda Ýasonyň aýaly, Kolhida patyşasynyň gyzy Medeýanyň wagşyýana ar alşy teswirlenýär. Ewripid mährem enäniň, ar almak maksady bilen, öz çagalaryny heläk edende-de öz garyşykly içki duýgularyny inçelik bilen teswirleýär. Ewripidiň döredijiliginde adamyň joşgunly hyjuwdan doly içki dünýäsini çeper teswirlemek usuly ýokary derejä ýetirilýär. Onuň döredijiligindäki bu täze ugur soňky grek edebiýatynyň, dünýä edebiýatynyň ösüşine-de uly täsir edipdir.

Umuman, b.e. öň V asyrdaky ýaşan grek tragediýaçy şahyrlaryň döredijiligi, Gadymy dünýäniň çeperçilik sungatynyň uly üstünligi bolupdyr. Ony dünýä edebiýatynyň dürli ugurlarynyň ösüşini kesgitleän uly açyş hökmünde häsiýetlendirmek bolar.

Komediýalar. Gadymy döwrüň grek komediýalarynda, jemgyýetdäki syýasy hem ideologik göreş giňden açylyp görkezilipdir. Gülküli çykyşlardan komediýalar – keýp göteriji oýunlar emele gelipdir. Komediýa (ýaňsy häsiýetli, gülküli eserler) ugruda uly gyzyklanma döredipdir. Komediýa diýmek «şadyýan obalylaryň aýdymy» diýmegi aňladypdyr. Komediýalar tomaşaçylary diňe şatlandyrmak bilen hem çäklenmändir. Olarda Halk ýygnaýynda başlanan göreş dowam etdirilipdir. Komediýalaryň awtorlary öz garşydaşlaryny kezzap, ýalançy, körzehin adamlar keşbinde görkezipdirler. Tomaşaçylar oýundaky keşpleriniň öz zamandaşlaryndan kimdigini aňyp bilipdirler.

Afina Aristofanyň komediýalary many-mazmun jähtden özüniň ýitiligi, gazaply kinaýalylygy bilen tapawutlanypdyr. Aristofanyň «Guşlar» komediýasy has hem bellidir. Pýesalaryň awtorlary inňän uly hormata eýe bolupdyrlar. Şonuň üçin, Afina teatrynda Eshile we Sofokla ýadygärlik heykelleri oturdylypdyr.

Gresiýada teatry «uly ýaşlylaryň mekdebi» diýip atlandyrypdyrlar. Biziň eýýamymyzyň V asyrynda ýaşan bir akylly tragediýalaryň awtorlaryny «parasatlylygyň serdarlary» diýip atlandyrypdyr. Ol Dionisiň hormatyna obalarda geçirilýän baýramçylyklardaky şadyýan aýdymlardan we tomaşalardan gelip çykypdyr. Islendik şahsyýeti tankyt etmäge mümkinçilik berýän Afina demokratiýasynyň gurluşy, komediýanyň ösmegine has oňaly şert döredipdir. Halk ýygnaýy, 500-leriň geňeşiniň, kazyýet mejlisiniň köpçüligiň

**Gerodot. Gadymy grek
heýkeli**

gözünüň öňünde geçirilmegi, komediýaçy awtorlara baý maglumat beripdir. B.e. öň V asyrdan Afinada syýasy meseleleriň halk köpçüliginiň gatnaşmagynda çözülmegi irki komediýalaryň syýasy häsiýete eýe bolmagyna sebäp bolupdyr.

Aristofanyň (b.e. öň 450–388-nji ýy.) döredijiliginde syýasy komediýa ýokary derejä ýetirilipdir. Onuň 11 komediýasy saklanyp galypdyr. Komediýalarda afinanyň ilatynyň dürli gatnaklarynyň durmuşy, Afina jemgyýetiniň iň wajyp meseleleri: soýuzdaşlar bilen gatnaşyk, uruş we parahatçylyk meseleleri, wezipeli adamlaryň parahorlugy, serkerdeleriň kütekligi, halk

ýygnaşygyň käbir kararlarynyň güllüňçligi öz beýanyny tapypdyr. Aristofan Peloponnes urşunyň iň kyn döwrüni başdan geçiripdir. Şol sebäpli, bu döwrüň iň wajyp meseleleri onuň komediýalarynda şöhlelendirilipdir. Mysal üçin, b.e. öňki 421-nji ýylda ýazan «Parahatçylyk» atly komediýasynda Afina harby toparynyň Afina Peloponnes urşuna çekip, gülläp oturan ýurdy ýumruşlarynyň üstünden güldüýdi. Komediýada esasy hereket edýän gahryman üzümçilik bilen meşgul bolýan Trigeý tezek togalaýan tomzaga münüp asmana galýar we afinalylaryň agyr güne düşenliginiň esasy sebäbini bilýär. Ýagny parahatçylyk hudaýy bir jülgede gulplanyp goýlupdyr, şonuň üçin, ol afina polisine öz baýlygyny üzümçilige, zeýtun agaçlaryna, derýalara we deňizlere berip bilmändir. Trigeý parahatçylyk hudaýyny boşadandan soň, adamlar parahat ýaşap, güldüýdi-oýnaşyp, iýip-içip şadyýanlykda ýaşapdyrlar. Diňe urşuň günäkärleri bolan ýarag ýasaýanlar agyr pikire batyp, şadyýan bolup bilmändirler. Aristofan öz komediýalarynda filosofiki meseleleri gozgamandyr. Emma ol gündelik durmuşdan alynýan hakyky wakalary beýan edipdir. Şu babatda onuň döreden komediýalary grek taryhy üçin gymmatly taryhy çeşme bolup hyzmat edýär.

Tragediýa we komediýa eserleri çeper edebiýatyň şygryýet görnüşine deňişlidir. Onuň kyssa görnüşli eserlerini taryhçylar döredipdirler. Gadymy döwürde taryha ylym däl-de, çeper kyssa hökmün-

de garalypdyr. Gerodotyň, Fukididiň, Ksenofontyň taryhy eserleri b.e. öň VI–V asyrlarynyň grek kyssalarynyň ajaýyp nusgalary bolupdyr. Isokratyň, Demosfeniň, Platonyň we Aristoteliň eserleri-de çeper kyssa görnüşde ýazylypdyr.

XIII.

GADYMY GREK AKYLDARLARY. GRESIÝADA BINAGÄRÇILIK WE HEÝKELTARAŞLYK SUNGATYNYŇ ÖSMEGI

Gadymy grek akylдарлары. Tebigatyň, adamzat jemgyýetiniň we pikirlenmäniň ösüşiniň umumy kanunlary hakyndaky ylym bolan filosofiýa, jemgyýetiň belli bir derejede kämil ýagdaýa ýetende ýüze çykyp bilipdir. Jemgyýetiň irki ösüş başgançaklarynda filosofiýa din bilen bagly bolupdyr. Dini dünýägaraýyşdan bölünip aýrylmak hakyky filosofiki ylmyň başlangyjynyň ýüze çykmagyna alyp barýar. B.e. öň VII–VI asyrlarda grek filosofiýasy ähli ylymlary öz içine alýan umumy bir ders bolupdyr. Onuň bu başgançagyna naturfilosofiýa diýilýär. Grek naturfilosofiýasynyň esasy wekilleri b.e. öň VII–VI asyrlarda Ioniýada ýaşan Fales, Anaksimandr we Anaksimenes dagy bolupdyr.

B.e. öň V asyrdan ýaşan filosoflar: Anaksagor, Empedokl hem naturfilosofiýa däbini dowam etdiripdirler. Emma grek jemgyýetiniň we medeniýetiniň ýokary derejä ýetmegi b.e. öň V asyryň II ýarymynda filosofiýanyň beýleki ylymlardan bölünip özbaşdak ylma öwürilmegini alyp barypdyr. Ilkinji gezek özbaşdak ylym hökmünde Parmenidiň we onuň yzyna eýerijileriň işlerinde arassa filosofiki meseleler öňe sürülüpdir.

Görnükli alymlaryň biri asly Samos adasynda ýaşan Pifagor (b.e. öň 580–500-nji ýy.) ähli zadyň başlangyjynyň sanlardygyny belläpdir. Onuň pikirine görä, tebigatda hemme zat ýaşaýar hem-de üýtgeýär, diňe sanlar hemişelik üýtgeýsiz galýarlar diýip belläpdir. Pifagor diňe sanlar hemme zadyň esasy düzýändigi hakyndaky pikiri öňe sürýär. Ol matematika we filosofiýa ylymlary bilen meşgullanmaklygy, adamyň ýaşayşynyň iň ýokarky baş maksady hasaplapdyr. Durmuş Olimpiýa oýunlary ýalydyr, onda birnäçeleri şöhrat we ýeňiş baýragyna

ýetmäge çalyşsa, birnäçeleri bolsa ondan peýda gözleýändir, üçünjileri, hakyky filosoflar, akyldarlar bu ýerde dynç alyp dünýä haýran galyp keýp alýandyrlar. Dünýä syn edip, oňa düşünmek diňe akyldarlara mahsusdyr, bu bolsa ähli keýpden we sylag-hormatdan hem ýokarydyr diýip, ol özüniň durmuşa bolan garaýşyny beýan edipdir.

B.e. öň V–IV asyrlarda Gresiyada soňky döwrüň esasy filosofiki ugurlary bolan ulgamlar işlenip düzülipdir. Ol ulgamlar Rim we Orta asyr Ýewropa filosofiýasyna binýat bolup hyzmat edipdir. Grek medeniýeti aýratyn hem nusgawy döwürde öňe uly ädim ädipdir. Ol dünýäniň medeni döredijilik ulgamyny täze başlangyçlar we ajaýyp eserler bilen baýlaşdyrypdyr. Netijede, ol üstünlikler soňky nesilleriň medeni durmuşynyň ösmegine badalga bolup hyzmat edipdir.

Sofistler – parasatlylygyň mugallymlary diýlip atlandyrylýan grek filosoflarynyň döredijiliginde filosofiýa meseleleri mundan beýläk işlenipdir we ösdürilipdir. Olaryň arasynda iň tanymalary Abderaly Protogor (b.e. öň 480–411-nji ýý.) we Leontinli Georgiý (b.e. öň 483–376-njy ýý.) bolupdyrlar. Sofistleriň aýry-aýry wekilleriniň garaýyşlarynyň dürli bolmagyna garamazdan, olaryň ählisini akyl ýetirmegiň meseleleri bilen meşgullanmaklary birleşdiripdir. Adamyň bilimine ynanmak bolarmy, olar hakykaty şöhlendirýärmí? diýen meseleler olary gyzyklandyrypdyr. Olar akyl ýetirmegiň iň möhüm guruly adamyň duýgusydygyny tassyklapdyrlar. Emma olar akyl ýetirmekde paýhasyň ähmiýetine kembaha garapdyrlar. Her bir adamyň daşarky täsiri kabul edişiniň tapawutlydygy sebäpli, şeýle ýol bilen alynýan bilimiň ynamsyzdygyny sofistler tassyklapdyr. Sofistler ebedi hakykaty, şol sanda dini ynançlaryň-da hakykatdygyny inkär edipdirler. Bu garaýyşlar polisleriň ýolbaşçylaryny biynjalyk edipdir. Şol sebäpli Afinada sofistleri ýurtdan kowup çykarypdyrlar.

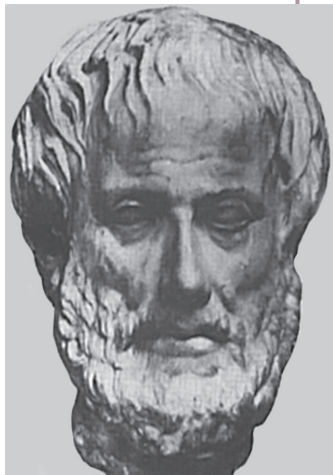
Jemgyýetçilik durmuşynyň çylşyrymlaşmagy, ylmy-bilimleriň toplanmagy, filosofiýanyň mundan beýläk ösmegine itergi beripdir. Netijede, b.e. öň V asyryň ahyrynda IV asyryň içinde Gresiyada filosofiýanyň 3 sany gutarnykly ugurlary–Lewkippiň – Demokritiň materializm ugry, Sokratyň – Platonyň idealizm ugry we Aristoteliň filosofiýa nazaryeti işlenilip düzülýär.

Miletli Lewkippiň (b.e. öň 500–440-njy ýý.) we Abderli Demokritiň (b.e. öň 460–370-njy ýý.) işläp düzen materializm ugry, grek ylmynyň örän uly üstünligi bolupdyr. Olar dünýäniň guruluşynyň

atomlar taglymatyny, ýagny dünýädaki barlyklaryň ählisi iň kiçjik, bölünmeýän bölejiklerden – atomlardan (atom – grekçe bölünmeýär diýmek) düzülýär diýen pikiri öňe sürüpdiler. Atomlar elmydama hereketde bolýarlar. Dyngysyz hereket netijesinde atomlar biri-biri bilen birleşip, maddy zatlary emele getirýändigini tekrarlapdyrlar. Soňra olaryň dargamagy bolup geçýär we barlyklar ýitýär. Demokrit diňe bir göze görünýän zatlaryň däl, eýsem ruhy we aňyýet durmuşy hem atomlardan düzülýär, hatda hudaýlar hem atomlaryň özboluşly görnüşlerinden durýar diýip tassyklapdyr. Mysal üçin, Baş hudaý Zewsi ýukajyk ot atomlaryň birleşmesinden durýar, diýip hasap edipdir. Demokritiň akyl ýetirmek baradaky taglymatynda, onuň iki basgançakdan düzülýändigini hakyndaky pikir öňe sürülýär. Birinji basgançakda, zatlar barada duýgynyň üsti bilen başlangyç maglumat alynýar, ikinji basgançakda paýhasyň üsti bilen duýgy boýunça alnan maglumatlar derňelip, hakykata göz ýetirilýär diýip tassyklapdyr.

Şeýlelikde, Lewkipp we Demokrit gurşap alan dünýäni, şol sanda akyl ýetirmäni hem maddy esasda düşündirýän materializm ugruny esaslandyrypdyr. Filosofýanyň idealizm ugruny Sokrat (b.e.öň 471–399-njy ýý.) we onuň okuwçysy Platon (b.e. öň 427–347-nji ýý.) esaslandyryrlar. Onuň hakyky ady Aristokl bolupdyr. Sokrat öz pikirini dilden aýdypdyr. Şoňa görä-de, onuň filosofiki garaýyşlary Platonyň eserleriniň üsti bilen öwrenilýär, onuň işlerinde Sokratyň filosofiki pikirleri çözülýär. Platon baky ýaşayan taňrynyň paýhasy sazlaşykly gurlan, kämil dünýäni ýaradypdyr. Ol dünýä adamdan bidin ýaşayar we adam oňa duýgusy we adaty paýhasy bilen akyl ýetirip bilmeýär. Ol barada diňe aýry-aýry adamlar hudaý tarapyn berlen üýtgeşik ukyby bilen az-owlak aňlamalary esasynda käbir zatlary bilýärler diýip tassyklaýar.

Käbir «Hakdan içen» akyldarlar tarapyndan aňylýan taňrynyň dünýäsi, maddy zatlardan däl-de, eýsem, öz peýwagtyna ýaşayan ideýalardan durýar diýip, Platon tassyklaýar. Ol «bizi gurşap alan, bitertip hem garşylyklardan doly, adalatsyz maddy dünýä

Aristotel. Gadymy grek heýkeli

aňyrdaky hakyky taňrynyň dünýäsiniň diňe öçügsi salgymydyr» diýip düşündiripdir. Platonyň pikiriçe, filosofyň hakyky wezipesi taňrynyň kämil dünýäsine akyl ýetirmekden ybarat bolup durýar. Platonyň «Döwlet» we «Kanunlar» atly eserleri Gresiyanyň şol döwürdäki taryhy şertlerinde kämil, nusga bolarlyk döwletiň syýasy gurluşyny işläp düzmäge bagyşlanypdyr. Olarda hakykatda mümkin bolmajak hyýaly döwletiň nusgasy hödürlenipdir.

Görnükli grek filosoflarynyň biri-de Stagirli Aristoteldir (b.e. öň 384–322-nji ýý.). Aristotel Platonyň okuwçysy bolupdyr. Emma soňra Platonyň filosofýasyndan arany üzüp, öz filosofiki nazaryýetini döredipdir. Aristotel köp taraply alym bolup fizika, astronomiýa, medisina, zoologiýa ýaly ylymlar bilen hem meşgullanypdyr. Şolaryň esasynda öz filosofiki ulgamyny döredipdir. Aristoteliň taglymatyna görä, dünýäniň esasy materiyä – göze görünýän, duýup ýa-da aňyp bolýan barlyk düzüpdür. Emma ol barlyk üýtgeşsiz element bolup durýar diýip ol tassyklapdyr. Ösmek, dünýäniň dürli-dürli görnüşlerini emele getirmek üçin oňa daşyndan, hudaý tarapyn ilkinji itergi gerek. Ilkinji itergiden soň materiyä ösüp başlaýar we dürli görnüşli zatlara öwrülýär diýen pikiri ol öňe sürüpdir.

Şeýlelikde, Aristoteliň filosofýasynda materializm bilen idealizmiň esasy düşüňjeleri goşulyşýar. Çünki onda materiyanyň ilki başky barlygy ykrar edilýär. Şol bir wagtyň özünde onuň ösüşi, dürli görnüşlere öwürüşi Taňrynyň paýhasy bilen berlen itergiden başlanýar diýlip, aň-ideýa (materiyadan daşarky güýç) ykrar edilýär.

Aristoteliň pikirlenmegiň usulýeti baradaky taglymaty hem düýpli işlenilen ulgamdyr. Oňa Aristoteliň formal logikasy diýilýär. Onda hadysany bölekleyin öwrenmek esasynda düýpli netije çykaryp, oňa akyl ýetirmegiň ýoly görkezilýär.

Aristotel jemgyýetiň syýasy ulgamyny öwrenmäge-de uly üns beripdir. Ol öz şägirtleri bilen şol döwürde mälim bolan 158 döwletiň syýasy gurluşyny öwrenipdir. Biziň günlerimize çenli olardan diňe «Afina syýasaty» atly işi saklanyp galypdyr. Ol barlaglaryň netijesinde Aristotel «Syýasat» diýen işini ýazyypdyr. Onda döwlet, onuň mazmuny, görnüşleri we kämil döwlet gurluşy barada nazaryet berilýär. Onuň dogry (monarhiýa, aristokratiýa, demokratiýa) we nädogry (tiraniýa, oligarhiýa) döwlet gurluşlary baradaky nazaryeti hem uly ähmiýete eýedir.

Grek medeniýeti b.e. öň V–IV asyrlarda öňe uly ädim edýär. Nusgawy döwürde Gresiyada, geljekki döwrüň esasy filosofiki ugurlary işlenip düzülýär we gadymy Rim hem-de orta asyr Ýewropa filosofiyasyna binýat bolup hyzmat edýär. Ol dünýäniň medeni döredijilik ulgamyny täze başlangyçlar we ajaýyp eserler bilen baýlaşdyrýar. Umuman, grek medeniýeti geljekki nesilleriň medeni durmuşynyň ösmegine başlangyç bolup hyzmat edýär.

Binagärlik we sungat. B.e. öň V–IV asyrlar Grek binagärliğin we heýkeltaraşlygyn ýokary derejä ýeten döwri bolupdyr. Ol döwürde dünýä medeniýetini baýlaşdyran in ajaýyp eserler döredilipdir. Grek şäher gurluşygy sungatynyň in ýokary üstünligi öňünden meýilleşdirilýän biçüwde şäher gurmak sungaty bilen baglanyşykly bolupdyr. Şäherde jaý gurmak esasy düzgünleri Miletli Gippodam tarapyndan işlenip düzülipdir. Gippodamyň şäherinde jaýlar biri-biri bilen göni burç esasynda kesişýän göni köçeleriň ugrunda ýerleşipdir. Onda aýratyn şäher merkezi göz önünde tutulyp, ol ýerde hökümet jaýlary, bazar meýdany, gezelenç etmek üçin ýokarsy bassyrmaly meýdança ýerleşipdir. Teatr, stadion, gimnaziya şäheriň hökmany alamatlary bolupdyr. Şäher deňze ýakyn bolsa, abadanlaşdyrylan deňiz duralgasy göz önünde tutulypdyr. Suw geçirijiler we hapa suwy akdyryjy ulgamlar gurlupdyr. Şäheriň dini we dabara merkezi Akropol bolupdyr. Ol ýerde şäheriň esasy ybadathanasy ýerleşipdir. Baýramçylyklarda oňa dabaraly ýöriş guralypdyr. Sadaka aýdylan mallar gurban edilipdir.

Olimpiya. Merkezde Zewsiň buthanasy

Gippodamyň düzgünini diňe täze gurlan şäherlerde berjaý etmek mümkin bolupdyr. Emma Afina, Korinf, Efes ýaly öz akymyna dörän köne şäherlerde egri-bugry darajyk köçeler, topbak-topbak ýerleşen ýaşayş jaýlary, olaryň arasynda aralary açygrak ýerleşen ybadathanalar agdyklyk edipdir. Emma b.e. öň V–IV asyrlarda olarda-da täze kysymly şäherleriň alamatlary peýda bolýar. Akropol we agora täze ymaratlar bilen bezelýär. Senetçilik ussahanalary şäheriň daşyna çykarylýar.

Ýarag bilen ylgamak

Grekekin binagäriliginiň ösüşiniň esasy görkezijisi ybadathana bolupdyr. Hudaýyň öýi hasaplanýan ybadathana iň ajaýyp desga bolupdyr. Onuň örän dürli-dürli görnüşlerini gurupdyrlar. Ybadathanalar sütünleriň sany-na laýyklykda birnäçe görnüşe bölünipdir. Prostil – işik tarapy sütünli hem eýwanly, peripter – dört tarapy sütünli hem eýwanly, tolos – töweregi sütünli hem eýwan bilen gurşalan tegelek we ş.m. görnüşli ybadathanalar giňden ýaýrapdyr. Uly ybadathanalaryň içki gurluşy iki bölekden düzülipdir. Esasy uly otagda hudaýyň heýkeli ýerleşdirilipdir. Onuň arkasyndaky otagda buthana emlägi, döwlet gaznasynyň baýlygy saklanypdyr. Sütünleriň ýokarsyndaky kese ýatýan naw hem-de diwarlaryň ýokarky bölegi heýkeller bilen bezelipdir. Şeýle tertipde gurlan Afinadaky Parfenon, Olimpiadadaky Zewsiň ybadathanasy grek hem dünýä binagärçiliginiň genji-hazy-nasyna öwürülipdir. Grek binagärçiliginiň kämil derejä ýetendiginiň ýene bir görkezijisi örän sazlaşykly ymaratlar toplumlarynyň gurulmagydyr. Olaryň içinde Afina Akropoly, Delfdäki ybadathanalar toplumu özüniň ajaýyplygy bilen tapawutlanypdyr.

Grekler heýkeltaraşlyk sungatynda-da uly üstünliklere eýe bolýar. Olar dürli ymaratlary, ybadathanalary dürli heýkeller bilen bezäpdirler. Ybadathananyň esasy otagynda – şäherleriň medetkäri hasaplanýan hudaýyň heýkeli ýerleşdirilipdir. Diwarlaryň ýokarky böleginiň iç hem daş tarapy oýma şekiller bilen bezelipdir. Fronton diýlip atlandyrylýan girelge tarapynyň ýokarky bölegi toplumlaýyn heýkellerden doldurlypdyr. Heýkeller dürli maksatlara (dini, aňýet, bezeg) niýetlenipdir. Iň köp ýaýran görnüş parahat oturan hudaýyň (aýal-erkek) kuwwatly hem gelşikli şekili bolupdyr. B.e. öň V–IV asyrlarda grek ussary daşdan, agaçdan, şirmaýydan, metaldan, dürli görnüşli heýkelleri ýasapdyrlar.

B.e. öň V–IV asyrlarda ellin sungaty ýokary derejede gülläp ösüpdir. B.e. öň V–IV asyrlaryň heýkeltaraşlary arhaiki döwürde agdyklyk eden hereketsizlik ýagdaýyny ýeňip geçmegi başarypdyrlar. Olaryň heýkellerinde janlylyk hem hereket duýgusy örän oňat ýüze çykarylýpdyr. B.e. öň V asyrdan ellin sungatynyň esasy merkezi Afinada ýerleşipdir.

Greke heýkeltaraşlyk sungatynyň iň ajaýyp eserleri Mironyň «Disk zyňyjy» we Fidiniň ýasan Olimpiadadaky Zewsiň heýkeli bolupdyr. Grekler öz ýaşawyş jaýlarynyň ýönekeýligine garamazdan, jaýlaryny wazalar we toýundan bişirilip ýasalan kiçeňräk heýkeljikler bilen bezemegi gowy görüpdirlir. Attikada ýasalan wazalar Gresiyada iň gowy wazalar hasap edilipdir. Afinally suratçylar wazalaryň ýüzüne öz zamanynyň ýaşawyşyndan, rowaýatlardan, Gomeriň poemalaryndan, dürli awtorlar tarapyndan ýazylan tragediýalardan we komediýalardan sahnalary çekipdirler we bezäpdirlir.

Disk zyňyjy we gamçyly emin

B.e. öň V asyrdaky şekilleri gyrgyzlyk toýnuň ýüzüne gara lak bilen çekipdirler. Mundan başga-da, şekiliň düşegini gara lak bilen reňkläp, onuň özüni tebigy reňkde taýýarlapdyrlar, olara gyzyly şekilli wazalar diýip at berlipdir.

Döwrüniň iň beýik heýkeltaraşy Fidiý Afina Akropolynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Gurulmaly Akropolynyň taslamasy halk ýygnaýy tarapyndan tassyklanypdyr. Akropolda gurlan binalar we heýkeller b.e. öň V asyrdaky grek sungatynyň täjisi hasap edilýär. Grekler Afina özüniň iň gyzel şäheri hasaplapdyrlar. Gadymy ýazyjylaryň biri: «Eger sen Afina görmedik bolsaň, onda sen tentek, eger görübem oňa haýran galmadyk bolsaň, onda sen – eşek, eger meýletinlik bilen ol ýerden giden bolsaň, onda sen göhert!» diýip, Afina wasp edipdir.

Gadymy taryhçylaryň biri Afina heýkelleriniň adamdan köpdüginini belläpdir. Grek şäherleriniň diňe bir ybadathanalarynda däl, eýsem köçelerinde we meýdançalarynda hem heýkeller oturdylypdyr. Greklerde mermerden ýasalan heýkeller adam bedenine meňzeş reňk bilen reňklenipdir, bürünç heýkellere bolsa reňkli daşlardan göz ýasapdyrlar. Käbir agaç heýkelleriniň daşyna adam bedeniniň reňkine meňzeş pil süňkünden ýasalan plastinkalar ýelmenipdir.

Afinaly heýkeltaraş Mironyň döreden «Disk zyňyjy» heýkelini synlanyňda edil häziriň özünde ol dikelip, çiginlek goly bat alyp, disky uzaga zyňyjak ýaly bolup görünýär.

Ellin heýkeltaraşlary hudaýlary, gahrymanlary, öz zamandaşlaryny görmegeý adamlaryň keşbinde şekillendiripdirler. Heýkeltaraşlar

adamyň diňe bir gőzelligini däl, eýsem merdanalygyny, edermenligini görkezmege çalşypdyrlar. Gomeriň söweşýän gahrymanlaryny şekillendirmek bilen, olar Watanyň garaşsyzlygyny goran öz zamaňdaşlaryny şöhratlandyrypdyrlar. Ellinler öz Watanyň şöhratlandyran raýatlaryň: serkerdeleriň, şahyrlaryň, ýaryşlarda üstün çykanlaryň heýkellerini şäheriň has hormatly ýerlerinde goýupdyrlar. Daşyna daş diwarlar salnan Akropol şäheriň üstüne abanyp dur. Akropolyň girelgesiniň garşysynda aýal hudaý Afinanyň ägirt uly heýkeli oturdylypdyr. Ony Fidiý бүrүнçден guýupdyr. Bu heýkel Marafon söweşinde olja alnan serişdeleriň hasabyna bina edilen eken. Onuň gapdalynda şäheriň penakäri bolan Afinanyň – gyz hudaýynyň, hormatyna bina edilen ägirt uly Parfenon ybadathanasy gurlupdyr. Onuň umumy möçberi 2 müň inedördül metre barabar, ýagny taraplary 30/70 wetr bolupdyr. Ony gurusylyk binagärçiler Iktin bilen Kallikrat bolupdyr. Parfenonyň içinde beýikligi 12 metre barabar Afina – gyz hudaýynyň heýkeli oturdylypdyr. Ony hem heýkeltaraş Fidiý ýasapdyr. Heýkeliň ýüzi, elleriniň we aýaklarynyň daşy pil süňkünden ýasalan plastinalar bilen örtülipdir. Afina hudaýynyň lybasy zerden taýýarlanylupdyr. Baýramçylyk günleri Parfenonyň ýanynda janly öldürilip, sadaka beripdirler. Akropol Afinanyň jemgyýetçilik hem dini merkezi bolup hyzmat edipdir.

Rowaýata görä, Afina şäherine has gymmat baha sowgat eden hudaý onuň medetkäri bolmaly eken. Poseýdon öz gürzüsi bilen gaýany uranmyş weli, ondan çeşme akyp başlanmyş. Afina – gyz hudaýy öz naýzasyny ýere sanjanmyş weli, edil şol ýerden zeýtun agajy gögerip çykanmyş. Şeýlelik bilen, Afina hudaýy şäheriň medetkäri bolanmyş. Bu rowaýatda Afina zeýtun agajyny ösdürip ýetişdirmeklige nähili uly ähmiýet berlendigine göz ýetirmek bolýar.

XVII asyryň çenli gadymy Parfenon oňat ýagdaýda saklanyp gelipdir, emma şol asyryň ahyrlarynda wenesialylaryň türkler bilen urşan döwründe oňa uly zeper ýetrilipdir. Ondaky saklanyp galan heýkelleriň köpüsi Angliýadan gelen inlis alymy Eldijin Angliýa äkidip, soňra olary Britan muzeýine tabşyrypdyr.

Olimpiýa oýunlary. Gresiyada geçirilýän baýramçylyklaryň arasynda Olimpiýa baýramçylygy ylaýta-da uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Irki döwürde ol, esasan, dini häsiýetli baýramçylyk bolupdyr. Emma b.e. öňki VI asyrdan başlap dini dessurlar onuň açylyş dabine öwrülipdir. Onuň esasy bölegini sport ýaryşlary

düzüpdir. Peloponnesiň gözeli jülgesinde ýerleşen Olimpiýa meýdançasyna geçirilýän oýunlar has-da meşhur eken. Olimpiýa oýunlary Zewsiň hormatyna dört ýylda bir gezek tomus pasly geçirilip, 5 günden dowam edipdir, oýnuň olimpiýa ady hem şundan gelip çykypdyr.

Arabalarda çapyşmak örän howply ýaryş bolupdyr. Olar aýlaw meýdanynyň daşyna 12 gezek aýlanyp çykmaly eken. Atçaparlar arabanyň üstünde dik durup, atlary çapdyrýan eken. Ýaryşyň eminleri oýunlarda üstün çykanlary zeýtun agajynyň şahalaryndan taýýarlanylýan wenoklar bilen sylaglapdyrlar (ýeňijiniň boýnuna atylypdyr). Olimpiýa oýunlarynda grekleriň iň güýçli atletleri: ylgamak, bökme, göreşmek, disk we naýza zyňmak boýunça ýaryşypdyrlar. Ýaş ýigitleriň ýaryşy üçin, ýörite bir gün belenipdir.

Ýaryşda üstün çykan öz şäherine gaýdyp gelende, ony şäheriň bütin ilaty garşylapdyr. Öz şäherini şöhratlandyran adamlaryň şanyna şäherde onuň heýkelini bina edipdirler. Ýeňijiler salgytlardan boşadylyp, ömrüniň ahryna çenli olary döwlet ekläpdir. Oýunlarda ýaryşmaga ähli erkin ellinleriň hukugy bolupdyr. Ýöne oýunlara birnäçe ýyllap taýýarlanmaly bolýan eken, daýhanlaryň we senetçileriň sport bilen köp aýlap meşgullanmaga wagty bolmandyr. Şonuň üçin, oýunlara, esasan, gürply adamlar gatnaşypdyrlar. Aýallara Olimpiýa oýunlaryna gatnaşmaklyk beýle-de dursun, hatda olara tomaşaçy bolup stadiona barmaklyk hem gadagan edilipdir. Zenanlar Olimpiýa oýunlaryna barsa, oňa ölüm jezasy berlipdir. Grekler üçin Olimpiýa mukaddes ýer hasaplanylýpdyr.

Olimpiýa stadionyň ortarasynda äpet ybadathana bolup, onuň içinde Zewsiň ägirt uly heýkeli goýlupdyr, ony heýkeltaraş Fidiý ýasapdyr. Zewsiň ybadathanasynyň töwerek-daşynda bolsa hudaýlaryň, gahrymanlaryň hem-de oýunlarda üstün çykanlaryň heýkelleri ýerleşdirilipdir. Olimpiýa oýunlary mahalynda Gresiyada özara uruşlar togtadylypdyr. On müňlerçe adamlar arabaly, atly, pyýada

Disk zyňjy. Mironyň ýasan heýkeli

Olimpiýa aýlawynda. Heýkeltaraş Mironyň ýasan heýkeli

wagtyndan başlap ýöredip başlapdyrlar. Rowaýata görä, ilkinji Olimpiýa oýunlary b.e. öň 776-njy ýylda bolupdyr. Ýaryşyň ilkinji gününde bäsleşige gatnaşýanlar hudaýlara sadaka berip, ýaryşlarda dogruçyl bäsleşjekdikleri barada, eminler bolsa bäsleşikler boýunça dogruçyl netije çykarjakdyklary barada kasam içipdirler. Galan üç günüň dowamynda bolsa ýaryşlar geçirilipdir. Ýaryşyň iň soňky günü ýeňijilere baýraklar gowşurylypdyr. Ýaryşlaryň köpüsi stadionda geçirilipdir.

Gresiýada olimpiýa oýunlarynda ýeňiji bolanlar üçin grek şäherlerinde oturdylan heýkeller grek ýaşlaryny terbiýelemekde uly ähmiýeti bolupdyr. Ýaş ýigitler olimpiýa oýunlaryna erjellik bilen taýýarlanypdyrlar, öz saglyklaryny berkidipdirler.

XIV.

GRESIÝA B.E. ÖŇ IV ASYRYŇ BIRINJI ÝARYMYNDA

Polis gurluşynyň çökgünlige düşmegi. Peloponnes urşy juda uzaga çekip, Gresiýa uly maddy zyýan ýetirýär. Aýratyn hem Afina we Afina deňiz bileleşigine giren polisler agyr weýrançylyga sezewar edilýär. Hatda ýeňiji bolup çykan Sparta hem özüniň öňki kuwwatyny ýitirýär. Spartanyň gowşamagy diňe bir uruş döwründe köp sanly spartalylary ýitirmegi bolman, eýsem täze durmuş ýagdaýlarda agalyk ediji spartalylar mazaly azalyp, özleriniň nesilme-nesil geçip gelýän ýerlerini–klerlerini ellerinden giderip, doly hukukly bolmadyk raýatlara öwrülipdirler. Olar ýeňilmezek esger

hökmünde hem özleriniň öňki derejedäki ähmiýetini gaçyrypdylar. Ikinji tarapdan bolsa, indi bütin Gresiyada köp bolmasa-da, has iri ýer eýeleri döräpdir. Olar, aýratyn hem, şäherlerde çalt köpelişdir, şäherlerde gul zähmetini peýdalanýan senetçilik ussahanalary has giňäpdir, uruş hereketleriniň dowam etmegi ýarag ussahanalarynyň giňelmegine getiripdir.

Bu ýagdaý b.e. öň IV asyryň başynda grek polisleriniň gutarnykyly durmuşy we syýasy taýdan çökgünlige düşmegine getiripdir. Onuň düýp mazmuny, grekleriň öňki polis ulgamynyň syýasy we durmuş gatnaşyklardan el çekmekligi bolupdyr. Bu bolsa polisleriň syýasy-durmuş birleşiginiň çökgünlige düşmeginiň ilkinji alamaty bolup, ol gatnaşyklar täze ýagdaýda, grek jemgyýetiniň mundan beýläk ösüşini kanagatlandyryp bilmändir. Şonuň üçin, şäher-döwletlerini çäklendirmejek täze jemgyýetçilik-syýasy dolandyryş ulgamyna geçmek zerurlygy kanuny taýdan ýüze çykýar. Bu ýagdaýy ykrar eden grek polisleri bütin Ellada boýunça agalyk etmek üçin özara uruşlara başlapdylar.

Emma özara uruşlaryň başlanmagy şäherlerde senetçilik ussahanalarynyň giňelmegine, köp möçberde ýarag öndürilmegine alyp barypdyr. Demir ussahanalarynyň eýeleri iň baý adamlara öwrülipdir. Mysal üçin, ady belli dilewar Demosfeniň kakasynyň iki sany ergasteriýasy – ussahanasy bolup, olaryň birinde ýarag (gylyç), ikinjisinde bolsa mebel ýasalypdyr. Onuň birinji ussahanasynda 33 sany ýokary hünärli gullar işledilipdir. Olaryň her haýsynyň hojaýyna getirýän ýyldaky arassa girdejisi 30 *min*, ýagny 13 kg kümüş bolupdyr. Ikinji ussahanada bolsa 20 gul işläp, olaryň her haýsysy ýylda 12 *min* girdeji beripdir. Attika ölçeginde 1 talant 26,2 kg kümüş hasaplanypdyr. Bir talant 60–*mine* deň bolupdyr. 1 *mina* 100 drahma, 1 drahma bolsa 6 obola – 1 obola –bir gysym demir myhjağaza deň bolupdyr. Bir guluň bahasy bolsa 60–dan 360 drahma çenli barypdyr.

B.e. öň IV asyrda döwletiň wezipeli adamlarynyň iş haky: kazylara bir günki ýygnakda bolany üçin 3 obol, ähli ilata halk ýygnaklaryna gatnaşanlary üçin, ilki başda 1, soňra 2, iň soňunda 6-dan 9-a çenli (ýygnagyň görnüşine görä) obol tölenipdir. Her adamyň gündeki harajaty 3 oboldan geçmändir.

Ksenofontyň ýazmagyna görä, Afinada ownuk hojalyklaryň hususy emlägi 5 *min* (Sokratyň emlägi), Plutarhyň işinde iri hojalygyň (Difiliň) emlägi 160 talant, Peloponnes urşuna çenli Afinanyň 1 ýyl-

ky girdejisi 1 müň talant, emma b.e. öň 422-nji ýyla çenli 2000 talant, b.e. öň IV asyryň ahyryna çenli bolsa 1200 talanta ýetipdir. Şu hasaplamalar uly Demosfeniň girdejisiniň ep-esli ýokarydygyny görkezýär. Onuň girdejisi Sokratyň emläginden 8 esse köp, Afinada iň baý Difi-liň baýlygynyň 1/200 çenlisine eýelik edipdir.

Senetçilik önümçiliginiň ösmegi, öz gezeginde söwda hem kredit gatnaşyklarynyň giňemegine ýardam beripdir. Söwda işleri uly möçberde, lomaý görnüşde alnyp barlypdyr. B.e. öň IV asyra degişli süýthorçulygyň giň gerim alşy, gadymy bankirleriň, hatda giden bankir hojalyklarynyň ýüze çykmagy, olaryň kredit işlerini bütin Elladanyň möçberinde alyp barandyklary baradaky maglumatlar güwä geçýär, olar şol döwrüň söwda-kredit gatnaşyklarynyň ýagdaýyna düşünmäge mümkinçilik berýär. Iri hususy eýeçilik hojalyklarynyň ösmegi, jemgyýetde adamlaryň aýratyn toparynyň has baýlaşmagyna, galan ilatyň bolsa has garyplaşmagyna getiripdir. Antiki döwürde daýhanlaryň we senetçileriň tozmagy iri önümçiligiň ýa-da söwdanyň ösmegi, ykdysadyýetiň täsiriniň kapitalizm döwründe aýgytly ähmiýetiniň bolşy ýaly, ownuk kärhanalary, söwdagärleri bazardan gysyp çykarmandyr. Ilatyň esasy böleginiň tozmagyna diňe bir Elladanyň ykdysadyýeti sebäp bolman, eýsem ondan daşgary ýagdaýlar, has dogrusy, yzygiderli alnyp barylýan uruşlar güýçli täsir edipdir.

Peloponnes urşynyň netijesinde, aýratyn hem Afina deňiz bileleşigine giren polisler uly zyýan çekipdirler, şonuň ýaly, Sparta hem hemme tarapdan diýen ýaly, öňki kuwwatyny ýitirip ysgyndan gaçypdyr. Şeýlelikde, Gresiyada ýokary gatlagyň içinde duşmançylykly syýasy toparlaryň ýüze çykmagyna, dildüwüşükleriň bolmagyna getirýär. Mysal üçin, Ksenofondyň «Gresiýanyň taryhy»atly işinde, şeýle toparlar barada ýeterlikli maglumatlar getirilýär. Dildüwüşükleriň hemmesi b.e. öň IV asyryň birinji on ýylynda bolup geçýär. Spartalylar üçin iň howply dildüwüşük b.e. öň 399-njy ýylda, heniz Sparta bilen Elladanyň arasynda uruş gidýän döwründe bolýar. Baýynda baý Kseniň durmagynda ýerli oligarhlar, Spartanyň peýdasyna döwlet agdarylyşygyny geçirmek üçin, duýdansyz ýagdaýda demokratlaryň üstüne çozup, adam gyrgynçylygyna eltipdirler. Emma halk guramaçylykly birleşip, olara garşy göreşip, olary ýurtdan gaçyp gitmäge mejbur edipdir.

Soňra b.e. öň 397-nji ýylda Spartanyň özünde hem dildüwüşükler ýüze çykýar. Dildüwüşükleriň hereketi döwründe, Peloponnes urşunda

öz hukuklaryny elden gideren ýarym hukukly raýatlaryň syýasy taýdan ähmiýeti ýokary galyp başlapdyr. Şu ýagdaýdan peýdalanan, ýokary gatлага degişli bolmadyk spartalý Kinadon gozgalaň etmegi, ilaty ýaraglandyrmagy meýilleşdirýär. Gozgalaňçylar ähli ilotlary, periýekleri, ýerlerini we kiçi senetçilik ussahanalaryny ýitiren ýarym hukukly raýatlary islendik ýaraglar bilen ýaraglandyryp, öz hojaýynlaryny öldürip, könedan gelýän gurluşy üýtgetmegi meýilleşdiripdirler. Emma dildüwşükligiň üsti açylýar. Kinadon we onuň ýoldaşlaryndan gazaply oç alynýar. Onuň boýnuna demir galkan asylyp, eli daňylýar we bütin şäher boýunça aýlap, gamçy bilen ýenjilip öldürilýär. Gozgalaňa gatnaşanlaryň hemmesi agyr jeza duçar edilýär. Netijede, bu hereket hökümet tarapyndan rehimsiz basylyp ýatyrylýar.

Şular ýaly hereket b.e. öň 392-nji ýylda Korinfdan hem bolup geçýär. Bu ýerde emeldar begleriň demokratlara garşy dildüwşügi gurnalýar. Olar Korinfi Sparta garşy durýan bileleşikden çykarmaga we Sparta bilen ylalaşyk baglaşmaga çalşypdyrlar. Emma demokratlar olaryň bu meýline garşy durup, asylzadadan beglerden oç almagy maksat edinipdirler. Olar baý adamlar üçin has howply, ýagny ýerleri täzedan bölmeleli, bergileri ýatyrmany diýen şygary öňe sürýärler hem-de ony amala aşyrmaga girişýärler. Olar Artemid hudaýynyň hormatyna geçirilýän baýramçylygyň iň soňky gününde, ähli ilat şäher meýdançasyna ýygananan wagtynda, öňünden atlary belli edilen adamlar kim tarapyndan öldürilmeli bolsa, ýşarat edilip ýekän-ýekän öldürip başlapdyrlar. Nämäniň nämedigine düşünen käbir begler agoradaky hudaýyň heýkeline ýykylyp, ondan kömek hantama bolupdyrlar, beýlekileri bolsa agoradaky mukaddes oduň ýanyna ylgapdyrlar, emma muňa garamazdan, olaryň hemmesi ybadathanada demokratlar tarapyndan öldürilýär.

B.e. öň 370-nji ýylda Argosda hem ýurdy bulaýan emeldarlar tarapyndan ilat ejir çekipdir. Spartalýlar Lewktrahyň eteginde bolan söweşde ýeňlenden soň Peloponnesde başagaýlyk başlanypdyr. Argosda emeldar begleriň hereketine garşy ilat taýak bilen ýaraglanyp, atly-abraýly adamlaryň 1200-ni ýenjipdirler, olaryň emlägini öz aralarynda paýlaşypdyrlar. Jezalandyrylanlaryň diňe 30-sy demokratlara garşy hereketi başlamakda günäkär bolaýmasa, galanlary tötänden ýenjilen adamlar bolup çykypdyr. Bu pajygaly wakany Diodor özüniň taryhy işinde giňden beýan edipdir. Gresiyanyň bu ýagdaýy polis döwletleriniň syýasy we ykdysady çökgünlige düşendigidan habar berýär.

B.e. öň V asyryň ahyrlaryna çenli özara uruşlar tamamlanan hem bolsa, polis gurluşly döwletleri öňküsi ýaly kämillik ýagdaýyna ýetirmek başa barmandyr. Şeýlelik bilen, Gresiyanyň taryhynyň bu döwründe, grek polisleri hemme tarapdan pese düşýär, muňa bolsa ilki bilen polisleriň içerki ýagdaýynyň gowşamagy, deňsizligiň has güýjäp, garşylyklaryň ýitileşmegi sebäp bolýar. B.e. öň V asyryň 30-njy ýyllarynda başlanan Peloponnes urşy bolsa, ony diňe tizleşdirýär.

Emma emlägini elinden gideren, hukuksyz raýatlara bu ýagdaýdan başga bir çykalga tapylypdyr. Ol hem Gresiyanyň ilatyna harby hünär edinmäge, uruşlara gatnaşyp baýlyk edinmäge mümkinçiligiň açylmagy bolupdyr. Her bir ellin raýaty harby hünär edinipdir. Ellinleriň harby sungaty we harby ylmy şol zamanda ilkinji orny eýeläpdir. Emläksiz grekler islendik döwlete hakynatutma esger bolup, gulluga durupdyrlar. Muňa bolsa şol zamanlar isleg juda güýçli bolupdyr. Netijede, Gresiya hakynatutma esgerler bilen bütin Ortaýer deňiz sebitini üpjün edýän esasy ýurda öwürülýär.

Gresiyanyň pars döwleti bilen, bu uly döwletiň bir bölegini, esasan hem, günbatardaky ýerlerini dolandyryan pars satraplary bilen galtaşmagy, grek hakynatutma esgerleriniň pars tarapyndan özara uruşlarda peýdalanmaklaryna mümkinçilik beripdir. Mysal üçin, b.e. öň 401-nji ýylda Kiçi Aziýanyň satraby, pars patyşasy Artakserksiň dogany Kiçi Kir greklerden hakynatutulan 10 müň goşun bilen, patyşa tagtyny basyp almaga synanyşýar. Grek hakynatutma goşuny Wawilona ýakyn ýerde, Kunaksyň eteginde bolan uruşda üstün çykýar. Emma Kiçi Kir bu söweşde heläk bolýar. Greklerden hakyna tutulan goşun bolsa, Kiçi Aziýanyň üsti bilen Gara deňze çekilip, Wizantiya özlerini atypdyrlar. Şol ýerden bolsa, her kim öýli-öýüne dargapdyrlar. Taryhçy Ksenofont bu söweşe hakynatutma goşuna serkerde bolup gatnaşypdyr, şonuň üçin, ol bu ýöriş barada hem-de goşunyň geçip giden ýurtlary barada «Anabasis» atly işinde gyzykly maglumatlary beýan edýär.

Gresiyanyň syýasy durmuşy hem özara uruşlar zerarly pese düşýär. Kiriň greklerden ybarat hakynatutma goşunynyň ýörişi Spartanyň Ahemeniler döwleti bilen çaknyşmagyna alyp barýar. Sparta hökümeti Gresiyada esasy döwlet bolmak üçin, Kiçi Aziýanyň greklerini goramak bahanasy bilen, bütin Ellada boýunça goşun

jemlemegi yglan edýär. B.e. öň 397-nji ýylda görnükli serkerde, Spartanyň patyşasy Agesilaýyň ýolbaşçylygynda Kiçi Aziýa umumy Ellin harby ýörişi bolup geçýär, emma bu ýöriş şowsuz tamamlanyp, hiç-hili netije bermändir. Spartanyň bu sowsuzlugyny bütün Elladanyň duşmançylykly güýçleri peýdalanypdyrlar. Bu güýjüň başynda bolsa, fiwililer durupdyr, oňa Afina, Argos we Korinf hem goşulypdyrlar. Parslar hem fiwilileriň tarapynda durup, Sparta garşy uruşda grekleriň özlerini peýdalanmaga çalşypdyr. Indi grek döwletleri, düýnki duşmany bolan parslar bilen ýakynlaşmaga mejbur bolýarlar, sebäbi parslar olara karzyna pul bermegi gysganmandyr. Parslaryň beren puluny, aýratyn hem, Afina peýdalanýar. Afinalylar şäheri Pireý deňiz çykalgasy bilen birleşdirýän uzyn diwar galdyryp, özüniň guryýer kuwwatyny berkidýär. Afinanyň harby gämileriniň serkerdesi Konon pars gämilerine ýolbaşçylyk etmegi öz üstüne alýar hem-de açyk pars patyşasynyň gullugynda durýar.

B.e. öň 395–387-nji ýylda bolup geçen Korinf urşy diýilýän uruş hem Spartanyň juda gowşanlygyny görkezipdir. Sparta-peloponnes goşunyna Lisandryň serkerdelik etmeginde Beotiýa garşy ýörişe ugraýar, emma b.e. öň 395-nji ýylda Galiartyň eteginde bolan gandöküşikli uruşda Sparta goşuny derbi-dagyn edilýär. Bu söweşde Lisandr heläk bolýar. Sparta agyr ýagdaýa düşensoň, Kiçi Aziýadaky Agesilaýyň yzyna, Ellada dolanmagy baradaky buýrugy iberýär. Netijede, Kiçi Aziýada ähli gazanylan üstünlikler puç bolýar.

Agesilaý guryýer bilen Ellada gelinçä, Konon afina-pars harby gämilerine serkerdelik edip, b.e. öň 394-nji ýylda Knidanyň eteginde spartalylaryň we onuň ýaranlarynyň deňiz güýçlerini derbi-dagyn edýär. Emma Afina, Fiwi, Argos we Korinfliň birleşen güýçleri Korinf geçelgesine we Beotiýa gelip ýeten Agesilaýyň goşunynyň hüjümini duruzmaga synanyşýarlar. Emma b.e. öňki 394-nji ýylyň ýazynda we güýzünde bolan çaknyşyklarda Sparta soýuzdaşlardan üstün çykmagy başarýar. Ýöne spartalylar bu ýeňişden peýdalanyp bilmändir. Netijede, Korinf geçelgesi Afinanyň, Argosyň we Korinfliň birleşen demokratik güýçleriniň elinde galýar. Sparta bolsa Peloponnesde ýeke, gabaw ýagdaýynda galmaly bolýar.

Bularyň hemmesi parslara grekleriň içki işlerine has içgin gatyşmaga mümkinçilik berýär. Sparta bolsa, bu ýagdaýda öz ilçisini

(b.e. öň 392-nji ý.) aralykçy bolmaga hem-de kömek bermeklerini sorap, Persiýa iberýär. Netijede, b.e. öň 387-nji ýylda spartalylaryň ilçileri serkerde Kononyň ýolbaşçylygyndaky afinalylaryň ilçileri bilen Suzyda duşuşyklar. Spartalylar gepleşikde parslaryň öz üstlerinden we bütin Elladanyň üstünden agalyk etmeklerini ykrar etmäge çenli baryp ýetipdirler. Olar bütin Kiçi Aziýadaky grek polisleriniň parslara berilmegine ylalaşýarlar. Konon Elladanyň garaşsyzlygyny goramaga, hatda Kiçi Aziýadaky grek polisleriniň garaşsyzlygyny gorap saklamaga çalyşýar. Bu gepleşiğe ýolbaşçylyk edýän pars satraby Konony parslara dönüklükde aýyplap, ony gazamada basdyrýar, tiz wagtdan soň ol şol ýerde hem öldürilýär.

Pars satraby Tribaz ellin ilçilerine patyşanyň gelen kararyny okap berýär. Onda: «Aziýanyň ähli şäherleri, Klazomen we Kipr adalary patyşa Artakserkse degişli bolmaly hem-de ululy-kiçili galan grek döwletleri Lemnosdan, Skiros we Imbrodan galanlary awtonom ýagdaýda bolmaly. Eger-de haýsam bolsa döwletleriň biri şu ylalaşykdan ýüz dönderse, men özümiň ähli guryýer we deňiz güýçlerim bilen, ähli baýlygym bilen urşa başlarym» diýip, ilçileri razy bolmaga mejbur edýär. Netijede, pars patyşasy Spartanyň kömegi bilen grekleriň üstünden öz häkimligini gögerdýär. Sebäbi Afinanyň ne-de Fiwiniň, ne-de beýleki grek polisleriniň hiç biriniňem Pars-Sparta bileleşigine garşy uruş hereketlerini alyp barmaga ýagdaýy ýokdy. B.e. öň 386-njy ýyldaky Antalkidler ýa-da Suzy şertnamasy, bütin Gresiýany parslara tabyn bolmaga mejbur edýär. Parslar 100 ýyl mundan öň Dariniň we Kserksiň Gresiýa garşy uly harby ýöriş geçirip, ýetip bilmedik maksatlaryna ýetýär. «Bu ýaraşyk däl-de, dönüklük we Gresiýa edilen gargaşlar» diýip, Plutarh «Agesilay» diýen işinde baglaşylan ýaraşyk barada onuň Gresiýa ýetiren zyýany barada ýazgarypdyr.

Fiwiniň ýokary galmagy. Ikinji Afina deňiz bileleşigi. Sparta umumy grek bähbitlerine garşy durup, Gresiýada özüniň agalygyny dikeldip başlaýar. Ilki bilen hem Peloponnesdäki ähli polisleriň Sparta tabyn bolmaklaryny gazanýar. Spartanyň esasy ünsi, onuň düşmanlary bolan Afina, Fiwä hem-de Halkida ýarym adasynda öňe saýlanan Olinfa – polisyna garşy gönükdirilipdi. Sparta b.e. öň 382-nji ýylda Olinfa garşy harby ýöriş geçirýär, ýüzüniň ugruna-da dönüklük edilmegi bilen Fiwiniň merkezi berkitmesi bolan Kadmeýi basyp alýar we ol ýerde sparta goşunyny ýerleşdirýär. Fiwide terrorçylyk

geçirilip, Fiwiniň demokratlary derbi-dagyn edilýär. Fiwili köp sanly demokratlar özlerini Afina gaçyp atypdyrlar, beýlekileri bolsa, Fiwide galyp ýurdy taşlap gidenler bilen gizlin syýasy gatnaşyk saklapdyrlar. Olaryň hemmesi amatly ýagdaýa garaşyp, fiwi oligarhlarynyň garşysyna çykyş etmäge, gizlin ýagdaýda spartadan azat bolmak üçin taýynlyk görüp başlapdyrlar.

Afinada ýene-de birleşdiriji hereket güýçlenýär, bu bolsa täze bir bileleşigiň ýüze çykmagyna getirýär. Oňa bolsa b.e. öň 379-njy ýylda Fiwide bolup geçen waka uly itergi berýär. Fiwide oligarhlardan ybarat häkimiýet fiwilileriň galasy bolan Kadmeýede galdyrylan 1,5 müň sparta goşunynyň goldawyna daýanypdyrlar. Ilki başda Afina baran ýaş fiwilileriň 12-si sparta garşy göreşe birleşipdir, soňra bu gizlin hem howply işe ýene-de 100 töweregi adam goşulypdyr.

B.e. öň 379-njy ýylda Fiwä gelen emigrantlaryň 12-si Pelopidiň ýolbaşçylygynda daýhan eşigine girip, Fiwä gelýärler we fiwili tarapdarlary bilen birleşýärler. B.e. öň 379-njy ýylyň gysynda, olaryň bir topary Pelopidiň ýolbaşçylygynda tansçy gyzlaryň eşigine girip, sparta serkerdeleriniň meýlis geçirýän otagyna baryp, olary we olaryň ýoldaşlarynyň hemmesini öldürýärler. Gozgalaňçy fiwililer sparta goşunyny Fiwiden kowup, Afina bilen ylalaşyk gazanýar. Spartanyň gozgalaňy basyp ýatyrtjak bolmagy başa barmandyr, tersine, bütin Gresiýada spartalylara garşy ählumumy ýigrenç döreýär. Gozgalaňy şäheriň bütin ilaty goldaýar, oligarhlaryň düzgünleri ýatyrylýar, spartalylar bolsa Fiwiden we bütin Beotiýadan kowlup çykarylýar. Şondan soň, Beotiýa bileleşigi dikeldilýär, ýokary häkimlik beotiýalylardan ybarat bolan halk ýygnaгыna baş bolan we halk ýygymyna serkerdelik edýän ýedi adandan ybarat beotiýalylaryň geňesiniň ygtyýaryna berilýär.

Fiwi demokratlarynyň ýolbaşçylary Pelopid we Epaminond dagy bolupdyrlar. Epaminond grek taryhynyň iň bir görnükli şahsýetleriniň biri bolupdyr, emma Fiwide häkimiýet demokratlaryň eline geçýänçä ol öýde oturypdyr, şonuň üçin, spartalylaryň ýurtdan kowulmagy diňe Pelopidiň ýolbaşçylygynda bolup geçýär. Emma şondan soňky üstünlikleriň hemmesi Epaminond bilen Pelopidiň bilelikde gazanan üstünlikleri bolupdyr. Olar ýaşlygyndan başlap, dostlukly gatnaşykda bolupdyrlar. Epaminondyň asyl gelip çykyşy fiwi asylzadalaryndan bolsa-da, özüniň syýasy garaýyşlary boýunça demokratiýanyň tarapdarlarynyň iň güýçlüleriniň biri bolupdyr.

Bu wakadan soň Sparta hökümeti Beotiýa goşun iberip, Fiwiniň demokratlaryny jezalandyrmak isleýär. Sparta goşunynyň serkerdesi Sfordriý ýüzüniň ugruna Pireý portuny almaga çalşyp, şowsuzlyga uçraýar. Sebäbi uruş yglan etmezden, Spartanyň Afina çozmagy bütin afinalylerde gahar-gazap döredipdir hem-de Sparta garşy harby herekete başlap, fiwililere uly goldaw beripdirler.

Bu emele gelen amatly ýagdaýdan peýdalanan Afina b.e. öň 378-nji ýylda ikinji Afina bileleşigini döretmäge girişýär. Bu bileleşik birinji bileleşige garanda gowşak we agzalary az bolup, awtonomiýa we federasiýa esasynda gurulýar. Bileleşige 70 sany şäher we adalar goşulypdyr. Emma Kiçi Aziýadaky grek şäherleri parslaryň golastynda bolany üçin, bu bileleşige girip bilmändirler.

Ikinji Afina deňiz bileleşiginiň kararynda: pars patyşalygynyň golastynda bolmadyk Balkanda we adalarda ýaşayan ellinler afinalyrlar we onuň ýaranlary bilen ýaran bolmak isleýän bolsalar, olaryň awtonomiýasy we erkinligi, islendik döwlet dolandyryş ulgamyny saklap, olara Afinanyň goşun bölümlerine tölegini tölemän goşulmaga ygtyýar berlipdir. Afinalynyň hiç birine özi üçinem, döwlet üçinem bileleşige giren polisleriň ýerinde mülk edinmäge, öý we ýer edinmäge, ýeri satyn we kärendesine almaga ygtyýar berilmeyändigini yglan edilýär. Eger-de dürli ýollar bilen satyn ýa-da kärendesine alsa, ýaranlykda duranlar ol barada jemgyýetiň ýygnaýna ýüz tutsa, onda onuň agzalary emlägiň bir bölegini arz edene, ikinji bölegini bolsa bileleşige girýänleriň hemmesiniň peýdalanmagyna berlipdir. Egerde kimem bolsa biri gury ýerde ýa-da deňizde bileleşige girýänleriň biriniň üstüne uruş etse, afinalyrlar we onuň ýaranlary çozuşa sezewar edilene özleriniň güýçleriniň yetdiginden kömek bermeli bolupdyr. Şu ylalaşygyň bir maddasy döwlet adamsy ýa-da aýratyn adamlar tarapyndan bozulsa, ol adam ylalaşygy bozan adam hökmünde raýatlyk hukugyndan kesilip, emlägi elinden alynmaly, özüne bolsa ölüm jazygy berilmeli ýa-da ýurtdan çykarylmalı diýlen düzgün kabul edilipdir. Emma ikinji Afina deňiz bileleşigi 23 ýyl (378–355-nji ý.) saklanyp, soňra bolsa dargapdyr.

Afina bileleşigi ilki başlarda özaralarynda hem-de fiwililer bilen dostlukly gatnaşykda bolupdyrlar. Sparta Beotiýa ýöriş etmekden çekinip, harby hereketleri deňizde başlapdyr. Emma Sparta gämileri Afi-

na bileleşigi bilen bolan birnäçe çaknyşyklarda ýeňilýär. Şondan soň, Sparta hökümeti ýaraşyk baglaşmaga mejbur bolýar. Pars patyşasynyň aralykçy bolmagy bilen b.e. öň 371-nji ýylda Spartada grek döwletleriniň hemmesiniň wekilleri ýygnanypdyrlar. Sparta bu uly wekilçilikli ýygnaqda Fiwiden Beotiýa bileleşigini dargatmagy talap edýär. Epaminond eger-de Sparta Peloponnes şäherlerinden el çekse, Fiwi hem Beotiýa bileleşiginden el çekjekdigini aýdýar. Sparta öz döwletiniň çäklerinden daşary ähli ýerlerden öz harby bölümlerini çykarmaga razylyk bermändir. Netijede, Sparta bilen Fiwiniň arasynda ýene-de uruş başlanýar. Emma kongresde bileleşikleriň ikisi hem, ýagny Peloponnes birleşigene gönüburçluk Afina bileleşigem ykrar edilipdir.

Ýöne Fiwi bütün Beotiýada özüniň agalygyny ykrar etdirmäge çalyşýar. Emma Fiwiniň bu talabyna Sparta düybünden garşy çykýar. Fiwiniň wekili demokrat Epaminond kongresi taşlap çykyp gidýär. Netijede, gepleşik başa barmaýar. Sparta bolsa, heniz bütün Peloponnesde agalygyndan el çekmänsoň, özüniň esasy harby güýçlerini Beotiýa ugradýar. Emma Epaminond Beotiýada harby özgertmeleri geçirensoň, has güýçli zarba urujy bölümleri we goplitleri agyr ýaraglanan täze pahna gönüburçluk görnüşinde gurnamagy girizýär. Şeýlelikde, Lewktriniň eteginde bolan söweşde spartalylaryň goşuny derbi-dagyn edilýär, Sparta patyşasy–Kleombrot söweşde heläk bolýar.

Lewktrihniň eteginde Spartanyň ýeňilmegi onuň harby taýdan gowşaklygynyň üstüni açýar. Sparta bilen ýaran bolan ähli şäherler ondan bölünip aýrylýar we olarda demokratik düzgünler ornaşdyrylýar. Orta Gresiyanyň köp şäherleri Beotiýa bileleşigine goşulýar. Peloponnes bileleşiginiň dargap başlamagy bilen, Peloponnesiň ähli ýerlerinde ilotlaryň, periekleriň, erkin grekleriň gozgalaňlary başlanýar. Her şäher, her bir döwlet iki sany biri-birini ýok etmäge taýýar partiýalara: demokratlara we oligarhlara bölünipdirler. Bu syýasy göreş bütün Elladada syýasy ýagdaýy üýtgedýär. Afina bilen birlikde Beotiýanyň merkezi hökmünde Fiwi hem birinji orna çykýar. Peloponnesiň özünde Sparta garşy Arkadiýa welaýaty hem çykyş edip öz awtonomiýasyny yglan edýär. Afina bolsa Arkadiýa bileleşiginiň we Beotiýanyň güýçlenmeginden howatrylanyp, Arkadiýa kömek bermekden saklanýar. Afinany fessaliýanyň tirany

Ýasonyň hereketleri hem biynjalyk edip başlapdyr, sebäbi Ýason Orta Gresiyanyň geçelgesini eýeläp, Delfi hem-de onuň baý hazynasyny eýelemäge ymtylýar. Emma Ýasonyň maksady amala aşman galýar. Delfe ýöriş geçirmäge taýynlyk görülýän wagty Ýason dildüwüşüji aristokrtalar tarapyndan öldürilýär. Ýason öldürilenden soň, onuň oruntutarlarynyň we aristokratlaryň arasynda başlanan uruş Fessaliýany mazaly gowşadýar.

Haçan-da, Afina Arkadiýa kömek bermekden ýüz öwrensoň, Beotiýa bileleşigi b.e. öňki 370-nji ýylda Arkadiýa kömek bermek üçin, Pelopidiň we Epaminondyň ýolbaşçylygynda uly möçberde goşun iberýär. Sparta zordan diýen ýaly bu uly güýjüň öňünde durmagy başarýar. Spartanyň agyr ýagdaýyndan peýdalanan Messeniýa hem ondan bölünip aýrylýar. Arkadiýada bolsa demokratik özgerişler geçirilip, Arkadiýanyň iň ýokary guramasy şol bileleşigiň geňeşi we halk ýygnagy hasaplanýar.

Özleriniň doly derbi-dagyn bolmagyndan howatyrlyanan Sparta Afina kömek sorap ýüz tutýar. Afina hem özüniň iň ýakyn goňsusy Fiwiniň güýçlenmeginden çekinip, Sparta bilen ýakynlaşýar. Bu ýagdaý urşuň netijeli gutarmagyny we Beotiýa bileleşiginiň ykbalyny kesgitleýdir. Arkadiýa şäherleri olaryň täzeden dikelden Mantineý şäheriniň daşyna birleşip, Sparta we Afina bileleşigine goşulmaklaryna alyp barýar. Şeýle ýagdaýda Epaminond uly goşun bilen Peloponnesse ýöriş edýär. B.e. öň 362-nji ýylda Mantineýiň eteginde iki sany bileleşigiň arasynda esasy söweş bolup geçýär. Söweşde fiwililer üstün çykýar, emma bu ýeňiş olara juda gymmat düşýär. Fiwilileriň köpüsi, şol sanda Epaminond Polipid söweş meýdanynda wepat bolýarlar. Fiwiniň Gresiyada täsiri peselip başlaýar.

Netijede, Gresiyada iki sany güýçli döwletler Sparta we Fiwi öz täsirlerini ýitirip, birinji döwlet bolmak ugrundaky göreşden kesilýärler. Bu ýagdaýdan peýdalanan afinalylar Afina deňiz bileleşigini dikeltmäge girişýär. Şu maksat bilen olar Halkydyka ýarymadasynda güýçli depginde iş alyp barýarlar. Emma olar bu ýerde öz garaşsyzlygyny saklamaga çalyşan halkydykalylaryň güýçli garşylygyna duçar bolýarlar. Afinanyň kleruhlaryny başga ýerlere çykarmagy, tölegleriň artdyrylmagy, bileleşigiň geňeşiniň hukuklarynyň çäklendirilmegi bileleşige girýän şäherlerde b.e. öňki 357-nji ýylda Afina garşy gozgalaňlaryň

başlanmagyna getirýär. Netjede, «Ýaranlaryň urşy» (b.e. öň 357–355-nji ýý.) diýilýän uruş başlanyp, Ikinji deňiz bileleşiginiň dargamagyna getirýär.

Gresiýada Peloponnes, Beotiýa we Afina deňiz bileleşikleriniň dargamagy ýene-de Gresiýanyň dagynyk ýagdaýda galmagyna getirýär. Ksenofondyň ýazmagyna görä, Mantineýiň etegindäki söweşden soň, Gresiýada beýleki ýerleri özüne tabyn etmäge ýekeje-de ukyply döwlet galmandyr. Grek polisleriniň hiç biriniň umumy grek döwletini döretmäge güýç-kuwваты galmandyr. Bu döwre çenli bolsa demirgazykda täze Makedoniýa döwletiniň ösüşi güýjap başlaýar.

XV.

MAKEDONIÝANYŇ ÝOKARY GÖTERILMEGI

Makedoniýa patyşalygynyň ýokary göterilmegi. Grek şäherleriniň gülläp ösüşi uzaga çekmändir. Heniz Perikliň ýaşap ýören döwründe Elladanyň üstünden agalyk etmek ugrunda, grek şäherleriniň arasynda özara uruşlar başlanypdyr. Balkan ýarymadasynda kiçiräk dagly ýurt bolan Makedoniýa Gresiýanyň demirgazyk-gündogarynda, Egeý denziniň demirgazyk-günbatar sebitlerinde ýerleşipdir. Bu ýurt grek polislerinden has yza galyp, syýasatdan daşda durupdyr. Etniki gurluşy boýunça olar greklere ýakyn halk bolupdyr. B.e. öň V asyra çenli Makedoniýada ýönekeý jemgyýetçilik gatnaşyklary saklanypdyr. Bularda b.e. öňki V asyryň ahylarynda b.e. öňki IV asyrdaky gomerçilik döwrüniň alamatlary saklanypdyr. Makedoniýanyň Argeadlar nesilşalygynyň patyşalary bir wagtyň özünde ýokary ruhany, kazylar hem serkerdeler bolupdyrlar. Makedoniýada urug begleriniň täsiri uly bolup, olara patyşanyň ýoldaşlary – getaýrlary diýipdirler. Urug begleriniň ellerinde uly ýerler – mülkler jemlenipdir. Feopompanyň berýän maglumatlaryna görä, patyşanyň 800 getaýrlarynyň ýerleri 10 müň baý ellinleriň eýelik edýän yerinden köp bolupdyr. Zerur meseleleriň hemmesini patyşa beglerinden ybarat geňeş agzalary bilen çözüpdir.

B.e. öň V asyrdan başlap, Makedoniýada urug gatnaşyklary dargap başlaýar, aýratyn hem, grekler bilen söwda gatnaşyklarda bolan Halkydykanyň şäherlerinde urug gatnaşyklary tiz dargap başlaýar.

B.e. öň V asyrdan Aşaky Makedoniýanyň patyşalarynyň golastynda käbir welaýatlar birleşip başlapdyr. Makedoniýany birleşdirmek hereketi patyşa Aleksandr I (b.e. öň 495–450-nji ýý.) döwründe başlanýar. Grek-pars urşy ýyllarynda Makedoniýa köp sanly harby wakalaryň merkezinde bolýar. Mardoniniň we Kserksiň Gresiýa ýörişi döwründe Aleksandr parslara garşy durmaga mümkinçiligi bolmansoň, parslara goşun hem azyk bermäge we olaryň agalygyny ykrar etmäge mejbur bolýar. Parslar ýeňlenden soň bolsa, Aleksandr grekler bilen ýakynlaşmak syýasatyny ýöredýär. Ol grek medeniýetini Makedoniýa ýaýradyjylaryň biri bolupdyr. Şonuň üçin, grek ýazyjylary öz eserlerinde Aleksandr I grek medeniýetini ýaýradyjy hökmünde ellinleriň dosty hasaplapdyrlar.

Makedoniýanyň ýokary göterilmegi patyşa Perdikkiniň gyrnak aýalyndan bolan Arheleyiň (b.e. öň 413–399-njy ýý.) dolandyran ýyllarynda başlanýar. Fukididiň ýazmagyna görä, Arheley özünden öňki geçen patyşalaryň sekizisinden hem köp iş bitiripdir. Ol deňze ýakyn ýerde, ýurduň täze paýtagty – Pella şäherini esaslandyrýar. Ol öňki galalary berkidip, täzelerini gurýar, harby özgertmeleri geçirýär. Soňra harby özgertmeler Filipp II tarapyndan tamamlanýar. Umuuman, Arheley Makedoniýada merkezleşdirilen döwleti gurmagyň başyny başlaýar. Arheley öz köşgüne grek emeldarlaryny çekipdir. Emma b.e. öňki 399-njy ýylda dildüwüşjiler tarapyndan öldürilen Arheleyden soň, ýurtda uzaga çeken syýasy göreş başlanyp, patyşalar yzly-yzyna tagtdan agdarlypdyr.

Özara uruşlardan grekler we grek däl goňşular peýdalanmaga ymtylypdyrlar. Emma bu döwürde patyşa häkimiýetini, diňe urug beglerinden bizary çykan erkin daýhanlar goldap çykyş edipdirler.

Sebäbi patyşa häkimiýeti diňe bir emeldar beglerden däl, eýsem ol bütin ýurdy daşarky howpdan, mysal üçin, frakiýalylaryň we illiriýalylaryň çozup girmeklerinden hem gorap bilipdir.

Filipp II-niň häkimiýet başyna gelmegi we özgerişleriň geçirilip başlanmagy. B.e. öň IV asyryň ortalaryndan başlap, ýagdaýlar üýtgäp başlapdyr. Makedoniýa patyşalygynyň tagtyna edenli hem paýhasly Filipp II (b.e. öň

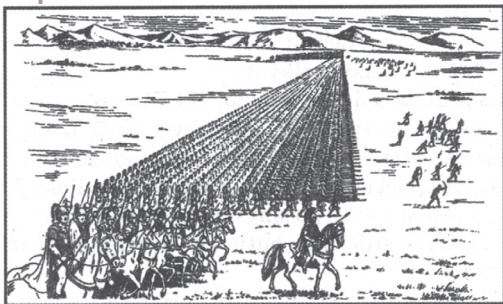
Filipp II-niň altyn teňnesi

359–336-njy ýý.) çykypdyr. Filipp II heniz çaga wagtynda Gresiýa düşýär. Fiwi bilen bolan uruşda Makedoniýa ýeňlişe sezewar bolup, Makedoniýanyň iň baý maşgalalarynyň çagalaryny zamunlyga (ýe-sirlige) bermeli edilýär. Filipp hem şolar bilen Gresiýa gitmeli bolýar. Şeýlelikde, Filipp grek medeniýeti, grek durmuşy bilen, şol sanda grek goşunyň gurluşy bilen içgin tanyşýar.

Ýurduna dolanyp gelenden soň, Filipp tagt ugrundaky syýasy göreşe gatnaşýar. Ol ilki öz ýegeni ýaşajyk Amintiniň ýanynda bolup, döwleti dolandyrýar. Soňra bolsa goşuna daýanyp, döwlet agdarylyşygyny geçirýär we patyşa diýlip yglan edilýär. Filipp II döwründe Makedoniýanyň ýerleri bir bütewi döwlete birleşdirilýär. Döwleti merkezleşdirmek ugrunda köp sanly özgerişleri geçirýär.

Netijede, Makedoniýa döwleti diňe bir grek dünýäsinde däl, eýsem uly pars döwleti bilen bäsleşip, iň kuwwatly döwletiň birine öwrülýär. Filipp ilki bilen döwletiň ykdysadyýetini ösdürmäge gönükdirilen çäreleri geçirýär. Şäherleriň ykdysadyýetdäki ähmiýetiniň ýokarydygyny göz önünde tutup, täze şäherleri esaslandyrýar we oba ilatyny şäherlere göçürýär. Täze şäherler diňe bir ykdysady ähmiýetli bolman, eýsem olar harby-strategiki ähmiýetli ýerlerde gurulýar. Filipp metal kânleriniň işine köp üns berýär, öz goşunyň ýaraglandyrmak üçin demir kânleriniň işini ýola goýýar. Makedoniýada altyn çykýan baý ýerleriň bolmagy Filipp II tylla teňňeleri zikgelemäge mümkinçilik beripdir. Netijede, Filipp II her ýylda 1000 talant altyn almagy başaýar. Bu bolsa, oňa uly möçberde altyn teňňeleri zikgelemäge mümkinçilik berýär. Täze zikgelenen altyn pullar pars dariklerini bazarlardan gysyp başlaýar we makedoniýalylara uly girdeji getirýär. Altyn, kümüş teňňeleriň uly gaznasyny edinen Filipp II Egeý deňzindäki, Gara deňiz bilen Ortaýer deňzinde bolýan söwda gatnaşyklaryna erjel gatnaşyp başlaýar. Filipp II harby kuwwatyny artdyrmaga üns berip, uly gämi gurluşygyny alyp barýar.

Filipp II-niň harby özgertmeleri. Filipp II harby işlerde uly özgertmeleri geçirýär. Öňki wagtal-wagtal zerurlyk ýüze çykan wagtynda ilat ýygymyndan düzülýän goplitleriň we hakynatutma goşunyň ýerine, indi hemişelik goşun döretmäge girişýär. Filipp II Makedoniýanyň hemme welaýatlaryndan erkin makedon ekerançylaryndan birnäçe ýyllyk goşun gullugyna alyp, olar bilen ýörite türgenleşik işleri geçirýär. Her bir esgere kellä geýilýän tuwulga (şlem), tegelek galkan,

Makedoniya falangasy. Häzirki döwrüň şekili

bolsa goşunyň hereket ediş ýagdaýyny, falangalaryň söweş wagtynda täzeden düzülmegini ýeňilleşdiripdir. Falangalarda duran esgerleriň naýzalary alty metre ýetirilip, grek goplitleriniňkä garanda ep-esli uzaldylypdyr. Pyýada goşunyň zarba uruş güýjüni artdyrypdyr. Egerde duşman hataryň ýeňsesine aýlansa, onda yzky hatardaky esgerler ýeňillik bilen yzyna öwrülip, duşman bilen ýüzbe-ýüz uruşmaga mümkinçilik bolupdyr. Söweş wagtynda ilkinji alty hataryň esgerleri naýzalaryny öňündäki hatarda duranlaryň egnine goýupdyrlar. Ilkinji hatarda duran her bir söweşiji duşmana gönükdirilen alty sany naýza bilen gorag astyna alnypdyr.

Iň oňat ýaraglanan goşun makedon begleriniň – aristokratlarynyň atly goşuny bolupdyr. Goşunyň belli bir möçberi hakynatutma esgerlerden düzülipdir we oňat ýaraglandyrylypdyr. Filipp II agyr ýaraglanan atly goşuny – geýtarlary hem güýçlendiripdir. Atly goşun diňe bir goplitleriň gapdalynda esasy güýç hökmünde hereket etmän, eýsem olara zerurlyk ýüze çykanda özbaşdak meseläni çözmäge hem ygtyýar berlipdir. Makedon goşunynda her dürli ýarag atýan toparlar hem hereket edipdir, hüjüm edilende daş zyňyp galalary ýumrujy gurallar bilen ýaraglandyrylypdyr.

Filipp II döwlet dolandyryş ulgamynda hem özgerişleri geçirýär. Ilki bilen ýarym garaşly knýazlyklar ýok edilýär. Makedon aristokratlarynyň köpüsi köşge çagyrylyp, olara döwlet we harby işler berlip, merkezi häkimiýete tabyn bolar ýaly edilýär. Makedon emeldarlarynyň düzümine aşaky gatlakdan edenli hem ukyply adamlardan çekilip köpeldilýär. Has baý adamlaryň çagalaryndan wepaly ýörite harby topar düzülipdir. Olar patyşanyň janpenakärleri bolup

hyzmat edipdirler. Bu çäreler döwlet häkimliginiň merkezleşmegini we patyşa häkimliginiň ähmiýetini artdyrypdyr.

Goşunyň täzeden düzülmegi, olaryň öňat ýaraglandyrylmagy we sanynyň artdyrylmagy, pul özgertmeleriniň geçirilip, altyn, kümüş teňňeleriň çykarylmagy patyşa häkimiýetini berkidipdir. Netijede, kuwwatly Makedon monarhiýasy emele gelip, ol b.e. öňki IV asyryň ortasynda Balkan ýarymadasynda iň güýçli döwletleriň birine öwrülýär we öz bähbidini arap grek polisleriniň özara dawalaryna içgin gatnyşyp başlaýar.

Filipp II döwletiň demirgazyk serhetlerini frakiýalylardan we illiriýalardan goramagy üpjün edip, öz täsirini Halkydykanyň şäherlerine ýetirip başlaýar. Ol ýeserlik bilen diplomatik hereketleri edip, frakiýalylary satyn alýar we olar bilen ylalaşyk gazanýar. Illiriýa garşy uruşda bolsa, uly bolmadyk molos taýpasynyň patyşasynyň gyzy Olimpiada öýlenýär hem-de olar bilen ýaranlyk barada ylalaşyk gazanýar. Şondan soň, ol illiriýa goşunlaryny derbi-dagyn edýär we demirgazyk günbatar sehedinden hiç hili howp abanmaz ýaly olar bilen ýaraşyk baglaşýar.

Filipp II-niň grek meselesine goşulmagy. B.e. öň IV asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalaryndan başlap, Filipp II gündogar tarapa, frakiýalylaryň Egeý deňziniň kenaryna hereket edip, bu ýerde Filippi şäherini esaslandyryr. Emma Halkydykanyň hem-de Frakiýanyň patyşalary, şol sanda, Afina hem Makedoniýa garşy birleşipdirler. Emma Afina öz içindäki dawalar bilen başagaý bolup, öz ýaranlaryna hiç hili goldaw berip bilmandir. Netijede, Frakiýa goşunlary derbi-dagyn edilýär. Indi Halkydyka bileleşigi Makedoniýa uly howp salyp durmandyr. Olaryň ýeriniň bir bölegi bolsa Makedoniýa tarapyndan eýelenýär.

Makedon patyşasy grek gul eýeleriniň goldawyna daýanyp, Orta Gresiyanyň içerki işlerine goşulyşyp başlaýar. Filipp II pese düşen grek şäherlerini yzly-yzyna basyp alyp başlapdyr. Filipp II şäherlileriň bir bölegini berim-peşgeş bilen öz tarapyna çekýän wagtly hem seýrek bolmandyr. Ol «Altyndan ýüklenen eşek, alyp bolmajak galany hem alýandyr» diýip öz çykyşlarynda aýdar eken. Afinada ýaşan ýazyjy Isokrat «Baýlar duşmanlardan beter öz raýatlaryndan gorkupdyrlar. Baýlar öz goşlaryny garyplara berenlerinden, deňze taşlanyny gowy görüpdirler; garyplaryň bolsa höwes edýäni baýlaryň öýüni talamak bolupdyr» diýip ýazypdyr. Baýlar garyplaryň talaňçylygyndan dynmak üçin, makedonlulara tabyn bolanlaryny kem görmändirler.

Isokrat «Ýurdy halas etmegiň ýeke-täk çykalgasy patyşa Filipp II meýletin tabyn bolmaklykdyr» diýip, özüniň «Filipp» diýen işinde ýazypdyr. Ol makedon hökümdaryny ähli ellinleri birleşdirip, olar bilen bile pars patyşasynyň garşysyna ýöriş etmäge çagyrypdyr. Grek polisleriniň syýasy çökgünlige düşmekleri netijesinde, öňden gelýän polis birleşikleri dargap başlapdyr. Özara uruşlar grek şäherlerini halys pese düşüripdir. Emma özara uruşlar dowam etdirilipdir. Şeýle uruşlaryň biri-de, köp polisleri özüne çeken «Mukaddes uruş» (b.e. öň 355–346-njy ýý.) diýlip atlandyrylýan uruş bolupdyr. Bu uruşň başlanmagyna bolsa fokydalylaryň serhet ýakasynda delfilere degişli bolan Apollon ybadathanasy bolupdyr. Umumy grek ybadathanasy bolan Apollona fokidalylylar çozup, onuň 100-lerçe ýyllaryň dowamynda jemlenen 10 müň talant altyn hem kümüş baýlygyny basyp alypdyrlar. Bu köp mukdardaky pula bolsa fokydanyň serkerdesi – strategi Filomel 20 müňden ybarat hakynatutma goşun jemläp, özleriniň Delfidäki ybadathana bolan hukuklaryny goramaga başlaýar. Bu ýerli ähmiýetli başlanan uruş umumy grek urşuna öwrülýär. Uruş dowründe bolsa, taraplar özlerine ýaran gözlemäge başlaýarlar. Bu ýagdaý Filipp II grekleriň içki işine goşulyşmagyna amatly ýagdaý döredýär. Filipp II bu uruşda umumygrek mukaddesligini goraýjylaryň tarapynda durmagy, oňa erkin hereket etmäge mümkinçilik beripdir. B.e. öň 352-nji ýylda Filipp fokydalylaryň goşunlaryny çym-pytrak edýär. Hem-de özüniň Apollon hudaýyna bolan söýgüsini görkezmek üçin, fokydalylaryň ýesir düşen 3 müň esgerini serdary bilen gyrgynçylyga berýär.

Bu ýeňiş Filipp II-niň abraýyny has-da galdyrýar. Bütün Fessaliýa bolsa, oňa tabyn edilýär. Filipp II-niň abraýynyň Gresiyada ýokary göterilmegi Afinada biynjalyk döredipdir. Makedon goşunlarynyň Orta Gresiyä geçmeginiň öňüni almak üçin, afinalylar Fermopl geçelgesini eýeläp, Filipp II goşunlarynyň Fessaliýada saklanmagyny gazanypdyrlar. Emma b.e. öň 348-nji ýylda Filipp duýdansyz ýagdaýda Halkydyka we Günorta Frakiýa çozup girýär we olaryň iň uly şäheri bolan Olinfi basyp alýar. Afinalylaryň 17 trierden ybarat harby gämileri, 300 sany atly goşuny we 4 müň goplitden ybarat kömege iberen goşuny wagtynda ýetişmändir.

Afina Frakiýadan we Halkydykadan el üzmeli bolýar we uruşdan çykýar. Mundan peýdalanan Filipp II ýene-de Orta Gresiyanyň içki

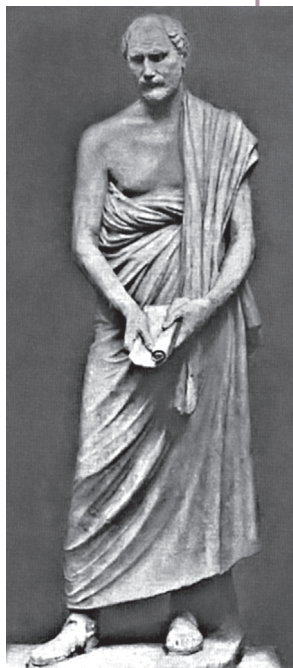
işlerine goşulýar. Fiwilileriň çagyrmagy bilen ol makedon goşunlaryny Fokydanyň ýerine salýar hem-de Fermopl geçelgesiniň gözegçiligini ele alýar. Şeýlelikde, 10 ýyla çeken Mukaddes uruş b. e. öňki 346-njy ýylda tamamlanýar. Netijede, grek polisleriniň gowşamagy bolup geçýär hem-de Makedoniýa patyşasynyň Gresiyä täsiri has güýçlenýär.

Afina bilen ylalaşyk gazanandan soň, Filipp II fiwilileriň haýyş etmekleri bilen Fokidanyň üstüne çozup girýär. Fokydanyň şäher galasy ýumrulýar, ilaty obalara göçürilip, şäherlerde ýaşamak gadagan edilýär. Özlerini bolsa her ýylda ybadat-hanadan alan baýlyklaryny (ýylda 60 talant) yzyna bermek üçin borçly edilýär. Bu ýeňişlerden soň, ol grekleriň içki işlerine goşulyşmaga resmi taýdan mümkinçilik alýar.

Afinada syýasy partiýalaryň göreşi. Heroneý söweşi. B. e. öňki 344-nji ýylda Peloponnesiň birnäçe şäherleri Sparta garşy göreşde Filippden kömek sorap ýüz tutýarlar. Emma öz ýurdunyň

azatlygyny we erkinligini hemme zatdan ýokary tutýan grekler hem az bolmandyr. Afinada Filipp II-niň barlyşyksyz duşmanlarynyň biri dilewar Demosfen (b.e. öň 384–322-nji ýý.) bolupdyr. Ol Peloponnesiň şäherlerine aýlanyp, ilaty Makedoniýanyň kömeginden el çekmäge çagyryýar, emma onuň bu çagyryşlary başa barmaýar. Filipp II Epire, Ewbeýadaky Etoliýa öz täsirini ýetiripdir. Fessaliýa bolsa Makedoniýa garaşly bolup galýar. Şondan soň, grekler Demosfeniň çagyryşlaryna gulak asmaly bolupdyrlar.

Demosfeniň çagyryşlaryny ilki bilen Kerkir, Ewbeýa adasynyň şäherleri, Korinf – onuň koloniýalary we beýleki käbir şäherler kabul edipdirler. Greklere maliýe taýdan parslar hem kömek bermegi wada berýär. Bu kömege Demosfen bilen beýleki demokratlaryň ýolbaşçylary uly ähmiýet beripdirler. Emma diňe bir Afinadaky syýasy partiýalar däl, eýsem, beýleki polisleriň syýasy partiýalary hem Makedoniýany goldamagyň tarapdarlary bolup çykyş edipdirler. Olaryň içinde filosof Isokrat ilkinjileriň biri bolup, Makedoniýa birleşmegiň

**Demosfeniň
heýkeli**

tarapdary bolup çykyş edipdir. Afinadaky dilewarlardan we syýasy işgärler bolan Ebul, Eshin, Fokion we başgalar goşulypdyrlar.

Makedoniýanyň tarapdarlary Afina halk ýygnaýynda çykyş edip makedonlularyň bähbidine birnäçe kararlary kabul etdiripdirler. Olar Afinany goramak üçin goşmaça harajadyň berilmegine hem päsgel beripdirler. Filipp II Afinada öz tarapdarlaryna sowgat bermegi gysganmandyr. «Siz altyn teňňeleri alyp watanyňyza dönüklük etdiňiz» diýip, Demosfen Eshine ýüzlenipdir. Eshiniň ýeke-täk özi gije we gündiz Filipp bilen gepleşip duranyny görüp, Fokida, Frakiýa, Fermopla, Gellesponta bir söz bilen aýdanynda iň amatly ýerlere dönüklük etdiňiz, Eshin bolsa köp gezek ölüme buýrulmaga mynasypdyr» diýip ýüzlenipdir. Demosfeniň syýasy maksatnamasy ähli güýçleri we maddy serişdeleri jemläp, Filipp II garşy goýmakdan ybarat bolupdyr. Ol Afinada güýçli harby gämileri, Afina raýatlaryndan ukyply söweşiji goşuny jemlemek, grek polisleriniň bileleşigini döretmek üçin öz ähli ukybyny gaýgyrmandyr.

Uruş Frakiýadaky Hersonesde (b.e. öň 341–338-nji ý.) başlanýar. Frakiýa iberilen serkerdeleriň biri Frakiýa şäherlerine garşy harby herekete başlaýar. Filipp II muňa närazylyk bildiripdir. Emma Afinalylar oňa üns bermän, harby herketini dowam etdirýär. Filipp II hem Perinfi (Propontide) we Bosbor deňziniň kenaryndaky Wizantiýa şäherlerini (b.e. öň 340-njy ý.) gabaýar. Eger-de Filipp II-ä üstünlik gazanmak başardan bolsa, Gresiýa bu ýerden getirilýän çörekden kesiljekdigi ikuşsyzdy, ol bolsa köp sanly grek şäherlerini çörekden kesip biljekdi. Bu göreş grek şäherlerini Makedoniýa garşy birleşmäge mejbur edip biljekdi.

Demosfen halk ýygnaýynda Filipp II-ni basybalyjy hökmünde paş edipdir we grek şäherlerine aýlanyp, Makedoniýa garşy aýgtyly göreşe aýaga galmaga grekleri çagyýar. Ol «Biz urşa taýýarlanmaly. Hatda ähli beýleki ellinler gul bolmaga razy bolayanlarynda-da biz azatlyk ugrunda göreşmelidiris» diýip, ol halka ýüz tutýar. Netijede, bu başlanan uruş grek şäher döwletleriniň Filipp II garşysyna harby bileleşiginiň emele gelmegini tizleşdirýär. Düzümünde Afina, Hios, Rodos we beýleki adalary bolan grekleriň birleşen gämileri Gellesponta tarap ýörişe başlaýar. Deňizde güýç gürrünsiz grekleriň tarapynda bolansoň, Wizantiýanyň ýanynda bolan söweşde Filipp II-niň goşuny derbi-dagyn edilýär. Filipp II Frakiýany eýelejek bolma-

gy hem şowsuz tamamlanýar. Bu üstünliklerden soň, Afinada hem, Gresiýanyň beýleki şäherlerinde hem Makedoniýa garşy göreşýän partiýalar güýçlenýär. Oňa Afinaň ýolbaşçylygynda Fiwi, Ewbeýa, Korinf, Megara, Ahaýa we beýleki şäherler birleşipdirler, 40 müňe çenli goşun hem-de güýçli harby gämiler jemlenipdir.

Emma bu üstünliklere garamazdan, Filipp II grekleriň içki işlerine goşulmagyna bahana tapylýar. Ýene-de täzeden Mukaddes uruş başlanýar. B.e. öň 338-nji ýylda Heroneý şäheriniň ýanynda Filipp II-niň goşuny bilen grekleriň birleşen goşunynyň arasynda aýgytly söweş bolup geçýär. Demosfen afinalylaryň hatarynda ýönekeý esger bolup söweşipdir. Söweş gazaply bolup, uzaga çekipdir. Afinalylara ilkibada Filipp II goşunlaryny gysmak başardypdyr. Emma makedoniýalylar grek goşunynyň sag ganatyny yzyna serpikdirmek, olaryň atly goşunyna bolsa afinalylaryň üstüne arka tarapdan hüjüme geçmek başardýar. Şeýlelikde, oňat gurnalan we ýaraglanan makedon goşuny öz edermen serkerdeleriniň ýolbaşçylygynda bu söweşde üstün çykýar. Olaryň arasynda Filipp II-niň ogly Aleksandr has tapawutlanypdyr.

Heroneýde bolan söweşiň netijesinde bütin Gresiýa Filipp II-ä tabyn edilipdir. Filipp bu ýenişden soň, özüniň diplomatik ukybyny ulanyp, grek şäherlerini talatmandyr, ilata basybalyjy hökmünde gelen däl-de, eýsem grek şäherleriniň dosty we bütin Gresiýanyň bir bütewi döwlete birleşmegi barada alada edýän patyşa hökmünde özüni görkezmäge çalşypdyr. Filipp II-niň bu syýasaty grek şäherleriniň köpüsünde goldaw tapýar we Gresiýada onuň tarapdarlarynyň güýçlenmegine getirýär. Wakalaryň zamandaş bolan Demosfeniň aýtmagyna görä, «Heroneý söweşinde wepat bolanlaryň meýitleri bilen grekleriň azatlygy-da ýere gömülipdir».

Korinf Kongresi we onuň kararlary. Filipp II-niň syýasy üstünlikleriniň biri-de täze harby-syýasy bileleşigi – Korinf ligasyny döretmegi bolupdyr. Bu bileleşik federatiw başlangyçda esaslandyrylypdyr. Emma bu bileleşik ony dördeden Filipp II-den we onuň ogly Aleksandrden soň ýaşamandyr. Korinf Kongresiniň birinji mejlisi b.e. öň 338-nji ýylyň güýzünde geçirilip, täze bileleşik esaslandyrylýar. Birinji ýygnaňsykda grekler bilen Makedoniýanyň arasynda ýarasyk baglaşylandygy yglan edilýär. Kongresiň esasy maddalarynyň biri-de Elladada diňe bir raýat ylalaşygy gazanylman, eýsem syýasy taýdan hem ylalaşyk gazanylandygy yglan edilýär. Kongresiň karary

ylalaşyga goşulan polisleriň öz aralarynda uruş etmegi gadagan edýär. Eger-de bu karar bozulan ýagdaýynda, onda çözüşa sezewar edilen döwlete ylalaşyga girýän döwletleriň hemmesiniň kömege barmaklygy borçly edilýär. Ellin döwletleriň hemmesinde çäkleriniň bozulmajakdygy hem wada berilýär. Kongresiň kararlary ellinleriň erkinligini, töleglerden boşadylýandygy, başga polislerde harby bölümleriň ýerleşdirilmejekdigi barada karar kabul edilýär. Emma ylalaşyga girýän döwletler, bileleşigiň goşunyna harby gämileri hem-de goşun bermäge borçly edilýär. Taryhçy Ýustiniň berýän maglumatlaryna görä, makedoniýa goşunlary we oňa tabyn goňşy halklaryň goşunlary hasaba alynmanda, diňe ellin bileleşigine goşulan döwletlerden 200 müň pyýada we 15 müň atly goşun jemlenipdir.

Täze ellin bileleşiginiň umumy geňeşi – sinedrion döredilipdir, ellinler oňa özleriniň umumy geňeşi bilen giripdir. Geňeşe Makedoniýadan Filipp II girip, ol bileleşigiň serdary diýlip yglan edilýär. Sinedrionda grek döwletleriniň syýasy mümkinçiligine we ilatynyň möçberine görä wekilçilik edipdirler. Şeýlelikde, Sinedrion ellin bileleşiginiň iň ýokary syýasy guramasy hökmünde döredilýär. Oňa bileleşigiň syýasy ýagdaýyna gözegçilik etmek, uruş barada we oňa serkerde bellemek, ähli jedelli meseleleri çözmekde adalatly kararlary kabul etmek ýaly meseleler yüklenilýär.

Sinedrionyň taryhy çeşmelerde belli bolan iki sany geňeşi (b.e. öň 337–336-njy ýý.) bolup geçýär, bu geňeşleriň ikisi hem makedon patyşasynyň çagyrmagy bilen geçirilipdir. Korinf kongresiniň kararynda görkezilişi ýaly, ýurduň syýasy ýagdaýynda üýtgeşiklik bolan ýagdaýynda, ýagny polisleriň parahat durmuşy bozulan ýagdaýynda, sinodrion tertibi bozana bileleşigiň gegomony – makedon patyşasy bilen bile çäre görmelidigi ýazylypdyr. Bu kararlar ellinleriň sinedrionyň – geňeşini dolulygyna diýen ýaly makedon patyşasyna garaşly edilmegine getiripdir.

Täze bileleşikde her bir mesele çözülende sinedrion ellin wekilleriniň özygtyýarly guramasy hökmünde bolaýmaly ýaly görülýär. Hakykat ýüzünde bu guramanyň ähmiýeti grekler üçin juda uly hem bolmandyr. Sebäbi sinedrionyň ähli hereketi makedon patyşasy tarapyndan kesgitlenipdir. Korinf Kongresinde Filipp bileleşigiň ýolbaşçysy, guryýer we deňiz güýçleriniň serkerdebaşysy diýlip resmi taýdan yglan edilipdir. Filipp diňe bir harby güýçlere ýolbaşçylyk etmän,

eýsem syýasy ýolbaşçy wezipesini hem amala aşyrypdyr. Şonuň üçin ähli meseleleri, şol sanda, geňeşiň mejlisini çagyrmagy hem ellinleriň sinedriony çözmän, eýsem makedon patyşasy çözüpdir.

Korinf Kongresinden öň Filipp parslara garşy urşa başlajakdygyny we bu meseläni grek jemgyýeti bilen maslahatlaşjakdygyny aýdyp, ýene-de öz gegemonlyk derejesini peýdalanyp, greklere özüne garaşly ýaly edip goýýar. B.e. öň 337-nji ýylyň tomsunda Korinf Kongresiniň ikinji mejlisi açylýar, oňa diňe sinedrionyň agzalary çagyrylýar. Kongres uruş meselesine seredýär hem-de parslara garşy urşy başlamaklygyň zerurlygy baradaky patyşanyň teklibi – ýüzlenmesi geňeşe hödürlenýär. Teklip geňeşe gelenler tarapyndan makullanýar we uruş baradaky mesele çözülýär. Soňra bolsa, «Urşy alyp barmak üçin Kongrese gelenler makedon patyşasyna baş serkerdelik wezipesini hem-de adatdan daşary hukuklaryň berilýändigini baradaky karary gowşurypdyrlar» diýip, taryhyçy Diodor öz taryhy ýazgylarynda beýan edýär.

Filipp II-niň syýasy döredijiliginiň iň ýokary nokada ýeten wagty b.e. öň 338–337-nji ýyllarda Korinf kongresini döredip bilmegidir. Filipp bu ugurda özüniň ähli syýasy we harby ukybyny görkezmege başaýar. Onuň döreden syýasy bütewilik guramasy diňe bir Makedoniýanyň taryhy üçin däl, eýsem bütin Balkan Gresiýasy üçin hem taryhy ähmiýetli wakalaryň biri hasaplanýlar. Şeýlelikde, makedon patyşasyna bütin Gresiýanyň üstünden öz agalygyny amala aşyrmaklyk başardýar. Ikinji tarapdan, bütin Gresiýada özara uruşlaryň hem soňuna çykylyar. Emma bu birleşige Balkanda bütewi grek-makedon döwleti girdi ýa-da hakyky grek-makedon bileleşigi (soýuz) emele geldi diýip aýtmak kyn, sebäbi bu bileleşik diňe zorluk bilen, güýç bilen döredilipdi.

Kongresiň maglumatlary esasynda taryhda parslara garşy başlanan urşuň ellin grekleriniň teklibi ýa-da islegi bolman, eýsem diňe makedon patyşasy Filipp II arzuwy, islegi boýunça başlanandygyny aýdyp bolar. Ony kongresiň karary hem subut edýär.

Demosfeniň ömrüniň ýazuw beýanyndan

Demosfeniň çagaka saglygy gowşak we keselbent eken. Hatda jahyl çykandan soň hem saglygynyň gowşaklygy üçin ol ýaňsylanar eken. Onuň kalbynda dilewar bolmak höwesini döredipdir. Emma onuň dili ýaşlygyndan pel-

tegräk bolupdyr, onuň dem alşy hem gowşak eken. Demosfen gaty utanjaň bolup, märekeden çekinip, geplemegini dessine bes edýän eken. Ol özüne päsgel berýän kemçilikleri yhlas bilen türgenleşmek arkaly ýok edipdir. Öz utanjaňlygyny ýok etmek üçin deňiz kenaryna baraga-da güýçli ýel turup durka we deňiz tolkun atýarka onuň güwwüldisine sesini goşup, geplemegi öwrenýär eken. Demosfen özüni märekäniň şowhunyna-da öwrenişdiripdir. Üstesine-de, Demosfende geplän wagty eginlerini silkmek häsiýeti bolupdyr. Şonuň üçin, ol otagyň ýokarsyndan gylç asyp, ony edil gerdenine çenli sallap, gymyldasa deger ýaly edip goýup, onsoň söz sözlär eken. Şeýdip, özüni gyljyň ýaralaýmagyndan gorkup, ol egnini silmekligini goýupdyr.

Demosfen kellesiniň saçyny ýarysyna çenli syrpy, iki-üç aýlap jaýdan çykmaz eken, gijelerine ýatman söz sözlemegi öwrenýär eken. Ol keýpini götermek üçin diňe suw içýär eken.

XVI.

MAKEDONIÝALY ALEKSANDRYŇ ULY DÖWLETINIŇ DÖREÝIŞI

Filipp II-niň öldürilmegi we Aleksandryň tagta çykmagy. Filipp II Gresiyany özüne boýun egdirip, parslaryň garşysyna ýörişe taýýarlanypdyr. Makedoniýalylyar we grekler ol ýerdäki mes toprakly ýerleri we gullary, pars patyşalarynyň edil ertekilerdäki ýaly tükeniksiz baýlygyny basyp almagy ýüreklerine düwüpdirdiler. Garyp düşen grekler üçin, Filipp II-niň goşunynda gulluk etmek özlerini eklemek üçin ýeke-täk serişde bolupdyr B.e. öň 336-njy ýylda ilkinji gezek makedon goşunlary Kiçi Aziýa geçirilýär. Emma ýörişe taýýarlyk görülýän wagtynda Filipp II öz ýakyn adamlarynyň biri bolan Pawsany tarapyndan öldürilýär. Patyşanyň penakärleri ony hem şol wagt öldüripdirler. Şeýlelik bilen, Filipp II-niň näme üçin öldürilendigi taryhda üsti açylman galýar. Adamlar bu işiň parslar tarapyndan gurnalandygyny çak edipdirler. Käbir alymlar Filippiň ölümünde onuň aýrylyşan aýaly Olimpiadanyň (Aleksandryň ejesi) eli bardygyny çaklaýarlar. Başga birleri, dildüwşüge onuň ogly Aleksandryň hem gatnaşan bolmagyny çen edýärler, emma bu barada hiç-hili maglumat taryhy çeşmelerde ýok.

Filipp öldürilenden soň, makedon begleri tagty Aleksandra bermek islemändirler, emma 20 ýaşly Aleksandry goşunyň esasy bölegi goldap, ony tagta çykarýar. Ol gujurly, batyr, emma örän gaharjaň adam eken.

Aleksandr özüniň ajaýyp ukyplylygy bilen tapawutlanypdyr we örän oňat bilim alypdyr. Onuň mugallymy Afinadan çagyrylyp getirilen, öz döwrüniň iň görnükli alymlarynyň biri Aristotel bolupdyr. Aleksandryň iň gowy görýän ýazyjysy Gomer, söýgüli gahrymany bolsa Ahilla bolupdyr. Aleksandr gürrüňsiz gadymy dünýäniň iň ukyply we iň beýik serkerdeleriniň biri bolýar.

Aleksandryň tagta çykan döwri, ýurduň biynjalyk döwri bolýar. Köp şäherlerde Makedoniýanyň duşmanlary işeňňirleşip başlaýar. Makedoniýa goşulan polisler yzly-yzyna Ellin bileleşiginden çykyp başlapdyrlar. Afinada ýene-de Demosfeniň täsiri güýçlenip başlaýar. Ol Filippiň ölümini şatlyk bilen garşylap, hudaýlara şükür edipdir. Emma Gresiyadaky toparlar jebisleşmänkäler Aleksandr Gresiya goşun sürüp gelipdir. Ol Fessaliýa bilen ylaşyk gazanýar, Korinf kongresiniň kararlaryny täzedan tassyklaýar. Şondan soň, ol Makedoniýanyň demirgazyk serhedine howp salýan frakiýalylaryň garşysyna ýörişe gidýär.

Aleksandryň Gresiyadan gitmegi bilen, bu ýerde ýene-de Makedoniýanyň agalygyna garşy hereket başlanýar. Grekleri hemme tarapdan pars döwleti goldapdyr. Gresiyada «Aleksandr ölüpdür» diýen habar hem ýaýradylýar, bu bolsa Fiwide, peloponnesiň şäherlerinde gozgalaňlaryň başlanmagyny tizleşdiripdir. Afinada hem gozgalaňa taýynlyk görülp başlanýar.

Gresiyadaky ýagdaýlar Aleksandra habar berlende, ol Frakiýadaky urşy tamamlapdyr we 14 günüň içinde Fiwi şäherine gelip ýetýär. Şäher hüjüm edilip alynýar hem-de weýran edilýär, diňe ybadathanalara degilmän galýar. Aleksandr özüniň söýgüli şahyry bolan Pindaranyň jaýyna degmändir. Afinalara bolsa Demosfeniň we Makedoniýanyň garşysyna göreşýän beýleki ýolbaşçylaryň berilmegini talap edipdir. Diňe Aleksandryň Afinadaky tarapdarlarynyň haýyşy bilen, olara degilmän, günäleri geçilipdir.

**Aleksandr
Makedonskiniň kelle
heykeli**

Aleksandr Makedonskiniň ady bilen baglanyşykly uly bolmadyk taryhy döwür, bütin Gresiyanyň we Gündogar ýurtlarynyň taryhynda ägirt uly ähmiýetli döwür bolýar. Aleksandryň basybalyjylykly ýörişleri netijesinde Ýakyn we Orta Gündogarda özboluşly durmuş-ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklar emele gelýär. Täze eýýam – ellinçilik eýýamynyň başy başlanyp, grekleriň antiki taryhy döwri bolsa tamamlanýar.

Aleksandryň Gündogara ýörişi. B.e. öň 334-nji ýylda Aleksandr Makedoniýany öz goşunynyň bir bölegini yzynda gozgalaň bolanda ulanmak üçin, uruşlarda şöhrat gazanan serkerdeleriň biri bolan Antipatra tabsyryp, Aziýa tarap ýörişe ugraýar. Aleksandr 60 sany harby gämileri bilen 30 müň pyýada we 4,5 müň atly grek-makedon goşunlaryny alyp, Gellespontyň üstünden, hiç hili päsgelçiliksiz geçýär. Diodoryň ýazmagyna görä, Aleksandr Kiçi Aziýanyň kenaryndaky Troýa şäherine ýetip, gäminiň üstünden ilkinji bolup öz naýzasyny ýere sanjyp, gämiden böküp düşüpdür. Şol ýerde ol: «Hudaýlar maňa basylyp alnan Aziýany gowşurdu» diýip öz goşunyna ýüzlenipdir.

Kiçi Aziýada şol wagt diňe Lidiýa, Kappadokiýa we Frigiýa satraplyklarynyň goşunlary bolup, olar grek hakynatutma goşuny bilen Aleksandryň hüjüminiň önüni almaga 40 müň goşun bilen çykydyrlar.

Makedon goşunlarynyň Aziýa geçmeklerine päsgel berip bilmedik pars goşunlary, Propontida guýýan Granik derýasynyň kenaryny eýeläpdirlar. Aleksandryň goşuny hem Granik derýasynyň günbatar

Aleksandryň Granik derýasyndan geçişi

kenaryna baryp ýetipdir. Şu ýerde hem grek goşunlary bilen pars goşunlarynyň arasynda ilkinji gezek söweş bolup geçýär. Gün ýaşyp barýardy, şonuň üçin, ýaşuly serkerde Parmenion Aleksandra ertire çenli garaşmagy, daňdanlar bolsa duşmanyň üstüne çozmagy, maslahat beripdir. Aleksandr: «Deňiz tolkunlaryndan päsgelsiz geçen biziň goşunlarymyz üçin, şujagaz derýadan gorkmaklyk gaty utanç bolar» diýip, çozmak üçin surnay çalmagy buýruk berýär. Aleksandryň atly goşuny derýany böwsüp geçip, derýanyň kenarynyň bütin boýy bilen ýerleşdirilen pars goşunlaryny bölekleýin derbi-dagyn edýär. Aleksandra güýçli garşylygy grek hakynatutma goşunlary beripdir, emma olaryň bir bölegi gabalyp heläk bolýar, goşunyň ikinji bölegi (2 müň adam) bolsa, ýesir alynýar we parslara garşy umumygrek urşuna dönüklük edenler hökmünde ýazgarylyp, Makedoniýa agyr işlerde işledilmäge ugradylýar.

Bu söweşde Aleksandr pars goşunlarynyň arasynda düşüpdür. Parslaryň serkerdesi, Dariniň giýewsi Spifrobat Aleksandr bilen başa-baş söweşmäge mümkinçilik bolany üçin, hudaýa şükür edip, Aleksandry öldürmekçi bolýar. Ol Aziýany halas etjekdigine ynanyp, Aleksandryň üstüne hüjüm edýär, emma patyşa çiş bilen pars serkerdesini urup ýetişýär. Şol wagt ýykylan Spifrobadyň dogany Resak Aleksandryň üstüne aty bilen çapyp barýar we onuň kellesindäki tuwulgasyny (şlemini) urup, onuň kellesini ýaralaýar. Resak ikinji gezek Aleksandryň kellesini aljak bolanda Aleksandryň Gara lakamly dosty Klit, aty bilen ýetişip, Resagyň elini kesendigini, taryhçy Sisi-liýaly Diodor bu wakany öz taryhy işinde beýan edipdir. Şeýlelik bilen, Aleksandr ýene-de birnäçe söweş gurnap, pars goşunlaryny derbi-dagyn edýär we Granik derýasynyň kenaryndaky söweşi ýeňiş bilen tamamlaýar. Soňra Aleksandr Ortaýer deňziniň kenar ýakasyny syrtyp, Sardy şäherine barýar, bu şäher söweşsiz greklere tabyn bolýar. Grek şäherleriniň köpüsi Aleksandra garşylyk görkezmändirler. Aleksandr diňe Miletde we Galikarnasda hakynatutma grek goşunlary bilen çaknyşmaly bolupdyr.

Aleksandr grek şäherlerini «garaşsyz hem erkin» diýip yglan edýär. Bu ýerdäki ellinleriň esasy bölegi Aleksandryň tarapynda geçipdirler. Şondan soň Aleksandr deňiz kenary bilen Siriýa tarap süýşüp başlaýar. Aleksandryň bu syýasaty pars hökümetini has-da biynjalyk edipdir. Parslaryň patyşasy Dariniň III uly goşun ýygnap, patyşanyň gözi hem gu-

lagy diýilýän, garadan gaýtmaz 10 müňlük goşuny hem alyp, Aleksandry garşylamaga çykýar. Dariniň bu ýygnan goşunynyň 600 müň adamdan geçýändigini has ösdürip grek taryhçylary habar berýärler.

B.e. öň 333-nji ýylyň güzünde Dariniň uly goşun bilen Pinar diýen derýanyň gözbaşynda, Issa şäheriniň eteginde ýerleşýär. Aleksandr bu habary eşidip yzyna öwrülmeli bolýar. Tiz wagtdan bolsa, uruş başlanýar. Aleksandryň ýolbaşçylygynda makedon goşunlarynyň söweşi pars goşunlarynyň çep ganatyny we Dariniň söweşýän merkezi ganatyny kyn ýagdaýa salýar. Dariý söweşi taşlap gaçmagy söweşiň ykbalyny makedonlaryň peýdasyna çözüpdir. Aleksandryň eline ummasyz kän goş, ýarag, ýesir, şol sanda Dariý III-niň ejesi, aýaly we çagalary ýesir düşüpdür. Bu bolup geçen söweşiň taryhy, ondaky her bir hereket rim taryhçysy Arrianyň «Aleksandryň ýörişleri» atly işinde has düýpli gürrüň berilýär.

Aleksandryň Müsüri basyp almagy. Aleksandr özüne garşylyk görkezenleriň ählisini rehimsizlik bilen gyrypdyr ýa-da gula öwürpdir. B.e. öň 332-nji ýylda 7 aýlap gabap Aleksandr Finikiýadaky Tir şäherini hem basyp alýar, olaryň 8 müňüsi söweşde wepat bolýar, 30 müň adam gul edilip satmaga buýruk berilýär. Finikiýanyň beýleki ellinleşen şäherleri Aleksandryň häkimiýetini ykrar edýärler. Bu wakalardan soň, Dariý III Aleksandr bilen gepleşik geçirmäge synanyşýar. Ol Aleksandryň ähli eýelän ýerlerini bermegi we ýaraşyk baglaşmagy teklip edýär, emma Aleksandr onuň teklibini kabul etmän, ýörişini dowam etdirýär. Aleksandr Müsüri hem söweşsiz eýeläpdir. Aleksandr Müsürdäki Siwa oazisinde ýerleşýän Amon hudaýynyň ybadathanasyna zyýarat edip, ol ýerde sadaka beripdir hem-de Müsür ruhanylaryny öz tarapyna çekipdir. Müsür ruhanylary Aleksandry «Amon hudaýynyň» ogly, özüni bolsa gadymy faraonlaryň oruntary, Müsüriň faraony diýip yglan edipdirler. Aleksandryň Müsürde geçiren çäreleriniň biri-de Müsüriň Ortaýer deňziniň kenarynda, Nil derýasynyň deňze guýýan ýerinde Aleksandriýa (b.e. öň 332-nji ý.) şäheriniň düýbünü tutmagydyr. Bu şäher soňra diňe bir Müsürde däl, eýsem Ortaýer deňiz sebitinde-de, bütin Aziýada-da iň uly ykdysady we medeni merkezleriň birine öwrülýär.

Gawgamel söweşi. Wawilonyň, Suzynyň, Ekbatanyň basylyp alynmagy. Pars patyşalygynyň synmagy. B.e. öň 331-nji ýylda Aleksandr Makedonskiý Müsürden Palestinanyň we Siriýanyň

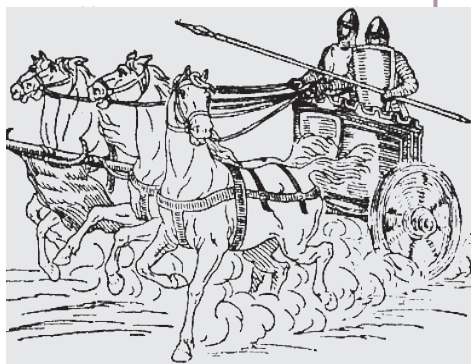
üsti bilen Deýaaralygyna we Wawilona tarap ugraýar. B.e. öň 331-nji ýylyň güýzünde Assiriýanyň ýumrulan paýtagty Ninewiýanyň ýakynynda, Gawgamel diýen obanyň ýanynda parsalaryň ykbalyny çözen gadymyýetiň iň uly söweşleriniň biri bolup geçýär.

Parsalaryň patyşasy Dariý III Aleksandryň Müsürde bolan 1,5 ýylynyň dowamynda, öz golastynda bolan ähli halklardan köp sanly goşun jemläpdir. Aleksandr hem Müsürde öz goşunynyň üstüni doldurýar, emma parsalaryň goşun sany makedon goşunlaryndan köp bolupdyr. Söweş atly goşunyň çaknyşygy bilen başlanypdyr. Parsalaryň ýiti çalgylar berkidilen onlarça söweş arabalary duýdansyz hüjüme okdurylypdyr. Emma makedon atyjylary söweş arabalaryny desine ýok edipdirler.

Aleksandr atly goşun bilen parsalaryň goşunlarynyň ortasyna, Dariniň duran ýerine aralaşypdyr. Makedon falangasy hem parsalary gysyp, gazaply öňe süýşüpdir. Dariý ýene-de Issanyň ýanydaky söweşden gorkup gaçyşy ýaly, söweşi taşlap gaçypdyr. Ony gören goşun hem onuň yzy bilen başagaý bolup, söweş meýdanyndan gaçypdyrlar.

Emma edil şol pursat parsalaryň saýlama goşun bölümi grek-makedon goşunlarynyň çep ganatyna ýolbaşçylyk edýän Parmenionyň goşunyny gysyp başlapdyr. Bu agyr ýagdaýy Aleksandra ýetiripdirler. Aleksandr atly goşun bilen duşmanyň çozup gelýän goşunlarynyň üstüne okdurylypdyr. Gazaply tutluşykdan soň, pars goşuny söweş meýdanyny taşlap gidipdirler.

Gawgamel söweşinden soň, pars goşunlarynyň garşylygy gutarnykly syndyrylýar. Dariniň täze goşun ýygnamaga mümkinçiligi bolmansoň, Midiýa gaçyp gidýär. Üstün çykan makedoniýalylar duşmany yzarlap, Pars patyşalygynyň esasy şäherlerini – Wawilony we Suzyny eýeläpdirler. Soňra Persepol şäheri hem basylyp alynýar. Bu ýerde makedonlylar pars patyşalarynyň ähli hazynasyny ele salypdyrlar. Basylyp alnan olja juda köp eken. Hazynanyň umumy möçberi 120 müň talanta barypdyr, alnan altyny we gymmat bahaly zatlary daşamak üçin 3 müň düýe, goşa

Parsalaryň söweş arabalary

öküze tirkelen arabalaryň 1 müňi gerek bolupdyr. Plutarh özüniň «Aleksandr» diýen işinde «Aleksandr ýeňişden soň Aziýanyň patyşasy diýlip yglan edilýär; ol hudaýlara niýetläp uly sadaka berýär, dostlaryna baýlyk paýlaýar, öýleri berýär, köpüsine bolsa wezipe berýär» diýip ýazyypdyr. Şeýlelik bilen, Aleksandr parsalaryň agalygynyň soňuna çykýar.

Aleksandr ýerli häkimlige makedon serkerdelerinden we parsalaryň atly beglerinden belläp, Persepol şäherini doly talaýar we otaýar. Şondan soň, ol demirgazyk-günbatara, Midiýanyň paýtagty Ekbatana tarap ugraýar. Tiz wagtdan bolsa, Aleksandr Kaspi derwezesinden hiç hili garşylyksyz geçip, Parfiýa we Baktriýa daglyk ýerlerden hem geçýär. Patyşa Dariý Baktriýanyň satraby Bessiň ýolbaşçylygynda gurnalan dildüwşüjileriň eline düşýär. Aleksandr Dariniň zyzndan ýetip gelen wagtynda Dariý Bess tarapyndan öldürilip köçä taşlanypdyr. Dildüwşüjiler tarapyndan Bess Artakserks IV ady bilen Pars patyşasy diýlip yglan edilýär. Emma Bess Aleksandryň janpenakärleriniň biri bolan Ptolomeý Lag tarapyndan tutulýar. Baktriýanyň begleriniň uly geňeşinde Aleksandr Bessi Dariý III-niň janyna kast etmekde günäkärläpdir. Bess ölüme buýrulyp, Ekbatanda jezalandyrylyp öldürilýär.

Dariniň ölümi bilen Ahemenileriň nesilşalygy hem ýaşamagyň bes edýär. Aleksandr Dariniň gyzyna öýlenip, pars tagtyna çykýar. Şeýlelikde, Makedoniýa bilen Pars patyşalygy bir döwlete birleşdirilýär. Aleksandr Ahemenileriň kanuny taýdan oruntutary we «beýik patyşa» diýlip yglan edilýär. Aleksandryň patyşa diýlip yglan edilmegini makedon patyşasynyň ýoldaşlary – getaýrlar patyşanyň hyzmatkärleri derejesine düşürilmegini halamandyrlar. Aleksandryň tarapyna geçen pars satraplarynyň Aleksandra täsiri artyp başlapdyr. Olar köşkde makedon däpleriniň ýerine gündogar dessurlarynyň girizilmegini, makedon begleriniň mertebesini peseldýär diýip düşünişdirler. Şu ýagdaý hem Aleksandryň makedon begleri bilen arasyna tow düşmegine getiripdir. Patyşa Gündogara ýörişi dowam etdirmegi talap edýär, emma makedon begleri ýörişi bes etmegi, patyşanyň ýanyndan parsalaryň kowulmaklaryny talap edipdirler. Aleksandr olar bilen razylaşmandyr. Netijede, b.e. öň 330-njy ýylda ilkinji gezek Aleksandra garşy dildüwşük bolup, onuň üsti açylýar. Ol Parmenionyň we onuň ogly Filotyň jezalandyrylmagy bilen tamamlanýar. B.e. öň 328-nji ýylda bolsa, patyşanyň meýlis ýygnanyşygynda Aleksandryň iň ýakyn dosty, Granik söweşinde ony halas eden Klit patyşanyň parslar

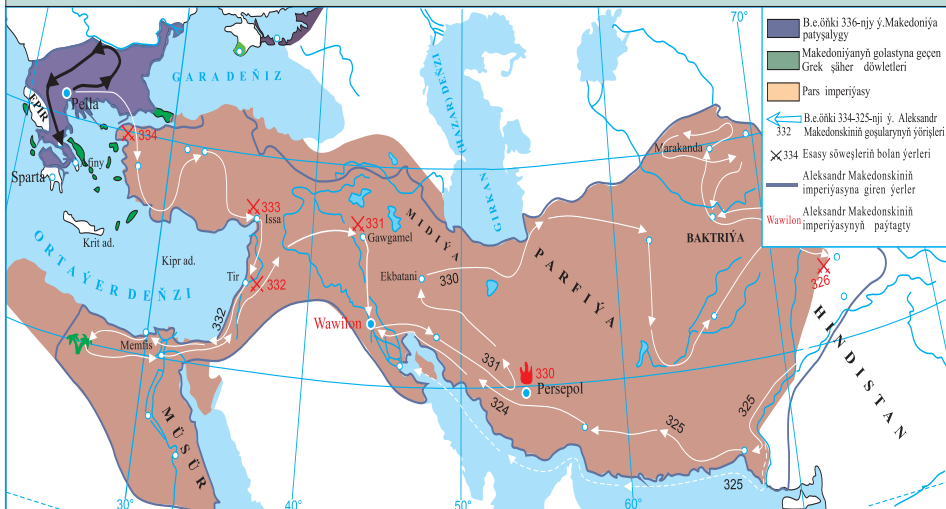
bilen ýakynlaşmagyny oňlamaýandygyny ýüzüne aýdan soň, Aleksandr gaharyna ony hem öldüripdir.

Aleksandryň Orta Aziýa ýörişi. Halk gozgalaňlary. Spitamenn. Pars patyşalygy dargan hem bolsa, onuň aýry-aýry welaýatlary garşylyk görkezmeleklerini dowam etdiripdir. Aleksandr Gündogara ýörişini Girkaniýa (Kaspi deňziniň günortasy) we Merkezi Aziýa dowam etdirýär. Ol Baktriýadan Sogdylaryň ýurduna ugraýar, Oks (Amyderýa) derýasyny geçip, Marakandanyň (häzirki Samarkandyň ýerinde) üsti bilen demirgazyk-gündogara Ýaksart (Syrderýa) derýasyna tarap ýola düşýär. Ýaksardyň ägirt uly giňişliginde skif taýpalary ýaşap, olar öňki pars serhetlerine hem mydama howp salyp durupdyrlar. Aleksandryň goşuny hem bu ýerlerde örän agyr ýagdaýa düşýär. Bu ýerleriň halky hemişe erkin ýaşapdyrlar, şonuň üçin hem, olar greklere diýseň gaýduwsyz garşylyk görkezipdirler. Aleksandr ýerli halk bilen aragatnaşyk saklamak üçin, ýerli baýlaryň biriniň gyzy-na öýlenipdir, olardan ýerli häkimleri belläpdir hem-de öz tarapyna çekmäge çalyşypdyr. Muňa garamazdan, bu ýerlerde basybalyjylara garşy halk gozgalaňlary başlapdyr.

Ýerli begzada hem harby serkerde Spitamenn basybalyjylara garşy halk gozgalaňyna baş bolup göreşe başlaýar. Gozgalaň b.e. öň 329-njy ýylda başlanýar. Spitamenn ep-esli goşun ýygnaýdyr, oňa parahat oturan ilat hem goşulýar. Gozgalaňçylar Marakanda şäherinde goýlup gidilen grek goşunlaryny derbi-dagyn edýärler, olaryň galanlary bolsa galada goranyşa geçip, daşyndan kömege garaşmaly bolýar. Aleksandr Syrderýadaky gozgalaňy basyp ýatyryp, 3 müň pyýada, 800 sany atly goşuny Marakanda kömege iberýär. Aleksandryň özi bolsa, Eshatyda Aleksandriýa şäheriniň gurluşygyna başlap, daşy 9 km bolan giňlikde gala salýar. Gala urşa ýaraman galan esgerleri, ýesirleri hem-de ýerli we makedon goşunlaryndan isleg bildirenlerini ýerleşdirýär. Arrianyň ýazmagyna görä, bu uly gala 20 günde salnyp tamamlanypdyr.

Aleksandr başlanan gozgalaňyň möçberine göz ýetirmändir. Spitamenn grek-makedon goşunynyň gelmegi bilen Marakanda şäherinden çekilipdir, grekler bolsa gozgalaňçylaryň zyzndan kowupdyrlar, emma amatly wagt gelende Spitamenn garşylyklaýyn hüjüme geçipdir. Grekler Arrianyň aýtmagyna görä, Zerewşan derýasynyň bir adasy-na gaçypdyrlar, emma bu ýerdäki skifler we Spitamenniň atly goşuny olary gabap, peýkam oklary bilen atyp ýok edipdirler.

ALEKSANDR MAKEDONSKINIŇ GÜNDOGAR YÖRIŞI. ALEKSANDR MAKEDONSKINIŇ IMPRERIÝASY

Spitameni ýerli halkyň goldamagy bilen ýene-de Marakanda şäherini gabaýar. Aleksandr esasy güýçleri bilen Ýaskart derýasyndan yzyna gaýdyp gelende, Spitameni ýene-de Marakanda şäherini taşlap çöle çekilipdir. Aleksandr öň skifler bilen bolan sähra uruşlaryndan netije çykaryp, Spitameni yzarlamandyr, emma şäher halkynyň erkek göbeklisini uçdantutma gyrmagy buýruk berýär. «Ölüme buýrulan 30 sany şäheriň emeldar begleriniň, ölümden çekinmän aýdym aýdyp ölüme baryşlaryny gören makedonlylar, olaryň batyrligyna haýran galypdyrlar» diýip, Kwint Kursiý Ruf Aleksandr baradaky ýazgylarynda ýatlaýar. Bu gozgalaň döwründe grek-makedonlylar uly ýitgilere sezewar bolýar. Spitameniň ýörite düzülen çozujy toparlary grek-makedon goşunynyň uly ýitgilere sezewar bolmagyna getiripdir. Gozgalaňçylar basybalylara bir gün hem ynjalık bermändir.

Aleksandr gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin, bar bolan 20 müň goşunyny 5 topara bölüpdir hem-de Sogdyň içinden geçip, gabat gelen obalaryň we şäherleriň adamlaryny gyrgynçylyga beripdir. Grek taryhçysy Diodor Sisiliýskiniň ýazmagyna görä, «Aleksandr gozgalaň eden sogdylary yzarlap, 120 müň adamy gyrypdyr». Netijede, bu gyrgynçylykdan soň, Aleksandr öz grek-makedon goşunyny saklamak üçin, bu ýurtda abat şäher galmandygy sebäpli, ol şäherleri dikeltmek we täzeden gurmak barada serkerdelerine buýruk beripdir. Bu döwürde Spitameni özüniň 600 atlysy bilen Aleksandryň arka tarapyna, Baktriya

geçip, grekler bilen gahrymanlarça uruş alyp barypdyr. B.e. öň 328-nji ýylda Spitamen 3 müň goşun bilen ýene-de Sogda ýöriş edýär, söweşde iki tarapdan hem uly ýitgiler çekilýär. Şondan soň, Spitamen çöle çekilmekçi bolýar, emma sähra taýpalarynyň serdarlary dönüklük edip, onuň kellesini kesipdirler hem-de ony Aleksandra iberipdirler. Şeýdip, olar üstlerine gelýän makedon howpunyň öňüni almak isläpdirler. Spitameniň haýynlyk bilen öldürilmegi gozgalaňyň gowşamagyna alyp barýar. Aleksandr uly kynçylyk bilen gozgalaňy basyp ýatyryýar.

Aleksandr b.e. öň 328–327-nji ýylyň gysşy Sogdyda geçirme-li bolýar. Ol ýerli baýlary we zoroastrizmiň ruhanlaryny öz tarapy-na çekmek üçin, alyp barýan syýasatyny düýpgöter üýtgetmeli bolupdyr. Mysal üçin, b.e. öň 327-nji ýylyň güýzünde daglyk ýerlerde ýerleşýän käbir galalar alnanda, olary goraýan ýerli beglerden bolan Oksiart, Sisimitr we Horieni diňe bir jezalandyрман, eýsem olaryň hemme baýlyklaryny hem gaýtaryp beripdir. Aleksandr ýerli baý gatlagyň wekillerini, hanlaryny, beglerini pul hem-de derbi-dagyn edilen gozgalaňçylaryň emlägini we ýerlerini paýlamak bilen öz tarapyna çekipdir. Ýerli halky öz tarapyna çekmek üçin, Aleksandr ýerli begler bilen ýakynlaşmaga çalşyp, Oksiartyň gyzy Roksana öýlenýär, şeýdip, ol ýerli ilat bilen garyndaşlyk gatnaşygyny hem açypdyr.

Şeýlelik-de, 3 ýylyň (b.e. öň 330–327-nji ýý.) dowamynda al-nyp barlan uruşlaryň netijesinde, Pars patyşalygynyň gündogar ser-hetleri Aleksandryň döwletiniň düzümine goşulýar hem-de parsalaryň agalygy grek-makedonlularyň agalygy bilen çalşylýar. Amyderýanyň sag kenary tutuşlygyna makedonlular tarapyndan basylyp alnýar. Rowaýata görä, Aleksandr Zerewşan derýasynyň ýokary sebitlerine çenli baryp ýetipdir, onuň şeýledigine şol ýerdäki kölüň adynyň «Is-kender köli» diýilmegi hem güwä geçýär. Bu döwürde diňe Horezm özüniň garaşsyzlygyny saklap bilipdir. B.e. öň 228–227-nji ýyllarda «Aleksandr Baktriyada gyslanda, onuň ýanyna Horezm şasy Faras-man 1500 atlysy bilen gelip, kolhlara we amazonkalylara garşy bile ýöriş etmegi tekli edipdir» diýip, grek taryhçysy Arrian habar berýär.

Uruş döwründe örän köp obalar we şäherler weýran bolýar, bütin ýurt – ägirt köp adam we maddy heläkçiliklere sezewar edilýär. Bu bolan işler Aleksandr Makedonskiniň ýörişleriniň diňe bir tarapy. Gresiyanyň we Makedoniýanyň Ahemeni patyşalygyndan üstün çykmagy, belli bir derejede ösen gul eýeçilik jemgyýetiniň, yzagalak durmuş-ykdysady

gatnaşykly jemgyýetden ýokarydygyny görkezýär. Netijede, Pars patyşalygynyda täze döwlet emele gelýär.

Aleksandr syýasy, ykdysady we medeni ösüşi boýunça dürli de-rejelerde durýan welaýatlary grek jemgyýetine ýakynlaşdyrmak mak-sady bilen, Gündogaryň öňki ýokary gatlakdan durýan emeldarlaryny ýurdy dolandyrmaga çekmek syýasatyna uly üns berýär. Şeýle-de, ol söwdanyň ösmegine, gurluşyk işlerini güýçlendirmäge hem uly üns berip başlaýar. Antik taryhçylarynyň ýazmagyna görä, grekler taryp-yndan diňe Baktriýada we Sogdyda 8-den 12-ä çenli Aleksandriýa şäherleri salnypdyr. Olaryň içinde: Eshatadaky Aleksandriýa, Ariý Aleksandriýasy, Oks derýasynyň boýundaky Aleksandriýa (Termeziň töwereginde), Baktriýa şäheriniň ýanyndaky Aleksandriýa, Margiana Aleksandriýasy (häzirkî Baýramalynyň ýerinde) we beýleki şäherler esaslandyrylypdyr, bu şäherleri Aleksandr ýerli halkyň gozgalaňlar-dan goranmak maksady bilen hem esaslandyrypdyr.

Aleksandryň Hindistana ýörişi we Wawilona dolanyp gel-megi. Pars patyşalygynyň iň gündogar serhedi Hind derýasy hasap-lanypdyr, şol ýerden hem Hindistanyň ýerleri, hindi patyşalarynyň – rajalaryň mülkleri başlanypdyr. Bu patyşalyklaryň özara uruşlary seýrek bolmandyr. Aleksandr hindileriň şol ýagdaýyndan hem peý-dalanypdyr.

B.e. öň 327-nji ýylyň ýazynda ýerli halklardan üsti doldurylan goşun bilen, Aleksandr Hind derýasynyň bir şahasy bolan Gidasp derýasyna baryp ýetipdir. Bu ýerde Por patyşanyň mülki ýerleşipdir. Aleksandryň ilçileri Por patyşanyň ýanyna baryp, Aleksandra meýle-tin tabyn bolmagy duýdurypdyrlar. Por patyşa Aleksandra tabyn bol-makdan boýun towlaýar. Şondan soň, Aleksandr ähli güýjüni Pora garşy sürüpdir. Gandöküşikli söweşde Poruň goşuny ýeňilýär, ol köp adamsyny, pillerini we harby ýaraglaryny ýitirýär. Taryhy maglumat-lara görä makedonlylar bu söweşde 70 müňe çenli ýesir alypdyrlar.

Grek-makedon goşunlary ýörişi dowam etdirip, Gifasis derýasy-na baryp ýetipdirler. Emma Hindistanyň içki ýerlerine mundan beýläk ýöriş etmäge mümkinçilik bolmandyr. Bu ýerlerde tropik ýagynlary başlanyp, derýalar joşupdyr, ýerleri suw basypdyr, goşunyň barýan ýerlerindäki suwlar bolsa zäherli ýylanlardan dolup, esgerler heläk bo-lupdyr. Goşunyň sany bolsa ep-esli azalypdyr, ýokanç keseller ýaýrap başlapdyr, «älemi basybalyjylar» harby ýörişden halys ýadapdyrlar.

Antiki taryhçylar (Arrian, Kursiý Ruf, Diodor) Aleksandryň Hindistana bolan ýörişini örän aýdyň beýan edipdirler. Mysal üçin Diodoryň işinde «Makedonlylaryň diňe az bölegi ölmän galypdyr, urşuň bolsa soňy görmenokdy, haçan tamamlanjam belli däl. Uzak ýollary geçen atlaryň bolsa toýnaklary gyrlyp gutardy, sansyz-sajaksyz bolan söweşlerde esgerleriň ýaraglary küteldi. Esgerleriň hiç birinde grek eşiklerinden zat galmady, diňe hindileriň biri-birine çala çatylan hopul-sopul eşikleri, basybalyjylaryň tenlerindäki ýara düşen ýerini ýapýardy. Asmandan apy-tupan gatyşykly dyngysyz ýagýan ýagyn 70 günläp dowam etdi» diýlip ýazylypdyr.

Aleksandr ýörişi dowam etdirmek üçin, öz esgerlerini ynandyrmaga çalşypdyr. Ol dünýäni basyp alandan soň, olary Makedoniýa alyp barjakdygyna wada berýär. Emma goşun ähli berilýän wadalara garamazdan, ýörişi bes etmegi talap edýär. Aleksandr hem Wawilona barmagy goşuna wada berýär. Goşun täze ýoldan, Pars patyşalygynyň günorta welaýatlarynyň üsti bilen Wawilona gitmeli edilýär. Netijede, goşun gämilere mündürilip, Hind derýasynyň aşaky akymyna ugradylýar.

Goşun diňe 9 aýdan soň, derýanyň aşaky akymyna baryp ýetýär. Bu ýerde uly sadaka berlip, toý tutulandan soň, goşun ikä bölünýär. Goşunyň bir bölegi Hearhyň ýolbaşçylygynda deňiz bilen Ýewfrat derýasynyň aşaky akymyna tarap ugraýar. Ikinji bölegi Aleksandryň ýolbaşçylygynda Gedroziýa (häzirki Bulujystan) çöllügi, Karmaniýa we Parsuanyň üsti bilen Wawilona barmaly edilýär. Iki goşun biri-birini goldap, azyk we suw bilen üpjün etmekligi meýilleşdiripdirler.

Çölden geçmek Aleksandra juda agyr düşüpdür, onuň goşuny doly diýen ýaly hatardan çykyp barýardy. Goşun suw ýetmezçiliginden, açlykdan, öwrenişilmedik tebigatdan, dürli kesellerden, ýylanlaryň çakmagyndan, wagşy taýpalaryň çozuşlaryndan bizar bolupdy. Atlar we düýeler yssydan hem-de agyr goşdan ýadap ýykylyp galýardy. Yssy sebäpli, gijelerine ýöriş etmeli bolýardy. Daglar bolsa deňiz kenary bilen gitmäge Aleksandra päsgel berýärdi, şonuň üçin deňizdäkiler bilen aragatnaşyk hem ýitirilipdi. Aleksandra üçünji aýyň içinde lüti çykan makedon goşunlary bilen zordan Pars aýlagyna ýetmek başardýar. Şu ýerde deňiz bilen gaýdanlar hem 80 günden soň, dört sany gämilerini ýitirip, Pars aýlagyna zordan gelip ýetýärler hem-de Aleksandryň goşuny bilen birigýärler.

Bu yza gaýdyşlykda Aleksandryň goşunynyň $\frac{1}{3}$ bölegi ýolda gyrlypdyr. Onuň bu ýitgisi 10 ýylda geçirilen söweşleriň hiç birinde-de bolmandyr. Aleksandryň goşuny zordan Wawilona gelipdir. Şeýlelik-de b.e. öň 325-nji ýylda 10 ýyllyk ýöriş tamamlanýar.

Aleksandr basyp alnan ýurtlarynyň ählisinde öz häkimiýetini pugtalandyrmak üçin 30-a barabar şäherleriň düýbünü tutupdyr we olarda grek hem-de makedon goşularynyň bölümlerini ýerleşdiripdir. Şäherleriň birentegi Aleksandriýa diýlip atlandyrylypdyr. Gresiyadan göçürilip getirilen grekleriň hasabyna şol şäherleriň ilatynyň üsti ýetirilipdir. Iki goşunyň birikmegi sebäpli, Aleksandr goşunyň ruhuny göstermek üçin, dabaraly baýramçylyk geçiripdir.

Aleksandryň döwleti berkitmek baradaky geçiren çäreleri.

Aleksandryň önünde ýurdy tertibe salmak, öz golastyndaky ýerleri, ýurtlary we halklary täzeden gurnamak wezipesi durupdyr. Aleksandryň täze döwleti möçberi boýunça pars döwletinden hem uludy, onuň imperiýasynyň düzümine Gresiyä, basylyp alnan welaýatlar, ýurtlar, şeýle-de, Hindistanyň bir bölegi birikdirilipdi. Täze patyşalygyň paýtagty hökmünde döwletiň merkezinde ýerleşýän, dünýäniň iň uly şäherleriniň biri hasaplanýan Wawilon saýlanyp alynýar. Imperiýanyň syýasy gurluşy ahemenileriň döwründäki ýaly galdyrylýar. Ýurt diňe bir satraplyklara bölünmän, eýsem köne satraplyklary dolandyryan emeldar-satraplar hem saklanylýar.

Döwletiň durmuş-ykdysady gurluşynda uly bir özgerişler bolmasa-da, ýurduň ykdysadyýeti has tiz ösüp başlaýar. Makedonlylaryň döwründe, aýratyn hem, ellinçilik döwründe natural hojalygyň agalyk edýän ýurdunda söwda hem gul eýeçilik gatnaşyklary aralaşýar. Aleksandryň goşunlary söwda ýollarynyň çatryklarynda täze şäherleri (Aleksandriýa) gurupdyrlar, olaryň käbirleri häzirki günlere çenli saklanypdyr. Täze esaslandyrylan şäherlerde diňe bir harby bölümler ýerleşmän, eýsem söwdagärler, hünärmenler we senetçiler ýerleşipdirler. Bu şäherlerde grekler bilen birlikde beýleki halklar hem ýaşapdyr.

Aleksandra täze döreden döwletini berkitmek aňsat düşmändir. Ilki bilen Aleksandra grek-makedonlar bilen parsalaryň arasyndaky gapma-garşylygy aýyrmak gerekdi, iň bolmanda garşylygy gowşatmalydy. Aleksandr pars beglerini goşuna we döwlet işlerine çekipdir. Öz goşunynyň üstüni parsalaryň 30 müň pyýada goşuny bilen doldurypdyr.

Sogdylar, baktriýalyklar we parslar grek-makedon goşunynda özbaşyna bir atly bölüm bolup giripdir. Mundan başga-da, Aleksandr grek-makedonlyklar bilen parslary ýakynlaşdyrmak maksady bilen, 10 müň esgerini pars gyzlaryna öýlendirýär. Aleksandryň iň ýakyn egindeşleriniň hem 80-si pars begleriniň gyzlaryna öýlenipdirler. Aleksandryň özi Baktriýanyň hökümdarynyň gyzy Roksana öýlenen hem bolsa, gündogar däbi boýunça Dariý III-niň gyzyna hem öýlenýär.

Aleksandr goşun maslahatyny geçirip, olaryň hemmesiniň bergilerini öz serişdesiniň hasabyna tölejekdigini, olaryň toplan baýlyklaryny bolsa, dolulygyna öýlerine äkitmäge mümkinçilik berjekdigini wada berýär. Bu wadalary üçin Aleksandr 20 müň talant harajat etmeli bolýar. Aleksandr pars esgerlerine ýüzlenip, olary ýeňlen esgerler hasap etmeýändigini, tersine olary özüniň egindeşleri ýaly görýändigini, hut özüniň parslaryň dessuryny kabul edip, parslary makedonlaryň däbini-dessuryny kabul etmäge mejbur etmändigini aýdýar. Indi bolsa özüniň janpenakärlerini diňe makedonlylardan alman, eýsem parslardan hem aljakdygyny aýdýar we 1 müň sany ýaş parslardan özüne janpenakärleri alýar. Ol parslary makedonlaryň söweş ukubynda söweşmegi öwretmegi esgerlerine tabşyrýar. Muny makedon serkerdeleri öz mertebelerini peseldilen hasap edipdirler hem-de patyşanyň olary şeýle peseldip masgaralanyndan jeza bereniň gowudygy barada çykyş edipdirler. Aleksandr gahar edip, goşunyň ýene-de 11 müň weteranyny gullukdan boşadypdyr. Gullukdan boşadylanlaryň başynda serkerde Krateri goýup, oňa Antipatryň ýerine Makedoniýany dolandyrmagy tabşyrýar. Antipatra bolsa goşuna täze alnanlary jemläp, Krateriň ýerine gelmegi buýurýar.

Aleksandr Aziýanyň patyşasy bolandan soň, diňe öz grek-makedon goşunlaryna daýanyp, ýurdy dolandyryp bilmejegine gowy düşünişdir. Oňa Alynky Aziýanyň ilatynyň goldawy gerekdi, aýratyn hem, pars begleriniň goldawy gerekdi, sebäbi olaryň Dariý III ýeňilmegine garamazdan, Eýranda hem Alynky Aziýada jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýlary berkdi. Aleksandr kem-kemden pars durmuşynda ýaşamaly bolýar. Ol parslaryň eşigini kabul edip, öz ýakyn adamlaryndan hem şony talap edipdir. Ol pars patyşalary ýaly 300-e çenli aýal saklapdyr. Aleksandryň köşgündäki greklerem, makedonlyklar hem öz dessurlaryny parslaryň dessurlary bilen çalşypdyrlar. Indi olar Aleksandryň ýanyna baranlarynda parslar ýaly

egilip, hormat goýup, onuň elini ogşamaly edilipdir. Emma erkin grekler ýa-da makedoniýalylar üçin bu döp juda agyr bolupdyr, sebäbi olar özlerini hiç bir adamynyň golasty hasaplamandyrlar. Olar: Filot, Klit ýa-da Kallisfen patyşany döwletiň birinji adamsy hasap et-seler-de, özleriniň biri hasap edip, islendik wagt patyşanyň ýanyna gi-rip ýoldaşlar kimin gürleşip bilipdirler. Emma ellinleriň döp-dessurlary indi geçmişde galypdy. Emma Aleksandr diňe grek-makedonlaryna pars adatlaryny öwretmän, eýsem parslara-da grek däplerini öwretmäge çalşypdyr. Aleksandr pars çagalarynyň 30 münüsini alyp, olara grek bi-limini, makedon harby tilsimatlaryny öwretmegi buýrupdyr. Şeýle-de, onuň buýrugy bilen Dariý III-niň çagalary hem terbiýelenipdir.

Aleksandryň bu syýasaty, halklaryň etniki tapawudyny aradan aýyrmaga gönükdirilipdir. Ol Ýakyn Gündogaryň hemme halklarynyň goşulyp, üýtgeşik bir dilli, bir medeniýetli jemgyýeti döretmäge gönükdirilipdir. Emma Aleksandryň bu syýasaty güýçli garşylyga du-çar bolýar. Aleksandry hudaýlaşdyrmak baradaky syýasat bolsa, onuň daşyndaky grek-makedon ýoldaşlarynyň arasyndaky gatnaşygyny çuňlaşdyryp, oňa palta urupdy. Aleksandryň imperiýasy bütewi bir ykdysady bolmadyk döwletleriň hataryna goşulýardy. Şeýlelik bi-len, Aleksandryň goşunynda onuň alyp barýan syýasatyndan närazy adamlar ýüze çykypdy. Aleksandry Ýokarky Makedoniýadan bolan ýakyn aristokratlar goldaýardylar, emma Aşaky Makedoniýadan çy-kanlar Aleksandra duşmançylykly garaýardylar.

Aleksandr ilkinji gezek b.e. öň 330-njy ýylda öz ýakyn adam-larynyň dildüwşük gurnanlaryna duçar bolupdy. Olar Aleksandry güýç bilen ýok etmegi we öz diýen adamsyny patyşa tagtyna çykar-magy niýet edinipdiler. Emma bu dildüwşüjileriň üsti açylyp, Alek-sandr olary jezalandyrypdy. B.e. öň 328-nji ýylda patyşanyň ýanynda aýratyn hyzmatda durýan makedon begleriniň maşgalalaryndan bolan ýaşlaryň, Aleksandra garşy dildüwşük geçirjek bolmaklary hem başa barmandy. Şeýle ýagdaýdaky uly döwlet gürrüňsiz ýykylmalady, Aleksandryň ölümi bolsa, ony tizleşdirjekdi.

Aleksandryň ömür ýazgysyndan

Aleksandr heniz juwan wagtynda Filipp II-niň ýeňişleri hakynda eşidip gynanýar eken. Ol öz ýoldaşlaryna: «Kakam ähli ülkeleri basyp alyp ýetişjek, maňa bolsa hiç hili beýik hem ajaýyp işleri bitirmek başartmaz» diýipdir.

Gordyý şäherinde bir söweş arabalarynyň ýüpi daňylanda gaty çiginedilip daňlan eken, muňa «Gordyý çigin» diýipdirler. «Bu çigni çözen adam bütün Aziýanyň häkimi bolar» diýipdirler. Köp adam ony çözmäge synanyşypdyr, emma ony çözüp bilmändirler. Aleksandr hem bu çigni çözjek bolup synanyşypdyr, emma onuň synanyşygy hem şowsuz bolupdyr. Şonda Aleksandr eline gylyjyny alypdyr-da ony kesipdir. «Gordyý çignini kesmek» diýmeklik hem şondan gelip çykypdyr, munuň özi haýsydyr bir bulaşyk meseläni dessine çözmek gerekdigini aňladypdyr.

Aleksandryň goşunlary çölden geçende suwsuzlykdan gaty horluk çekipdir. Patyşa üçin bir az suw getiripdirler. Aleksandr suwy içmekden ýüz dönderipdir we «bu suw meniň ýeke özüm üçin köp, esgerleriň hemmesi üçin bolsa az» diýipdir-de, suwy çägä döküp goýberipdir.

XVII.

MAKEDONIÝALY ALEKSANDRYŇ MONARHIÝASYNYŇ ÝYKYLMAGY. ELLINÇILIK DÖWLETLERİŇ DÖREMEGI

Aleksandryň monarhiýasynyň dargamagy. Grek-makedon basyp alyşlary netijesinde Balkan ýarymadasyndan Hind derýasyna çenli aralykda ägirt uly döwlet emele gelipdir. Gündogaryň patyşalaryna öýkünip, Aleksandr öz daş-töweregini geň galdyryjy bezeg bilen gursapdyr: onuň egin-eşiği gymmat baha daşjagazlar bilen bezelipdir, kellesine bolsa täç geýipdir. Aleksandr özünü hudaý diýip hasaplamagy we aýagyna ýykylyp tagzym etmegi diňe bir ýerli halklardan däl, eýsem öz ýakyn adamlaryndan hem talap edipdir. Aleksandr öz önünde täze uly maksatnamalary meýilleşdirýär. Ol Arabystanyň kenarlaryny barlamak, Ýewfrat derýasynda suw gurluşyk işlerini geçirmek, çölleri suwarmak, Wawilonda, Delosda, Delfde we beýleki ýerlerde äpet ybadathanalary gurmaklygy maksat edinýär. Şol şäherlerde ybadathanalaryň düýbi tutulýar. B.e. öň 323-nji ýylda täze ýörişlere taýynlyk görülp ýörülen wagty, heniz Nearhyň gämileri Makedoniýa ugramanka, patyşanyň ölümi baradaky habar ýaýraýar. Aleksandr garaguş agyryly bolansoň, tutgaýy tutup, şondan hem ölüär. Käbir maglumatlara görä, oňa awy berlipdir hem diýilýär.

Aleksandryň şahsyýeti barada köp sanly powestler, romanlar we rowaýatlar jemlenipdir we ýazylypdyr. Olaryň köpüsi saklanyp häzirkä günlere çenli ýetirilipdir. Aleksandr baradaky işler onuň serkerde-

leri Ptolomeý hem Aristobul tarapyndan düzülipdir. Bu serkerdeleriň ýazan işleriniň esasynda biziň eýýamymyzyň I asyrynda Ruf Kursi hem-de ikinji asyryda ýaşan Arrian tarapyndan düýpli işler ýazylypdyr. Aleksandryň taryhy baradaky köp sanly rowaýatlaryň we romanlaryň ýazylmagy üçin, köşk taryhçysy Kallisfen tarapyndan düzülen we ýazylan eserler hem taryhy çeşmeler bolup hyzmat edýärler.

Aleksandr ölenden soň, ýeke-täk gurnalan güýç bolup, onuň goşuny galypdyr. Has demokratik pyýada goşun köp ýeňilliklere eýe bolan makedon goşunyndaky patyşanyň janpenakärlerini we pars beglerinden düzülen atly goşuny it ýigrenen ýaly ýigrenipdirler. Goşun birnäçe özbaşdak bölümlerden ybarat bolup, olarda biri-biri bilen duşmançylyky bolan serkerdeler ýolbaşçylyk edipdirler.

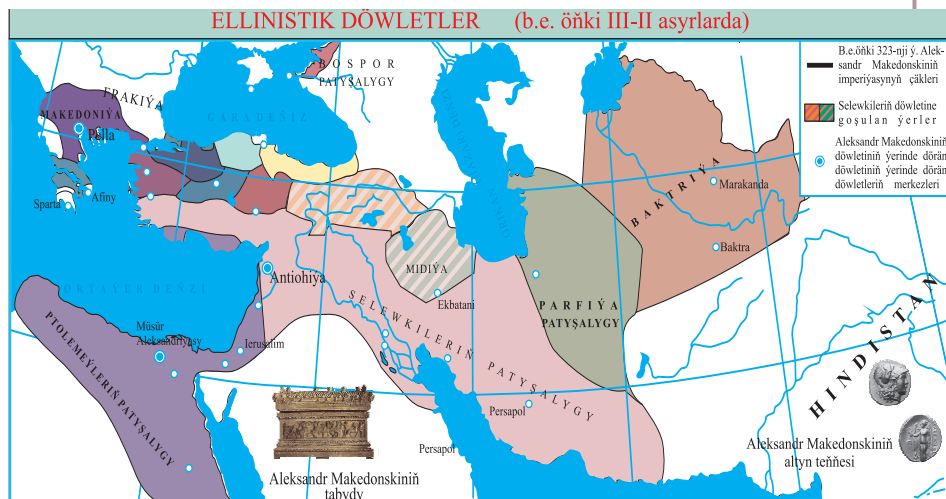
Aleksandryň egindeşleriniň içinde diri galanlardan Perdikka, Antipatr, Ptolomeý, onuň ogly Laga, Ewmen, Antigon we beýlekiler has uly abraýdan peýdalanypdyrlar, olaryň täsiri hem uly bolupdyr. Olar güýçli, garadangaýtmaz we şöhratparaz adamlar bolup, döwletde birinjiligi hiç kime bermek islemändirler. Olaryň her biri özüniň güýçli hasap edip, hamala Aleksandr ölüm ýassygyndaka özüniň yüzüginini we patyşalygyny oňa wesýet edenmiş diýip çykyş edipdirler.

Ahyr soňunda, jedelli çykyşlardan soň, Aleksandryň garry egindeşi bolan Perdikke döwletiň regenti, ýagny Aleksandryň ogly ýetişýänçä, onuň döwletini dolandyryjysy diýlip yglan edilýär. Patyşa diýlip, Filipp II-niň binika doglan ogly, kemakyl Filipp diýlip atlandyrylýan Arridiý yglan edilýär. Patyşa diýlip Roksanadan dünýä injek çaga oglan bolsa, ol hem patyşa diýlip yglan edilýär.

Soňra bolsa, Aleksandryň mirasy onuň serkerdeleriniň arasynda, onuň «mirasdarlarynyň» (grekçe diadohlaryň) arasynda paýlaşylýar. Şondan soň, serkerde Ptolomeý Aleksandryň meýdini müsür Aleksandriýasyna äkidip, ony sarkafagda tabyda salyp jaýlapdyr. Tiz wagtdan kemakyl Filipp öldürilýär, soňra ýaşajyk Aleksandr hem ejesi Roksana bilen bile öldürilýär. Diadohlaryň döwleti hiç bir özara baglanyşyklary bolmadyk, ýarag güýji bilen birleşdirilen ýurtlar we taýpalar bolupdyr. Şonuň üçin, olaryň arasyndaky parahat gatnaşyklar bozulyp, ýene-de özara uruşlar başlanypdyr.

Aleksandr heniz jaýlanmanka serkerdeleriň arasynda häkimiýet ugrunda göreş tutaşypdyr. Aleksandryň serkerdeleri özara uruşlara başlap, ýer-ýurt üçin biri-birine duşman bolup galypdyrlar. Netijede,

Aleksandryň döwleti birnäçe patyşalyklara dargaýar. Olaryň esasylyary Makedoniýa, Müsür we Siriýa-Selewkiler, ownuk patyşalyklar – Pergam, Rodos, Bosfor bolupdyr. Täze döran patyşalyklarda Aleksandryň egindeşleri özlerini patyşa diýip yglan edipdirler, olaryň häkimiýeti miras boýunça atasyndan ogluna geçipdir. Bu patyşalar hem Aleksandr ýaly Gündogarda köp sanly şäherleriň düýbünü tutup, olarda makedon goşunlary, Gresiyadan göçüp gelenler we ýerli ilat ýerleşdirilipdir.

Selewkileriň ellinçilik döwleti. Emele gelen ellinçilik döwletleriň içinde özüniň ýeriniň ululygy we içki gurluşy boýunça iň çylşyrymly döwlet Selewk I – Ýeňiji (b.e. öň 308–280-nji ýý.) tarapyndan esaslandyrylan Selewkiler döwleti bolupdyr. Selewk Aleksandryň edenli we şöhrat gazanan serkerdeleriniň biri bolupdyr. Aleksandrda soň, Selewk Hindistana garşy täzedan ýöriş geçiripdir. Bu döwürde Hindistanda Çandragupta (grekçe Sandrakotta) ähli rajalaryň ýerlerini birleşdirip, uly Hindi patyşalygyny döredipdir. Selewk Çandragupta garşy rajalaryň närazylygyny peýdalanyp, Hindistanda birnäçe ýeniş gazanýar, şol ýenişleri üçin hem oňa hormatly «Ýeňiji derejesi» berilýär. Emma Günbatarda ýagdaýlaryň çylşyrymlaşmagy, hindi patyşasy bilen ýarasyk baglaşmaga Selewk mejbur bolýar. Ylalaşyga görä, Çandragupta Penjapdaky öz mülkünü doly saklaýar, ondan daşary hem Gedrozyny, Arahozyny we Parapamsidanyň gündogar welaýatlaryny goşmaça alýar. Şonuň üçin, Çandaragupta Selewke min-

netdarlyk bildirip, 500 sany urşujy pilleri sowgat berýär. Selewk bolsa, Çandraguptanyň gyzyna öýlenip, hindiler bilen garyndaşlyk açýar.

Hindi patyşalygy bilen baglaşylan şertnama b.e. öň 305-nji ý. Selewkiň elini Gündogardan boşadýar. Ol heniz b.e. öň 312-nji ýylda Wawilonda berkişipdir. B.e. öň 301-nji ýylda aýratyn hem, Ipse şäheriniň eteginde bolan söwesden soň, Selewkiň döwletine Siriýa, Derýaaralygy, Ermenistan we Kiçi Aziýanyň günorta sebitleri goşulýar. Şeýlelik-de, Selewkiň döwletiniň düzümine Ahemeniler döwletiniň ýerleriniň uly bölegi birikdirilýär. B.e. öňki 300-nji ýylda Selewk özüniň 10 müň esgerleri üçin, Siriýadaky Oront derýasynyň boýunda Antiohiýa şäherini esaslandyryp, ony ýurduň paýtagt şäherine öwürýär. Antioh şäheri Ortaýer deňzi ýurtlaryny Hindistan we Hytaý bilen birleşdirýän söwda we senetçilik merkezine öwürülýär. Ellinçilik döwrüniň ahyrlaryna çenli Antioh şäheri 300–400-e çenli ilatly uly şähre öwürülýär.

Selewkiler döwletiniň ikinji bir paýtagt şäheri Selewki şäheri bolup, ol Ýewfrat derýasy bilen Tigr derýasynyň ýakynlaşýan ýerinde gurlupdyr. Selewki şäheri ellinçilik şäherleriniň içinde Aleksandriýadan soň, iň gözəl hem uly şäheriň birine öwürülýär. Strabonyň ýazmagyna görä, onuň ilaty 600 müňden geçipdir. Bu şäherde grekler, makedoniýalylar, siriýalylar, parslar, ermeniler, ýewreýler we hindiler ýaşapdyr. Şäheriň öz dolandyryş guramasy bolupdyr. Onuň ýokary guramasy emläk baýlyklary esasynda 300 adamdan ybarat saýlanan şäher geňeşinden we halk ýygnaгыndan ybarat bolupdyr.

Selewkiň döwleti ägirt uly ýerleri öz içine alansoň, ol özüni kanuny taýdan Aleksandriýa oruntutary hasap etmäge haklydy. Imperiýany öňki derejesine eltme üçin, oňa diňe öz watany bolan Frakiýa we Makedoniýa ýerlerini birikdirmek gerekdi. Şonuň üçin, Selewk b.e. öň 281-nji ýylda döwletiň Aziýa bölegini ogly Antioh I (b.e. öň 281–61-nji ýý.) tabşyryp, Ýewropa harby ýörişi gurnaýar. Makedoniýany eýelemek Selewke miýesser etmeýär. Ýörişe ugraljak wagtynda ol Müsür patyşasynyň dogany Ptolemeý Kerawn tarapyndan öldürilýär.

Selewkiň ölümi bilen ellinçilik döwletleriň arasynda duşmançylyk güýçlenýär. Bu ýagdaýdan Makedoniýadan demirgazykda ýerleşýän köp sanly halklar peýdalanylýardylar. Gallilar – keltler b.e. öň 278-nji ýylda Apennin we Balkan ýarymadalaryna bosup girip, Makedoniýany,

Gresiýany we Frakiýany tozdurypdyrlar. Soňra 20 müň goşun bilen olar Kiçi Aziýa baryp ýetipdirler. Olar iki ýylyň dowamynda bu ýerleri hem tozdurypdyrlar. Kiçi Aziýa şäherleri şeýle ýagdaýda Selewk Nikatoryň ogly Antioh I daşyna birleşmäge mejbur bolupdyrlar. B.e. öň 275-nji ýylda Kappadokiýada bolan gandöküşikli söweşde Antioha gallileri derbi-dagyn etmek başardýar. Emma Kiçi Aziýada ýagdaýlar kynlaşansoň Antioh käbir welaýatlardan we şäherlerden el çekip, olara keltlerden goranmagy özlerine tabşyrýar. Selewkileriň döwleti patyşa Antioh II (261–246-njy ýý.) döwründe gündogar halklarynyň gozgalaňlary netijesinde ep-esli gowşayar, netijede Selewki döwletinde Baktriýa we Parfiýa bölünip özbaşdak döwletler emele gelýär.

Selewkileriň Müsürdäki Ptolemeýler döwleti bilen ýeke-täk agalyk ugrundaky alyp baran uruşlary hem şowsuz bolýar. B.e. öň 217-nji ýylda Selewki patyşasy Antioh III (b.e. öň 223–187-nji ýý.) Ptolemeýlerden Finikiýany we Kelesiriýany gaýtaryp aljak bolmagy hem ýeňilmek bilen tamamlanýar. Emma Antioh III Gündogara geçiren ýörişleri şowly bolýar. Onuň käbir elden gideren ýerleri yzyna gaýtarylyp alynýar. Antioh III-niň Hindistana ýörişi bolsa oňa juda köp baýlyk getiripdir. Antioh III Makedon patyşasy Filipp V bilen ýakynlaşyp, onuň bilen ýaran bolýar hem-de Finikiýa we Palestina ýerlerinden Müsür goşunlaryny gysyp çykarýar. Netijede, bu sebitdäki ownuk döwletler Selewki döwletine birikdirilýär. Antioh III Müsüre hem çozup girýär. Emma Antiohyň mundan beýläk güýçlenmeginden howatyrlanan Rim bu işlere goşulýar. Rimiň goşulmagy bilen Selewkileriň patyşasy Antioh III Müsürden çykyp gitmeli bolýar. B.e. öň 190-njy ýylda Magneziniň eteginde bolan söweşde bolsa, rimliler Antiohyň goşunyny derbi-dagyn edýär we olaryň Alynky Aziýadaky täsiriniň soňuna çykýar. Selewki döwleti b.e. öň II asyryň ortalaryna çenli has hem gowşayar.

Antioh III-den soň Selewkileriň ýerleri has kiçelýär, irginsiz uruşlar we gozgalaňlar döwleti mazaly gowşadýar. B.e. öň III asyryň ortalarynda Gündogarda dörän Parfiýa türkmen döwleti, edenli Mitridat I-niň (b.e. öň 171–138-nji ýý.) we Mitridat II-niň (b.e. öň 123–87-nji ýý.) dolandyran döwürlerinde Selewkiler döwleti has hem gowşayar. Selewkileriň şowsuzlyga uçramagyna Rimiň goşulmagy uly täsir edipdir. Rim Selewki döwletini bölmek maksady bilen, oňa garşy durýan Alynky Aziýanyň hemme döwletlerini goldapdyr. Emma

selewkilere esasy zarbany Parfiýa urup, onuň Ýewfrat derýasyna çenli ýerlerini elinden alýar. B.e. öň 64-nji ýylda Selewkiler döwletiniň galan bölegi hem özbaşdak ýaşamaga ukybyny ýitirip, ýaşamagyny bes edýär. Onuň ýerleri: Midiýa, Derýaaralygy – Mesopotamiýa, häzirkä Eýran ýerleri Parfiýa döwletine birikdirilýär. Parfiýa patyşalary indi hiç zatdan çekinmän, Günbatara tarap hereket edip, selewkileriň galan ýerlerini hem basyp almaga başlapdyr. Emma Parfiýanyň Günbatara hereketi, olaryň rimliler bilen çaknyşmagyna alyp barýar. B.e.ön 64-nji ýyldan başlap, dünýä agalygy ugrunda köp asyrlara çeken Rim-Parfiýa bäsdeşligi başlaýar.

Selewkileriň içerki ýagdaýy. Ägirt uly ýerleri özüne birikdiren Selewki döwletini bir merkezden dolandyrmak kyn bolupdyr. Düzümine goşulan halklar hem dürli dillerde gürläp, taryhy ösüşiň dürli basgançaklarynda ýaşapdyrlar. Döwletiň serhediniň juda uly bolmagy bolsa, ony goňşy halklaryň çozuşlaryndan gorap saklamagy kynlaşdyrypdyr.

Döwletiň merkezi bölegi onuň gülläp ösen döwründe hem gady-my merkezler bolan Wawilon we Assiriýa ýerleri bolup galypdyr. Bu ýerlere Kiçi Aziýanyň, Siriýa we Finikiýa ýerleriniň şäherleri goşulyp, ellinizim döwründe täzeden ösen şäherlere öwrülipdirler. Siriýanyň yerindäki Arameý şäherleriniň ýaşayyşlary bolsa, söwda kerwenleriniň gelşine bagly bolupdyr. Bu ýerdäki şäherler Finikiýa ýurdy bilen serhetdeş bolup, Ortaýer deňzine birleşýän senetçilik we söwda şäherleri bilen ýakyndan gatnaşyk saklamaga mümkinçilik beripdir. Emma olaryň gündogar böleginde köp sanly çarwa, ýarymçarwa oturmly taýpalar ýerleşipdir. Bu halklary birleşdirmek üçin, selewkiler öz harby güýjüne hem-de kenarýaka ellinçilik şäherlerine daýanmaly bolupdyrlar. Aleksandryň harby ýörişleri döwründe şäherleriň düýbünüň tutulyşy ýaly, Selewk Nikator we onuň oruntutarlary hem köp sanly şäherleri esaslandyrypdyrlar.

Selewkiler döwründe gurlan şäherler, esasan, döwletiň günbatar sebitlerinde gurlupdyr. Olar öz döreden döwletiniň çäklerinde 150-den gowrak şäherleri esaslandyrypdyrlar. Diňe Selewk I özi 60-a golaý şäheri esaslandyrypdyr, şolaryň 16-sy Selewkiň kakasy Antiohyň adyny göteripdir, 9-sy bolsa Selewki diýlip atlandyrylypdyr. Selewkileriň syýasy paýtagty Oront derýasynyň boýunda gurlan Antioh şäheri bolupdyr. Bu şäherler polis görnüşindäki şäherler bolup, özleriniň awtonomiýa gurluşyny, magistratlaryny we şäher

dolandyryş guramalaryny döredipdirler. Emma olar nusgawy döwrüň polisleri ýaly garaşsyz bolman, Selewkileriň ýerli hökümdaralarynyň gözegçiliginde bolupdyrlar. Selewkilere Egeý deňziniň kenarlaryndaky şäherlere (Tir we ş.m.) we ondan gündogara Hindistana we Hytaýa gidýän söwda ýollaryna eýelik etmeklik örän ähmiýetli bolupdyr. Uzak Gündogar bilen söwda gatnaşyklarynyň güýçli depginde alnyp barlandygy barada Hindistanda, Hytaýda we Mongoliýada üsti açylan köp sanly grek teňňeleri we senetçilik önümleri subut edýärler. Han nesilşalygynyň hytaýyň sungat eserleriniň grek sungatyna ýetiren täsiri hem az bolmandyr, grekleriň ellinçilik döwrüniň sungaty ony başdan geçiripdir. Günbatar Eýranda hem köp sanly grek amforlarynyň aýratyn hem, Rodos amforlarynyň (küyze döwürleri) tapylmagy, selewkiler döwründe söwda gatnaşyklarynyň giň gerim alandygyna güwä geçýär.

Söwda ýollary, esasan, Kiçi Aziýanyň, Siriýanyň kenarýaka şäherlerinden Ýewropa we Gündogar ýurtlaryna uzap gidipdir. B.e. öň II asyrdan çöl üsti bilen Pars aýlagyna we Hindistana gidýän söwda ýollary dikeldilipdir. Bu döwürde Damask, Gaza, Pýotr şäherleri söwda merkezlerine öwrülýärler. Siriýanyň söwdagärleri bolsa, Rodos we Delos adalarynyň üsti bilen Ýewropa ýurtlaryna gidipdirler hem-de olar bilen söwda gatnaşyklaryny saklapdyrlar.

Selewkileriň içki gurluşy Ptolemeýler döwletiniň gurluşyna ýakyn bolupdyr. Selewkilerde şäherler we şäher ilatynyň orny Ptolemeýleriň şäherlerinden has tapawutly bolupdyr. Bu bolsa selewkileriň hojalyk ýaşayşyna öz täsirini ýetiripdir. Selewkileriň häkimligi Ptolemeýleriňki ýaly hojalyga doly eýelik etmändir. Selewkilerde patyşa ýerlerinden daşary emeldarlaryň we şäherleriň öz ýerleri bolupdyr. Döwletiň esasy ulgamy bolan söwda şäherleriň we söwda birleşmeleriniň ellerinde bolupdyr. Şäherler öz teňňelerini erkin zikgelemäge hukukly bolupdyrlar. Emma Gündogaryň monarhiýasy bilen grekleriň polis gurluşynyň goşulmagy selewkilerde has aýdyňlygy bilen ýüze çykypdyr.

Selewki döwletinde ybadathanalar hem uly ýerlere eýelik edipdirler, olarda köp sanly gullar hem kärendeçiler işläpdir. Ybadathanalaryň öz düzgünnamasy hem-de berk bellenilip geçilýän baýramçylyklary bolupdyr. Ybadathanalaryň başynda patyşa neslinden bolan ruhanylar oturypdyrlar. Bulardan başga-da, Selewkileriň

ägirt uly ýerinde selewkileriň häkimligini ykrar eden taýpalar ýaşap, olar öz serdarlary tarapyndan dolandyrylypdyr. Selewki döwletinde patyşanyň ýerinde ekerançylar işläp, olar salgyt hem-de töleg tölemeli bolupdyrlar, üstesine-de olaryň öz ýaşayan ýerlerinden özbaşdak çykyp gitmäge hukuklary bolmandyr. Salgyt hasylyň ondan bir bölegini tutupdyr. Hasylysyzyk ýyllary döwlet uly zyýan çekipdir. Daýhan bu ýagdaýda hem hasylyň başden dört bölegini alyp galyp bilipdir. Emma ýer salgydynyň bir bölegi pul bilen tölenmeli bolupdyr, önüm görnüşiňdäki töleg hem az bolmandyr.

Selewkileriň döwletinde işçi zähmeti hem giňden peýdalanylýpdyr. Siriýadaky Selewki, Wawilon we Suzy şäherleri gullaryň iň köp saklanýan şäherleri bolupdyr. Patyşa Selewk Nikator öz döwletini 72 sany welaýata bölüpdir, olar parsalaryň agalygy döwründäki ýaly satrap atlaryny saklapdyr. Her satraplygyň başynda satrap ýa-da serkerde durupdyr. Selewkilerde agyr ýaraglandyrylan atly goşun bolupdyr, söweşlerde piller kân ulanylýpdyr.

Selewkileriň iň uly gazanan üstünlükleriniň biri-de, olarda hakyky sene-kalendary ýöredilipdir. Emma bu ilkinji senenama däldir, sebäbi finikiýanyň käbir şäherleri hasaba alnyp, kalendary ulanyp başlapdyrlar. Emma selewkileriň senenamasy has giňden kabul edilen ilkinji senenama bolupdyr. Ol magistrat – eponim hasabyndan hem, patyşalaryň tagta çykyp ýyl hasabyny täzedan ýöredişlerinden hem düýbünden tapawutly bolupdyr hem-de dogry senenama bolup hyzmat edipdir. Sene selewkileriň eýýamyndan hasaplanyp başlapdyr, emma bularda hem iki sene ulanylýpdyr. Wawilonda birinji ýyl b.e. öň 311-nji ýylyň I Nisan aýyndan, ýagny mart-aprel aýlaryndan başlanypdyr. Şol ýyl Selewkiň Wawilony eýelemegi bilen ilkinji gezek täze ýyl baýramçylygy hasaplanypdyr we bellenipdir. Siriýada bolsa bu sene makedonlularyň täze ýyly I Dion (oktyabr) aýy bilen gabat gelipdir, şonuň üçin, ol b.e. öň 312-nji ýyl hasaplanypdyr. Şeýlelik bilen, täze seneleriň baş aý töweregi aratapawudy bolupdyr. Selewki sene hasaby Aziýada giňden peýdalanylýpdyr, ony ýewreýlerem, Siriýanyň hristianlary hem köp ýyllaryň dowamynda ulanylýpdyrlar. Ol Parfiýada we onuň basyp alan ýurtlarynda hem ýöredilipdir. Selewkileriň ellinçilik döwleti özüniň ýaşan 250 ýylynyň dowamynda taryhda şäherleri gurmakda, koloniýalaşdyryş işinde, söwda-senetçiligi ösdürmekde hem-de kalendar hasabyny döretmekde uly yz galdyrypdyrlar.

Ellinçilik Ptolemeýleriň döwleti. Ähli ellinçilik döwletleriniň içinde iň berki we kuwwatlysy Müsür patyşalygy bolupdyr. B.e. öň III asyryň ahyryna çenli Ptolemeý Lagyň nesilleri Müsürde ornaşypdyrlar. Müsürde Ptolemeýler nesilşalygyny Ptolemeý I Soter (b.e. öň 305–282-nji ýý.) esaslandyryar. Onuň oruntutarlary döwründe Ptolemeý Fladelfiň (b.e. öň 282–246-njy ýý.) we Ptolemeý III Ewergetiň (b.e. öň 246–222-nji ýý.) dolandyran ýyllarynda Müsür öz ösüşiniň iň kuwwatly döwrüni başdan geçirýär. Müsüre Nil derýasynyň jülgesinden başga-da, Efiopiýa, Finikiýa, Palestina, Kipr adasy, Kiçi Aziýanyň günorta kenary we Gellespontyň käbir şäherleri giripdir. B.e. öň III asyryň ortalarynda, Müsür Ortaýer deňiz sebtinde gürrüňsiz dünýä agalygyna bäsdeşlik edip biljek ýeke-täk döwlete öwrülýär.

Ellinçilik Müsüriň syýasy gurluşy gadymy despotiki düzgüne ýakyn bolupdyr. Ptolemeýler müsür faraonlarynyň döwlet dolandyryş guramalaryndan özlerine gerekisini alyp, täze ýagdaýlara kybapdaş gurupdyrlar. Mysal üçin, Müsür şäherleriniň dolandyryş guramalary edil grekleriň şäher dolandyryş guramalary ýaly döredilipdir. Ptolemeýlere Müsürde güýçli harby-býurokratik dolandyryş ulgamyny döretmek başardýar, bu bolsa olara 275 ýyllap saklanmaga mümkinçilik beripdir. Ptolemeýleriň patyşasy döwlet meselelerini ýeke-täk çözüp, çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolupdyr. Müsür Ýokarky we Aşaky Müsüre bölünip, onuň paýtagty Aleksandriýa şäheri bolupdyr. Müsürde ýurduň nomlara bölünişi saklanypdyr. Olaryň sany dürli döwürlerde 40-dan 45-e çenli ýetipdir. Nomlaryň başynda serkerdeler durupdyr. Ilki başlarda olaryň elinde diňe harby-syýasy häkimligi bolan bolsa, kem-kemden nomlukdaky hojalyk we kazyýet hukuklaryny hem öz ellerine alypdyrlar. Şeýlelik bilen, serkerdeler nomarhy häkimlikden gysyp çykarypdyrlar. Müsürde nomluklar etraplara bölünip, olaryň başynda bolsa emeldarlar oturypdyr.

Döwletiň gaznasy Aleksandriýada ýerleşipdir. Maliýe ulgamynyň başynda baş gaznaçy – dioýket oturypdyr. Müsür Ptolemeýleriniň döwlet emeldarlary dürli derejelere eýe bolupdyrlar. Birinji, iň ýokary derejede «patyşanyň garyndaşlary», olaryň yzynda «patyşanyň dostlary», olardan soň ýöne «dostlary» diýilýän derejeler bolupdyr.

Patyşa häkimliginiň gelip çykyşy, patyşalar Ptolemeý II we onuň aýaly Arsinoý döwründen başlap hudaýlaşdyrylypdyr. Müsürde patyşalaryň atlarynyň ýanyna elmydama nähili hem bolsa bir ýakym-

ly at dakylypdyr. Mysal üçin, Soter – halas ediji, Ewerget – bereketli, Filometr – enesine hormat goýýan, Fladelf – uýasyna mähriban ýaly lakamlar berlipdir. Patyşalaryň hudaýlaşdyrylmagy bolsa, patyşanyň abraýyny galdyryp, patyşanyň häkimlikde eden-ettidiliginiň hem-de köşkde dildüwşükleriň önüni almaga gönükdirilipdir.

Müsürin ykdsadyýetiniň ösmegi. Ellinçilik döwründe hem Müsürin ykdsadyýetiniň esasyny suwarymly ekerançylyk tutupdyr. Suwaryş ulgamlary giňeldilipdir. Yurduň girdejisini artdyrmak maksady bilen, Ptolemeýleriň hemme patyşalary suw ulgamyna uly üns beripdirler. Kanal çekipdirler, batgalyklar guradylyp, Faýum oazisi özleşdirilipdir. Müsürin ähli ýerleri patyşanyňky hasap edilipdir. Emma patyşa öz ýerleriniň bir bölegini öz ýakyn adamlaryna, garyndaşlaryna bölüp beripdir. Bulardan başga-da, ybadathana ýerleri bolupdyr hem-de kleruhlaryň – harby esgerleriň ýerleri bolupdyr, olara hem patyşa tarapyndan eglşik edilip hyzmatlary üçin ýer berlipdir.

Faraonlaryň döwründäki ýaly, Ptolemeýleriň döwründe hem patyşanyň ýeriniň köp bölegi kärendeçilere ýa-da patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylara kärendesine bölüp berlipdir. Patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylar Müsürde ilatyň esasy bölegini tutupdyr. Patyşanyň ýerinde işleýän ekerançylar ýere eýeçilik edip bilmändirler, şonuň üçin öz işleýän ýerlerini satmaga beýle-de dursun, eýsem öz islegi boýunça işläp hem bilmändirler, hatda olar ýerleri taşlap gidip hem bilmändirler.

Patyşanyň ekerançylaryndan başga-da, Müsürde ýeri bolmadyk, emma günlükçilik edýän gatlak hem bolupdyr. Bulardan başga-da, Müsürde ýer paýyny alýan, sylag berilýän gatlak bolup, olar hem döwlet tarapyndan görkezilen möçberde ekmeli diýlen ekini ekmeli bolupdyrlar. Taryhy maglumatlara görä, asly greklerden bolan Apolloniý diýen emeldar patyşadan 30 müň arur (1 arur 027 gektar) sylag hökmünde ýer alypdyr. Ýerleriň bir bölegini ol kärendeçä berip, galan iň oňat ýerlerini bolsa, ýeri dolandyryjynyň üsti bilen işledipdir we dolandyrypdyr. Kärendä berilýän ýerlerde galla ekilipdir, galan ýerlerde bolsa üzüm, kädi, mindal hem-de tehnik ekinler: pagta, kenep, zygyr ýaly ekinler ekilipdir. Apollon öz adamlarynyň üsti bilen söwda işlerine hem gatnaşypdyr, göterimine pul berip süýthorçulyk edipdir, ol senetçilik ussahanalaryna hem eýeçilik edip, ummasyz köp girdeji alypdyr.

Ptolemeýleriň döwletinde salgytsyz hiç bir hojalyk ulgamy ýa-da senetçilik kärhanasy bolmandyr. Haryt getirmek, harytlary çy-

karmak, bir etrapdan ikinji bir etraba geçmeklik, satmak ýa-da satyn almak üçin, şeýle-de telekeçilik işleriniň ähli görnüşleri boýunça ilat salgyt tölemeli bolupdyr. Bulardan başga-da, hökmany berilmeli salgytlar ýere bolan salgyt, önüm görnüşinde, бага, üzümçilige, pul bilen salgyt tölenilipdir, ybadathanalar üçin alynýan salgyt, erkek adamlar üçin janbaşyna salgyt, hojalyk salgytlary bolupdyr. Bulardan başga-da, mal üçin salgyt, bent gurmak, köpri gurmak, ýol we kanal gurluşyklary üçin, emeldarlary saklamak üçin, araganaşyk we ş.m. salgytlar girizilipdir. Ptolemeý II Filadelfiň döwründe her ýylky önüm görnüşündäki girýän salgyt 600 müň gektolitr çörege barabar bolupdyr, pul salgydy hem nagt görnüşinde 15 müň kümüş talanta ýetipdir. Ptolemeýleriň Müsür döwletinde üstaşyr geçýän söwdadan girýän girdejisi hem ykdysadyýetiň esasy çeşmesi bolupdyr. Müsüriň Gyzyly deňzindäki gämi portlarynyň üstünden Hytaýdan, Hindistandan, arap ýurtlaryndan getirilýän harytlar geçipdir. Ol gelýän harytlar, esasan, gurluşyk harytlary, metal, gymmat bahaly daşlar, pil süňki, düýeguşlaryň ýelegi bolupdyr. Kiçi Aziýadan, Palestinadan, Siriýadan we beýleki welaýatlardan getirilýän çig mallar Müsür ussahanalarynda täzeden işlenip, gymmat bahadan beýleki ýurtlara satylypdyr. Taýýar önümler Müsüriň ähli welaýatlaryna we şäherlerine ýaýradylypdyr.

Müsüriň esasy söwda ýoly Nil derýasy bolup, ol kanallaryň we söwda ýollarynyň üsti bilen Egeý deňzini Nubiýa, Liwiýa ýurtlary bilen, Müsür Aleksandriýasy bilen birleşdiripdir. Ptolemeýler tarapyndan dikeldilen Nehonyň kanaly bilen Ortaýer deňzi, Gyzyly deňiz bilen birleşdirilipdir. Bu ýerde harytlar diňe patyşa gämileri bilen daşalypdyr, onuň üçin bolsa söwdagärler salgyt tölemeli edilipdir. Ähli gämi we guryýer ulagly söwdagärler, döwlet üçin haryt daşap zähmet borçlaryny ýerine ýetirmeli edilipdir. Olar öz ulaglary bilen getirilýän harytlary Gyzyly deňzinden Ortaýer deňzine daşamaly bolupdyrlar. Gelýän harytlaryň hemmesi Aleksandriýa şäherinde jemlenipdir, şol ýerden bolsa dünýäniň ähli ýurtlaryndan gelýän söwdagärler harytlary satyn alyp, öz ýurtlaryna alyp gidipdirler.

Aleksandriýany Faros adasy bilen birleşdirmek üçin, daş çekilip deňziň içi bilen ýol ýasalypdyr. Bu ýerde beýikligi 140 metrden beýik bolan dünýäniň ýedi täsinliginiň biri hasaplanýan Aleksandriýa maýagy gurlupdyr. Bu maýak gelýän gämilere duralga girmek üçin ýoluna ýagtylyk beripdir. «Bütin Aleksandriýa şäheri arabaly, atly geç-

ýänler üçin iň amatly, biri-birini kesýän köçeler ulgamy bilen gurlupdyr. Her haýsysynyň ini 100 futa, ýagny 31 metre barabar bolan iki sany köçe biri-birini kesýän ulgamlardan ybarat gurlupdyr. Şäherde örän owadan jemgyýetçilik jaýlary we patyşa köşkleri ýerleşip, olar şäheriň ähli tutýan ýeriniň dörtde bir bölegini diýen ýaly tutupdyrlar. Şäheriň köşkleri biri-biri bilen birleşdirilip salnypdyr, bu ýerde gurlan jaýlar gämi duralgasy bilen hem birleşdirilipdir. Patyşa köşgüniň bir bölegi adamlar gezelenç eder ýaly, seýil bagyndan, geňiş geçirilýän jaýdan, onuň gapdalynda bolsa ýene-de bir uly otagdan ybarat gurlupdyr. Ol ýerde alymlar üçin naharhana, onuň bilen ýanaşyk dünýä belli Aleksandriýa muzeýi ýerleşýär» diýip, gadymy grek geografy Strabon öz ýazgylarynda bu şäheriň binagärçilik gurluşyny geň görüp beýan edipdir.

Döwletiň güýjap, kuwwatlanan döwri, esasan, ilkinji Ptolemeýleriň döwri bolupdyr. Döwleti esaslandyryjy Ptolemeý I Soter öz döwletini berkitmek maksady bilen, Müsüriň töweregindäki ýerleri basyp alýar. Ol özüniň pul ulgamyny döredipdir. Müsüre grekleri çekipdir, uruşlarda haky-natutma goşunlary peýdalanmak üçin, olara ýer bölüp beripdir. Ptolemeý I Soteriň özi hem ýazyjy bolup, medeniýetiň ösmegine köp üns beripdir. Aleksandriýada kitaphana we muzeý açypdyr. Ptolemeý II döwründe hem ýurduň ýerleri giňeldilipdir. Ol hem ylma we medeniýete uly üns beripdir. Onuň köşgüne ady belli şahyrlar, alymlar, lukmanlar jemlenipdir. Aleksandriýa kitaphanasyny has hem baýlaşypdyr. Ptolemeý III hem Aziýa harby ýörişleri geçirip uly üstünlikleri gazanypdyr. Aleksandriýa kitaphanasyny giňeldipdir. Bu ýerde alym Eratosfen işlar ýaly ähli mümkinçilikleri döredip beripdir. Pars aýlagyna ekspedisiýa gurnapdyr.

Müsüriň jemgyýetçilik gurluşynyň aýratynlyklarynyň biri-de Müsüriň bütin taryhynyň dowamynda ruhanlaryň we ybadathanalaryň täsiri juda uly bolupdyr. Emma ilkinji Ptolemeýleriň döwründe olaryň hukuklary gysylypdyr, özlerini hudaýlaryň ýerdäki wekilleri hasaplaýan Ptolemeýler dini ynançlary berkitmek işlerinde, ybadathanalary bejermekde we täzelerini gurmakda köp işleri öz üstüne alypdyrlar. Olar Fiwi we beýleki şäherlerde täze ybadathanalary salypdyrlar. Ilkinji Ptolemeýleriň döwründe ruhanlaryň hukuklary gysylan hem bolsa, soňky Ptolemeýleriň dolandyran ýyllarynda olaryň täsiri ýene-de patyşalardan ýokarda bolupdyr.

Ybadathana guramalary, patyşa häkimligine uly howp salyp bilipdir. Müsür ybadathanalary ägirt uly ýerlere eýelik edipdirler.

Olaryň senetçilik ussahanalary, gullary gymmat bahaly zatlary we köp möçberde dürli görnüşdäki ulaglary bolupdyr. Her bir ybadathana özbaşyna bir awtonomiýa bolup özüniň düzgünnamasy, kanuny we geçirýän dini döp-dessury bolupdyr. Iň täsirli ybadathanalaryň ruhanlary wagtal-wagtal ýygnaňyşyp öz gurultaýlaryny (sinod ýygnaňy) geçiripdirler. Ptolemeýleriň agalyk süren ýyllarynda bu gurultaýlaryň geçiriljek ýeri we onuň maksatnamasy patyşa tarapyndan kesgitlenilipdir. Gurultaýyň geçişine patyşanyň ýerli häkimi tarapyndan gözegçilik edilipdir.

B.e. öň III asyryň ahyrlaryna çenli Müsür Ortaýer deňzinde iň uly döwletleriň biri hasaplanypdyr. Ptolemeýleriň daşary syýasaty hem üstünlikli bolup, olar bütin Egeý deňziniň demirgazyk kenarlaryna – Frakiýa, Kiçi Aziýanyň Finikiýa kenarlaryna öz täsirini ýetirmäge çalşypdyrlar. Özüniň ýeňişleri bilen şöhrat gazanan Ptolemeý Ewerget Derýa aralygyna aralaşyp, Hindistany basyp almagy hem arzuw edipdir. Müsür Ptolemeýleriň iň soňky ýeňşi b.e. öň 217-nji ýylda Alynky Aziýanyň Kelesiriýa welaýatynyň Rafiý şäheriniň eteginde bolup geçýär. Ptolemeý IV Siriýanyň patyşasy Beýik Antioh III goşunyny derbi-dagyn edýär. Emma Müsüriň giň gerimde uruş hereketlerini alyp barmaga hiç hili serişdesi, mümkinçiligi bolmansoň, yza çekilmäge mejbur bolýar. Indi olaryň bar ünsi Müsürde öz häkimligini berkitmeklige gönükdirilýär. Uruş hereketleriniň döwründe ilata salynýan salgytlar, zähmet borçlary halk gozgalaňlaryna getiripdir. Gozgalaňlara kähatlarda goşun hem goşulyp, Ptolemeýleriň häkimligine uly howp salypdyr, bu gozgalaňlar 20 ýyla çenli dowam edipdir. Gozgalaňlaryň esasy merkezi Orta Müsürde we Niliň Deltasynynda bolup geçipdir.

Has howply gozgalaň Ptolemeý V Epifanyň (b.e. öň 204–180-nji ýý.) oruntutary Ptolemeý VI Filometriň (b.e. öň 180–145-nji ýý.) döwründe bolup geçýär. Bu gozgalaň b.e. öň 165–164-nji ýyllarda Aleksandriýada köşk emeldarlarynyň biri bolan Dionosiý Petosarapis tarapyndan turuzylýar. Petosarapisiň başlan gozgalaňy ilki başdan şowsuz bolýar. Ol şondan soň hakynatutma goşuna daýanyp, Aleksandriýa şäheriniň bir çetinde täze söweşe taýýarlanýar, emma onuň goşuny ýene-de derbi-dagyn edilýär. Petosarapis Aleksandriýa şäherini taşlap, Ýokarky Müsürde hem gozgalaň turuzýar. Emma bu gozgalaňlaryň hemmesi rehimsizlik bilen patyşa Ptolemeý Filometor tarapyndan basylyp ýatrylýar.

Ptolemeýleriň döwletinde turan halk gozgalanlary Müsür halkynyň köpçülikleyin gyrylmagyna getiripdir, boş ýatan ýerlerde zorluk bilen işledilipdir, agyr salgytlar salnypdyr, adamlar ýarym işlenen ýerleri taşlap çöle gaçyp gidipdirler. Ýerleriň taşlanyp gidilmegi döwlete uly zyýan ýetiripdir. Müsürde makedonlularyň agalyk eden ýyllary, ýerli halk üçin, ähli öňki daşary ýurtlularyň – efiopiýalularyň, assiriýalularyň, parsalaryň agalyklaryndan hem agyr bolupdyr. Olaryň halka salan köp görnüşli salgytlary ilaty halys gurdan düşüpdir, halkyň makedoniýalylara bolan ýigrenji juda güýçli bolupdyr.

Döwletiň içki ýagdaýynyň gowşap başlamagy, daşary syýasatyň sowsuzlyklara uçramagyna getiripdir. Müsüriň söwdadan gelýän girdejisiniň has pese gaçmagyna sebäp bolupdyr. Bu bolsa, tagt üstünde göreşiň başlanmagyna sebäp bolupdyr. Patyşa häkimligi mundan çykalga gözläp, ýene-de müsür ruhanylary bilen ýakynlaşmaga, olar üçin ýeňillikleri bermäge mejbur bolýar.

Patyşalaryň ruhanylar bilen ýaran bolmagy, Ptolemeýleriň agalygyny az-kem uzaldypdyr, emma ony çökgünlikden – krizisden halas etmändir. Müsür öňki kuwwatyny pese gaçyryp, tagt üstünde dawalar barha güýçlenipdir. Ptolemeý XII ölerden soň, tagt onuň gyzy Kleopatra geçipdir. Kleopatranyň (b.e. öň 51–30-njy ýý.) dolandyran ýyllarynda, b.e. öň I asyryň ikinji ýarymynda häkimlik has hem gowşaýar. Kleopatranyň öz dogany bilen tagt üstünde alyp baran ganly söweşleri, Müsüri halys tozdurypdyr. Netijede, rimlileriň Müsüri basyp almaklaryna getiripdir. Aksi şäheriniň eteginde bolan söweşde rimlilerden ýeňlenden soň, Kleopatra b.e. öň 30-njy ýylda öz janyna kast edip ölýär. Müsür özbaşdak döwlet hökmünde ýaşamagyny bes edýär we Rim imperiýasynyň düzümine goşulýar. Şeýlelikde, Müsüriň Rime birleşdirilmegi bilen onuň gadymy döwrüniň taryhy hem tamamlanýar.

Ellinçilik Pergam patyşalygy. Pergam patyşalygy Kiçi Aziýanyň demirgazyk-günbatar burçuny we Ýewropa böleginiň kenarýakalaryny eýeläpdir. Ilki başlarda Pergam Lisimahyň eýeçiliginiň, soňra selewkileriň düzüminde bolup, b.e. öňki III asyryň 80-nji ýyllarynda bolsa olardan bölünip aýrylyp, 150 ýyllap (b.e. öň 284–133-nji ýý.) özbaşdak döwlet hökmünde ýaşaýar. Pergam patyşalygy Kiçi Aziýanyň uly bolmadyk iň oňat medeni zolagyny – Frigiýa, Misiýa, Lidiýa, Kariýa, Pisidiýa we Pamfiliýanyň bir bölegini eýeläpdir. Pergamyň goňsulary we duşmanlary wifinler we gallylar – galatlar bolupdyr.

Pergam patyşalygyny esaslandyryjy asly grek Fileter bolup, Lisimah oňa selewkiler bilen bolan uruşda Pergam şäherini goramagy tabşyrýar. B.e. öň 284-nji ýylda Fileter Akropoly we Lisimahiň Pergamda saklaýan gaznasyny eýeleýär. Ol b.e. öň 263-nji ýylda öz ýegeni Ewmene-Attalidiň ogluna Pergamy we ähli gaznany wesýet edýär. Şeýlelik bilen, Ewmen Attaliden Pergamyň Attalidleri nesilşalygy başlanýar. Ewmen I b.e. öň 263–241-nji ýylda çenli döwleti dolandyrýar. Ilki Ewmen I-den soň Attal I (b.e. öň 241–197-nji ýy.) patyşa bolýar. Attal sebitiň halkara ýagdaýyndan peýdalanmaga başarypdyr. Selewkileriň gowşamagy we olaryň Ptolemeýler bilen alyp barýan duşmançylykly gatnaşyklary, Attala Pergamyň eteginde galatlar – gallylar bilen bolan söweşde üstün çykyp uly ýeňiş gazanmaga mümkinçilik berýär. Attal I döwründe Pergam selewkilerden gutarnykly azat bolup, özbaşdak döwlet bolýar we Attal patyşa derejesini alýar. Pergamyň selewkilere garşy alyp baran urşunda, olary Rim goldapdyr. Pergam patyşalygynyň gülläp ösen döwri Attal I-niň oruntary Ewmen II (b.e. öň 197–159-njy ýy.) dolandyran ýyllarynda bolup geçýär. Pergam 190-njy ýylda Magnesiýanyň eteginde rimliler Antioh III goşunlaryny derbi-dagyn edende olary goldap çykyş edýär, şol döwürden başlap ol özüniň ösüş döwriüne aýak basýar.

Pergamyň gülläp ösmegini birinjiden, onuň iň amatly ýerde ýerleşmegi bilen düşündirip bolar. Ikinjiden, Pergam tebigy baýlyklara iň baý ýurtlaryň biri bolupdyr. Üçünjiden, bolsa Antioh III goşunynyň rimliler tarapyndan derbi-dagyn edilmegi, Pergama Demirgazyk-Günbatar söwda ýollaryny öz eline almaga we juda köp girdejileriň gelmegine getiripdir. Pergamyň bol hasylly topragy onuň Müsürden soň daşary ýurtlara galla çykarmakda ikinji orny eýelemegine getiripdir. Pergamyň ýerleri goýunlaryň iň oňat tohumyny köpeltmäge mümkinçilik beripdir. Pergamyň dokma ussahanalarynda iň oňat matalar dokalyp, daşary ýurtlara çykarylypdyr. Pergamda deri eýlenip, hat ýazar ýaly ýokary derejede pergament öndürilmegi, onuň şöhratyny has-da ýokary galdyrypdyr. Netijede, Pergam Müsüriň öndürýän papirus kagyzyňy dünýä bazarlardan gysyp çykaryp başlapdyr.

Attalidleriň diplomatiýasy olary islendik kyn ýagdaýdan üstün çykмага mümkinçilik beripdir. Olar iň kuwwatly döwletler bolan Selewkileriň, Ptolemeýleriň, Antigonlaryň we rimlileriň arasynda barýan göreşleriň içinden özlerini alyp çykypdyrlar. Öz wagtynda

Rimiň kuwwatyna göz ýetiren Pergamyň patyşalary Rimiň tarapynda durup, olardan goldaw tapypdyr. Iň soňky Attalidlerden bolan Attal III diňe Rimi goldaýan toparlaryň goldawy bilen ýurdy dolandyrypdyr. Ýurtda agalyk ediji gatлага garşy hereketler başlanypdyr, şolara garşy göreşmek üçin hem Attal wesýetnama ýazyp galdyrypdyr. Şol wesýetnama görä, Attal öz patyşalygyny Rime tabşyrypdyr. B.e. öň 133-nji ýylda Attal aradan çykýar, Pergam bolsa Rime geçýär. Emma Attal III doganoglany Aristonik özüni Pergamyň kanuny taýdan mirasdüşer patyşasy hasaplap, Pergamyň tagty ugrunda göreşe başlaýar. Bu göreşe Pergamyň erkin ilaty, ähli gullar goşulypdyrlar. Aristonigiň tarapdarlary özlerini geliopolit diýip atlandyrypdyrlar, ýagny Gün patyşalygynyň raýatlary hasaplapdyrlar. Ol ýeňişden soň azat we erkin raýatly döwleti esaslandyrmagy arzuw edipdir. Aristonik birnäçe şöweşlerde üstün çyksa-da, ahyrynda ýeňlipdir. Pergam gutarnykly Rimiň golastyna geçýär. Şol döwürden başlap, Pergamyň taryhy Rimiň taryhy bilen bile öwrenilýär.

Attalidleriň paýtagty deňizden 3 km daşlykda, 335 metrlik beýik baýryň üstünde ýerleşensoň, bu ýerde şäher gurmak mümkinçiligi bolmandyr. Emma binagärçilere biri-birinden ýokarda üç sany şäher gurmaklyk başardypdyr. Olar özara merdiwanlar bilen birikdirilipdir.

Iň ýokarky şäherde döwletiň dolandyryş edaralary ýerleşipdir. Ol ýerde Dionisiň ybadathanasy bilen iki gat agora hem salnypdyr. Ýokarky meýdanda Zewsiň we Afina hudaýlarynyň uly altary ýerleşipdir. Bu meýdançada kitaphana, ondan ýokarda bolsa köşk we uly ammar gurlupdyr. Olardan aşagrakda bolsa teatr ýerleşipdir.

Ortaky şäherde iň oňat ýerasty geçelgeli gimnasiýa (umumy okuwlary bilen birlikde söweşijileri taýýarlaýan mekdep) salnypdyr. Bu ýerde Gery patyşa aýalynyň we Demetri hudaýynyň ybadathanasy ýerleşipdir. Aşaky şäherde giňden tutulan agora ýerleşip, onuň daşy iki gat jaýlar bilen gurşalyp, bazar merkezi bolupdyr. Şäher Afina bilen bäsleşipdir.

Attalidler Pergamy ellinçilik döwrüň Afinasyna öwürmäge çalşypdyrlar. Onuň kitaphanasy Aleksandriýa kitaphanasy bilen bäsleşipdir. Patyşanyň köşgi bolsa heýkeller bilen bezelip, muzeýe öwürlipdir. Bu ýerde iň uly teatr sungaty gülläp ösüpdir.

Pergamda halk ýygnagy işläp, wezipeli adamlar Pergamyň raýatlaryndan saýlanypdyr. Pergamyň patyşasy hem beýleki ellinçi-

lik döwletleriň patyşalary ýaly hudaýlaşdyrylypdyr. Patyşanyň esasy daýanjy greklerden hakynatutma we ýerli ilatdan bolan goşun bolupdyr. Pergam patyşalygy iň baý döwletleriň biri bolup, onuň gaznasy hemişe diýen ýaly altyndan doly bolupdyr. Döwletiň girdejisi Pergamyň üstünden geçýän söwda kerwenlerine salynýan salgytlardan, ýerli söwdagärlerden we senetçilik ussahanalardan alynýan, ýerden we şäherlerden gelýän salgytlardan, şeýle-de, patyşa hojalygyndan girýän girdejilerden ybarat bolupdyr. Patyşa iň uly mülkdar bolup, onuň ýerinde gullar işledilipdir. Ýerler daýhanlar tarapyndan hem işlenipdir, ýerden peýdalanarlary üçin, olar döwlet gaznasyna salgyt tölemeli bolupdyrlar.

Salgytdan girýän girdejileriň bir bölegini Pergam patyşalary öz şäherlerini bezemäge, suw turbalaryny geçirmäge, ybadathalary salmaga harçlapdyrlar. Iň ownuk şäherlerde hem, mysal üçin, Prienada iň baý ybadathana, teatr, suw basseýni, halk ýygnagy üçin uly zal, sport meýdançalaryny gurupdyrlar. Pergamyň medeni ýadygärlikleriniň biri-de Pergam kitaphanasy bolup, onda golýazmalaryň 200 müňi saklanypdyr.

Ellinçilik Rodos. Ellinçilik döwri Ortaýer deňziniň ykdysadyýeti üçin bütin Rodos adasy we onuň esasy merkezi bolan Rodos şäheri üçin hem iň bir amatly ýagdaýy döredipdir. Özüniň geografiki ýerleşşi boýunça, Rodos gadymy egeý döwründen başlap, Ortaýer deňiz sebtinde Günbatar bilen Gündogaryň arasynda söwda alyş-çalyşda esasy orný eýeläpdir. Rodos Müsürden, Kiprden gelýän söwda ýollarynda ýerleşipdir, ol şeýle-de Siriýa we Finikiýa söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşensoň, kerwen ýollaryny Gresiyanyň kenarýakalary bilen birleşdiriji ýagdaýy eýeläpdir. Ellinçilik döwürde Aleksandriýa şäheriniň esaslandyrylmagy we gadymy söwda ýollarynda ýerleşen Tir şäheriniň Aleksandr tarapyndan ýykylmagy hem Rodosyň gülläp ösmeginde aýgytly orný eýeläpdir.

Rodos adasy ellinçilik ýurtlarynyň içinde iň ösen söwda senetçilik merkezleriniň birine öwrülipdir. Ol barada gadymy awtorlaryň (Strabon, Polibiý) ýazyp galdyran işleri, üsti açylan teňneler we arheologiki tapyndylar subut edýär. Rodosdan tapylan köp sanly tagmaly küýze (amfor) ýazgylary, bu ýurduň dünýäniň köp şäherleri we ýurtlary bilen söwda gatnaşyklaryny alyp barandygyna güwä geçýärler. Rodos Egeý deňziniň adalary bilen, Siriýa, Palestina, Pergam, Günüorta Italiýa, Sisiliýa, Karfagen ýurtlary, Aleksandriýa, Suzy şäherleri

bilen söwda edipdir. Bularan başga-da, Rodosyň tagmaly, bellikli küýze bölekleriniň, Gara deňziň demirgazyk we günbatar çäklerinde ýerleşen grek şäherlerinden tapylmagy, grekleriň b.e. öň VIII–VI asyrlarda Gara deňiz kenarlarynda esaslandyran koloniýalary bilen hem söwda gatnaşyklaryny saklandyklaryna güwä geçýär.

Rodosyň esasy söwdasy, Ortaýer deňziniň günbatar ýerlerinden-Beyik Gresiýadan we Afrikadan (Karfagenden we Nubiýadan) getirilýän galla bilen bagly bolupdyr. Rodosyň söwdagärleri senetçilik önümlerini hem-de gul söwdasyny edipdirler. B.e. öň II asyrdan Rodosyň ýyllyk girdejisi 8500 talanta ýetipdir, ýagny Pireýiň b.e. öň IV asyrdaky söwdasyndan 4 esse köp söwda dolanyşygyny amala aşyrypdyr.

Rodosa dünýäniň hemme ýerlerinden köp möçberde pul gelipdir, sebäbi grek şäherlerinde we beýleki sebitlerde zygiderli döwlet agdarylyşyklary bolansoň, ol ýurtlardaky täjirçilik bankirlerine garranda, Rodos bankirleri has durnukly we ynamly bolupdyr. Rodosda söwda baradaky kanunlar daşary ýurt söwdagärlerini we maliýe işgärleriniň hukuklaryny gorapdyr.

Rodosyň syýasy gurluşy baradaky maglumatlar ýüzleý öwrenilendir. Onuň esasy şäheri Rodos atlandyrylypdyr. Bu şäher b.e. öň V asyryň ahyrlarynda esaslandyrylypdyr. B.e. öň 407-nji ýylda, garaşsyz şäherler bir bütewi Drodos döwletine birleşipdirler. Rodos döwletiniň düzümine diňe bir Rodos girmän, eýsem, Egeý deňziniň adalary, Kiçi Aziýanyň kenar ýakalary hem giripdir. Rodosyň konstitusiyasy görnüşi boýunça demokratik bolsa-da, mazmuny boýunça oligarhiýa konstitusiyasy bolupdyr. Strabonyň aýtmagyna görä, «Rodoslylar halk (demos) barada aladalanylýpdyr, emma döwleti halk dolandyrmadyr. Baý adamlar gadymy döp boýunça ähli mätäç adamlary iýmit bilen üpjün edipdirler. Şeýlelik bilen, garyp adamlar ýaşamak üçin kömek alypdyrlar, şäherde adam ýetmezçiligi bolmandyr, aýratyn hem, deňizde ýüzýänçiler köp bolupdyr».

Rodos döwletiniň ýokary guramasy halk ýygnagy we geňeş hasaplanypdyr. Hakykat ýüzünde döwlet alty sany pritanlaryň elinde bolupdyr, ýagny döwletiň iň ýokary wezipeli adamlarynyň hem-de her ýyl saýlanýan geňeşiň başlyklarynyň ellerinde bolupdyr. Döwletiň ähli galan wezipe eýeleri pritanlara garaşly bolupdyrlar. Pritanlar bolsa emeldar begleriň – aristokratlaryň uly bolmadyk topary tarapyndan saýlanypdyr.

Rodos üçünji Makedon urşundan (b.e. öň 17–168-nji ýý.) soň, pese gaçyp başlapdyr. Bu uruşda Rodos Makedoniýa bilen ýaran bolupdyr. Makedoniýadan üstün çykandan soň, rimliler Rodos döwletine bolan garaýşyny üýtgedipdirler. Olar indi Delos adasyny goldap, ony esasy söwda portlaryň biri diýip ygylan edipdirler. Şondan soň, Rodosyň söwdasynyň esasy bölegi Delosyň eline geçipdir. Rodos bolsa barha garyplaşyp, pese gaçypdyr.

Rodosyň medenýetiniň taryhy öz ähmiýeti boýunça Pergamdan pes bolmandyr. Rodosçylar heýkeltaraşlykda, şahyrçylykda, ylymda we dilewarlykda uly şöhrata eýe bolupdyrlar. Rodoslylaryň mermerden döreden «Laokoon» atly heýkel toplumlary dünýä belli toplumlaryň biridir.

Ellin dünýäsi Gündogaryň we Günbataryň gadymy nusgawy döwletleri bilen çäklenmändir. Gündogarda, Orta Aziýada şeýle döwletleriň biri Parfiýa we Baktriýa döwletleri bolupdyr; Afrikada – Kiren, Nubiýa we Karfagen; Apennin ýarym adasynda Rim; Balkan ýarym adasynda käbir frakiýa taýpalarynyň bileleşigi we garaşsyz grek şäherleri; Gara deňiz günorta kenarynda Pont, Gara we Azow deňizleriniň demirgazyk kenarlarynda Bosfor patyşalyklary ellinçilik görnüşdäki döwletler we halklar hasaplanýarlar.

Ellinçilik Bosfor döwleti. B.e. öň IV asyryň ikinji ýarymynda Bosfor patyşalygy Kuban derýasynyň sag kenar ýakasyna ep-esli giňäpdir. Aýratyn hem, patyşa Spartak II (b.e. ön 349/48–344/43-nji ýý.) we patyşa Persid I (b.e. öň 349/48–310/09-njy ýý.) döwründe Bosfor patyşalygynyň düzümine Kubandan demirgazykda ýerleşýän taýpalar birleşdirilipdir. Patyşa Persid I uzak wagtlaý döwleti dolandyran ýyllarynda Bosfor patyşalygynyň gülläp ösen döwri hasaplanýar. Bosfor döwleti öňküsi ýaly galla, balyk, deri, sütükli deri we gullary daşary ýurtlara çykarypdyr. Gallany iri ýer eýeleri bolan grekler we ellinleşen ýerli ilat öndüripdir. Gallany daşary ýurda çykarmak üçin, ýerli ilatdan hem satyn alnypdyr. Bosfor patyşalygynyň ykdysadyýetinde grekleriň öz önümleri, aýratyn hem altyn dan we kümüşden ýasalan şaý-sepler, keramika önümleri, ýarag önümleri uly orun tutupdyr. Bosfor patyşalygynyň çäklerinden çykarylyp, bu harytlar bütin Demirgazyk Gara deňiz sebitlerine ýaýradylypdyr.

Arheologiki barlaglaryň netijesinde skif depelerinden dürli görnüşli grek ýaraglary, bezeg şaýlary, grek gaplary tapylýar. Olar has irki Ioni Gresiyasynyň hem-de Afina senetçileriniň önümleri bolupdyr.

Giçki döwre degişli tapyndylaryň içinde ýerli önümler agdyklyk edip, olaryň iň iri merkezleriniň biri-de Pantikapeý bolupdyr.

Bospor patyşalygynyň gülläp ösýän döwri uzaga çekmändir. B.e. öň IV asyryň ahylarynda, esasan hem, b.e. öň III asyryň birinji ýarymynda agyr çökgünligiň alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Bu döwürde bütin Demirgazyk Gara deňiz sebitlerinde ýerleşen grek şäherlerine we Bosfor patyşalygyna garşy duşmançylykly taýpa birleşmeleriniň döremegi netijesinde, bu ýerde uly özgerişler bolup geçýär.

Gerodotyň zamanynda, Don derýasynyň aňyrsynda ýaşan güýçli hem garadan gaýtma sarmat taýpalary, birnäçe uly birleşikleri döredipdirler we Günbatara hereket edip, skif taýpalaryny öz ýerlerinden gysyp çykarypdyrlar. Antiki dilewarlaryň biriniň bellemesine görä, «Olar skifleriň ýurdunyň esasy ýerlerini tozdurypdyrlar we ýeňilenleri uçdantutma gyryp, ýurduň uly bölegini çöllüğe öwürüpdirler» diýip belläpdir. Sarmatlaryň gysmagy netijesinde, skifler Dnepr we Dunaý derýalaryna baryp ýetipdirler. Olar Krym daglarynyň eteklerinde we sähralyklarynda jemlenipdirler. Bu ýerde b.e. öň III asyryň ikinji ýarymynda, Hersonesiň arka ýüzünde merkezi Neapol (häzirkî Simferopol şäheriniň çäginde) bolan güýçli Skif patyşalygyny döredipdirler. Bu döwlete skif patyşasy Skilur baş bolupdyr.

Bosfor bu döwürde ykdysady taýdan has hem gowşapdyr. Üstesine-de Ptolemeýleriň ellinçilik Müsür döwleti Bosfor bilen bäsleşip, Gresiyany öz gallasy bilen üpjün edip başlapdyr. Bosforyň galla çykar-maklygy azalandan soň, onuň ýagdaýy has hem gowşaýar. Bu ýagdaý döwleti maliýe çökgünligine düşüripdir. Şondan soň, Bosforyň haky-natutma goşun bilen hasaplaşmagy hem kynlaşýar. Netijede, öň Bosfor hökümdarlaryndan ezýet görýän taýpalar merkezi häkimiýetden ýüz öwürüp başlapdyrlar. Bu bolsa b.e. öňki II asyryň ahylarynda Bosforda ýiti syýasy we durmuşy garşylyklaryň ýüze çykmagyna getiripdir.

Döwletde bolup geçýän ýagdaýlary düzetmäge güýji ýetmedik dolandyryjy topary, iň soňky Spartokidler nesilşalygynyň wekili bolan patyşa Perisad V (125–109-njy ýý.) kömek sorap, Pont patyşasy Mitridat Ewpatora ýüz tutmaly bolýar. Soňra bolsa ol Mitridatyň peý-dasyna öz tagtyndan el çekmeli bolýar. Emma Bosforyň giň köpçüligi skifler we skiflerden bolan gullar muňa garşy bolup, 107-nji ýylda

gozgalaň turuzýarlar. Patyşa Perisad tutulyp öldürilýär, ýurdy tertibe salmak üçin, Mitridat öz serkerdesi Diofanty uly goşun bilen Bosfora iberýär. Gozgalaňçylar Diofanty hem öldürmekçi bolanlarynda ol zordan Pont patyşalygyna gaçyp, öz janyny halas edýär. Häkimlik gozgalaňçylaryň serdary Perisadyň köşgündäki guly Sawmagyň ygtyýaryna geçýär. Sawmak gysga wagtyň içinde öz şekili çekilip, ady ýazylan puluny hem zikgeläp ýetişýär. Sawmagyň häkimligi bir ýyla çenli dowam edipdir. Diofant köp möçberde deňiz we guryýer goşunyny jemläp, ikinji gezek Bosfora gelýär. Ol gozgalaňçylaryň şäherlerini basyp alýar, Sawmagy bolsa ýesir alyp, Ponta iberýär. Bosfor gozgalaňçylaryna gazaply jeza berenden soň, bu ýurtda Mitridatyň häkimligi ýene-de dikeldilýär. Ilatyna bolsa 200 talant kümüş we 180 müň medimin galla tölegini tölemeli edilýär. Netijede, Bosfor Pont patyşalygynyň düzümine birikdirilýär. Bosfor Pont patyşalygynyň düzüminde galýar, ol diňe Mitridatyň goşunynyň rimliler tarapyndan derbi-dagyn edilenden soň, öz garaşsyzlygyna eýe bolýar.

XVIII.

ELLINIZM DÖWRÜNIŇ MEDENIÝETI

Ellinizm barada düşünje. I.G. Droýzeniň «Ellinizmiň taryhy» (1833–1843-nji ýý.) atly işi çap edilmegi bilen, Aleksandryň dargan monarhiýasynyň ýerinde dörän täze döwletlere ellinçilik döwletler diýip atlandyrylýar. Ellinçilik döwletlere Müsürden Grek-Baktriýa patyşalygyna çenli, Nubiýadan tä Bosfora çenli ägirt uly ýerler goşulypdyr. Ellinizm döwrüni alymlar dürli-dürli kesgitleýärler. Barlagçylaryň esasy bölegi ellinizmiň başlangyjyny Aleksandryň ölümi (b.e. oň 323-nji ý.) bilen baglanyşdyrýarlar. Käbirleri bolsa, Heroney söweşinden (b.e. oň 338-nji ý.) başlanýandygyny aýdýarlar, üçünji birleri, 301-nji ýylda bolan Ipse söweşinden başlanýandygyny tekarrlaýarlar. Ellinçilik döwletleriniň taryhy b.e. oňki II–I asyrlarda rimlileriň Ortaýer deňziniň Gündogar bölegini basyp almaklary bilen tamamlanýar.

Ellinçilik medeniýeti grek we gündogar medeniýetiniň birleşmegi hem-de biri-birine täsiri esasynda emele gelip, grekleriň oňki medeniýetinden üýtgeşik, özboluşly bolupdyr. Ellinçilik döwründe ylymda, bilimde, aýratyn hem, matematika we tehniki ylmylarynda uly açyşlar bolup geçýär. Edebiýatda şygryýet ulgamynda, komediýa we roman

ýazmaklyk aýratyn orny eýeläpdir. Ellinizm döwründe Rodos, Antiohiya, Pergam, Aleksandriya ýaly täze medeni ojaklar ýüze çykýar.

Ellinçilik Siriya-Selewki döwletiniň hökümdarlary Makedoniyadan we Gresiyadan göçürilip eltilen ýa-da meýletin baran adamlardan welaýatlary dolandyran serkerdeleri, kazylary we häkimleri belläpdirler. Esgerlerine gulluk edeni üçin, ýer, beglere bolsa uly mülkleri bölüp beripdirler. Daýhanlar öz öndürýän önümlerinden: galladan, zygyr ýagyndan ybarat agyr salgytlary patyşa üçin tölemäge we patyşanyň, begleriň hem-de esgerleriň ýerlerini işläp bejermäge borçly edilipdir.

Ýerli ruhanylar hem patyşanyň esasy daýanjyna öwrülipdirler. Patyşalar ybadathanalaryň ýerine we gullaryna degmändirler, şeýle bolansoň, ruhanylar olary hudaýlar diýip yglan edipdirler.

Makedon we grek esgerleri Gündogarda mes toprakly ýerleri basyp alypdyrlar. Alynky Aziya ýerlerine hem-de Müsüre tiz wagtdan grek we makedon söwdagärleri, senetçileri baryp, söwdany öz ellerine alypdyrlar, uly ussahanalary, werfleri we täze şäherleri gurupdyrlar. Ylaýta-da, kerwen ýollarynyň çatrygyndaky, kenar ýakasyndaky şäherler ykdsady taýdan baýlaşypdyr we ösüpdür. Bu şäherleriň hemmesinde gul bazarlary bolupdyr, şäherlerde gullaryň sany barha köpelişdir. Ýerli ilatdan bolan gul eýeleri grekleriň dilini, döp-desurlaryny, adatlaryny kabul edipdirler. Şonuň ýaly hem, grekler ýerli halklaryň medeniýetini, döp-desurlaryny kabul edip başlapdyrlar. Bu döwletlerde döwlet dolandyryş ulgamynyň gurluşynda hem biri-birine meňzeşlikler ýüze çykypdyr. Grekleriň – ellinleriň medeniýetiniň täsiri binagärçilige, heýkeltaraşlyga, şekillendiriş sungatyna hem ýetipdir. Şonuň üçin, XIX asyr Ýewropa alymlary bu dörän täze medeniýete ellinizm medeniýeti diýip at beripdirler.

Ellinçilik döwründe grekleriň Gündogar ýurtlaryna koloniýaçylyk hereketi giň gerim alýar. Bu döwürde Gündogarda 170-den gowrak grek polisleriniň şäherleri ýaly şäherler esaslandyrylýar. Emma polis gurluşly şäherler hem öz häsiýetini üýtgetmeli bolýar. Gullary we beýleki garaşly edilen ilaty özlerine tabyn ýagdaýda saklamak üçin, olara güýçli merkezleşdirilen häkimlik gerekdi. Şonuň üçin, polisler özlerini kâbir awtonomiya ýagdaýda saklan hem bolsalar, olar öz garaşsyzlygyny ýitirip, patyşa häkimligine tabyn bolmaly bolupdyrlar. Köp sanly polisler b.e. oň III–I asyrlarda Kiçi Aziyada

we Siriýada ýerleşip, öz garaşsyzlyklaryny ýitiripdirler. Bu polisler heniz Aleksandriýň basybalýşlaryndan öň haryt gatnaşykly, ösüşi boýunça has ýokary derejä ýeten polisler bolupdyrlar.

Ellinçilik Gündogar ýurtlarynda ilatyň has gурply gatlagy polis gurluşynyň saklanmagynyň tarapdarlarydy, sebäbi polisleriň raýatlary oba ilatyndan tapawutlylykda, olaryň hususy ýer edinmäge hukuklary bolupdyr. Ellinçilik döwletleriň ýerleri oba etraplaryna degişli bolupdyr. Etraplaryň halky, esasan, ýerli ilatdan bolup, olar polis ilatyndan tapawutlylykda agyr töleg tölemeli edilip, agyr ýagdaýda ýaşapdyrlar.

Uly döwletleriň döredilmegi, köp möçberde gullaryň getirilip durulmagy, haryt gatnaşyklarynyň mundan beýläk-de ösmegi, ýerleri gezekleşdirip ekin ekmekligiň girizilmegi, magdan senagatynyň ösmegi, zähmet bölünişiginiň mundan beýläk çuňlaşmagy, täze şäherleriň ýüze çykmagy, tehnikanyň we ylmyň ösmegi ellinçilik döwrüniň esasy aýratynlyklary bolup, bu döwür ellinizm Gündogarynyň, şeýle hem, grek dünýäsiniň ösüşiniň aýratyn basgançagy diýmäge mümkinçilik berýär. Emma garaşly ilatyň mundan beýläk ezilmeginiň güýçlenmegi, süýthorçulygyň güýjemegi, gutarnyksyz dowam edýän ellinçilik döwletleriň arasyndaky özara uruşlar ellinçilik döwletleriň ykdysady taýdan ösüşini bökdäpdir.

Ortaýer deňziniň bu döwrüniň döwletleriniň taryhy, ellinçilik döwletleriň jemgyýetçilik gurluşynyň belli bir döwrüniň şöhlendirýärler. Ellinçilik döwürde hem bu döwletlerde hojalygyň gul eýeçilik esaslary saklanyp galýar, emma oba hojalygynda we senetçilikde doly erkin däl adamlaryň, ýagny ýarymgaraşly ilatyň zähmeti agdyklyk edipdir. Ellinçilik jemgyýetiň syýasy gurluşy üçin bolsa, nusgawy polis gurluş bilen gadymy Gündogar monarhiýa dolandyryşyň iki görnüşiniň aýratynlyklary göz önünde tutulypdyr. Döwletiň harby ulgamynda we raýatlykdaky ýokary wezipelerde, harby ekerançylyk emeldarlary, patyşanyň «garyndaşlary» we «dostlary» agalyk ediji synp hökmünde öňe saýlanypdyr.

Droýzenden başlap, taryhçylaryň köpüsi ellinizmi häsiýetlendirenlerinde, esasan, medeniýetiň ösüşine ähmiýet beripdirler. Elbetde, ellinçilik döwründe medeniýetiň goşulşmagynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Mysal üçin, ellinçilik döwründe umumy grek dili emele gelipdir, ylym we tehnika ep-esli derejede öňe gidipdir. Emma diňe medeni ösüşi bu

döwrüň esasy aýratynlygy hasaplan taryhçylar bu meselä bir taraplaýyn çemeleşip, onuň syýasy tarapyny ýatdan çykarypdyrlar. Sebäbi ellinçilik döwür antiki döwriň durmuş-ykdysady we syýasy ösüşiniň täze kanunalaýyk basgançagy bolup, gadymy jemgyýetiň täze taryhy döwürde ösüşini aňladýar. Şol bir wagtda ellinizmde diňe bir grek medeniýetiniň Gündogar halklarynyň içinde ýaýramagyny görmeli däl-de, eýsem gündogar halklarynyň medeniýetiniň hem greklere eden täsirini ýatdan çykarmaly däl. Ellinizm medeniýeti iki medeniýetiň grek hem gündogar medeniýetleriniň sintezi bolup durýar. Bu medeniýetiň ýüze çykmagy, çökgünlige (krizise) düşen grek polisleriniň özara uruşlaryň netijesinde syýasy we medeni taýdan öňe gitmäge mümkinçiliklerden kesilmegi, bütewi grek döwletiniň bolmazlygy, ikinji tarapdan, Gündogaryň yzagalak jemgyýetçilik gurluşynyň dargap başlamagy netijesinde emele gelýär. Ellinizm halklaryň dini garaýyşlaryna-da täsir etmän durmandyr. Mysal üçin, Müsürde ellinleşdirilen Müsüriň Serapis hudaýy ýüze çykýar ýa-da Grek-Baktriýa patyşalygynda asly grek Menandr (b.e. öň 165–130-njy ýý.) buddizmi kabul edip, onuň wagyzçylarynyň biri bolupdyr. Grek medeniýeti Gündogar halklarynyň arasynda ilki bilen agalyk ediji ýokarky gatlagyň arasynda ýaýrapdyr, emma ilatyň esasy köpçüligi bolan aşaky gatlak hemişekileri ýaly öňki medeniýetine we öňden gelýän dini ynançlaryna wepaly bolup galypdyr.

Ellinleşen patyşalar gadymy Gündogar despotiýasyna mahsus häsiýetleri kabul edipdirler. Olar iň iri ýer eýeleri bolup, olaryň ýerlerinde köp sanly gullar işledilipdir. Patyşalaryň daşyny grek-makedon we pars gullukçy begleri gurşap alypdyr. Indi haýsy halka degişlidigine garamazdan, grek dilinde sözleýän bilimli her bir adam ellin hasaplanypdyr. Gullukçy ellinlerden bolan adamlaryň hemmesi öz ellerinde uly ýerleri we köp sanly gullary saklapdyrlar.

Aleksandriýa şäheri. Faros maýagy. Müsür patyşalygynyň paýtagty Aleksandriýa Ortaýer deňziniň kenar ýakasynyndaky şäherleriň iň ulularynyň biri bolupdyr. Ony Aleksandr Nil derýasynyň deltasynynda esaslandyrypdyr. Bu ýere Nil derýasy bilen Müsürden galla we papirus, Nubiýadan bolsa, altyn we pil süňkünü getiripdirler. Söwdagärler Nil derýasy bilen Gyzyl deňzi birleşdirýän kanal arkaly uzakdaky Hindistan bilen söwda gatnaşyklaryny alyp barypdyrlar.

Şäheriň alkymyndaky Faros adasynda beýikligi 140 metre ýetýän maýak gurlupdyr. Ol Heopsyň (146,6 m.) piramidasynyň beýik-

liginden sähelçe pes bolupdyr. Aleksandriýa maýagynyň ähmiýeti uly bolupdyr. Deňziň kenarlary ýalpak, suwuň aşagynda bolsa uly dag gerişleri bolupdyr. Maýak şol päsgelçiliklerden geçmek üçin, deňizden gelýän gämilere duralga nireden girmelidigini görkezýän eken. Gijelerine uly ot ýakylýp, onuň şöhesi ýagty demre düşüp, deňzi ýagtyldýan eken. Bu maýak harby gala hökmünde ulanylypdyr, onuň beýikliginden deňiz uzaklyklaryna seredilipdir. Grekler ony dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri hasaplapdyrlar. Müsüre başga ýerlerden gurluşyk agaçlaryny, kümüş, her hili reňkleri, gymmat bahaly çakyr getiripdirler. Müsürden bolsa däne, papirus, pil süňklerini, inçeden dokalan nepis matalary, çüýsededen edilen her hili gap-gaçlary alyp gidipdirler. Şäheriň bazarlarynda dürli ýurtlardan getirilýän harytlar satylypdyr. Aleksandriýa şäheriniň daş düşelen göni köçeleri, teatry, kaşaň salnan patyşa köşkleri, gimnasiýalary bolupdyr.

Ellinçilik döwründe ylmyň we bilimiň ösmegi. Ellin döwrüniň alymlary. Aleksandryň amal eden işleriniň netijesinde siwilizasiýanyň ýokary galmagy bilen, bilim ulgamy giň gerime eýe bolýar. Täze döwletleriň patyşalarynyň öz paýtagt şäherlerinde kitaphanalary açmaklarynyň aýratyn ähmiýeti bolupdyr. Grekleriň elinde papirusyň soňra bolsa pergament önümçiliginiň jemlenmegi köp möçberde kitaplaryň çykarylmagyna we ýaýramagyna getiripdir. Aleksandrden öň käbir tiranlar kitap ýygnamak üçin, pul hem goýberip başlapdyrlar. Mysal üçin, Aristotel özüniň hususy kitaphanasyny esaslandyran bolsa, Isgender Zülkarneýin munuň üçin harajat çykarmany gysganmandyr. Döwlet kitaphanalary indi Antiohiýada we Pergamda, soňra bolsa Rodosda, Smirnedede açylypdyr. Emma olaryň içinde iň baý kitaphana Aleksandriýada Ptolemeý I tarapyndan esaslandyrylan we Ptolemeý II tarapyndan doly enjamlaşdyrylan kitaphana bolupdyr. Ptolemeý I kitaphanadan başga-da, Museýony – alymlaryň assosiasiýasyny esaslandyrypdyr. Şol wagtdan başlap, Afina filosofýanyň merkezi bolan hem bolsa, Aleksandriýa şäheri dünýä ylmyň we edebiýatynyň merkezine öwrülipdir. Museýonyň başynda ruhany durup, alymlar ähli beýleki işlerden boşadylypdyr hem-de Ptolemeýiň hasabyna ýaşapdyrlar we işläpdirler. Timon olary «ketekde naharlanýan towuklar» diýip atlandyrypdyr. Museýon Ewerget II tarapyndan ýapylypdyr, emma soňra ýene-de açylypdyr. Kitaphana tagt mirasdaryny terbiýeleýän resmi kitaphanaçy goýlupdyr. Gresiýadan

we Gündogar ýurtlaryndan gelýän gämiler ylmy eserleri, edebiýatlary bu şähre getiripdirler, emma olar tertibe salynmandyr, kitaplar diňe Ptolemeý II döwründe tertibe salnypdyr. B.e. öň III–I asyrlara çenli Aleksandriýa kitaphanasynda papirusa we pergamente ýazylan kitaplaryň 700 müňe golaý kitap toplumlary saklanypdyr. Rim konsuly Antoniý Kleopatra üçin, Pergam kitaphanasyndan 200 müňe çenli kitap toplumyny Aleksandriýa kitaphanasyna beripdir. Aleksandriýa kitaphanasy b.e. 272-nji ýylynda ýapylyp, onuň bir bölegi Awrelian tarapyndan Bruheýon (Aleksandriýada kitaphananyň ýerleşýän ýeri) ýakylanda ýok edilipdir.

Gadymy kitaphanalaryň taryhyndan

Bir gezek Müsür patyşasy Ptolemeý ady belli ýazyjylaryň golýazmalarynyň nusgasyny göçürmek üçin afinalylardan haýyş edipdir. Afinalylar Eshiliň we Sofoklyň golýazmalarynyň ykbalýndan gorkup, şol işler üçin ummasyz köp (500 kg kümüş) girew goýmaklygy talap edipdirler. Ptolemeý bermeli puly berip, golýazmalary alypdyr we olary hat göçürjilere bermän, eýsem ömürlük saklamak üçin Aleksandriýa kitaphanasyna tabşyrypdyr. Patyşa golýazmalary yzyna bereninden, aldawçy bolanyny we öz kümüşlerini ýitirenini kem görmändir.

Aleksandriýa şäheriniň kitaphanasy bilen birlikde Kiçi Aziýadaky Pergam şäheriniň kitaphanasy hem dünýä belli kitaphana öwrülipdir. Müsür Patyşasy bu kitaphananyň barha artýan şöhratyny görüp, Pergama papirus kagyzy satmagy gadagan edipdir. Şondan soň, b.e. öň II asyrynda Pergamda ýaşajyk mallaryň derisinden, hat ýazar ýaly, gön işlemegi ýola goýupdyrlar. Hat ýazar ýaly bu önüme soňra pergament ady dakylpdyr. Pergamentiň köp ýurtlara ýaýramagy bilen, ol papirusyň ýerini tutupdyr.

Bu beýik eýýamyň kitaphanaçylary Efesli Zenodot, Rogosly Apolloniý, Wizantiýaly Eratosfen, Aristofan, Samofrakiýaly Apolloniý we Aristarh bolan, olaryň dördüsi edebiýatçylar bolupdyr. Zenodot, Aristofan we Aristarh dagy Gomeriň eserleriniň üstünde işläpdirler, Gomeriň eserleriniň häzirki bize belli beýanlarynyň esasy bölegi Aristarha degişlidir. Alymlaryň käbirleri komediýalaryň we tragediýalaryň üstünde işläp, olary tertibe salypdyrlar. Olar işlere düşündiriş beripdirler, tankydy ýazgylary ýazypdyrlar, has del sözleriň sözlüginini döredipdirler. Aleksandriýaly Didim tarapyndan Demosfena (b.e. öň 40-njy ý.) düşündiriş ýazylypdyr. Bu kitap Demosfen barada ýazylan düýpli eser bolup, taryhy maglumatlardan

doldurylypdyr. Didim ähli awtorlar barada diýen ýaly ýazypdyr. Aýt-maklaryna görä, ondan öňem, soňam hiç kim şeýle kän kitap (3500 bukja daňylary) ýazmandyr. Ellinçilik döwrüniň ýazyjylary ylma we filosofiýa degişli işlerini jemlänlerinde, olaryň sany 1100 ýetipdir, emma olaryň köpüsiniň diňe atlary saklanypdyr. Ellinçilik döwrüniň edebiýatларыnyň hem esasy bölegi ýitirilipdir ýa-da ýanypdyr.

Ellinçilik döwründe dilewarlyk sungatyna aýratyn üns berlipdir. Aýratyn hem, syýasy ugurda owadan sözlemek Aleksandrden soň bütin bir asyrlap dowam edipdir. Dinarh we Demosfeniň ýegeni Demohar Demosfeniň döwrüniň iň dilewar adamlary bolupdyrlar. Emma Demetriý Falerskiý (b.e. öň 317–307-nji ýý.) hem dilewarlykda aýratyn hormata eýe bolup, Demosfenden pes bolmandyr, Arat Siki-only (b.e. öň 271–213-nji ýý.) has hem belli dilewar bolupdyr. Ol özüniň uzak wagtlap döwlet işlerinde işlän döwründe Afinada geçirilen Aheý bileleşiginiň ýygnaqlaryny şeýle bir tertipde saklapdyr, hatda ony şeýle saklamaklyk Demosfena hem başartmandyr. Emma onuň çykyşларыnyň hiç haýsasy biziň günlerimize gelip ýetmändir. Plutarhyň aýtmagyna görä, ol dilewarlyk sözleýşinden el çekip, näme hakynda pikirlenen bolsa, şol barada hem çykyş edipdir. Şeýle çykyşlar bolsa, dilewarларыň çykyşyna öwrenişen adamlara has täsirli bolupdyr. Edil şolar ýaly, Pirriň ministri bolan Kineýi hem onuň döwürdeşleri Demosfen bilen bir hatarda goýupdyrlar.

Ähli ýazylýan işleriň içinde, taryhy eserler aýratyn orna eýe bolupdyr. Aleksandrden soň Aziýanyň ägirt uly giňişliklerinde iki nesil bu ulgamdaky ösüşiň şaýatlary bolupdyr. Emma bu döwrüň taryhçыларыnyň işleriniň hemmesi diýen ýaly ýitirilipdir, ol işler soňky awtorlar tarapyndan peýdalanylypdyr, şol awtorларыň işlerinden biz şeýle işleriň ýazylandygyna göz ýetirýäris.

Aleksandr barada köp sanly wakalaryň şaýady bolan, onuň serkerdeleri hem hakyky maglumatларыň esasynda taryhy işleri ýazypdyrlar. Mysal üçin, Ptolemeý I (b.e. öň 301-nji ýyldan soň) Aleksandryň taryhyny öz ýazan «Gündeligi» we beýleki resmi maglumatларыň esasynda ýazyp, öz ýatlamalary we bellikleri bilen üstüni doldurypdyr. Aleksandryň we ellinçilik döwrüniň taryhy köp sanly taryhçыlar tarapyndan ýazylan hem bolsa olaryň köpüsi ýitirilipdir ýa-da başga taryhçыларыň işlerinde berlen maglumatlarda saklanypdyr. Aristoteliň ýegeni Kallisfen Aleksandryň gahrymançыlyklaryny mahabatlandyryp,

onuň taryhyny ýazyypdyr. B.e. öň 280-nji ýylda Pontly Nimfis diodohlaryň taryhyny ýazyypdyr, emma ol iş hem ýitirilipdir. Wizantiýaly Demetriý gallylaryň Aziýa çözüşlary barada gysgarak maglumatlary beripdir. Proksen Epirde Pirriň dolandyran döwrüni beýan edipdir, Pirriň özi bolsa ýatlamalar kitabyny galdyrypdyr.

Aleksandrda 50 ýyl geçenden soň we ondan soňky döwür barada Ewmeniň garyndaşy, Ieronim Ewmen ölenden soň harby serkerde bolup işläp, Aleksandryň ölüminden tä Pirriň döwrüne çenli bolan wakalaryň taryhyny beýan edipdir. Onuň bu işi Diodoryň işiniň we Arrianyň «Diodohlar» atly işiniň esasyny düzüpdir, şeýle-de onuň işi Plutarhyň «Ömürbeýanlar» atly işinde Ewmen we Demetriý baradaky maglumatlary bölekleýin peýdalanyppdyr. Ieronim harby wakalaryň senelerini dogry görkezip, Fukidid ýaly ýyllar boýunça belläpdir. Ieronim öz döwrüniň beýik taryhçysy bolup, Antigonlar nesilşalygy barada takyk maglumatlary beripdir, onyň üsti bilen biz belli bir derejede Makedoniýanyň taryhyna göz ýetrip bilýäris. Aziýadaky Selewkilerde-de, Müsürdäki Ptolemeýlerde-de şeýle ýokary derejeli taryhçylar bolmandyr, diňe ilkinji Selewkilerde ýokary derejeli hünärmen taryhçylar bolupdyr. Umuman, ellinçilik döwründe Gresiýada onlarça taryhçylar bolup, dürli temalarda iş ýazyp, şol döwrüň taryhy wakalaryny, görnükli döwlet işgärlerini, ylymda yz galdyran alymlaryň taryhy açyşlaryny şöhlelendiripdirler.

B.e. öň II asyr Polibiniň (b.e. öň 198–117-nji ýy.) asyry bolup, syýasatda-da, Aheý bileleşigindäki uruşlarda hem onuň täsiri uly bolupdyr. Pindi söweşinden soň Rime äkidilip, ol ýerde Sisipion Emil we Panesiýa bilen dostlaşýar. Ol Gresiýa b.e. öň 146-njy ýylda dolanyp gelýär. Onuň taryhy b.e. öň 221–146-njy ýyllar aralygyny beýan edýär. Onuň ýazan 5 kitabynyň diňe 1-nji kitaby, galan kitaplarynyň bolsa esasy bölekleri saklanyp galyppdyr. Emma taryhçy Liwiý onuň eserlerinden peýdalanyppdyr. Polibiý arhiw maglumatlaryndan hem-de köp sanly resmi çeşmelerden peýdalanyppdyr, emma onuň ylmy taýdan taýýarlygy bolmandyr. Ol güýçli syýasatçy bolansoň, syýasatçylar üçin özüniň syýasy işlerini hem ýazyppdyr. Polibiý geçmişden geljek üçin sapak alyp boljakdygyna berk ynanyppdyr, emma güýçli syýasatçylygyna garamazdan, ol öz işlerinde Aheý bileleşiginiň gurluşyny ýazmaklygy ýatdan çykaryppdyr. Polibiniň esasy temasy Rimiň Ortaýer deňzi ugrundaky alyp baran uruşlary bolupdyr. Emma ol Rimiň

basybalyjylykly ýörişlerini mahabatlandyran hem bolsa, Gannibal barada hakykaty ýazmaga çalşypdyr. Polibiý öz zamanyna we adamlaryna oňat düşünişdir. Ol Gresiyanyň hem, şol sanda Rimiň hem içki ýagdaýyny oňat bilipdir. Polibiý wakalaryň sebäplerine çuňňur göz ýetirip bilme-de, olar barada netije çykarmakdan çekinmändir. Taryhyň ýeke-täk maksady hakykaty açyp görkezmeklikdigini tekrarlapdyr. Şonuň üçin hem, Gadymy Gresiyanyň taryhyndan işleýän görnükli rus alymy W.S. Sergeýew «Polibiý grek taryhçylarynyň iň beýikleriniň içinde ikinji ýerde durýan taryhçydyr» diýip gadymy taryhçylara baha beren Memmzeniň Polibiý barada beren kesgitlemesini getirýär.

B.e. öň III asyryň başlarynda ruhanylar Wawilonly Beros hem-de Müsürlü Manefon öz ýurtlarynyň taryhyny greklere ýeter ýaly synanyşypdyrlar. Emma hemme taryhçylar Gündogar ýurtlarynyň taryhyny ýazmaga höweslenip durmandyr. Grekler «Awesta» barada, Berosyň «Astralogiýasy» barada habarly bolupdyrlar, olar b.e. öň 300-nji ýylda ýazylan müsürlileriň ýyl senenamasyndan we baýramçylyklaryndan hem habarly bolupdyrlar. Ptolemeý I döwründe Abderydan Gekateý grek dilinde Müsür barada iş ýazypdyr.

B.e. öň III asyryň ahylarynda Aleksandriýada köp sanly şahsyýetler barada ömürbeýançylar ýüze çykypdyr. Olaryň içinde iň täsirli ömürbeýançy Satir (b.e. önki 220-nji ý.), Germipp dagy bolupdyr, şol awtorlara öýkünip, Aleksandriýada köp möçberde ömürbeýanlar baradaky maglumatlar toplanypdyr, emma olarda tankydy garaýyşlar bolmandyr. Soňra bu maglumatlar Plutarh tarapyndan peýdalanyp, sungat barada iş ýazypdyr, emma onda ýalan bilen hakykat garyşdyrylypdyr, olaryň haýsy hakyky şahsyýetdigi hem bilinmän galypdyr. Muňa garamazdan, ellinizm ömürbeýançylarynyň içinde has görnüklileriniň biri, asly Karyst şäherinden bolan heýkeltaraş Antigony (b. e. öň 225-nji ý.) öňe çykarypdyr. Antigony b.e. öňki III asyryň filosoflarynyň ömürbeýanlaryny ýazyp nesillere galdyrypdyr.

Ellinçilik döwrüniň geografiýa ylmy hem gülläp ösüpdir. Eratosfeniň «Geografiýa» işinde, awtoryň öz döwründe belli bolan dünýäni beýan edipdir. Ol Aleksandr, Patrokl, Megasfen, Pifiý tarapyndan tanyşdyrylan Ortaýer deňzi sebitini, onuň töweregindäki welaýatlary belläpdir. Şol sebitleriň çet-gyralary bolsa, Eratosfen tarapyndan çak bilen bellenipdir. Ol Günorta Afrika we Hindistan ýarymadasy barada, Gangadan gündogardaky yerler ýa-da Ýewropanyň we

Aziýanyň demirgazyk ýerleri barada hiç zat ýazmandyr. Emma onuň Ýewfratdan gündogardaky ýurtlar baradaky beýanlary adamlara köp asyrlap diýen ýaly hyzmat edipdir. Onuň giçki döwürdeşi Anatarhid Knidskiý Gyzył deňziniň kenarlary we onuň halklary barada örän gyzykly hasabat galdyrypdyr. Artemitli Apollodor Baktriýa we Gündogar Türküstan barada ýazypdyr. Köp syýahat eden Efesli Artemidor (tak. b.e. öň 100-nji ý.) geografiýadan umumy eser döredipdir, onuň işinden Srabon hem peýdalanypdyr. Posidonyň işinde hem geografiýa barada köp möçberde ýazgylar galdyrylypdyr. Häzirki wagtda Strabonyň Günbatar Ýewropa halklary barada berýän maglumatlary, Ispaniýanyň tebigy baýlyklary barada Posidonyň işinden alnandygy ykrar edilýär.

Biziň eýýamymyzyň I asyryna degişli hem bolsa, Tiberiniň döwründe özüniň köp tomluk «Geografiýa» kitaby üçin biz Strabona has köp minnetdar bolmalydyrys. «Strabon ýaly awtorlar taryhda az-az bolsa gerek» diýip, awtorlar belleýärler. Strabonyň «Geografiýasynyň» üsti bilen biz şol döwre göz ýetirýäris. Strabon alymlaryň belleýşi ýaly, özbaşdak alym bolmandyr, ol özünden öň geçenleriň işlerini täzeden işläpdir. Emma onuň işlerinde köp sanly saklanyp galan maglumatlar örän zerur meselelere – geografiki taglymatlara, grek polislerine, ykdysadyýete degişli bolupdyr. Ol Gündogar Aziýanyň içki welaýatlary barada köp bilipdir. Onuň kitabynda Aleksandryň we Rodosyň mahabatlandyryp beýan edilişini, Kappodokiýanyň patyşalary we german ruhanylary, hindi fakirleri barada giňden hem zygiderli beýan edilýär. Onuň işlerinde Frakiýa we Persiýa barada, olaryň baýramçylyklary hakynda, Britaniýa ýa-da Kaspi deňziniň barlanyşy we olarda ençeme beýleki ýurtlar hem-de halklar barada maglumatlar saklanypdyr. Gero-dotdan soň şular ýaly owadan sözlenip, gyzykly ýazylan başga kitabyň bolmandygy barada kesgitleme berilýär.

B.e. öň III asyryda ylmylaryň we bilimleriň ösmegine doly mümkinçilik döräpdir. Mysal üçin, Aleksandriýada açylan muzeý diňe Müsüriň ylmy mekezi bolman, eýsem bütin Ortaýer deňiz sebitinde iň uly ylmy merkezleriň biri hasaplanypdyr. Muzeýiň manysy «hudaýlaryň (muzalaryň) ýaşayan ýeri» diýmekligi aňladypdyr. Muzalar kimlerkä? Grek rowaýatlarynda olar dokuz sany aýal doganlar – hudaýlar eken. Olar sungatyň, ylmyň we edebiýatyň penakäri hasaplanypdyr. Muzeýde meşhur alymlaryň, şahyrlaryň bir topary işläpdir. Geometriýa ylmyň düýbünü tutan Ewklid, görnükli grek alymy Arhimed we beýleki alymlar

Müsür patyşasynyň çagyrmagy bilen özlerini we Aleksandriýa şäherini şöhratlandyrmak üçin gelipdirler. Olara mugt jaý, nahar, ylmy iş etmek üçin ýörite otag beripdirler. Alymlar we şahyrlar özara duşuşyp, ylmy açyşlary bilen biri-birini tanyşdyrypdylar. Mysal üçin, Aristarh Samosly taryhda ilkinji bolup, Ýeriň Günün daşyndan aýlanýandygy baradaky çaklamasyny aýdypdyr. Geograf Eratosfen bolsa Ýer şarynyň daşyna aýlanyp boljagyny öňünden aýdyp bilipdir. Ewklid matematika ylmyň ösmegi üçin uly işleri edipdir. Onuň ady belli «Başlangyç» atly kitaby mün ýyllap diýen ýaly geometriýadan okuw kitaby bolupdyr. Şöhrat gazanan alym hemme zatdan beter bilime uly ähmiýet beripdir. Ylym almak üçin ýeňil ýoluň ýokdugyny belläpdir. Bir gezek patyşa Ewklidi ýanyna çagyryp, «Siz geometriýadan hemmelerden oňat baş çykarýarsyňyz diýýärler. Men Müsüriň patyşasy, şu ylmy öwrenesim gelýär, emma meniň wagtym ýok: meniň egnimde döwlet aladalary ýatyr. Çaltyrak maňa şu ylmy öwrediň!» diýipdir. Ewklid oňa «Wah, hökümdarym! Geometriýa ylmyna patyşalaryň ýoly ýok-da!» diýip, jogap beripdir.

Aleksandriýada asman ýyldyzlaryna gözegçilik edilýän observatoriýa merkezi we uly kitaphana bolupdyr. Bu ýerde astronomlar we geograflar Ýer şarynyň töwreginiň möçberini hasaplap çykarypdylar. Olar gadymy müsürlileriň we wawilonlylaryň ylmy gazananlaryndan peýdalanylýp, ýylyň dowamlylygynyň diňe bir sagadyny däl, eýsem, minudyna çenli hasaplapdylar. Mysal üçin, Sipparly Kidiniý bir ýylyň dowamlylygyny 365 gün, 5 sagat 41 minut, 4,16 sekunt hasap edip, ol häzirkiki hasaplamalardan 7 minut 16 sekunt tapawut edipdir.

Şeýlelik bilen, ellinçilik döwri diýlip atlandyrylýan döwürde ýaşan döwletleriň (b.e. öň IV asyryň ahylary, b.e. öň 30-njy ýyllary) Günbataryň we Gündogaryň ylym-bilimleriniň birleşmegi bolup geçýär. Bu döwürde deňizde ýüzmegiň we gurluşygyň ösmegine, matematikanyň, tebigat bilimleriniň, geografiýanyň hem-de astronomiýanyň ösmegine uly ýol açylypdyr.

Ýygy-ýygydan bolup duran uruşlar we halk gozgalaňlary olary gowşadypdyr. Ortaýer deňziniň gündogaryndaky grek-makedon ellinçilik döwletlerini gowşadypdyr. Göräýmäge kuwwatly döwletler hasap edilse-de, bu döwletler gowşak döwletler bolupdylar. Şonuň üçin, olar özlerine howp salýan täze basybalyjylara – Gündogardan Parfiýa, Günbatardan Rime garşy durup bilmändirler we ol döwletleriň golastyna düşüp, öz ýaşamaklaryny bes edipdirler.

Gadymy Gresiyanyň taryhynyň esasy seneleri

B.e. öň III–II müňýyllyk.	Krit-Miken siwilizasiýasy.
B.e. öňk XI–IX asyrlar.	Gomerçilik döwür.
B.e. öň X asyr.	Spartanyň esaslandyrylmagy.
B.e. öň 743–724-nji ýyl.	Birinji Messen urşy.
B.e. öň 685–668-nji ýyl.	Ikinji Messen urşy.
B.e. öň VIII–VI asyrlar.	Arhaiki döwür. Polisleriň ýüze çykmagy.
B.e. öň VIII–VI asyrlar.	Gresiyada koloniyalaşdyryş hereketi.
B.e. öň 753–683-nji ýyl.	Arhontlaryň onýyllyk möhlet bilen saýlanan döwri
B.e. öň 683-nji ýyl.	Arhontlaryň birýyllyk möhlet bilen saýlanyp başlan wagty.
B.e. öň VI asyryň ortasy.	Peloponnes bileleşiginiň döredilmegi.
B.e. öň 621-nji ýyl.	Drakontyň kanunlary .
B.e. öň 610–546-njy ýyl.	Filosof Anaksimandr.
B.e. öň 594-nji ýyl.	Afinada Solonyň özgertmeleri.
B.e. öň 560–527-nji ýyl.	Pisistratlaryň tiranlygy.
B.e. öň VI asyryň ortalary.	Ilkinji taryhçylar (logograflar).
B.e. öň 525–456-njy ýyl.	Dramaturg Eshiliň ýaşan we döredijilikli işlän döwri.
B.e. öň 508-nji ýyl.	Klisfeniň özgertmeleri.
B.e. öň 500–449-njy ýyl.	Grek-pars uruşlary.
B.e. öň 485–425-nji ýyl (takm.)	Taryhyň atasy Gerodotyň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 460–395-nji ýyl.	Serkerde hem taryhçy Fukididiň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 500–494-nji ýyl.	Kiçi Aziýa grekleriniň parslara garşy gozgalaňy.
B.e.öň 490-njy ýyl.	Marafon söweşi.
B.e. öň 430–355-nji ýyl.	Serkerde we taryhçy Ksenofontyň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 480-nji ýyl.	Kserksiň Gresiya ýörişi we Salamin söweşi.

B.e. öň 479-njy ýyl.	Plateýanyň etegindäki söweş, parslaryň Gresiyadan kowulmagy.
B.e. öň 478–477-nji ýyl.	Delos bileleşiginiň döremegi (Afina deňiz bileleşigi).
B.e. öň 449-njy ýyl.	Kalliý ýaraşygy.
B.e. öň 457–446-njy ýyl.	Kiçi Peloponnes urşy.
B.e. öň 431–404-nji ýyl.	Peloponnes urşy.
B.e. öň 443-nji ýyl.	Afinada Perikliň dolandyryp başlamagy.
B.e. öň 431–421-nji ýyl.	Arhidam urşy.
B.e. öň 413–404-nji ýyl.	Dekeleý urşy.
B.e. öň 412-nji ýyl.	Spartanyň Parslar bilen ýaran bolmagy.
B.e. öň 411-nji ýyl.	Afinada oligarhlaryň döwlet agdarylyşygy.
B.e. öň 404-nji ýyl.	Afinanyň ýeňilmegi; Afina bileleşiginiň dargadylmagy.
B.e. öň 427–347-nji ýyl.	Filosof Platonyň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 400–387-nji ýyl.	Spartanyň parslar bilen urşy.
B.e. öň 387-nji ýyl.	Platonyň Akademiýasynyň esaslandyrylmagy.
B.e. öň 378-nji ýyl.	Ikinji Afina deňiz bileleşiginiň döremegi.
B.e. öň 384–322-nji ýyl.	Filosof Aristoteliň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 384–322-nji ýyl.	Dilewar Demosfenyň ýaşan we işlän döwri.
B.e. öň 365–300-nji ýyl.	Matematik Ewklidiň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 287–212-nji ýyl.	Fizik we matematik Arhimediň ýaşan ýyllary.
B.e. öň 357–355-nji ýyl.	Ikinji Afina deňiz bileleşiginiň dargamagy.
B.e. öň 359–336-njy ýyl.	Filipp II-niň Makedoniýada patyşalyk etmegi.
B.e. öň 334–325-nji ýyl.	Aleksandryň goşunynyň Gündogara ýörişi.
B.e. öň 334-nji ýyl.	Granik söweşi.
B.e. öň 333-nji ýyl.	Issa söweşi.
B.e. öň 332–331-nji ýyl.	Aleksandryň Müsürde bolmagy.
B.e. öň 331-nji ýyl.	Gawgameliň etegindäki söweş. Wawilonyň, Suzynyň we Persopolyň basylyp alnmagy.
B.e. öň 330–328-nji ýyl.	Gündogar Eýrany we Orta Aziýany basyp almagy.
B.e. öň 327–325-nji ýyl.	Aleksandryň Hindistana ýörişi.
B.e. öň 323-nji ýyl.	Aleksandryň ölümi.
B.e. öň 312-nji ýyl.	Selewkiň derýa aralygyny basyp almagy.
B.e. öň 396–361-nji ýyl.	Antioh I patyşalyk etmegi.
B.e. öň 281-nji ýyl.	Patyşa Selewkiň öldürilmegi.
B.e. öň 280-nji ýyl.	Aheý bileleşiginiň döremegi.

B.e. öň 241-nji ýyl.

B.e. öň 200–120-nji ýyl.

B.e. öň 196-njy ýyl.

B.e. öň 146-njy ýyl.

B.e. öň 133-nji ýyl.

B.e. öň 90–21-nji ýyl.

B.e. öň 64-nji ýyl.

B.e. öň 27-nji ýyl.

B.e. 46–126-njy ýyl.

B.e. 95–170-nji ýyl.

Pergam patyşalygynyň döremegi.

Taryhçy Polibiniň ýaşan ýyllary.

Flaminiň Gresiyanyň Makedon agalygyndan azatlygyny yglan etmegi.

Makedoniýanyň Rim welaýatyna öwrülmegi.

Pergamyň Rime birleşdirilmegi.

Diodor Sisiliýskiniň ýaşan ýyllary.

Rimiň Selewkileriň döwletini basyp almagy.

Gresiyada Rim welaýaty Ahaýýanyň döredilmegi.

Ýazyjy Plutarhyň ýaşan ýyllary.

Taryhçy Arrianyň ýaşan ýyllary.

PEÝDALAKYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. I tom.– Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. – Aşgabat, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I-nji tom. – Aşgabat, 2008.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II-nji tom. – Aşgabat, 2009.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III-nji tom. – Aşgabat, 2010.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV-nji tom. – Aşgabat, 2011.
9. Türkmenistanyň Prezidenti G.M. Berdimuhamedowyň XIX Halk Maslahatynda sözlän sözi. //Miras. 2007. N1.
10. Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynyň mejlisi.// Watan, 2007, 31-nji mart.
11. «Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany.// Türkmenistan, 2007, 16-njy fewral.
12. «Bilim – terbiýeçilik edralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Karary. //Türkmenistan, 2007, 5-nji mart.
13. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Umumymilli «Galkynyş» Hereketiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň nobatdan daşary V gurultaýlarynyň bilelikdäki mejlisinde sözlän sözi. – Aşgabat, 2007.
14. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. – Aşgabat, 2007.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiňiň döwlet kadalaşdyryşy. I–II tom. – Aşgabat, 2010.

16. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlükleri. III–IV tom. – Aşgabat, 2012.
17. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan melhemler mekany. Aşgabat, 2011.
18. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
19. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. – Aşgabat, 2011.
20. История древней Греции./ Под редак. В. И. Авдиева и Н.Н. Пикуса. – М., 1962.
21. История древней Греции. /Под редак. В. И. Кузищина. – М., 1986, изд. 2-е 1996, изд 3-е, 2003.
22. *Сергеев В.С.* История древней Греции. Изд. 3-е. – М., 1963; Изд. 4-е. – М., 2002.
23. *Гомер*. Илиада. Пер. Н.И. Гнедича. Л. 1990.
24. *Гомер*. Одиссея. Пер. В.А. Жуковского. М. 1986.
25. *Андреев Ю.В.* Раннегреческий полис (гомеровский период). – Л., 1976.
26. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т.1–2. – М.,1983.
27. *Фролов Е.Д.* Рождение греческого полиса. – Л., 1988.
28. *Доватур А.И.* Рабство в Аттике VI–V вв. до н. – Л., 1980.
29. *Молчанов А.А.* Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тыс. до. н.э. – М., 2000.
30. *Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. – М., 1982.
31. *Бенгтсон Г.* Правители эпохи эллинизма. / Перевод с немецкого. Е.Д. Фролова – М., 1982.
32. *Лурье С.Я.* Демокрит. Тексты. Реревод. Исследования. Л., 1970.
33. *Есхил*. Трагедии. Пер. В.Иванова. М., 1989.
34. *Арриан*. Поход Александра. Рер. М.Е. Сергеевко. СПб. 1993.
35. *Дройзен И.Г.* История эллинизма. Т.1–3. – СПб., 1997–1999.
36. *Кошеленко Г.А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке. – М., 1979.
37. *Колобова К.М.* Древняя Спарта (X–VI вв. до н. э.) Л., 1957.
38. *Колобова К.М.* Возникновение и развитие Афинского государства (X–VI вв. до н. э.) Л., 1958.
39. *Колобова К.М.* Древний город Афины и его памятники. Л., 1961.
40. *Молчанов А.А.* Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тыс. до н. э. М., 2000.
41. Историки античности: в двух томах. Том I., Древняя Греция. – М., 1989.

42. *Щифман И.Щ.* Александр Македонский. – Л., 1988.
43. *Маринович Л.П.* Греки и Александр Македонский. – М. 1993.
44. *Бикерман Е.* Государство Селевкидов. – М., 1985.
45. Словарь античности. / Под. ред. В.И.Кузищина. – М., 1989.
46. *Геродот.* История в девяти книгах. – Л., 1972. (Переиздан.: – М., 1993.).
47. *Аристотель.* Политика. Афинская полития. – М., 1997.
48. *Демосфен.* Речи. Т. 1–3. – М., 1994.
49. *Ксенофонт.* Греческая история. – СПб., 1993.
50. *Полибий.* Всеобщая история. Т. 1–3. СПб., 1994–1995.
51. *Фукидид.* История. Т. 1–2. – СПб., 1994.
52. Ораторы Греции. Сост. М.Л. Гаспаров. – М., 1985.
53. *Курций Руф Квинт.* История Александра Македонского. – М., 1993.
54. *Зелин К.К.* Борьба политических группировок в Аттике в VI в. до н. э. М., 1964.
55. *Непонт, Корнелий.* О знаменитых иноземных полководцах. Пер. Н.Н. Трухиной. – М.. 1992.
56. *Радциг С.И.* История дренегреческой литературы. Изд. 5-е М., 1982.
57. *Фролов Э.Д.* Греческие тираны (до н. э.). – Л., 1972.
58. Политическая история Ахеменидской державы. – М. 1985.
59. *Полевой В.М.* Искусство Греции. Древний мир. – М., 1970.
60. *Щофман А.С.* Распад империи Александра Македонского. – Казань, 1984.
61. История древней Греции. /Под редак. В. И. Авдиева. – М., 1972.
62. *Маркин С.П.* Гомер и его поэмы. – М., 1964.
63. *Тарн В.* Эллинистическая цивилизация. – М., 1969.
64. *Сизов С.К.* Ахейский союз. История древнегреческого федеративного государства (281–221 гг. до н.э.). – М., 1989.
65. Исследования по истории Афинской морской державы. – М., 1976.
66. Античные риторика. Под ред. А.А. Тахо-Годи. М. 1988.
67. Туркменистаның тарыхы. 1-нжи том. – Ашгабат, 1959.
68. *B. Esenow, G. Ataýewa.* Gadymy dünýä taryhy. – Aşgabat, 2010.

MAZMUNY

Giriş.	7
I. Gadymy Gresiyanyň taryhy çesmeleri	18
II. Gresiya Krit we Miken siwilizasiýalary döwründe	40
III. Gresiya Gomerçilik zamanda (b. e. öňki XI–IX asyrlar)	57
IV. Gresiyada polis gurluşly gul eýeçilik döwletleriniň kemala gelmegi	69
V. Gresiya «Beýik koloniýalaşdyryş hereketi» döwründe (b.e. öň VIII–VI asyrlar)	79
VI. Peloponnes. b.e. öň VIII–VI asyrlarda	90
VII. Gadymy Attika. Afiny döwletiniň döremegi	106
VIII. B.e. öň VIII–VI asyrlarda Gresiyanyň medeniýeti	128
IX. Grek-Pars uruşlary we onuň netijeleri	135
X. Afina demokratiýasynyň gülläp ösmegi.	161
XI. Peloponnes urşy (b.e. öň 431–404-nji ýý.)	171
XII. Grek taryhynyň nusgawy döwrüniň medeniýeti	183
XIII. Gadymy Grek akyldarlary. Gresiyada binagärçilik we heýkeltaraşlyk sungatynyň ösmegi	195
XIV. Gresiya b.e. öň IV asyryň birinji ýarymynda	204
XV. Makedoniýanyň ýokary göterilmegi	215
XVI. Makedoniýaly Aleksandryň uly döwletiniň döreyişi	226
XVII. Makedoniýaly Aleksandryň monarhiýasynyň ýykylmagy. Ellinçilik döwletleriň döremegi.	241
XVIII. Ellinizm döwrüniň medeniýeti	261
Gadymy Gresiyanyň taryhynyň esasy seneleri	272
Edebiyat	275
Gadymy Gresiyanyň taryhy boýunça peýdalanylan edebiýatlar.	277

Berdi Esenow, Hojaberdi Çakanow

GADYMY DÜNÝÄ TARYHY (GRESIÝA)

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor
Teh. redaktory

H. Sapargulyýew
O. Nurýagdyýewa

Çap etmäge rugsat edildi 03.04.2013.
Ölçegi 60 x 90 $\frac{1}{16}$, Şertli çap listi 17,5.
Şertli-reňkli ottiski 52,5. Hasap-neşir listi 17,7.
Çap listi 17,5. Sany 600. Sargyt № 2730.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.